

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

Sayı: 29
Volume: 29
2021

**TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi
Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of
Archaeology**

TÜBA-AR uluslararası hakemli bir dergi olup TÜBİTAK ULAKBİM (SBVT) ve Avrupa İnsani Bilimler Referans İndeksi (ERIH PLUS) veritabanlarında taranmaktadır. TÜBA-AR is an international refereed journal and indexed in the TÜBİTAK ULAKBİM (SBVT) and The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS) databases.

Yayın Sahibi / Owner:

Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı adına / on behalf of Turkish Academy of Sciences
Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER (Başkan / President)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Managing Editor
Mete KURT

Teknik Editör / Technical Editor

Doç. Dr. Haydar YALÇIN

**Basın ve Halkla İlişkiler /
Press & Public Relations**
Asiye KOMUT

Grafik Tasarım / Graphic Design
Fatih Akın ÖZDEMİR

**TÜBA-AR İletişim Asistanı /
Communication Assistant**
Cansu TOPRAK

Yayın Şekli ve Yayın Türü

Publication Form and Publication Type
6 aylık, Türkçe / İngilizce. Yaygın süreli yayın.
Biannual, Turkish/English. Common periodical.

Baskı: Tek Ses Ofset Matbaacılık Yay. Org.
San. Ltd. Şti. 0.312 341 66 19
Sayı: 29/2021 (500 adet)
Basıldığı Tarih: 15 Ocak 2022
ISSN: 1301 - 8566
e-ISSN: 2667-5005

**TÜBA-AR Yazışma Adresi
TUBA-AR Postal Address**

Türkiye Bilimler Akademisi
Rabi Medresesi Süleymaniye Mahallesi
Mimar Sinan Caddesi
No: 24 34116 Fatih – İstanbul / Türkiye
Tel: +90 212 513 4824
Faks: +90 212 514 9996
E-posta - E-mail: cansu.toprak@tuba.gov.tr
tubaar.tuba.gov.tr

**Türkiye Bilimler Akademisi
Turkish Academy of Sciences**

Piyade Sokak, No: 27, 06690
Çankaya- Ankara / TÜRKİYE
Tel: +90 312 442 29 03
Faks: +90 312 442 72 36
www.tuba.gov.tr

© Türkiye Bilimler Akademisi, 2021
© Turkish Academy of Sciences, 2021
(All rights reserved.)

Bu derginin tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, CD ya da manyetik bant haline getirilemez.

(Kaynağı belirtilmemiş görseller, makalelerin yazarlarına aittir.)

All rights are reserved. Except for the short citations, the manuscripts cannot be reproduced, converted into CDs or magnetic tape in any way without the written permission of the publisher. (All images without specific references can be accepted as authors' images)

Kapak Fotoğrafi

Güvercin Figürünü
(Habaş Kurtarma Kazısı)
Pınar TAŞPINAR - Murat ÇEKİLMEZ

**TÜBA-AR
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ ARKEOLOJİ DERGİSİ**

TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından altı aylık olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Derginin yayın politikası, kapsamı ve içeriği ile ilgili kararlar, Türkiye Bilimler Akademisi Konseyi tarafından belirlenen Yayın Kurulu tarafından alınır.

DERGİNİN KAPSAMI VE YAYIN İLKELERİ

TÜBA-AR dergisi ilke olarak, dönem ve coğrafi bölge sınırlaması olmadan arkeoloji ve arkeoloji ile bağlantılı tüm alanlarda yapılan yeni araştırma, yorum, değerlendirme ve yöntemleri kapsamaktadır. Dergi arkeoloji alanında yeni yapılan çalışmalara yer vermenin yanı sıra, bir bilim akademisi yayın organı olarak, arkeoloji ile bağlantılı olmak koşuluyla, sosyal bilimlerin tüm uzmanlık alanlarına açıktır; bu alanlarda gelişen yeni yorum, yaklaşım, analizlere yer veren bir forum oluşturma işlevini de yüklenmiştir.

Dergi, arkeoloji ile ilgili yeni açılımları kapsamlı olarak ele almak için belirli bir konuya odaklanmış yazıları “dosya” şeklinde kapsamına alabilir; bu amaçla çağrılı yazarların katkısının istenmesi ya da bu bağlamda gelen istekler Yayın Kurulu tarafından değerlendirir. Kazı ve yüzey araştırmaları da dahil olmak üzere, yeni yorum ve açılım getirmeyen, yalnızca malzeme tanıtımı içeren, ön rapor niteliğindeki yazılar dergi kapsamının dışındadır. Kültür tarihi açısından önemli bir yenilik getiren önemli buluntular “haber” olarak dergiye kabul edilebilir. Yazarlar dergiye makale gönderdiklerinde, söz konusu yazının daha önce, çeviri olarak bile başka bir yerde yayımlanmadığını ya da yayımlanmak üzere bir başka dergiye gönderilmemiş olduğunu kabul etmiş sayılırlar.

**TÜBA-AR
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF ARCHAEOLOGY**

TÜBA-AR is an international peer-reviewed journal published biannually by the Turkish Academy of Sciences (TÜBA). The decisions regarding editorial policy, scope and content of the journal is taken by the Editorial Board that determined by the Turkish Academy of Sciences Council.

COVERAGE AND PUBLICATION PRINCIPLES OF THE JOURNAL

Principally, the TÜBA-AR journal covers all recent studies, comments, evaluations, and methods in archaeology, and in adjacent areas related to archaeology, without limitation to any periods or geographic regions. In addition to studies carried out in the field of archaeology, as a publication organ of an academy of science, the journal is open to all professional fields of the social sciences, provided that they are related to archaeology; it has also undertaken the function to create a forum covering recent interpretations, approaches, and analyses developing in these fields.

The journal may feature writings focused on a specific subject as a “file” in order to comprehensively cover new initiatives related to archaeology; and to this end, the Editorial Board decides whether contributions of invited writers are required, or evaluates any requests received in that context. Articles that do not introduce new interpretations and initiatives, but are rather in the form of a preliminary report containing only introductions to materials, including archaeological excavations and surface researches, are out of the scope of the journal. Important findings introducing significant innovations in terms of the cultural history can be accepted as pieces of “news”. When writers send articles to the journal, they are deemed to have agreed and undertaken that the article in question has not been published in any other journal, including its translations into any languages, and that it has not been submitted to any other journal for publication, including its translations.

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

Kurucu (Founder)

Prof. Dr. Ufuk ESİN

Editörler (Editors)

Prof. Dr. Necmi KARUL (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Vasıf ŞAHOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Gül IŞIN (Akdeniz Üni.)
Doç. Dr. Harun ÖZDAŞ (Dokuz Eylül Üni.)
Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK (Ege Üni.)

Danışma Kurulu (Editorial Advisory Board)

Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Serdar AYBEK (Manisa Celal Bayar Üni.)
Prof. Dr. Ayşe AYDIN (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Christoph BERNS (Hamburg Üni.)
Prof. Dr. Ziya Kenan BİLİCİ (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Nicholas CAHILL (Wisconsin-Madison Üni.)
Prof. Dr. Thomas CORSTEN (Viyana Üni.)
Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (İğdır Üni.)
Prof. Dr. İbrahim ÇEŞMELİ (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Gül GÜRTEKİN DEMİR (Ege Üni.)
Prof. Dr. Aiman DOSSYMBAYEVA (Avrasya Milli Üni.)
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üni.)
Prof. Dr. Osman ERAVŞAR (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Zeynep KOÇEL ERDEM (Mimar Sinan Üni.)
Prof. Dr. Burçin ERDOĞU (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Ayla Sevim EROL (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Bozkurt ERSOY (Ege Üni.)
Prof. Dr. Yaşar ERSOY (Yaşar Üni.)
Prof. Dr. Bekir ESKİCİ (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Massimo FRASCA (Catania Üni.)
Prof. Dr. Marco GALLI (Roma La Sapienza Üni.)
Prof. Dr. Özlem ÇEVİK GÜÇYILMAZ (Trakya Üni.)
Prof. Dr. Sevinç GÜNEL (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ralf von den HOFF (Freiburg Albert Ludwigs Üni.)
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI (Atatürk Üni.)
Prof. Dr. Yusuf Kağan KADIOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Selma KADIOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Metin KARTAL (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Sedef ÇOKAY-KEPÇE (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Taner KORKUT (Akdeniz Üni.)

Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Veli KÖSE (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Sabine LADSTAETTER (Avusturya Arkeoloji Enstitüsü)
Prof. Dr. Antonio La MARCA (Calabria Üni.)
Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ (Ege Üni.)
Prof. Dr. Arthur MULLER (Lille Üni.)
Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ-ÖĞÜN (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Aynur ÖZFIRAT (Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Felix PIRSON (Alman Arkeoloji Enstitüsü)
Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Üni.)
Prof. Dr. Brian ROSE (Pennsylvania Üni.)
Prof. Dr. Chris ROOSEVELT (Koç Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. R.R.R. SMITH (Oxford Üni.)
Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT (Hacı Bayram Üni.)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Billur TEKKÖK (Başkent Üni.)
Prof. Dr. Gülsün UMURTAK (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Harun ÜRER (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Ünsal YALÇIN (Ruhr Üni.)
Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Anıl YILMAZ (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ (Atatürk Üni.)
Doç. Dr. Gülsün Çiler ALGÜL (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Levent ATICI (Nevada Üni.)
Doç. Dr. Atilla BATMAZ (Ege Üni.)
Doç. Dr. Daniş BAYKAN (Trakya Üni.)
Doç. Dr. Çiler ÇİLİNGİROĞLU (Ege Üni.)
Doç. Dr. Zafer DERİN (Ege Üni.)
Doç. Dr. Lale DOĞER (Ege Üni.)
Doç. Dr. Yiğit Hayati ERBİL (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Ömür Dilek ERDAL (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Akın ERSOY (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Doç. Dr. Özlem SİR GAVAZ (Hitit Üni.)
Doç. Dr. Farshid IRAVANI GHADİM (İsfahan Sanat Üni.)
Doç. Dr. Sema Gündüz KÜSKÜ (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Doç. Dr. Eylem ÖZDOĞAN (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Ferudun ÖZGÜMÜŞ (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Bülent ÖZTÜRK (Mimar Sinan Üni.)
Doç. Dr. Hasan PEKER (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Evangelia PİŞKİN (ODTÜ)
Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Çağlar YALÇINER (Çanakkale 18 Mart Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Emel EKİM (FSMVÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Dr. Rüstem BOZER (Ankara Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem MANER (Koç. Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Sarp ALATEPELİ (İzmir Katip Çelebi Üni.)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editör'ün Notu.....	8
<i>Editor's Note</i>	9

Tarihöncesi Dönemlerden İtibaren Obsidiyen Objeler: Güvercinkayası Örnekleri <i>Obsidian Objects from Prehistorical Periods: Examples at Güvercinkayası</i>	11
Işıl DEMİRTAŞ - Pınar ÇAYLI	

Kyme Doğu Nekropolü'nden (Habaş Kurtarma Kazısı 2010-2011 Yılları) Klasik Dönem Terracotta Figürinleri <i>Terracotta Figurines of the Classical Period from the Eastern Necropolis of Kyme</i>	33
Pınar TAŞPINAR - Murat ÇEKİLMEZ	

Smyrna/İzmir Agorası Kazısı'ndan Osmanlı Dönemi Taş Tütün Lüleleri <i>Ottoman Period Stone Tobacco Pipes from Excavation of Smyrna/Izmir Agora</i>	57
Hasan UÇAR - Akın ERSOY	

Constantinopolis'in Hinterlandının Geç Antik Dönem Ticaretine Bir Bakış <i>An Overview of Late Antique Commercial Activities of the Hinterland of Constantinople</i>	73
Ülkü KARA	

Perspectives on the Structural Typology of the Late Bronze-Iron Age Graves in Iranian Azerbaijan <i>İran Azerbaycan'da Geç Bronz-Demir Çağı Mezarlarının Yapısal Tipolojisi Üzerine Perspektifler</i>	95
Hossein NASERİ SOMEH - Alireza HEJEBRİ NOBARİ - Kamaledin NIKNAMİ	

Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem Boya Bezemeli Çanak Çömleği <i>The Early Chalcolithic Painted Pottery of the Konya Plain</i> 111 Fadime ARSLAN	111
İzmir Yeşilova Höyük Kemik Endüstrisi Üzerine Tekno-Tipoloji <i>Techno-Typology on Yeşilova Höyük Bone Industry</i> 135 Hande BULUT - Zafer DERİN	135
Eski İnsanın Duygularının Arkeolojik Verilere ve Yazılı Belgelere Yansıması <i>The Reflections of Ancient Human Emotions to Archaeological Data and Written Documents</i> 153 A. Tuba ÖKSE	153
Morphou Bay Prehistoric Survey Preliminary Report: Pebble Tools from Orga-Kourvelia and Vasilia-Mosphilia <i>Güzelyurt Körfezi Tarihöncesi Yüzey Araştırması Ön Rapor: Orga-Kourvelia ve Vasilia-Mosphilia Çaytaşı Aletleri</i> 177 Erge YURTDAS - Mehmet ÖZERENLER	177

EDİTÖRÜN NOTU

Başta Anadolu olmak üzere, yakın kültür bölgelerini ve aralarındaki ilişkileri çok disiplinli bir perspektiften ele alan makalelerin bulunduğu TUBA-AR dergimiz, hakemli ve süreli yayın sürecine uluslararası indeksler tarafından taranan dergiler sınıfına girme hedefi doğrultusunda devam etmektedir. Anadolu ve yakın çevresinin kültür tarihini ortaya çıkaran araştırma ve kazılar her geçen gün artarak devam etmektedir. Bulduğumuz coğrafya, insanlık tarihinin en zengin materyal kültürüne sahip olup bu zenginliğin yayına dönüşerek bilim dünyasıyla paylaşılması büyük önem arz etmektedir.

Bu kapsamda dergi editörler heyeti olarak, arkeoloji alanında yapılmış kıymetli çalışmaların uluslararası standartlarda ve yüksek kalitede yayınlanması için gerekli özeni gösterdiğimiz, ülkemizin önde gelen en önemli bilimsel dergilerinden bir olan TÜBA-AR'ın 29. sayısını yayınlamaktan mutluluk duymaktayız.

Bu sayımızda ağırlıklı olarak Anadolu'da yapılan çalışmalara ilişkin makaleler yer almakta olup, Kıbrıs ve İran Azerbaycan'ındaki araştırmaları konu alan birer çalışmaya da yer verilmiştir. Dergimizde Prehistorik dönemden Osmanlı dönemine kadar geniş bir zaman dilimine ait arkeolojik materyalin yanı sıra, teorik arkeoloji alanına giren çalışmalar da bulunmaktadır.

Dergimizdeki ilk makale 'de Orta Anadolu'da yer alan Güvercinkaya'da ele geçen ve Kalkolitik döneme tarihlenen obsidyen objeler yakın doğu örnekleri ile değerlendirilerek, biçimsel ve işlevsel bakımdan ele alınmış, alet dışı örnekler üzerinden farklı kullanım biçimlerine odaklanılmıştır. Yeşilova Höyük'te ele geçen ve kemik alet üretimini konu alan makale ise, Neolitik dönemde, özellikle Ege kemik endüstrisi, besin ekonomisi, avcılığı ve yakın bölge kültürleri ile ilişkisini konu almaktadır.

Orta Anadolu bölgesinde Konya Ovası çalışmalarında, Erken Kalkolitik döneme ait özgün nitelikteki boyalı çanak çömleklerin, tipoloji, hamur özellikleri, bezeme analizi ve bölgesel bir karşılaştırması verilmiştir.

Smyrna Agorası kazılarında bulunan 18.-19.yy. Osmanlı Dönemine ait nadir bir grup taş lüle örnekleri üzerinden yapılan araştırmada, hammaddenin antik dönem malzemelerinden temin edildiği ve Smyrna Agorası'nda taş lüle üretiminin yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Constantinopolis'in hinterlandını ve ticaretini konu alan makalede, Geç Roma – Erken Bizans dönemi amphoralarının yoğunlukla şarap ve zeytinyağı taşınan Kilikia ve Ege kökenli olduğu vurgulanmıştır. İran'da bulunan mezarlarda ele geçen ve Bronz ve Demir çağlarına ait mezarlar ve buluntular üzerinden, ilgili toplulukların kültürüyle ilgili sorulara ışık tutulmaktadır. Kyme nekropolünde ele geçen yerel üretim figürinlerin kült objesi olarak kullanılmaya başlandığı, tapınak oğlanı figürinin Kyme'nin karakteristik tiplerinden biri olduğunu sonuçlarına ulaşılmıştır. Eski insan duygularını arkeolojik malzemeler ve belgeler açısından ele alan makale ise arkeolojinin teorik boyutunu ve önemini öne çıkarmaktadır. İnsan aklının dışı yansıması olarak ortaya çıkan materyal kültürün arkasındaki soyut düşünce ve duygusal süreç bu makalede ön plana çıkarılmakta ve arkeolojik materyale bakış açımıza yeni bir perspektif kazandırmaktadır. Son makale ise Güzelyurt Körfezi Prehistorik yüzey araştırmasında bulunan çaytaşı aletleri ile, Kıbrıs'taki Paleolitik dönem endüstrisi ele alınmaktadır.

Dergimize yazıları ile katkı sağlayan araştırmacılara teşekkürlerimizi sunarız. Bölgemizdeki yeni bilimsel sonuçların uluslararası bilim dünyasına duyurulması için TÜBA-AR'ın yeni sayılarına makalelerinizi beklemekteyiz.

Bu süreçte desteklerinden ötürü TÜBA Başkanı Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER'e, Editör, Yayın ve Danışma kurulluna, makalelere verdikleri katkılardan ötürü hakemlere, derginin hazırlanmasında büyük emekleri olan Asiyeye Komut, Fatih Akın Özdemir ve Cansu Toprak'a teşekkürlerimizi sunarız.

Doç. Dr. Harun ÖZDAŞ
Editör

EDITOR'S NOTE

Our TUBA-AR journal, which contains articles that focus upon Anatolia, its nearby cultural regions, and the relations between them from a multidisciplinary perspective, continues its peer-reviewed periodical publication process with the goal of entering a class of journals scanned by international indexes.

Research and excavations revealing the cultural history of Anatolia and its surroundings increase on a daily basis. Our geographical region has the richest material cultural in the history of humanity, and it is imperative that this wealth be transformed into publications and shared with the scientific world.

With this in mind, as the editorial board of the journal, we are happy to publish the 29th issue of TÜBA-AR, which ranks among the most important scientific journals of our country, ensuring that valuable research in the field of archaeology is published at high quality international standards.

Although the majority of the articles in this issue focus upon research carried out in Anatolia, two articles - Cyprus and Iranian Azerbaijan are also included. In addition to archaeological material dating from the Neolithic to the Ottoman period, there are also studies in the field of theoretical archaeology in our journal.

In our first article, obsidian objects found in Güvercinkaya in Central Anatolia and dated to the Chalcolithic period are evaluated in comparison to examples from the Near East and discussed in terms of form and functionality, while non-tool examples are evaluated from the perspective of different usage styles. An article on the production of bone tools from Yeşilova Höyük, on the other hand, deals with the Aegean bone industry, food economy, hunting, and its relationship to the cultures of the neighboring region during the Neolithic period. Typology, mud characteristics, decoration analysis, and a regional comparison of original painted pottery belonging to the Early Chalcolithic period are explored in the Konya Plain studies of the Central Anatolia region. In research conducted on a rare group of stone pipe samples from the 18th-19th century Ottoman period found in the Smyrna Agora excavations it is concluded that raw materials were obtained from ancient materials and that the stone pipes were produced in the Smyrna agora. In an article that deals with the hinterland and trade of Constantinople, researchers emphasize that the amphorae of the Late Roman - Early Byzantine period are of Cilicia and Aegean origin, where wine and olive oil were primarily transported. Then through examination of tomb types and finds from tombs that are dated from the Bronze Age to the Iron Age in Iran, another article finds answers to questions about the culture of relevant communities. One article concludes that the locally produced figurines found in the Kyme necropolis began to be used as cult objects, and that the temple boy figurine represents a characteristic figurine type of Kyme.

The article which deals with ancient human emotions from the perspective of archaeological materials and textual documents highlights the theoretical dimension and importance of archaeology. The abstract thought and emotional process behind the production of material culture, which reflects the processes of the human mind, is brought to the fore in this study and gives us a new perspective on archaeological material. The last article, Güzelyurt Bay Prehistoric survey, deals with the relationship between the chopping tools artifacts which were found during the expedition and the paleolithic industry in Cyprus

We would like to thank the researchers who contributed their articles to our journal. We invite you to publish your new articles in future issues of TÜBA-AR to announce your new scientific discoveries to the international scientific world.

For their support in this process, we would like to thank TÜBA President Prof. Dr. Muzaffer Şeker, the Editor, the Editorial and Advisory Board, and the referees for their contributions to the articles, as well as Asiye Komut, Fatih Akın Özdemir, and Cansu Toprak for their great effort in the preparation of the journal.

Assoc. Prof. Harun ÖZDAŞ
Editor

TARİHÖNCESİ DÖNEMLERDEN İTİBAREN OBSİDİYEN OBJELER: GÜVERCINKAYASI ÖRNEKLERİ

OBSIDIAN OBJECTS FROM PREHISTORICAL PERIODS: EXAMPLES AT GÜVERCINKAYASI

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 29 Nisan 2021	Received: April 29, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 30 Nisan 2021	Peer Review: April 30, 2021
Kabul: 29 Eylül 2021	Accepted: September 29, 2021

DOI : 10.22520/tubaar2021.29.001

Işıl DEMİRTAŞ * - Pınar ÇAYLI **

ÖZET

Volkanik Kapadokya Bölgesi, tarihöncesi kültürlerin en önemli hammadde kaynaklarından biri olan obsidiyen bakımından oldukça zengindir. Bölgedeki birçok obsidiyen yatağının da tarihöncesi dönemlerden itibaren yontmataş alet endüstrisinde kullanıldığı bilinmektedir^{***}. Güvercinkayası yerleşmesinin geçim ekonomisini ve alet teknolojisini de obsidiyenle birlikte diğer volkanik kökenli hammadde kaynakları biçimlendirmiştir. Güvercinkayası yontmataş alet endüstrisinde obsidiyenden kazıyıcı ve silika parlaklığı içeren orak bıçaklarının yaygın aletler arasında yer aldığı, prestij objesi olabilecek kalitedeki bazı aletlerinse çakmaktaşıdan üretildiği bilinmektedir^{****}. Bunların yanı sıra karma tekniklerle (yontma, sürtme ve parlatma) obsidiyenden üretilen ayna ve kolye ucu gibi tekil, bitmiş ve yarı bitmiş ürünler, yonga artığı benzeri kakmalarla çeşitli kompozit objeler de tespit edilmiştir. Bu yazıda, alet olarak tanımlanmayan, 21 obsidiyen(li) nesne incelenmiştir. Bunların çoğu Güvercinkayası Orta Kalkolitik (I-II) tabakalarda ve az sayıda örneğe Son Kalkolitik (III) geçiş evresiyle ilişkili dolgularda bulunmuştur. Söz edilen objeler, Yakınoğlu'da tarihöncesi dönemlere ait diğer örneklerle birlikte değerlendirilerek, biçimsel ve işlevsel bakımdan ele alınmıştır. Yontmataş alet teknolojisiyle üretilen aletlerin ve teknolojik tanımlamaların kapsam dışı tutulduğu bu yazıda, Güvercinkayası'nda obsidiyenin farklı kullanım biçimlerine odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güvercinkayası, Kalkolitik, obsidiyen, kakma, ayna, boncuk, kolye ucu.

* Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE
e-posta: isildemirtas@hotmail.com ORCID: 0000-0001-6118-9319

** Dr. Öğr. Görevlisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE
e-posta: pinarkeo@yahoo.com ORCID: 0000-0003-0833-5764

*** Bölgede yer alan obsidiyen kaynakları için bk, Ercan/Yeğinil/Bigazzi 1989; Chataigner/Poidevin/Arnaud 1998; Balkan-Atlı/Cauvin, 2007.

**** Dr. Eric Coquiogniot tarafından 2008 yılında.

ABSTRACT

The Volcanic Region of Cappadocia is rich in obsidian, one of the most important raw material resources of prehistoric societies. It is known that deposits in the region have been used in the local chipped stone tool industry since prehistoric times. The technical sophistication of the Güvercinkayası settlement's tools, as well as its livelihood, were shaped by obsidian and other volcanic raw materials. It is known that obsidian sickle blades with sickle sheen and scrapers are some of the most common tools in Güvercinkayası and its chipped stone tool industry. Furthermore, some high-quality tools made of flint could have served as prestige products. In addition to finished and semi-finished products, such as mirrors and pendants made of obsidian using combined techniques (including knapping, grinding, and polishing), various composite objects made with chips of obsidian inlays were identified. In this article, 21 obsidian objects, not defined as tools, were analyzed. Most of these were found in Güvercinkayası Middle Chalcolithic (I-II) layers and a few examples were found in late-Chalcolithic (III) transitional phase deposits. The aforementioned objects are compared in terms of form and function with other samples belonging to prehistoric periods in the Near East. In this article, tools and outputs produced with chipped stone tool technologies are excluded, while alternative uses of obsidian in Güvercinkayası become the focus.

Keywords: Güvercinkayası, Chalcolithic, obsidian, inlay, mirror, bead, pendant.

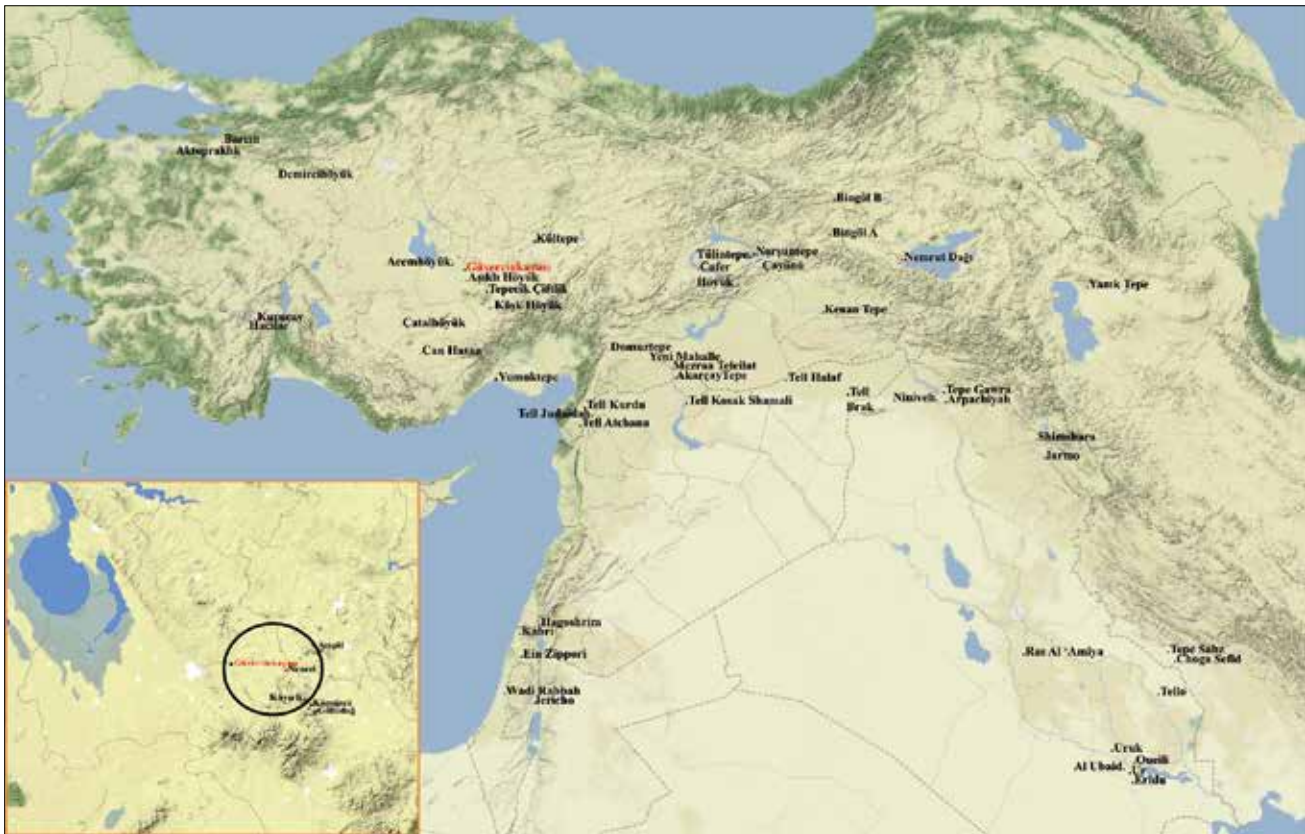
GİRİŞ - GÜVERCİNKAYASI YERLEŞMESİ GENEL ÖZELLİKLERİ

Güvercinkayası, Aksaray İli'ne bağlı Çatalsu Köyü'nün yaklaşık 1 km batısında Mamasun Barajı gölalanı içinde yer almaktadır (Fig. 1). Dar bir vadi içinde çevreye hâkim konumdaki yerleşmenin, kuzeyde yüksek bir basamakla sonlanan, ova tabanından 16 m yükseklikteki zirve düzlüğü (Δ 1006.084), güneyden ve batıdan falezlerle çevrelenmiş, önünde ise doğu-batı yönünde alçalan geniş bir teras yer almaktadır (Fig. 2). Bütünüyle kazılan yerleşmede, biri öncü olmak üzere üç tabaka saptanmıştır. Öncü tabaka dal-örgü benzeri hafif malzemeye yerleşilen ve kaya üzerine açılmış, norm boylarda dikme yuvalarıyla temsil edilir. Güvercinkayası'nın ana karakterini I. ve II. tabakayla Orta Kalkolitik Dönem tanımlar. Bölgeye tamamen yabancı bir unsur olarak gelen ve yerleşen kültür ise III. tabakayla Son Kalkolitik geçiş evresine (Geç/Post Obeyd) tarihlenir. Dönemler arasında boşluk (*hiatus*) görülmez¹.

Bu çalışmaya konu edilen obsidiyen buluntuların çoğu Orta Kalkolitik Dönem tabakalarına aittir (kal.C14 M.Ö. 5200-4750). Günümüzden yaklaşık 7200 yıl öncesine tarihlenen bu kaya üstü yerleşmenin ana tabakaları (I ve

II) arazinin doğal yapısıyla uyumlu, neredeyse standart, dörtgen planlı, birbirine bitişik taş duvarlı ve düz damlı yapılardan oluşur². Konutların kapıları sokaklara açılır ve bitişik düzende yapı adalarından oluşan yerleşmenin mimarisi tasarım ürünüdür. Orta Kalkolitik Dönem yerleşmesinde hane tipi ekonomi hâkimdir ve yapıların içinde, bir standart halinde yer alan depolama birimleri dikkati çekmektedir. Geçim ekonomisinde tahıl tarımı ve beraberindeyse hayvancılığın olduğu karma bir sistem öne çıkar. Yerleşmede, biriktirmenin önemli olduğu, sadece artı ürün olarak tahılın değil obsidiyen, kemik/boynuz depolarıyla hammadde birikiminin de yapıldığı bilinmektedir. İnanç/kült yaşamının göstergesine yönelik boğa sembolizması özel bir yere sahiptir. Konutlarında yine belki ata kültürüyle, belki de bereketle ilişkili ritüel eylemler çerçevesinde ocak, silo gibi alanlara önem verdikleri anlaşılmaktadır³.

Güvercinkayası'nı çağdaşlarından ayırt eden en önemli özelliği ise yerleşmeyi yukarı ve aşağı olarak ikiye ayıran surdur (Fig. 2-3). İki kule ve bir destek duvarıyla güçlendirilen sur, tabakalı toplum ayrışmasının yerleşme düzenine yansımaları gösterdiği gibi koruma altına aldığı, büyük olasılıkla kamusal özellikli ambara da

Figür 1: Metinde Adı Geçen Yerleşmeler ve Obsidiyen Hammadde Yatakları / Map showing the sites and the obsidian sources mentioned in the text

¹ Gülçür/Çaylı/Demirtaş/Eser/İndere 2018: 43-45; Çaylı Demirtaş/Eser/Gülçür/İndere 2020: 45-47.

² Çaylı 2017.

³ Çaylı/Demirtaş/Eser/Gülçür/İndere 2020.

Figür 2: Güvercinkaya Yerleşmesi Genel Görünüm (GK Kazı Arşivi) / *General view of Güvercinkaya*

vurgu yapmaktadır⁴. Yaklaşık 500 yıllık kesintisiz yaşantı sırasında yerleşmedeki bölgesel hareketlilik Karaman ve çevresiyle bağlantılı boyalı çanak çömleklerle⁵ ve Kayırlı, Nenezi yataklarından⁶ temin edilen obsidiyenle izlenmektedir (Fig. 1).

Yerleşmenin sadece yukarı kesimini etkileyen ve II. tabakayı sonlandıran büyük yangından sonra Güvercinkaya'nın bölgeye tamamen yabancı yeni bir grubun geride bıraktığı kalıcı kerpiç mimariyle yeniden iskân gördüğü anlaşılmıştır⁷. Güvercinkaya'na yeni gelenlere ait çoğu dolgulardan gelen maddi kültür kalıntılarının (mimari, çanak çömlek, damga mühür vb.) kökeni Güney Mezopotamya'dan yayılan Obeyd kültürüyle ilişkilidir⁸. Obeyd kültür yayılımı, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'da erken evreleri itibarıyla tanınmakla birlikte Güvercinkaya bulguları Geç-Post Obeyd döneminde bu yayılımın Fırat'ın batısına, Orta Anadolu'ya kadar uzandığını da göstermektedir. Bu dönemde (III. tabaka) yukarı yerleşmede sura bitişen yangın geçirmiş konut dizisi ve sur bedeni tesviye

edilmiş, üzerine kerpiç teras inşa edilmiştir. Terasın nasıl bir yapıya altlık oluşturduğıysa bilinmemektedir. Aşağı kesimde ise yine taştan konutların molozu üzerine kerpiçten çok mekânlı, dış duvarları sekmeli giden büyük bir yapı kompleksi inşa edilmiştir. Baraj taşkınlarının aşındırması nedeniyle ne yazık ki bu yapılar hakkındaki bilgiler kısıtlı kalmıştır.

Yerleşmedeki Obeyd kültürüyle ilişkili topluluklar hakkındaki bilgiler, Orta Kalkolitik Güvercinkayalılara kıyasla daha sınırlı olsa da Geç-Post Obeyd döneminin tipik ve yaygın kullanılan kaplarından seri üretim ürünü Coba kâselerinin yoğun kullanıldığı, yine damga mühürlerden de anlaşıldığı üzere yiyecek dağıtımının kontrollü yapıldığı, dolayısıyla bir veya birkaç idarecinin varlığını da düşündüren bir yaşantının hâkim olduğu varsayılabilir. Spekülâtif olmakla birlikte gerek yerleşmede yaşanan yangının Obeydliler'le olası ilişkisi, gerekse yerleşmenin hammadde kaynaklarına yakın konumunun yeni gelenlerce de yer seçiminde önemli bir rol oynadığı önerilebilir⁹. III. tabakadan sonra yerleşmede yaşantı sonlanmıştır.

⁴ Çaylı/Demirtaş 2016.

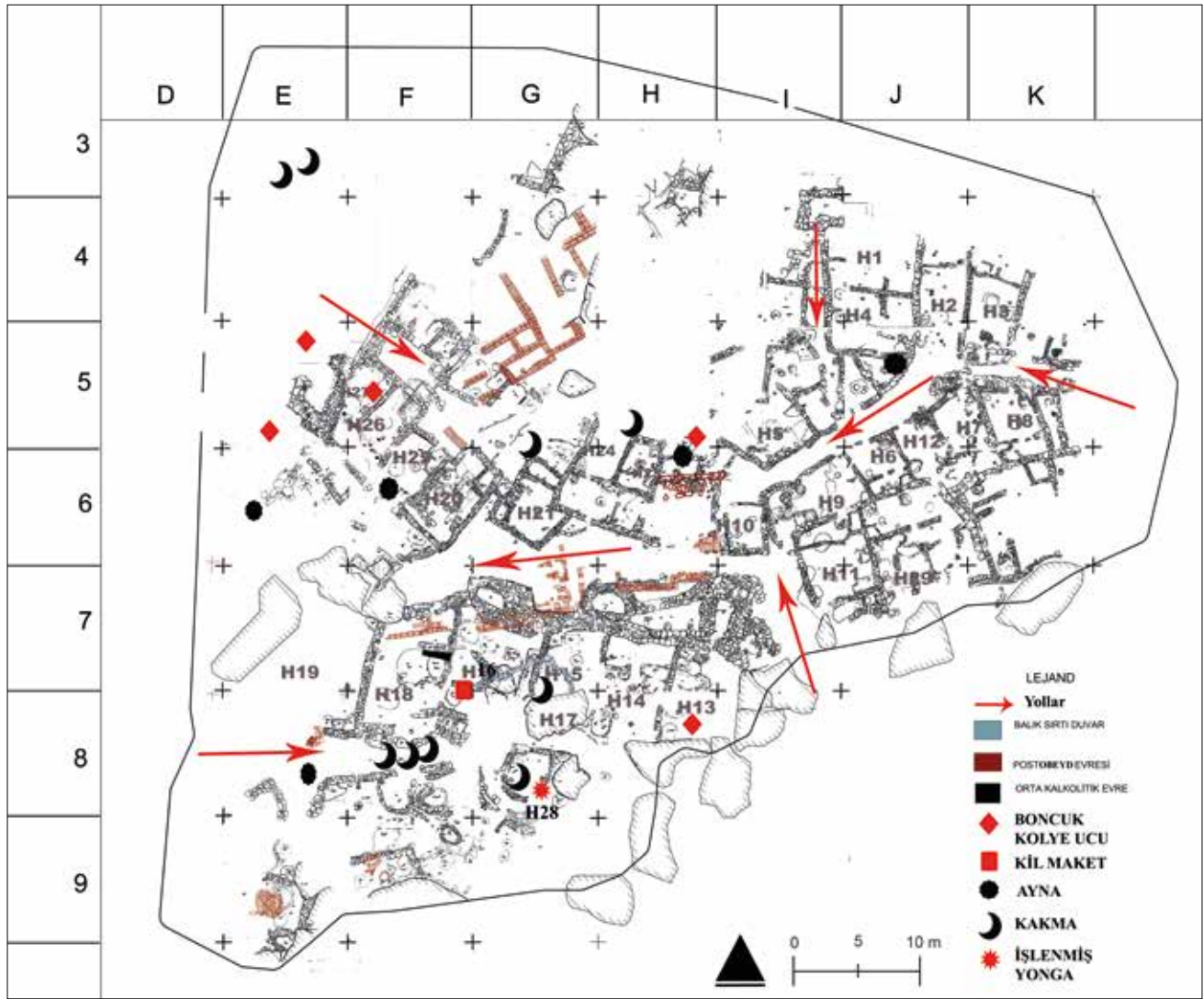
⁵ Gülçur 2004.

⁶ Doç. Dr. Nurcan Kayacan tarafından aktarılan sözlü bilgi, Eylül 2015. Kayırlı obsidiyen yatağı yerleşmeden 27 km ve Nenezi ise 22 km uzaklıkta yer almaktadır.

⁷ Bu süreçte yerleşmeye yeni gelenlerle önceki sakinlerin birarada yaşadıklarına ilişkin bulgular da tespit edilmiştir.

⁸ Gülçur 2012; Demirtaş 2017.

⁹ Yerleşmenin olası hammadde ticaretinde aracı istasyon olarak değerlendirilebilmesi için elbette en azından yontmataş alet endüstrisiyle ilişkili analizlerin sonuçlarına ihtiyaç duyulmaktadır, bununla birlikte bu yazının konusu ve kapsamı dâhilinde değildir.

Figür 3: Obsidiyen Objelerin Dağılımları / *The distribution of obsidian objects*

TARİHÖNCESİ DÖNEMLERDE OBSİDİYEN KULLANIMI

Volkanik bir kayaç olan obsidiyen, yaygın söylemlerle doğal cam olarak da tanınır. Yapısında asit bulunan volkanların ürünüdür ve magmanın soğuma hızına ve kimyasal bileşenlerine bağlı oluşur, bu nedenle dünyadaki dağılımı da sınırlıdır¹⁰. Obsidiyenin kimyasal bileşenlerinde bulunan ana, iz ve nadir toprak elementleri yaş tayini ve kaynak köken analizlerine son derece elverişlidir. Nitekim arkeolojik araştırmalarda da kullanılan kaynak köken analizleri, herhangi bir sitte bulunan bir obsidiyenin ana hammadde yatağının kesin olarak tespitini de mümkün kılmaktadır¹¹.

¹⁰ Balkan-Atlı 2005: 1; M. Özdoğan 2019: 73-74.

¹¹ Bu türde kaynak köken analizlerini kapsayan ilk çalışmalar 1964 yılında J. R. Cann ve C. Renfrew tarafından başlatılmış ve günümüzde yeni verilerle birlikte devam etmektedir. Bk. Renfrew/Dixon/Cann 1966; Wright 1969; Balkan-Atlı/Cauvin 2007; Healey 2007.

Fiziksel özellikleri bakımından obsidiyen; camı parlaklıkta, siyah (çoğunluk), gri, yeşil, kahverengi ve kırmızı renk çeşitliliğine ve keskin kırılımlı bir yapıya sahiptir. Obsidiyenin keskin kırılımlı yapısı tıpkı çakmaktaşı olduğu gibi öncelikle alet yapımında tercih edilmesine neden olmuştur. Yontmaya ve aşındırmaya elverişliliği ise alet dışında objelerin de (boncuk, kolye ucu, bilezik, kap, mühür, çivi vd.) üretimini kolaylaştırmıştır¹². Ayrıca tarihöncesi dönemlerde ticareti yapılan en eski meta olması özelliğiyle ticarete ilişkin bilgi veren ve buluntu alanları sınırlı hammadde türlerinden biridir¹³. Diğer hammaddelerden işlevsellik ve kısıtlı tedarik imkânları bakımından ayırt edilmesinin yanı sıra belki en çarpıcı özelliği parlaklığıdır. Bu çarpıcı özelliği obsidiyeni benzerleri arasında seçkin ve değerli kılmış ve bu taşın sembolik bir önemin atfedilmesini de sağlamış olmalıdır. Obsidiyenin kesici, sıyrıcı, delici

¹² Balkan-Atlı 2005; Chataigner/Poidevin/Arnaud 1998: 517-518.

¹³ Obsidiyen yanısıra tarihöncesi dönemlerde ticareti yapılan metaller hakkında bk. Doğan 2008: 147 vd.; Renfrew/Dixon/Cann 1966: 30.

gibi işlevsel alet yapımında kullanımı, tedarigin yerel olarak mümkün olduğu bölgelerde Alt Paleolitik Döneme kadar uzanmaktadır¹⁴. Anadolu’da Epi-Paleolitik süreçte belirgin bir biçimde obsidiyen kullanımında başlayan artış, Neolitik Dönemin erken evreleriyle birlikte hem işlevsel alet yapımında hem de uzak mesafe ticaretinde meta olarak önem kazanmasıyla yoğunlaşmıştır¹⁵. Bununla birlikte özellikle Çanak Çömleksiz Neolitik B evresinde sürtmetaş teknolojisinin yapım yöntemlerinin de (aşındırma, çekiçleme, delik açma, parlatma vd.) kullanıldığı özenli obsidiyen nesnelere ortaya çıkmaya başlamıştır¹⁶. Halaf sürecinde izlenen en önemli gelişmelerden biri bu özenli yapım obsidiyen nesnelere aittir.

MÖ. 7. binyılda kolye ucu, ayna ve benzeri özenli yapım obsidiyen nesnelere biçimlerin çeşitlendiği görülür ve obsidiyen ticaretinde daha önceleri izlenen kaynak köken dağılımları da değişir¹⁷. Kapadokya Bölgesi obsidiyeninin dolaşımında bu dönemle birlikte azalma kaydedilmiştir¹⁸. Son Neolitik- İlk Kalkolitik (Halaf) Dönemlerinde belirginleşen bu süreci toplumsal tabakalanmada artan karmaşıklık ve hammadde yataklarında söz sahibi olma gibi kavramlarla birlikte düşünmek gerekmektedir¹⁹.

¹⁴ Doğan 2008: 152. Örneğin; Göllüdağ’da bulunan Alt Paleolitik dönem Acheul teknolojisinin iki yüzeyli aletleri ve yine Levallois teknolojisiyle bu durumun Orta Paleolitik dönemde de devam ettiği anlaşılmaktadır. bk. Dinçer 2019: 110. Bununla birlikte Paleolitik dönem obsidiyen dağılımına ilişkin kısıtlı veri olduğunu, Üst Paleolitik sürece ilişkin verilerinse ticaretten/değiş tokuştan ziyade tesadüfi olduğu belirtilmektedir, Balkan-Atlı 2005: 2.

¹⁵ Balkan-Atlı/Cauvin 2007: 72 vd.; Özdoğan 2019: 77; Renfrew v.d. 1966: Fig. 4a-6; Chataigner/Poidevin/Arnaud 1998: Fig. 7.

¹⁶ Astruc v.d. 2011: 3415 vd.; Balcı/Altınbilek-Algül 2017: 17; 2019: 555.

¹⁷ Balkan-Atlı ve Cauvin, MÖ. 8. binlerde, pek çok yerleşmenin, Doğu Anadolu (Nemrut Dağ ve Bingöl) ve Kapadokya Bölgesi’nin hammadde kaynaklarından (Göllüdağ, Nenezi, Acıgöl, Kayırlı) yakın ve uzak ticaret metâsi olarak obsidiyen temin ettikleri ve bu ticari aktivitelerin birbirinden farklı üç (Doğu Anadolu, Doğu ve Orta Anadolu son olarak sadece Orta Anadolu) dağılım alanı- “obsidiyen yolu” çizdiği anlaşılmıştır, (Balkan-Atlı/Cauvin, 2007: 74-75). Çatalhöyük obsidiyen kaynak köken analizleri, 8. binyılda obsidiyen tedariginde Göllüdağ (yoğun) ve Nenezi (düşük) kaynaklarının kullanıldığını fakat bu durumun 7. binyılda (yak. MÖ. 6500) Nenezi kaynağının daha yoğun kullanılması yönünde değiştiğini ayrıca Acıgöl, Bingöl ve Nemrut gibi daha uzak mesafedeki obsidiyen yataklarından da aralıklarla obsidiyen temin edildiğini göstermektedir (Carter/Shackley 2007: Fig. 7; Carter/Milić 2013: 496, Fig. 2).

¹⁸ Balkan-Atlı 2005: 2.

¹⁹ Orta Anadolu’da Göllüdağ ve Nenezi obsidiyen yataklarının yakın çevresinde yer alan, 7. binyıldan itibaren iskân edildiği bilinen Tepecik Çiftlik ve Köşk Höyük yerleşmelerinde kullanılan belli aletlerin yakın benzerleri Yumuktepe ve Çatalhöyük’ten de tanınmaktadır (Bıçakçı/Godon/Çakan 2012: 101). Bu bağlamda kaynaklara yakın olan aynı zamanda yol güzergahlarında bulunan Tepecik Çiftlik ve Köşk Höyük gibi yerleşmelerin hammadde ve/veya bitmiş ürün tedarigi

Nitekim Obeyd sürecinde izlenen bölgelerarası yoğun etkileşim de benzer bir kırılmayı tetiklemiş olmalıdır. Obeyd döneminin sonları itibariyle seri üretimin alet teknolojilerine de yansması aracılığıyla izlenen yeni kırılma, kontrol edilen ve sömürülen hammadde yataklarını, uzmanlaşmış atölyeleri, yeni ticaret rotalarını ve dolayısıyla da üretimin merkezileşmesini beraberinde getirmektedir²⁰.

Alet dışı kullanıma yönelik özenli yapım obsidiyenler (boncuk, kolye ucu, ayna, kakma, mühür vb.) kronolojik bir düzende incelendiğinde erken örneklerin küçük taşınabilir objelerden boncuklar olduğu görülmüştür (Fig. 7a). Son Neolitik ve Halaf süreçlerindeyse kolye ucu/pendant türü ortaya çıkmıştır (Fig. 7b). Bu dönemde damga mühür benzeri bir kullanıma da elverişli obsidiyenden çizi bezekli kolye uçları da mühürler gibi kimlik/aidiyet bildiren, beğeni, inanç ve statüye dair bilgi veren, içinde yaşanan toplumsal yapının önemli temsilcileri olarak görülür.

Son Neolitik ve Halaf Dönemlerinin çarpıcı özenli obsidiyen ürünleri arasında aynalar²¹ ayrıca dikkati çekmektedir²². Literatürde benzerlerine kıyasla az tanınan objeler olmasına karşın son yıllarda aynalar üzerine yapılan araştırmalar da artmıştır²³. Ayna kelimesi pek çok dilde bakmak, gözlemek, düşünmek ya da geleceği söylemek gibi anlamlara karşılık

konusunda söz sahibi olabilecekleri önerilir.

²⁰ Thomalsky 2012: 427. Geç Obeyd dönemine tarihlenen tabakalarıyla Değirmentepe yerleşmesi bu durumu destekleyici bulgular vermektedir. Değirmentepe, mühür ve mühür baskı buluntu yoğunluklarına da dayanarak bir ticaret merkezi olarak yorumlanır (Esin 1989; Balkan-Atlı 2003: 382). Bununla birlikte her ne kadar Obeyd döneminde obsidiyene ilgi devam etse de ticaret merkezi olarak tanımlanan bu yerleşmede, obsidiyenin çok az varlık gösterdiği vurgulanır ve bu durum Balkan Atlı tarafından ya obsidiyen kullanımına kültürel bir ilgisizlik veya obsidiyen ticaretindeki coğrafi, bölgesel veya sosyo politik kısıtlarla ilişkilendirilir (Balkan-Atlı 2003: 383). Obeyd süreciyle ilişkili Yumuktepe XVI. tabaka ise yontmataş alet endüstrisinde obsidiyen çağdaşlarının aksine yoğun kullanılan bir hammaddedir (Altınbilek-Algül 2019: 132-133; Caneva/Palumbi 2019: 189). Erken Neolitik evrelerden itibaren “Kapadokya” bölgesi kaynaklarından obsidiyen tedarik eden Yumuktepe sakinleri, XVI tabakasında da Göllüdağ (çok yoğun) ve Nenezi (düşük yoğunluk) yataklarını kullanmaya devam etmiştir (Altınbilek-Algül 2019: 130, Fig. 1). Obeyd döneminde obsidiyen kullanımı ve tedarigi hakkında detaylı bilgi için ayrıca bakınız (Healey 2010).

²¹ Bakınız dipnot 46-59.

²² Şamanların boyunlarına asarak veya kıyafetlerine tutturarak kullandıkları aynalar, öte dünyaları görmeye, ruhları toplamaya ve yerleştirmeye yarayan araçlar olarak kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Saltuk 2010: 209; Benzer bir kullanım Orta Amerika kültüründe de söz konusudur (Saunders 1998: 227 vd.; Vit/Rappenglück 2016: 8-9; Balcı/Altınbilek-Algül 2019: 560-561).

²³ Vedder 2001; Healey 2001; Healey 2012; Balcı/Altınbilek-Algül 2019.

olarak kullanılır²⁴. Bu volkanik camı ilk bulan olduğu için adını taşıdığına inanılan Romalı Obsidius'tan²⁵ türetildiği düşünülen obsidiyen kelimesi, Yunanca "kişinin görünümü" anlamına gelen "opsi" köküyle ilişkilendirilmektedir²⁶. Ayna ve obsidiyen kelimelerinin kökeninin bakmak, gözlemek, görmek, yansıma gibi eylemlerle olan ilişkisi, obsidiyenden üretilen nesnelere (göz kakmalar, aynalar vd.) de atfedilmiş, farklı düşünce ve kavramların birer sembolik yansımaları, yansıtıcıları olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Neolitik dönemden başlayarak geç dönemlere kadar uzanan geniş bir zaman aralığında ve Orta Amerika gibi çok farklı kültür bölgelerinde obsidiyenin göz ve bakışla olan ilişkisinin izleri sürülebilmektedir²⁷.

Güvercinkayası buluntuları içinde yer almayan kap (Fig. 7c), çivi (Fig. 7d), bilezik²⁸, minyatür balta²⁹, küre³⁰, mühür³¹ ve süs/statü objesi³² olarak nitelenebilecek özenli obsidiyen objeler de literatürden bilinmektedir. Bu türden buluntulara çoğunlukla kamusal yapı, tapınak, mezar, ritüel aktivite alanları gibi ayırt edici ve işleve ilişkin (statü, kimlik bildirme, sembolik önem vb.) bilgi veren kimi alanlarda rastlanmıştır. Obsidiyenin ritüel eylemlerdeki işlevselliğiyle Çatalhöyük yerleşmesinde özellikle buluntu yerleri bakımından iyi incelenmiştir.

Çatalhöyük'de bazı obsidiyen buluntular, ritüel eylemlerle ilişkili olarak sıkça mezarlarda ve içinde yaşanan evlerin tabanları altındaki obsidiyen istiflerinde³³ ve evlerin yenileme veya terk edilme/gömülme işlemleri sırasında yapıların (köşe, eşik, duvar dolgusu vb.) çeşitli noktalarına bilinçli bir eylem olarak yerleştirilen birikintilerde görülür³⁴. Hodder ve Chessford, evlerin inşa ve terk edilme ritüellerinde bazıları pratik gerekçelerle de olabilecek tekrar içeren pek çok eylemin kaydedildiğini, buna rağmen çok iyi temizlenen terk edilecek yapılarda sembolik anlamlar da yüklenen kimi nesnelere bilinçli olarak belli alanlara yerleştirildiğini belirtirler³⁵. Örneğin bir geri çıkarma çukurunda, sadece izleri kalan bir kabartmanın çıkarıldığı boşlukta, buradaki bilinçli yerleştirmede, sunuda; üç kemik iğne, bir kuş kemiği ve sekiz parça obsidiyen ve bir çakmaktaşı grup halinde bulunmuştur³⁶. Bu bilinçli yerleştirilen birikintiler aracılığıyla Çatalhöyük'teki büyüsel eylemleri sorguladığı yazısında C. Nakamura, gündelik eşyalardan ayrılarak bir örüntü meydana getiren yaklaşık 60 birikinti grubundan "bazılarının büyüsel bir edim veya etkinliği" gösterdiğini belirtmektedir³⁷. Yerleşmede görece hemen her yerde bulunan obsidiyenin bu büyüsel özellikli olabilecek birikintilerde de en sık tespit edilen nesne olduğu görülür³⁸.

Obsidiyenden alet dışı nesnelere yüklenen roller arasında sembolik kullanımın ön plana çıktığı görülür. Yukarıda kısaca değinilen göz ve bakışla olan sembolik ilişki gerek taşın kendisine gerekse obsidiyenden yapılan özellikle göz kakmaları ve aynaların yanı sıra boncuk ve kolye ucu gibi diğer nesnelere de aktarılmıştır. Obsidiyenden bu nesnelere atfedilen sembolik roller arasında tılsım, büyü, geleceği görme, göz hastalıklarının tedavisi gibi mistik, şifa verici, ritüel roller de yer almaktadır³⁹. Yazılı belgeler aracılığıyla şifa verici etki ve kullanımlar iyi izlenmektedir. Eski Babil dönemine tarihlenen Akkadça metinlerde detaylı anlatımlarla tanrısal öfkeye ya da büyüye maruz kalan kişilerin tedavisinde renk türleriyle de (şeffaf, siyah, sarı) tariflenen obsidiyenin ipe dizilerek, deri bir kese içine otlarla birlikte konularak, kişinin üzerinde taşınması tavsiye edilir⁴⁰. Bazen kişi tedavisi için; kutsal su dolu

²⁴ Latince "speculum" kelimesinin karşılığı olan aynanın kökeninin Hint-Avrupa diline dayanan "spek" kelimesinin izlemek anlamına geldiği, ayrıca Güney Amerika yerli dillerindeki diğer benzer anlamları için bk. Vit/Rappenglück 2016: 9.

²⁵ Etimolojik olarak kelime kökeninin tarihi ve antik kaynaklarda obsidiyene ilişkin bilgiler için bakınız, Balkan-Atlı 2005: 1.

²⁶ Karimali 2005: 187.

²⁷ Balkan-Atlı 2005: 2; Lunazzi 1996; Matsumoto 2012: 104, 113 vd.; Saltuk 2010: 182-183; Vit/Rappenglück 2016: 9.

²⁸ Aşıklıhöyük'te (PPNB) iyi parlatılmış yeşil renkli obsidiyen bir bilezik parçası, komunal yapı T Binasında bulunmuştur (Astruc/Vargiolu/Ben Tkaya/Balkan-Atlı/Özbaşaran/Zahouani 2011: 3423, Fig. 1). Hagoshrim'de ise 2 farklı kalınlıkta örnek bulunmuştur (Schechter/Gopher/Getzov/Rice/Milevski/Yaroshevich 2016: 522, Fig. 11/c).

²⁹ Domuztepe 5a evresinde bulunan minyatür balta yerleşme için unik nitelik taşır, işlevi ise belirsizdir (Healey 2012: 258, Fig. 22.7).

³⁰ Norşuntepe'de (36. tb) sürtme yoluyla şekillendirilen obsidiyenden küre biçimli bir nesne (Schmidt 2002: 68, Taf. 58/771) ve Tepe Gawra'da (IX. tb) ağırlık olarak tanımlanan yuvarlak biçimli bir diğer örnek ise mezar buluntusudur (Tobler 1950: 206, 228, Pl. XCVII b.5).

³¹ Tepe Gawra'da XII ve XI tabakalara ait üzerinde hayvan figürleri bulunan damga mühürler sıklıkla mezar buluntusu olarak tespit edilmiştir (Tobler 1950: 178, 247, 266, pl. CLXVII/135, 139, CLXX/181).

³² Al Ubaid'de mezarlık alanı yüzeyinde bulunan gri obsidiyenden oyulmuş parmakların kısa çıkıntılar halinde vurgulandığı el biçimli nesne bir süs objesi olarak tanımlanmıştır. 2,7 cm* 1,2 cm ölçüleriyle minyatür saplı kaşık benzeri bir örnektir (Hall/Woolley 1927: 210, Fig. 77, TO.372). Orta Tunç Çağ Kültepe Karum Ib tabakasına ait obsidiyenden yaklaşık 18 cm uzunlukta asa benzeri silindirik uzun bir obje de bu kapsamda ele alınabilir (Balci/Altınbilek-Algül 2017: 23, 25, Fig. 8).

³³ Carter 2007: 343 vd.

³⁴ Carter 2011: 8.

³⁵ Bu çalışmada, ev odaklı ritüel eylemlerin (belli olayların canlandırmasını içeren, anıların yaşatıldığı ritüeller) bir bütün olarak sosyal hafızanın inşasındaki rolü detaylı olarak ele alınır ve birikintiler de bu ritüeller arasında sıralanır. Detaylı bilgi için, Hodder/Chessford 2004.

³⁶ Hodder/Chessford 2004: 33.

³⁷ Nakamura 2018: 429.

³⁸ Bu paragrafta yer alan "istif, birikinti, geri çıkarma çukuru" terimleri, dipnot 33-37 arasında adı geçen yazarların tercihlerine sadık kalınarak kullanılmıştır.

³⁹ Karimali 2005: 187.

⁴⁰ Tanrısal öfkeye ya da büyüye maruz kalan kimseler fiziksel belirtilerden ziyade mutsuzluk, talihsizlik, olumsuz alametler, gözden düşme, rüyalar ve iftiralar gibi belirtiler gösterir (Abusch/Schwemer/Luukko/Van Buylaere 2016: 11, Text

kâseyle sarı obsidiyenin de içinde olduğu on üç taş ve deri keseyi ipe dizmeli, hazırladığı kutsal su dolu kâseyle bunları arındırmalı ve gece olmadan Atâ'îşu otuyla tütsü yakıp, bira adağı sunacağı ritüelleri uygulamalıdır⁴¹. Obsidiyenin şifa veren, tanrı gazabı da dâhil kötülüklerden ve nazardan koruma özelliğini vurgulayan örneklerin yanı sıra taşın yüklendiği roller dönemden döneme kültürden kültüre (Sümer⁴² ve Mısır⁴³ gibi) çeşitlilik göstermektedir. Farklı coğrafyalarda ve Neolitikten itibaren Geç Antik Çağ'a⁴⁴ kadar uzanan geniş bir zaman aralığında izi sürülebilen obsidiyenin kendisine atfedilen sembolik önemin korunduğu anlaşılır.

GÜVERCİNKAYASI OBSİDİYEN(Lİ) OBJELERİN KARŞILAŞTIRMALI KRONOLOJİK, BİÇİMSEL VE İŞLEVSSEL İNCELEMESİ

Güvercinkayası yerleşmesinde tespit edilen alet dışı obsidiyen ve obsidiyenli buluntular biçimsel ve işlevsel bakımdan çizi bezekli obsidiyen nesne, aynalar, kolye uçları, boncuk ve obsidiyen kakmalar olarak dört ana sınıfta toplanmaktadır. Bu grup içinde sayısal bakımdan en kalabalık sınıfı obsidiyen kakmalar oluşturur. Obsidiyen kakmalar, kendi içinde çeşitli ve birbirini aslında tekrar etmeden alt gruplara ayrılır; hayvan başı biçimli tutamaklarda, riton/zoomorfik kaplara ait başlarda, pişmiş toprak kaplardaki kabartmadan hayvan motiflerinde ve pişmemiş topraktan bir yapı (?) modelinde görülür.

Çizi Bezekli Obsidiyen Yonga (Fig. 4A); yerleşmede bulunan tek örnektir ve obsidiyenden benzerine literatür taramasında rastlanmamıştır. İri yonga, düz kenar ve yüzey elde etmek için işlenmiştir. Kazıma yöntemiyle çok düzenli olmayan, kaba, derin yivlerle zikzak benzeri bir motif ortaya çıkarılmıştır. Kırık olan bu nesne belki bir aletin sap kısmı olabilir. Bu durumda yüzey üzerindeki derin yivler de aleti ipe bir sapa sabitlemek, bağlamak üzere yapılmış olmalıdır. Objeye üzerinde yer alan yivlerin bir bezeme unsuru değil de işlevsel olabileceğini düşündürense yivlerin kaba, özensiz yapılmış olmalarıdır. Yerleşmede farklı faaliyet kollarının yürütüldüğü H28 alanında tespit edilen bu objenin buluntu yeri de dikkat çekicidir. (Fig. 3).

3.4-3.7). Örneğin tedavi gerektiren durumlardan biri, "Kötü rüyalar gören, konuşan fakat sözü dinlenmeyen, gözden düşen, tanrıların gazabını üzerine çekmiş bir adam" olarak tarif edilir (Abusch/Schwemer/Luukko/Van Buylaere 2016: 24).

⁴¹ Abusch/Schwemer/Luukko/Van Buylaere 2016: 25.

⁴² Sembolik önemin yanısıra hazine ve ticaret kayıtlarında yer verilir (Balkan-Atlı 2005: 2).

⁴³ Mumyalama işlemlerinde ve astrolojide de önem taşımıştır (Balkan-Atlı 2005: 2; Karimali 2005: 187).

⁴⁴ Geç Antik Döneme ait farklı ülkelerden toplanan eserlerin olduğu özel bir koleksiyonda yer alan, "taşınmayı kötülükten korur" yazıtlı bir obsidiyen amulet de iyi şans ve korunma dileklerinin bir parçası olarak yazıda kaydedilmiştir (Van Den Hoek/Feissel/Herrmann 2015: 350).

Aynalar (Fig. 4B-F); Güvercinkayası'nda yapımı bitmiş, yarı bitmiş tüm ve kırık örnekleri bulunan beş aynanın da tek bir biçim oluşturduğu görülmektedir⁴⁵. Görece ince kesitli, düz ve hemen hepsi yuvarlak biçimli ve tutamaktır. Tutamağı tam örnekte ip deliğinin de açıldığı görülür (Fig. 4B). Bu da aynaların kişilerin üzerinde taşıdıkları veya kıyafetlerine ilaştirdikleri ama bireysel özellikli objelerden olduğunu düşündürür. Kırık ve yarı işlenmiş diğer dört tutamaklı aynada ise ip deliğinin olup olmadığı bilinmez. Ayrıca sayıları az olsa da boyutlar ve biçimler standart bir üretim anlayışına işaret eder. Ortalama büyüklükleri 6-7 cm arasındadır.

Güvercinkayası aynalarında dikkati çeken diğer bir ortak özellik, parlatma işlemi tamamlanan ve bitmiş kabul edilen dört örnekte (Fig. 4B-E), aynanın kullanım dışındaki üst yüzeyinin kaba/ parlatılmadan bırakılmış olmasıdır. Biçimsel özellikleri dışında Güvercinkayası aynaları buluntu yerleri bakımından da benzerdir. Tanımlı kontekste ait olmayan aynalar dolgularda bulunmuştur. İki örnek yukarı yerleşmenin tesviye çalışmaları sırasında buluntu yerinden aşağı atılan moloz dolguya aittir (Fig. 4C, 4E). Belki bu noktada 8E M6 yol dolgusuna ait örneği (Fig. 4D) diğerlerinden ayırmak gereklidir (Fig. 3). Nitekim yerleşmenin Orta Kalkolitik süreçte en korunaklı alanında bulunan yukarı kesiminde ele geçen tek örnektir.

Literatürde diğer yerleşmelerden tanınan aynalar incelendiğinde en erken Çatalhöyük örnekleriyle karşılaşılmaktadır⁴⁶. Biçimsel bakımdan konik gövdeli bu aynaların çapları 10 cm ile 4 cm arasında değişir. Mellaart dönemi kazılarında bulunduğu kaydedilen 11 aynaya ikinci dönem çalışmalarında yine mezar buluntuları arasında kaydedilen yeni örnekler eklenmiştir⁴⁷. Büyük çekirdekten işlenmiş bu aynalar buluntu yeri bakımından da oldukça dikkat çekici ayrışik örneklerdir. Yapıların taban altlarında yer alan özellikle çoklu mezarlarda gömütlerle birlikte bulunan nesnelere⁴⁸. J. Mellaart tarafından tapınak olarak adlandırılan bu özel yapılarıdaki kırmızı aşı boyası, yeşil ve mavi renk boya pigmentlerin de bulunduğu gömütlerde rastlanan fakat diğer yapılarda (domestik) rastlanmayan iki buluntudan birinin obsidiyen aynalar olduğu belirtilir⁴⁹. Çatalhöyük

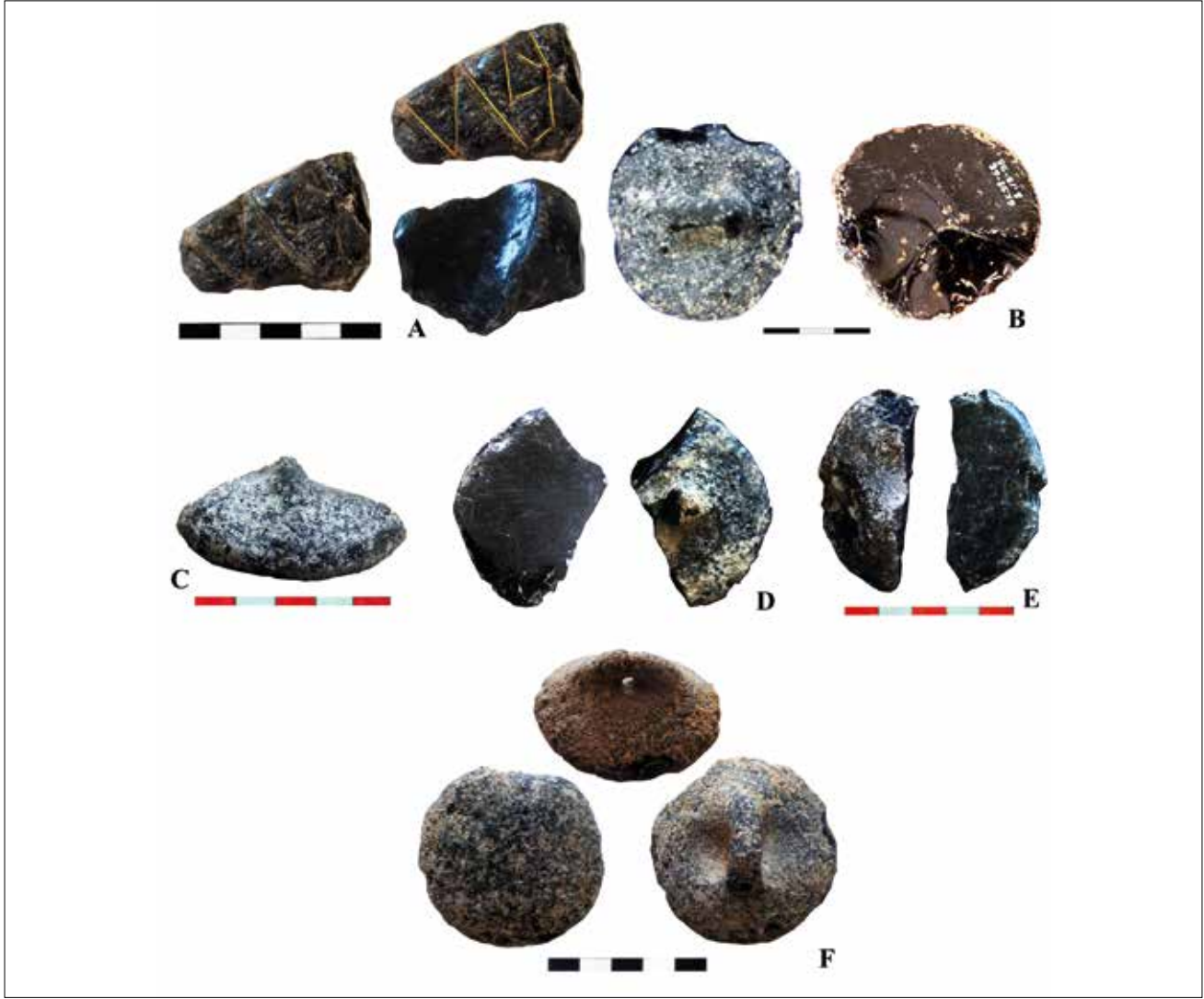
⁴⁵ Güvercinkayası aynaları, S. Balcı ve Ç. Altınbilek-Algül tarafından yapım teknik özellikleri kapsamında incelenmiştir. Detaylı bilgi için bakınız (Balcı/Altınbilek-Algül 2019: 527 vd).

⁴⁶ Söz konusu aynaların VIB-V-IV. tabakaların (MÖ. 6500-6200) taban altı ikincil mezarlarında yer alan kadın gömütleriyle bulunduğu belirtilir (Mellaart 1963: 49-50, 99; Mellaart 1967: 79). Alan 77 Bina 129'daki gömütlerle bulunan 2 aynada mavi ve yeşil boya pigmentleri tespit edilmiştir. Biri 9 cm diğeri 8,5-9,5 cm genişlikte konik biçimli ve neredeyse bitmiş Nenezi obsidiyeni ürünleridir (Conolly 1999: 42-43; Hodder 2012: 3, 15, Fig. 1.3, 2.8; Carter 2012: 195).

⁴⁷ Vedder 2001; Hodder 2012.

⁴⁸ Mellaart 1967: 79, 208.

⁴⁹ Mellaart 1967: 208, Tab. 13.

Figür 4: İnsize Obsidiyen Yonga ve Aynalar (GK Kazı Arşivi) / *Incised obsidian chip and mirrors*

obsidiyen aynalarının hemen hepsi mezar buluntusu olarak kaydedilmiş, bunun yanı sıra bazı örneklerin kireç içine yatırılmış halde mezara yerleştirildikleri görülmüştür⁵⁰.

Domuztepe Halaf dönemi tabakalarına ait çok sayıda, büyüklükleri değişen, iyi parlatılmış, yuvarlak, disk biçimli aynalardan özellikle geniş bant kulplu örnekleri dikkat çekmektedir⁵¹. Bir kulplu ayna örneği, yerleşmenin hendek kesiminde tespit edilmiştir⁵². Yerleşmede, ritüel aktivitelerin yürütüldüğü düşünülen “ölüm çukuru, yanmış yapı ve hendek” alanlarında incelikli işlenmiş⁵³,

“elaborated obsidians” olarak tanımlanan nesnelere de rastlanmaktadır⁵⁴. İncelikli işlenmiş obsidiyenler söz konusu olduğunda ritüel eylem olarak eşyaların gömüldüğü Hendek alanının diğer aktivite alanları arasından öne çıktığı kaydedilmektedir⁵⁵.

Kulplu aynalara bir örnek de İlk-Orta Kalkolitik sürecin izlendiği Kabri (Güney Levant) yerleşmesinde görülür. Mezarlarla ilişkili bir buluntu olarak kaydedilen ayna, bilinen örneklerinden büyüklüğü⁵⁶ ve işçiliği bakımından ayrılrsa da kulplu bir örnek olmasıyla Domuztepe aynalarını hatırlatır⁵⁷. Tam daire biçimli aynanın geniş

⁵⁰ Mellaart 1967: 208-209, Pl. XII.

⁵¹ Healey 2012: 259, Fig. 22.1, 22.9/1-5.

⁵² Erdem 2013: 38.

⁵³ Erdem 2013: 32; Healey 2001. Domuztepe’de ritüel alan olarak adlandırılan kontekstler, Halil Tekin tarafından yürütülen geniş ölçekli 2. Dönem kazı çalışmaları sırasında tekrar incelenmiştir (Tekin 2019a; Tekin 2019b). Tekin (2019b: 283), Ölüm Çukuru’nun evler arasında yer aldığını, bir çöplük alanı olarak da kullanıldığını ve Kızıl Teras’ın ise kerpiç döşeme olduğunu belirtmektedir. Tekin (2019a: 241), Hendek alanıysa ikinci

dönem çalışmalarında da ritüel eylemlerle ilişkilendirilmiştir.

⁵⁴ Campbell/Healey: 2011; Atakuman/Erdem 2015.

⁵⁵ Atakuman/Erdem 2015: 23-24, Tab. 4; Erdem 2013: 55 vd.

⁵⁶ Ölçüleri: çap; 17,5 cm; Kulpl uz: 13,6 cm; kulpl ge: 4,3-2,9 cm; kalınlık: 0,9 cm. Fotoğraf ölçeği esas alınarak hesaplanan yaklaşık bilgileri içerir. Bk. Prausnitz 1969: Fig. 2/ 2-3.

⁵⁷ Prausnitz 1969: 122, Fig. 2/ 2-3; Gopher/Marder/Barkai 2011: 400, Fig. 13; Schechter/Marder/Barkai/Getzov/Gopher 2013: 515.

bant biçimli bir kulbu vardır ve gerek kulp gerekse aynanın dış yüzey kenarları, çift çizgi halinde eş merkezli yivlerle bezenmiştir. Ayrıca yaklaşık 0,9 cm kalınlıktaki ayna cidarındaki iki eş merkezli yiv de Domuztepe örneğini⁵⁸ hatırlatan bir diğer özellik olarak görülür.

Balcı ve Altınbilek-Algül, Niğde İli sınırlarında yer alan Son Neolitik-İlk Kalkolitik süreçte çağdaş evrelerin de yaşandığı Tepecik Çiftlik, Köşk Höyük ve Sırçalı Tepe yerleşmelerinde de obsidiyen ayna türü nesnelere⁵⁹ olduğu belirtilmektedir.

Az sayıda yerleşimde tanınan, parlak yüzeyleriyle ayırt edici aynalardan Domuztepe ve Kabri örnekleriyle Güvercinkayasası örnekleri arasında sadece biçimsel (yuvarlak biçimleri ve kulp tarzı eklentiler) bakımdan zayıf bir ilişki kurmak mümkündür. Orta Kalkolitik Dönem Güvercinkayasası örnekleri kronolojik açıdan aynaların devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

Boncuk ve Kolye Uçları (Fig. 5); Boncuk ve kolye uçları yapım teknikleri, formları ve kullanım şekillerindeki tercihlerle bilgi sağlayan, beğeniye göre biçimlendirilmiş, ip delikli, üç boyutlu, küçük taşınabilir objelerdir. Güvercinkayasası küçük buluntuları arasında obsidiyenden bir boncuk ve dört kolye ucu/pendant türü kişiye özel kullanımı işaret eden nesne tespit edilmiştir. Beş nesne de birbirinden ayrıışık, tekil biçimlere sahiptir. Bunların ortak özellikleri işi bitmiş bir alet veya üretim artığı da olabilecek bir yonga parçasına delik açılma suretiyle ikincil nitelikli bir üretimi işaret etmeleridir. Uzun yassı balta biçimli bir kolye ucunun ikincil üretim olup olmadığı şimdilik belirsiz olsa da biçimsel bakımdan işlevsel bir aletin takıya dönüştürülmesi nedeniyle ikincil yeniden üretim (recycled) grubunda yer alır.

İkincil yeniden üretim anlayışının ürünleri olmaları dışında kolye ucu, boncuk türündeki bu takılar buluntu yerleri bakımından da tekil olarak bulunmuş nesnelere⁶⁰ dir. Kontekst bağlamında figür 6A ambar işlevi taşıyan bir yapı (H13) içerisinde bulunmasıyla diğerlerinden ayrıışık (Fig. 3). İşlevsel bakımdan olmasa da buldukları yerlerin Güvercinkayasası III. tabakasıyla ilişkili dolgular olması nedeniyle figür 6C-D-E, Orta Kalkolitik dolgularla doğrudan ilişkili diğer iki boncuk ve kolye ucundan ayrılmaktadır.

Obsidiyen boncuklarla arkeolojik dolgularda obsidiyenden diğer buluntu türlerine kıyasla oldukça erken evrelerde karşılaşılmaktadır (Fig. 7a). Çanak Çömleksiz Neolitik B evresinde Çayönü'nde boncuk yapımında kullanılan çok çeşitli taş türleri arasında obsidiyenin de olduğu belirtilir⁶⁰. Mezraa Teleilat ve iki

örneğin bulunduğu Akarçaytepe'de biçimler belirtilmesine de obsidiyen boncuk yapımında kullanılan hammaddeler arasında sıralanır⁶¹. Yine erken örnekler arasında yer alan Caferhöyük VI. tabakasında silindirik biçimli, iki uçtan açılmış, dikine delikli bir boncuk olduğu bilinmektedir⁶².

Halaf dönemiyle birlikte obsidiyenden üretilen boncukların ve kolye uçlarının biçimsel çeşitliliği de artmıştır (Fig. 7b). Domuztepe bu biçimsel çeşitliliğin ve yerel üretimin de kanıtlarıyla en iyi izlendiği yerleşmedir⁶³. Domuztepe örnekleriyle birlikte dikkati çeken, ikincil olarak yeniden üretilmiş boncuk ve kolye uçlarının da görülmesidir. Bunlardan dikine ip delik açılmak suretiyle ikincil olarak boncuğa dönüştürülen bir bıçak parçası dikkat çekicidir⁶⁴. Benzer bir durum kolye uçlarında da izlenir⁶⁵.

Halaf döneminde ortaya çıkan çift bazen dört delikli ve bir zemine (kumaş benzeri) sabitleyerek kullanmaya elverişli yeni tip boncuklar görece çağdaş yerleşmeler arasında geniş bir bölgede izlenir. Bu dörtgen, oval veya baklava biçimli zincir/"link" olarak anılan boncuklar, Domuztepe, Tell Arpaçiyah, Tepe Gawra ve Tell Kurdu'nun da aralarında bulunduğu çok sayıda çağdaş yerleşimde görülmektedir⁶⁶ (Fig. 7b). Hilal biçimli, tek veya çift delikli boncuk/kolye uçları Tell Halaf ve Tülintepe'nin Halaf evrelerinde daha sonraki dönemlerde ise Amik Ovası G evresi ve Norşuntepe'de görülür (Fig. 7b).

Arsebük, Tülintepe "çengellerinin" işlevine ilişkin bir bulgu olmasa da harcanan zaman ve emek göz önüne alındığında sembolik bir anlam taşıdığını da belirtmektedir⁶⁷. Halaf yerleşmelerinde obsidiyen örnekleri de bulunan çizi bezekli mühür/kolye uçları da hilaller veya zincirler "link" gibi dönemin beğenisini yansıtan biçimlerden olup yaygın olarak izlenmektedir⁶⁸. Kimi zaman sembolik önem taşıyabilecek bu biçimlerin farklı hammaddelerden yapılmış örnekleri de görülür; Tell Arpaçiyah'taki hilal biçimli kolye uçlarının yapım malzemeleri arasında obsidiyen yer almaz⁶⁹.

Halaf ve Obeyd süreçlerinde ikincil üretim örneklerine baktığımızda Tell Kurdu'da obsidiyenden bir delicinin, Tell Judaidah'de taştan bir kazıyıcının ve Tell Koshak Shamali'de bazalt bir kap parçasının ve obsidiyen bir yonganın kolye ucuna dönüştürüldüğü görülür (Fig. 7b-20, 22 ve 27). Benzer bir durum Tepe Gawra'da

⁶¹ Bozbay 2009: 70; E. Özdoğan 2016: 141.

⁶² Cauvin/Aurenche/C. Cauvin/Balkan-Atlı 2011: 8, 31, Fig. 16/5.

⁶³ Belcher 2011; Healey 2012.

⁶⁴ Healey 2007: 181; Healey 2012: 254, Fig. 22.3/5.

⁶⁵ Healey 2012: Fig. 22.4/1-3.

⁶⁶ Healey/Stuart 2014: 94.

⁶⁷ Arsebük 1974: 145.

⁶⁸ Healey/Campbell 2014: 94.

⁶⁹ Mallowan/Cruikshank-Rose 1935: 91, Fig. 50, Pl. VIa, VIIb.

⁵⁸ Healey 2012: 260, Fig. 22.9/ 3.

⁵⁹ Balcı/Altınbilek-Algül 2019: 556.

⁶⁰ Erim-Özdoğan 2011: 220.

Figür 5: Boncuk ve Kolye Uçları (GK Kazı Arşivi) / *Bead and pendants*

(XVI. tb) ele geçen orijinali obsidiyen bıçak olan ve delik açılmak yerine iki ucu ip bağlamaya elverişli bir biçimde yivlendirilmiş bir diğer örnekte de izlenir⁷⁰. Ayrıca Son Neolitik ve İlk Kalkolitik Dönemlerde Güney Marmara ve İç Batı Anadolu bölgesindeki yerleşmelerde, kullanımı bitmiş mermi biçimli obsidiyen çekirdeklerin de işlenmek suretiyle ikincil yeniden üretimler olarak kolye ucuna dönüştürüldüğü görülür⁷¹ (Fig. 7b-13-16).

Güney Levant bölgesinde Wadi Rabbah Kültürünün (Son Neolitik-İlk Kalkolitik Dönem) izlendiği Ein Zippori’de⁷² bıçak, delici ve yongalardan yeniden üretilmiş boncuklara, Hagoshrim’de ise disk ve Halaf evresi yaygın biçimlerinden bikonik boncuklara rastlanmıştır⁷³.

Halaf dönemine ait boncuk ve kolye uçları buluntu yerleri bakımından da dikkati çeker; Domuztepe’de az sayıda örnek Ölüm Çukuru’nda bulunmuştur⁷⁴, Arpaçiyah obsidiyen boncuk ve kolye uçları, ışık alanı

olarak da kullanılmış TT6 Yanık Binası’nda bulunmuştur ki söz konusu yapı ritüel yapı yakma ile de ilişkili görülmektedir⁷⁵. Tepe Gawra’da ise gerek Halaf gerekse Obeyd tabakalarında sıklıkla gömütlerle ilişkili buluntu türleri olarak kaydedilmiştir. Benzer bir durum Obeyd evresi Eridu yerleşmesinde de karşımıza çıkar; bir örnek tapınak alanıyla, kulak tıkacı olarak tanımlanan delikli iki silindirik biçimli örneğe bir gömütle ilişkili olarak başın iki yanında tespit edilmiştir (Fig. 7b-25). Güney Mezopotamya’da Son Obeyd sürecinin izlendiği evrelerde Oueili ve Al Ubaid, obsidiyenin ticari meta olarak öneminin korunduğunu ve bikonik, tüp, silindirik biçimli boncuk çeşitliliğinin izlendiği yerleşmeler arasındadır (Fig. 7a). Tüp biçimli (bugle) Al Ubaid örnekleri Mezar I’de çanak çömlek yanında kaydedilmiştir⁷⁶.

Maden teknolojisinin yaygınlaştığı Erken Tunç Çağ’da Tell Brak yerleşmesinde bir disk biçimli boncuk bulunmuştur⁷⁷ (Fig. 7a). Bununla birlikte Matthews, Erken Uruk döneminden itibaren obsidiyenin hammadde olarak kullanımının süreç içinde azalmaya başladığını, özellikle kent yaşantısının artan kırsal göçebelikle sekteye uğradığı Ninive 5 kültürel kırılımda, obsidiyen kullanımı düşüşünün arttığını belirtir ve bu durumun “Habur ve Doğu Anadolu yaylaları arasında önceden var olan yakın ticaret ve sosyal bağlantıların çöküşüyle ilişkili olduğunu” vurgular⁷⁸.

⁷⁰ Tobler 1950: 197, Pl. CLXXIV/54.

⁷¹ Obsidiyen örneklerin dışında çakmaktaşı/sileks yapım, delikli bir örnek de Aktopraklık yerleşmesinin İlk Kalkolitik tabakasına tarihlenir (Gatsov/Nedelcheva 2018: 302, Fig. 1/3).

⁷² «Çoğu bıçak, ok ucu, boncuk vb. bitmiş ürün olarak ithal edilmiş, yerleşmede sınırlı üretimle bazı yeniden şekillendirmelerle yapılmıştır» (Schechter/Gopher /Getzov/Rice/Milevski/Yaroshevich 2016: 39). Göllüdağ, Bingöl A ve Bingöl B olmak üzere üç farklı kaynaktan obsidiyen görülür (Schechter/Gopher/Getzov/Rice/Milevski/Yaroshevich 2016: 45).

⁷³ Schechter/Marder/Barkai/Getzov/Gopher 2013: 522.

⁷⁴ Healey 2012: 255.

⁷⁵ Campbell/Healey 2013: 530.

⁷⁶ Hall/Woolley 1927: 205.

⁷⁷ Matthews 2003: 63.

⁷⁸ Matthews 2003: 133, 373, Fig. 9.17.

Obsidiyen Kakmalar (Fig. 6); Bu grubun tamamı kilden yapılmış nesnelere obsidiyenin kakma/aplike olarak kullanımıyla temsil edilir. Ortak belirleyici unsur kil olsa da uygulama biçimi ve yeri, alt grupları oluşturur. Figür 6J hariç obsidiyen kakmaların tamamı pişmiş toprak nesnelere üzerinde yer alır. Yine figür 6J dışındaki obsidiyen kakmalar bir hayvanın gözlerinin temsili olarak, gözleri vurgulamak için uygulanmıştır. Tutamak işlevi taşıyan figür 6A, 6C-6D kalınlıkları düşünülünce çömlek türü kaplara ait olmalıdır ve 6B ise zaten kase tipi bir kap üzerindedir (Fig. 6A-D). Kulp işlevi gören bir diğer hayvan biçimli eklentiye olasılıkla dağ keçisi canlandırmasıdır (Fig. 6E). Figür 6F ve 6G ise çıkıntı genişlikleriyle riton türünde hayvan biçimli kaplara ait hayvan başları üzerinde yer alan obsidiyen gözlerdir.

Bir diğer alt grubu biri düz kesitli, olasılıkla bir kapak üzerindeki kaş-göz motifinin tamamlayıcısı olarak yer alan obsidiyen gözler (Fig. 6I), diğeri büyük çömlek parçası üzerindeki leopar benzeri bir hayvan kabartmasındaki gözleri oluşturur (Fig. 6H). Burada hayvanın hem üstten hem yandan betimlenen tek örnek olduğu ve yılan, geyik betimleri dışındaki az sayıda görülen yabancı hayvan betimi olduğunu da hatırlatmak gerekir⁷⁹. Ayrışık özellikli figür 6J ise fırınlanmamış kilden bir yapı maketi üzerindedir.

Betimsel açıdan, dağ keçisi olarak yorumlanan figür 6B, 6C ve 6D uzun çeneleriyle benzer bir biçimlendirmenin yansımalarıdır. Riton türünde temsili bir kabın kaplumbağa başları olarak yorumlanan figür 6F ve 6G de ağız biçimlendirilen iki örnek olmaları bakımından benzerlik içerirler. Burnu detaylandırılan tek örnek olması bakımından figür 6F ayrışır. Diğer örnekler, tekil nitelikli biçimlendirmeler olarak değerlendirilmiştir.

Obsidiyen kakmaların buluntu yerlerine baktığımızda ise özellikle yerleşmenin yukarı kesiminde yoğunlaştıkları görülse de çoğu dolgularda bulunmuştur. H28 özel ışık alanlarıyla ilişkili figür 6B, sura bitişik H16 konutunun alt evresindeki ışık alanlarının bir canlandırması olabileceği düşünülen figür 6J yapı modeli (büyük olasılıkla) ve figür 6H yukarı yerleşmede ve figür 6I aşağı yerleşmedeki kontekstlerle doğrudan ilişkili 4 örnektir (Fig. 3). Hem aşağı yerleşmede hem yukarı yerleşmede ışık ve obsidiyen depo alanları olarak da kullanılan yol dolguları, figür 6A, 6E, 6F ve 6G obsidiyen kakmalı tutamak ve riton parçası hayvan başlarının bulunduğu yerler arasındadır.

Obsidiyen kakmaların en erken ve en tanınan örneğine Urfa İli Yeni Mahalle'de Balıklıgöl yakınındaki yol çalışmaları sırasında açığa çıkan dolgularda bulunan heykel üzerinde rastlanır. Büyük bir Neolitik (Geç PPNA- Orta PPNB) höyüğe ait 13 tabakanın tespit edildiği dolgular, dönemin tipik terazzo tabanlı kamusal yapılarının da bulunduğunu

gösterir⁸⁰. Bölgede "T" biçimli sembolize insan stelleriyle ayırt edici kamusal yapıların varlığı, Göbekli Tepe, Nevalı Çori ve Karahan Tepe Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yerleşmelerinde yapılan kazı çalışmalarıyla bilinmektedir. Yeni Mahalle'de açığa çıkarılan dolguların ve obsidiyen gözlü insan heykelinin de bu türde bir kamusal yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Heykeli benzerlerinden ayıran, 193 cm yüksekliğiyle bir insan büyüklüğünde bilinen en eski örnek olmasıdır. Bunun yanı sıra Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yontuculuğunun hemen tüm ürünleriyle özellikle "T" biçimli sembolize insan stelleriyle benzer bir üslup ve betim ortaklığı göstermektedir⁸¹. Obsidiyen gözlü "Urfa Adamı"nı, gözlere yapılan vurgu ya da düşüncenin sembolik yansıması bağlamında, Jericho⁸² yerleşmesinin kil sıvalı insan kafataslarının göz oyuklarına yerleştirilen *cowrie* kabuklarıyla ilişkilendirmek mümkündür. Bu stilin şimdilik bilinen en erken örnekleri, Jericho'da (PPNB) görülmektedir. *Cowrie* kabuklusu bir diğer adıyla "kahve çekirdeği" biçimli gözler, Yakınoğu'dan Balkanlara kadar uzanan geniş bir alanda, Çanak Çömleksiz Neolitik B'de (MÖ. 9. binyıl) ortaya çıkar ve Obeyd Dönemi (MÖ. 6. binyıl sonları - 5. binyıl başları) boyunca figürinlerde tatbik edilmeye devam eder⁸³. Buradaki ana unsur insan ve hayvan biçimli nesnelere/eklentilere, obsidiyen ve *cowrie* kabuklusu aplike edilerek veya kil biçimlendirilerek ya da obsidiyen yerine siyah renk boya kullanarak gözlere vurgu yapılmasıdır.

Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Doğu Çatalhöyük yerleşmesi obsidiyen kakmaların tanındığı bir diğer yerleşmedir. İkinci dönem kazı çalışmalarında açığa çıkarılan bir yapı içerisinde yapının güneybatı köşesinde, yerden yüksek, duvara aplike biçimde, kilden şekillendirilen, kırmızı boya bezekli bir hayvan veya insan başının gözlerinin obsidiyen kakmalı olduğu görülür⁸⁴. Yapılan incelemelerde başın defalarca sıvanmış ve boya ile birkaç kat tekrarlanmak suretiyle bezenmiş olduğu, bu yenilemeler sırasında bazen gözlerde obsidiyen kakma yerinin hemen altına siyah boya ile vurgulandığı görülmüştür⁸⁵. Obsidiyen gözlü başın konumlandırıldığı ve baktığı yer ise ayrıca dikkat çekici olarak değerlendirilir ki kiler odası olan yan odanın dar girişine bakmaktadır⁸⁶.

⁸⁰ Çelik 2011: 141; Hauptmann 2003: Abb. 1-3; 2011: 103-104.

⁸¹ Hauptmann 2011: 101.

⁸² Kenyon 1981: Pl. 57/c.

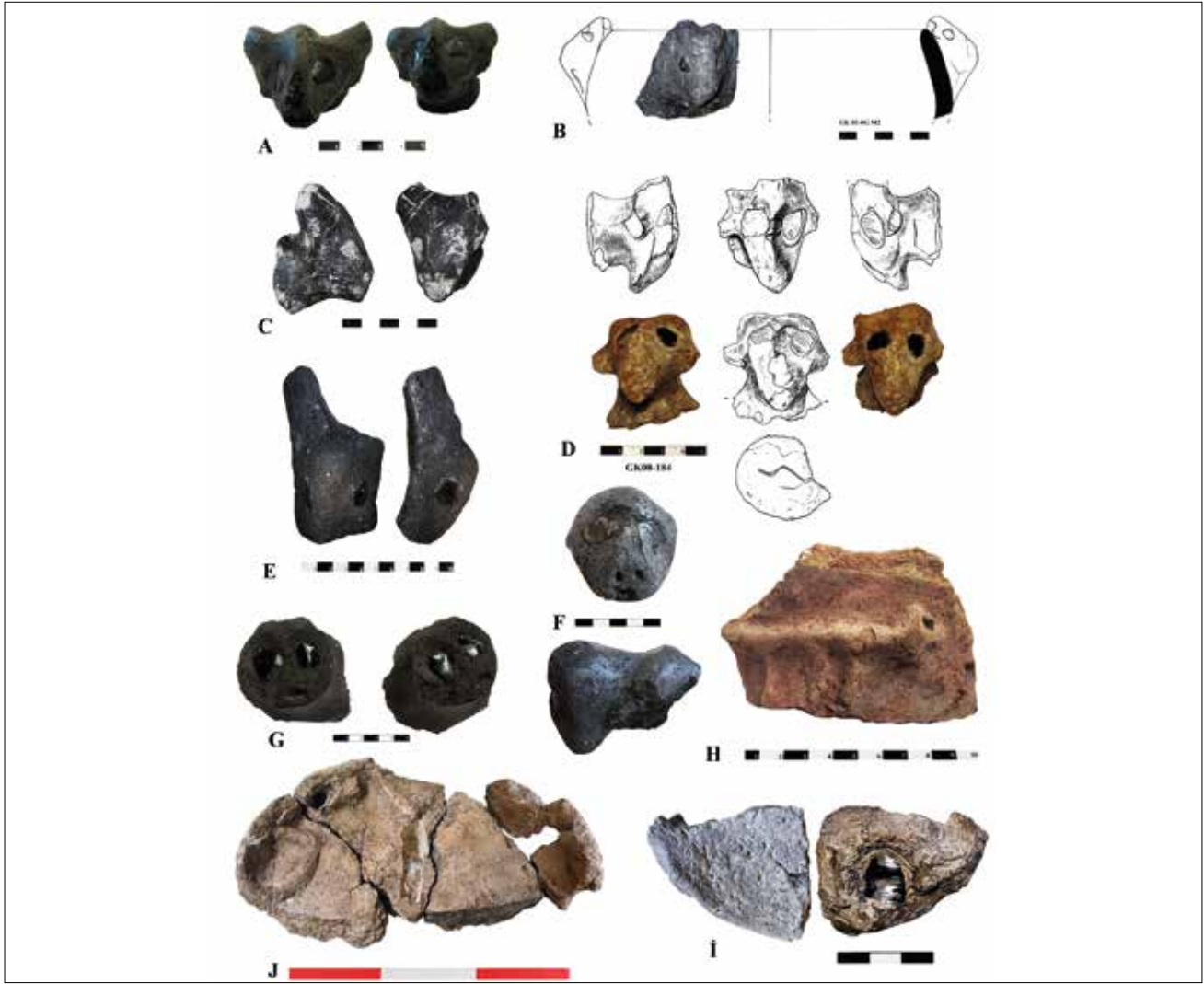
⁸³ Garfinkel/Ben Shlomo/Kuperman 2012: 136; Demirtaş 2019: 404 vd., Şek. 5.10, 5.11.

⁸⁴ Kuzey Alan-Yapı 132'de duvara aplike olarak kilden biçimlendirilmiş hayvan/insan? başı kırmızı boya bezeli ve gözleri de obsidiyen kakmalıdır. Duvar üzerinde yerden yükseğe aplike edilen başın bulunduğu nokta kiler/ depo odasına bakmaktadır (Hodder 2015: 8, Fig. 1.2; Lingle/Dell'Unto/Der/Doyle/Killackey/Klimowicz/Meskell/Parkes/Tung 2015: 275, Fig. 28.1).

⁸⁵ Lingle/Dell'Unto/Der/Doyle/Killackey/Klimowicz/Meskell/Parkes/Tung 2015: 276-277, Fig. 28.1-3, 28. 6-9.

⁸⁶ Hodder 2015: 8.

⁷⁹ Demirtaş 2019.

Figür 6: Obsidiyen Kakmalar / *Obsidian inlays*

Hacılar İlk Kalkolitik Dönem tabakalarında zengin obsidiyen kakma örnekleri tespit edilmiştir. Güvercinkayası'nda izlenen uygulama çeşitliliğine Hacılar yerleşmesinde insan biçimli kaplar da eklenir. Hayvan başı biçimli kulplar, insan (kadın) biçimli kaplar, kadın figürünü ve olasılıkla bir ritona ait hayvan başı (ördek) üzerinde yaygın olarak göz ve bir örnekte göbek deliği vurgusu için obsidiyen kakma kullanılmıştır⁸⁷. Hacılar IV evresiyle birlikte görülmeye başlanan obsidiyen kakmalar asıl İlk Kalkolitik sürecin sonlarında I. tabakada yaygınlaşmıştır⁸⁸.

⁸⁷ 1-IV. tb- Hayvan başı biçimli kulplu çömlek üzerinde gözler obsidiyen kakmalı için bk., Mellaart 1970: 114, 181, Fig. 70/26, Pl. LXVIII/7. 2- Hacılar II belki II-IV evrelerine tarihlenen insan başı biçimli bir kap üzerinde gözler obsidiyen kakmalıdır için bk. Mellaart 1970: 126, cilt 2, 351, Fig. 102. 3- Hacılar I- Boyunlu insan biçimli çömlelerinde obsidiyen kakmalı gözler için bk. Mellaart 1970, 139, 181, Fig. 249/5, PL. CLCXII/a. 4- I. Tb. mekân I.6 (152), figürünün göbek deliğinde obsidiyen kakma ile vurgulanmış için bk. Mellaart 1970: 180, Fig. 245/3, Pl. CLXX/b. 5- Hacılar I. tb- Hayvan figürünü? ya da riton başı ördek biçimli bir baş üzerinde obsidiyen gözler için bk. Mellaart 1970: 181, Fig. 247/5, Pl. CLXXII/d.

⁸⁸ Mellaart 1970: 181.

Mellaart, “her şeyi gören gözler (all-seeing eyes)” olarak tanımladığı göz motiflerinin geniş bir coğrafyada çanak çömlekten figürlere pek çok buluntu türünde sık rastlanan bir betim olduğunu belirtmektedir⁸⁹. Köşk Höyük Son Neolitik-İlk Kalkolitik Dönem çanak çömleği gerek insan gerek hayvan betimleri bakımından zengin tür ve kompozisyon çeşitlerine sahiptir⁹⁰. Obsidiyen kakma gözlü kaplumbağa biçimli kaplar da bu çeşitlilikte hayvan biçimlilerin en güzel örneklerinden biridir⁹¹. Konut içinde, seki üzerinde bulunan Köşk Höyük I. tabakasına ait biri obsidiyen gözlü iki örnek, Güvercinkayası kaplumbağa biçimli başlarının da en yakın benzeridir⁹².

⁸⁹ Ayrıca en erken Hacılar VI. tabakasında görülen insan başı biçimli kapların Hacılar I evresine kadar yerleşmede kesintisiz olarak tekrar eden üretimler arasında olduğu ve I. tabakayla yaygınlaşan obsidiyen gözlü kapların yeni bir türe evrilerek insan başı sembolizmasının devam ettiği anlaşılır (Mellaart 1970: 123, 126, cilt 2: 351, Fig. 57/3, 102).

⁹⁰ Silistreli 1989: 361-374; Öztan 2002: 55-69.

⁹¹ Öztan/Faydalı 2003: 26-27, Fig. 30-31, Çiz.12-13.

⁹² Çaylı/Demirtaş/Eser/Gülçur/İndere 2020: 53; Demirtaş 2019: 104.

Yanık Tepe (İran-Tebriz) Son Kalkolitik MB5 tabakasında geç evrede çöplük alanı olarak kullanılan bir mekân içinde, yerleşme için ünük olan, biri kırmızı astarlı ve açık, kabartma insan yüzü betimli, obsidiyen gözlü üç kap bulunmuştur⁹³. Kaplardan sadece birinde yüzde tüm uzuvlar betimlenmiş, diğer ikisinde sadece gözlere yer verilmiştir. Son Neolitik P5 tabakasında bulunan uzun kafalı, taştan yapılmış, kırmızı boyalı bir insan başının gözleriye yukarıda bahsi geçen göz vurgusunu hatırlatır biçimde, siyah boya ile vurgulanmıştır⁹⁴. Söz konusu insan başının ense kısmına ise pişmiş topraktan küçük bir tıkaç eklidir, üretim sırasında bilinçli veya tamir amaçlı yapılmış olduğu düşünülür⁹⁵.

Literatürde çok da tanınmayan üç boyutlu kil yapı modelleriyle Neolitiğin erken evreleri itibariyle karşılaşılmaktadır. Çayönü⁹⁶ hücre planlı yapılar evresinde (geç PPNB MÖ. 8600-8300) ve Jarmo⁹⁷ J-A sondaj çukurunda 5 parça halinde bulunan dikkörtgen odacıkların seçilebildiği yapı modelleri bu türde erken örneklerdir.

Sembolik yansıma bakımından Güvercinkayası örneğinin en yakın benzerleri ise sıklıkla kült veya buluntu yeri bağlamında ev içi adak eşyası olarak yorumlanan Cucuteni ve Dimini kültürü içinde görülür. MÖ. 5. binlerde Zarkou'da (Larisa-Teselya, Dimini Kültürü) bulunan yuvarlak planlı, ayaklı bir tapınak modelinde gündelik aktiviteler canlandırılmıştır. Bu örnekte küçük bir altar, fırın, depolama kapları, öğütme taşları ve insan figürinleri yer alır⁹⁸. MÖ. 3700-3500'lere tarihlenen Popudnya'da (Batı Ukrayna- Geç Cucuteni Kültürü) bulunan dörtgen planlı ve iki odalı bir kil modeldeyse figürinler ve bir ekmek fırınına yer verildiği görülür⁹⁹. Obsidiyen kakmalarsa gerek ev veya kutsal alan tasviri olarak yorumlanabilecek bu örneklerde gerekse erken Çayönü ve Jarmo'nun ev modellerinde görülmez. Bu bağlamda Güvercinkayası örneğinde olduğu gibi kakmalı yapı modeli, Orta Anadolu bölgesinin öncül ya da çağdaş yerleşmelerinin yanı sıra gerek ilişkili olduğu (Geç Obeyd kültür bölgesi) gerekse ilişkisi görülmeyen farklı kültür bölgelerinde şimdilik tanınmaz. Buna karşın obsidiyen kakma uygulamasına farklı objeler üzerinde, geniş bir coğrafyada rastlanmaktadır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yeryüzünde az rastlanması, istenildiğinde görece kolay temin edilememesi, parlak görünümü ve işlenmesinde deneyim gerektirmesi obsidiyeni "değerli" kılmış olmalıdır. Neolitiğin erken evreleri itibariyle özellikle hammaddeye yakın bölgelerde yontmataş alet endüstrisi içindeki kullanımı artmış ve bıçak, kazıyıcı, uç gibi obsidiyen aletler yerlerini yeni hammadde ve teknolojiyle üretilmiş aletlere bırakana kadar alet çantasının vazgeçilmezi olmuştur. Bunun yanı sıra alet dışında üretilen obsidiyen(li) çizi bezeli yongalar/objeler/mühürler, boncuk, kolye uçları, bilezikler, aynalar, kakmalar, çiviler ve kaplar Neolitik'ten Geç Antik Çağ'a kadar uzanan köklü bir geleneğe işaret etmektedir. Güvercinkayası yerleşmesi tabakalarında ise bu objelerden çizi bezekli yongalara, boncuk ve kolye uçlarına, aynalara ve kakmalara rastlanmaktadır.

Alet dışı obsidiyen buluntuların en erken örnekleri boncuklardır. Çanak Çömleksiz Neolitik (Çayönü, Caferhöyük, Mezraa Teleilat Akarçaytepe) dönemde dikine delikli, görece işçiliği daha az üretimler, Halaf dönemiyle kolye uçlarının ve yeni boncuk (çoklu delikli) biçimlerinin de (Domuztepe, Tell Arpaçiyah, Tepe Gawra ve Tell Kurdu, Norşuntepe, Tülintepe, Tell Judaidah, Tell Koshak Shamali, Tepe Gawra, Ein Zippori, Hagoshrim) üretildiği görülür. Bu dönemde çağdaş yerleşmelerde iletişimin ve/veya ticaretin de yoğun olduğunun göstergesi olarak benzer biçimlerin obsidiyen örneklerine de çok sık rastlanmıştır. Obsidiyen boncuklardan az sayıda örnek, ritüel alanlar ve mezarla ilişkili olarak kaydedilmiştir, bununla birlikte kolye ucu ve çok delikli boncukların (linkler) büyük bir kısmı ritüelle ilişkilendirilebilecek alan ve mezar buluntularıdır. Bunların yanı sıra Tülintepe ve Arpaçiyah ışık alanlarına ait örnekler, yapım yöntemleri hakkında bilgi vermesi noktasında da önem taşır.

Güney Mezopotamya'da Son Obeyd sürecindeki (Oueili, Al Ubaid) ve hatta maden teknolojisinin yaygınlaştığı İlk Tunç Çağ'ındaki (Tell Brak) boncuk buluntular, obsidiyenin ticari meta olarak önemini koruduğunu da göstermektedir. Bu durum Erken Uruk döneminden itibaren hammadde kaynakları üzerinde kurulan denetimle değişmiş, bir anlamda obsidiyen sadece "üst tabakaya" hitap eden nesnelere dönüştürülmek için temin edilmiş olmalıdır. İthal ürün olarak temin edilen obsidiyenden boncuk ve kolye uçlarına Obeyd dönemi yerleşmelerinde özellikle mezarlarda rastlanması statü ve değer/önem kavramlarını düşündürmesi bakımından önemlidir. Boncuk ve kolye uçlarında ikincil üretimlerin de MÖ. 6. binyıldan itibaren uygulandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Güvercinkayası ikincil üretim obsidiyen boncuk ve kolye uçları da bu görüşü doğrulamakta, tanımlı kontekstten gelen tek örneği, yerleşmedeki koruma duvarının da önemini vurguladığı ambar yapısında bulunmaktadır.

⁹³ Burney 1962: 138, 150-151, Pl. XLIII/12.

⁹⁴ Burney 1964: 57.

⁹⁵ Burney 1964: 61, Pl. XV/11.

⁹⁶ Erim-Özdoğan 2011: 192, Fig. 47.

⁹⁷ Broman-Morales 1983: 390, Fig. 170/9-11.

⁹⁸ Gimbutas 1999: 86, Fig. 65.

⁹⁹ Gimbutas 1999: 85, Fig. 64.

a- Boncuklar	b- Kolye Uçları
<p>1- Çayönü (Erim-Özdoğan 2011: 220).</p> <p>2- Caferhöyük (VI. tb- Cauvin v.d. 2011: 8, 31, Fig. 16/5).</p> <p>3- Mezraa Teleilat (E. Özdoğan 2016:141).</p> <p>4- Akarçaytepe (19. tb- Bozday 2009: 70).</p> <p>5- Çatalhöyük (K. Wright 2012: 426-427).</p> <p>6- Domuztepe (Halaf- Healey 2007: 181; Healey 2012: 254, 256, Fig. 22.3/5, 7-11).</p> <p>7- Tell Kurdu (Mixed-Braidwood/Braidwood 1960: 128, Fig. 100/2; E evresi- Braidwood/Braidwood 1960: 220, Fig. 166/3, 11-14; Özbal v.d. 2004: 104, Fig. 13/13.1-13.2; F evresi- Braidwood/Braidwood 1960: 128, 252, Fig. 190/5).</p> <p>8- Hagoshrim (Schechter v.d. 2013: 522, Fig. 11/a-b).</p> <p>9- Ein Zippori (IX. tb- Schechter v.d. 2016: 38, Fig. 7/1-5).</p> <p>10- Tell Brak (HS1-6-5. tb- Matthews 2003: 63).</p> <p>11- Al Ubaid (Mezar I- Hall/Woolley 1927: 205).</p> <p>12- Oueili (4. tb- Lebeau 1983: 134).</p>	<p>13-Barcın Höyük (VIc-VIb-VIa evreleri- Gatsov/Nedelcheva 2018: 302 vd., Fig. 1/1-2).</p> <p>14- Hacılar (II-I- Mellaart 1970: 155, Fig. 169/b).</p> <p>15- Kuruçay (8. tb- Duru 1994: 74, Lev. 242/1).</p> <p>16- Demircihöyük (Duru 1994: 74; Gatsov/Nedelcheva 2018: 303).</p> <p>17- Can Hasan I (2B tb- French 2010: 152, Fig. 73.02; 2A tb- French 2010: 152, Fig. 73.01, 03).</p> <p>18- Domuztepe (Healey 2007: 181; 2012: 255, Fig. 22.4).</p> <p>19- Tülintepe (Halaf, B yapısı- Arsebük 1974: 144-145, Lev. 130-131).</p> <p>20- Tell Kurdu (D evresi- Braidwood/Braidwood 1960: 172, Fig. 134/6-7; E evresi- Özbal v.d. 2004: 83, 85, 104, Fig. 13/13.9; Braidwood/Braidwood 1960: 220, Fig. 166/19; G evresi- Braidwood/Braidwood 1960: 252, Fig. 252/29).</p> <p>21- Tell Halaf (von Oppenheim 1943: 114, Taf. XXXVII/2-4, CXIII/2-4).</p> <p>22- Tell Koshak Shamali (A-7. tb- Sudo 2003: 244, Fig. 15. 17/4,7).</p> <p>23- Arpachiyah (TT6- Mallowan/Cruikshank-Rose 1935: 96-98, Fig. 51 No.13, Pl. XIb, A905-6; Campbell/Healey 2013).</p> <p>24- Tepe Gawra (A alanı- Tobler 1950: 197-198, 249-250, Pl. CLXXIV/52, Pl. CLXXV, Fig. 69-70; Perkins 1949: 36; XVI. tb - Tobler 1950: 197-198, Pl. CLXXII/22, Pl. CLXXIV/54, Pl. CLXXV/71; XV. tb - Tobler 1950: 197, 249, Pl. CLXXIV/50, Pl. CLXXII/29; XIII. tb - Tobler 1950: 197, 226, 249, Pl. XCIIc.2-3, Pl. CLXXIV/51; XI. tb- Tobler 1950: 97, Pl. CVII/52).</p> <p>25- Eridu (XI. tb- Safar/Mohammad/Lloyd 1981: 123-124, Fig. 117/No.33, 68/No.12).</p> <p>26- Norşuntepe (35. tb- Schmidt 2002: 64, Taf. 58/753; 34. tb.- Schmidt 2002: 64, Taf. 58/755; 33. tb- Schmidt 2002: 64, Taf. 58/757-758-759).</p> <p>27-Tell Judaihda (F evresi- Braidwood/Braidwood 1960:252, Fig 190/7).</p>
c- Kaplar	d- Çiviler
<p>28- Domuztepe (Healey 2007: 181; 2012: 258-259, Fig. 22.8).</p> <p>29- Tell Kurdu (Yener v.d. 2000: 209, Fig. 22/12; E evresi- Braidwood/Braidwood 1960: 216, Fig. 162/14).</p> <p>30- Hagoshrim (IV. tb- Schechter v.d. 2013: 522, Fig. 11/d-e).</p> <p>31- Kenantepe (Geç Obeyd- Healey 2010: 186, Tab. 13.4; Parker 2012: 306)</p> <p>32- Arpachiyah (TT6- Mallowan/Cruikshank-Rose 1935: 46, Fig. 44/15, Pl. Vc; Moorey 1994: 40).</p> <p>33- Eridu (Temple VII- Safar/Mohammad/Lloyd 1981, 238-239, Fig. 117/No.30, 38).</p> <p>34- Al Ubaid (Hall/Woolley 1927: 53, No.1443-4; Moorey 1994: 42).</p> <p>35- Tell Brak (LC 2- McMahon v.d. 2007: 151, Fig. 6).</p> <p>36- Tepe Gawra (X. tb- Tobler 1950: 82, 229, Pl. LIII.b-c, CIII/7-8).</p> <p>37- Uruk (C-D geç evre- Perkins 1949: 86, 134).</p> <p>38- Ur (Erken Hn. III- Woolley 1955b: 75, 81, Pl. 165).</p> <p>39- Tell Atchana (OTÇ-VII. tb- Woolley 1955a: 99, 293, Pl LXXXII/Type 14-AT. 39/135).</p> <p>40- Acemhöyük (ATKÇ- N. Özgüç 2015: 10, 209, Res. 23).</p> <p>41- Kültepe (II. tb- T. Özgüç 1999: 54-55, Lev. 105/4-5, 106/1-2; Ib tb- Balcı/Altınbilek-Algöl 2017: 21-23, Fig. 4-7).</p>	<p>42- Shimshara (Hassuna- Coqueugnot 1996: 292- 294, 302-303, Fig. 5/24-26).</p> <p>43- Al Ubaid (Mezar TO. 388-389- Hall/Woolley 1927: 51-52, 211, Pl. XXXVII/1369-70; Hall 1930: 235, Fig. 205; Lebeau 1983: 134, Pl. 5; Coqueugnot 1996: 292-294, 302-303, Fig. 5/11-15).</p> <p>44- Tello (Parrot 1948: 36-37, Fig. 7/g; Lebeau 1983: 134, Pl. 5; Coqueugnot 1996: 294, 302-303, Fig. 5/10).</p> <p>45- Ur (Woolley 1955b: Pl. 15; Coqueugnot 1996: 292-294, 302-303, Fig. 5/16-21).</p> <p>46- Oueili (4. tb- Lebeau 1983: 134, Pl. 5; Coqueugnot 1996: 292-294, 302-303, Fig. 5/1-9).</p> <p>47- Ninive (2. tb- Coqueugnot 1996: 292- 294, 302-303, Fig. 5/23).</p>

Figür 7: Obsidiyen Objelerin Buluntu Yeri Tablosu / Chart showing the occurrence of obsidian objects

MÖ. 7. binyılda karşımıza çıkan aynalarsa Kabri (Doğu Akdeniz) örneği hariç hemen hepsi Anadolu yerleşmelerinden bilinir (Çatalhöyük, Tepecik Çiftlik, Köşk Höyük, Değirmenyolu, Domuztepe). Son Neolitik ve İlk Kalkolitik boyunca tanınan aynalar daha çok mezar ve ritüelle ilişkili diğer alanlarda görülmektedir. Güvercinkayasası aynalarıysa MÖ. 6. binyıl sonu ve MÖ. 5. binyıl başlarına tarihlenerek kronolojik sürekliliği göstermesi bakımından önem taşır. Güvercinkayasası yerleşmesinde özel ayrıcalıklı bir ritüel alanına rastlanmamıştır. Bir kaya üzerine kurulmuş yerleşmede yaşayan Orta Kalkolitik Dönem insanların ölü gömme gelenekleri hakkında da bilgimiz bulunmamaktadır. Sadece Geç Obeyd tabakasına ait iki çömlek mezar tespit edilebilmiştir. Dolayısıyla Güvercinkayasası aynaları, yazıda geçen örneklerle karşılaştırıldığında zayıf da olsa tipolojik benzerlik kurulabilirken, kontekst dışı bulunmaları aynaların işlevine ilişkin yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Yol dolgusunda bulunan örneğin ikincil dönüştürme ya da yansıtma amacıyla kullanılmak üzere saklanmaması kırıldıktan sonra kullanılmayan objeler olabileceklarini de düşündürmektedir. Aynaların ip delikli tutamaklı olmasıysa etnografik uygulamalara dayanarak kıyafet üzerine tutturulmaya ya da kolye gibi taşınmaya uygun biçimleriyle bireysel kullanımı düşündürmektedir. Avcılıktan, çeşitli sembolik (statü sembolü, ruhları toplama vb) kullanıma kadar çok fazla işlev atfedilen bu nesnelere, tam olarak ne iş için kullanıldıkları bilinmese de yansıtma özelliğinin ön plana çıktığı işlerde kullanılmış olmalıdır.

Sıkça çanak çömlek, heykel, figürün ve bir maket üzerinde vurgu yapılmak istenen yere (en çok göz) obsidiyen aplike edilmesi Güneydoğu Anadolu'dan İç Batı Anadolu'ya hatta İran dolaylarındaki Yanık Tepe yerleşmesine uzanan bir coğrafyada Neolitik dönemden Son Kalkolitik Döneme kadar izlense de az sayıda yerleşmeden tanınmaktadır. Birbirine görece yakın çağdaş yerleşmelerde şimdilik tanınmadığı anlaşılır ve genellikle az sayıda tekil uygulamalar olarak tespit edilmiştir. Hacılar (İlk Kalkolitik) ve Güvercinkayasası (Orta Kalkolitik) yerleşmeleri en zengin çeşitlendirmeyi verir. En erken Çanak Çömleksiz Neolitik'te karşılaşılan örnekte bir insan heykelinde (Urfa Adamı) gözler vurgulanırken, Çanak Çömleklili Neolitik ve İlk Kalkolitik'te ise (Çatalhöyük, Hacılar, Yanık Tepe) hem insan hem de hayvan gözlerine vurgu yapan kakmalar bulunmaktadır. Obsidiyenin göz ve bakışla olan ilişkisinin "düşüncenin sembolik anlamı, her şeyi gören göz, iyi şans, kötülüklerden korunma" gibi anlamlarla tanımlanabileceği önerilmektedir. Bu önerme, yukarıda detaylı biçimde sunulduğu üzere buluntuların kontekstleriyle de ilişkilendirilir.

Güvercinkayasası'ndaki kakma örnekler, çanak çömleklere aplike edilmiş hayvan başlarında ya da kabartma hayvan betimlerinde gözlerde sıklıkla uygulanmıştır.

Bunlar korunaklı yukarı yerleşmede yoğunlaşsa da çoğu, obsidiyen depo alanları olarak da kullanılan yol dolgularında bulunmuştur. H16 yapısındaki kakmalı iki buluntu işlik alanlarıyla ilişkili olmalıdır. Tek bir örnekle temsil edilen ve literatürde şimdilik benzeri bulunmayan kil model bunlardan biridir. Kil model, H16 işlik alanlarının üzerinde açılan bir Geç Obeyd çukur dolgusundan gelmiştir. Orta Kalkolitik Dönemin son aşamalarında, belli bir dönem yerleşmenin ilk sakinleriyle bir arada yaşadıkları düşünülen "Obeydlilerin" kullanım dışı bırakılan işlik alanlarının bir canlandırmasını yaptıkları düşünülebilir.

Az sayıda alet dışı obsidiyen(li) nesne kontekstlerle ilişkili tespit edilse de dikkati çeken bu alanların yol dolguları hariç işlik, ambar gibi yerler oluşudur. Bu türde buluntuların özellikle obsidiyen kakmalı kapların evsel kontekstlerde ele geçmemiş olması da dikkat çekici bir durumdur. Bunların aktivite alanları içinde kullanılan özel işlevli nesnelere oldukları önerilir. Güvercinkayasası yerleşmesinde ritüelin, sembolik eylemler (ocak ve siloların kapatılması) ya da unsurlar (boğa-boynuz betimleri vb.) aracılığıyla izlenebildiğinden bahsedilmiştir. Obsidiyen gözlü kakmalar da düşünce ve/veya inancın sembolik birer yansıtıcısı olarak kullanılmış olmalıdır.

Güvercinkayasası'nda rastlanmayan alet dışı nesnelere obsidiyen çiviler ve kaplar yerleşmenin III. tabakasında izlenen Geç Obeyd dünyasında iyi tanınır. Obsidiyen kapların en erken örnekleriyle Halaf yerleşmelerinde karşılaşılmaktadır. Mezar, tapınak ve saray deposu, atölye gibi kontekstlerle ilişkili bulunan kaplara, Orta Tunç Çağ'a kadar kesintisiz bir ilgi görülmüştür. Zahmetli işçilik özel üretim atölyelerine işaret ederken, buluntu alanları bu nesnelere birer statü sembolü olduğunu düşündürmektedir. Farklı hammaddeden yapılmış çiviler erken evrelerde bilinse de obsidiyenin ithal olduğu çivi örnekleri, Geç Obeyd döneminde Güney Mezopotamya ve Kuzey Irak'la sınırlı bir bölgede görülür. Al Ubaid çivilerinin mezar buluntusu olarak kaydedilmesi kişiye özel nesnelere olduğunu düşündürür.

Çoğu dolgulardan gelmiş olsa da görece alet dışı obsidiyen/obsidiyenli buluntular yerleşmenin yukarı kesiminde yoğunlaşmaktadır. Bu buluntuların çalışmaya konu edilen diğer yerleşmelerdeki benzerlerine oranla yadsınamayacak sayıda olduğunu da belirtmek gerekir. Bu nesnelere, içinde yaşanan dönemin anlayışına da uygun olarak maddi kültür varlıklarında gözlenen çeşitliliğin, obsidiyen buluntulara da yansıtıldığını göstermektedir. Nitekim konu edilen her bir obje, ayrı bir sembolik anlama atfedilebileceği gibi, sosyal tabakalanma ve ticaretin de dâhil olduğu sosyo-ekonomik yaşantı hakkında da ipuçları taşıyor olmalıdır.

Yerleşmede ocak, petek, silo, işlik gibi donanımların kullanım dışı bırakılması dahi, seki ve benzeri başka donanımlara dönüştürülerek korunduğundan bahsetmiştik.

Bu bağlamda, obsidiyen kakmalı çanak çömleklere işlik, kiler vb. kontekstlerde rastlanmasının, aynı şekilde ürün birikiminde söz sahibi bir konuta atfedildiğini düşündüğümüz kakmalı (göz?) kil modelin bulunmasının, buralara yüklenen sembolik anlamları pekiştirmek, bir tür nazarlık gibi gören/koruyan gözlerle ilişkili olabileceği de varsayılabilir. Gücünü ürün birikiminden alan Güvercinkayasası'nın özelleşen yapılarıyla yukarı yerleşmesi savunma duvarıyla fiziken korunurken, bu uygulamalarla sembolik olarak da güvence altına alınmış olabilir.

Yontmataş alet olarak kullanılmayan obsidiyen(li) objeler literatürde çok fazla tanınmamaktadır. Çağdaş pekçok yerleşmeden daha geniş bir repertuvara sahip Güvercinkayasası örneklerinin çoğu, ikincil dolgulardan gelmektedir. Bu nedenle objeler üzerinde yapılacak kullanım izi ve benzeri detaylı analizler sonucu, kapsamlı bilgi edinileceği ve literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu sayede yerleşmenin çağdaş ve/veya etkileşimde bulunduğu Geç Obeyd dünyasındaki obsidiyen tedarik ya da aktarım noktası olma rolü de anlaşılacaktır. Ayrıca Güvercinkayasası yerleşmesinin sosyo-ekonomik yapısının da daha iyi tanımlanabileceği önerilmektedir.

KAYNAKÇA

ABUSCH, T./SCHWEMER, D./LUUKKO, M./VAN BUYLAERE, G. 2016.

Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals (Vol. 8/2), Ancient Magic and Divination (Eds. T. Abusch/A. Guinan/N. Heeßel/F. Rochberg/F. Wiggermann), Brill, Leiden.

ALTINBİLEK-ALGÜL, Ç. 2019.

“Chipped stone industries of the Middle Chalcolithic Level XVI at Yumuktepe (Mersin)”, **The Chalcolithic at Mersin-Yumuktepe, Level XVI Reconsidered**. (Eds. G. Palumbi/I. Caneva), Ege Yayınları, İstanbul: 129-136.

ARSEBÜK, G. 1974

“Tülintepe Kalkolitiğinden Mikrolit Özellikler Gösteren Bir Buluntu Topluluğu”, **Keban Projesi 1971 Çalışmaları**, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Ankara:143-147.

ASTRUC, L./VARGIOLU, R./BEN TKAYA, M./BALKAN-ATLI, N./ÖZBAŞARAN, M./ZAHOUANI, H. 2011.

“Multi-scale tribological analysis of the technique of manufacture of an obsidian bracelet from Aşıklı Höyük (Aceramic Neolithic, Central Anatolia)”, **Journal of Archaeological Science** 38: 3415-3424.

ATAKUMAN, Ç./ERDEM, D. 2015.

“Geç Neolitik'te Zaman, Mekân ve Ritüel: Domuztepe'de İnsan, Mekân ve Nesne Gömüleri”, İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon, TAS 2 (Ed. A. Baysal), Ege Yayınları, İstanbul: 143-174.

BALCI, S./ALTINBİLEK-ALGÜL, Ç. 2017.

“Polished Obsidian Objects: Examples of Prestige Items From Kültepe”, **Colloquium Anatolicum** 16: 15-30.

BALCI, S./ALTINBİLEK-ALGÜL, Ç. 2019.

“Reflections from Prehistory: Obsidian Mirrors of Güvercinkayasası”, **Arkeolojiyle Geçen Yarım Asır: Sevil Gülçur Armağanı** (Eds. P. Çaylı/I. Demirtaş/B. Eser), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara: 553-568.

BALKAN-ATLI, N. 2003.

“Use of Obsidian at Değirmen-tepe: An Ubaid Settlement in Eastern Anatolia”, **From Villages to Towns, Studies Presented to Ufuk Esin** (Eds. M. Özdoğan/H. Hauptmann/N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 373-384.

BALKAN-ATLI, N. 2005.

“Paleolitikten Günümüze Obsidiyen”, **Haberler** 19: 1-3.

BALKAN-ATLI, N./CAUVIN, M. C. 2007.

“Anadolu Obsidyeni: Bir Dönemin Tanığı”, **12000 Yıl Önce “Uygurluğun Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 71-78.

BELCHER, E. H. 2011.

“Halaf bead, pendant and seal ‘workshops’ at Domuztepe: technological and reductive strategies”, **The State of the Stone Terminologies, Continuities and Contexts in Near Eastern Lithics** (Eds. E. Healey/S. Campbell/O. Maeda), Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 13, ex oriente, Berlin: 135-143.

BIÇAKÇI, E./GODON, M./ÇAKAN, Y. G. 2012

“Tepecik-Çiftlik”, **The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Researches, Central Anatolia**. (Eds. M. Özdoğan/N. Başgelen/P. Kuniholm), Archaeology and Art Publications, İstanbul: 89-134.

BOZBAY, H. 2009.

Neolitik Dönem Akarçay Tepe Yerleşmesinde Küçük Buluntular Işığında Zanaat Ürünleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

BRAIDWOOD, R. J./BRAIDWOOD, L. S. 1960.

Excavations in the Plain of Antioch, Vol. I The Earlier Assemblages, Phases A-J, Oriental Institute Publications 61, University of Chicago Press, Chicago.

BROMAN-MORALES, V. 1983.

“Jarmo Figurines and Other Clay Objects”, **Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks** (Eds. L. S. Braidwood/R. J. Braidwood/B. Howe/C. A. Reed/P. J. Watson), The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago: 369-423.

BURNEY, C. A. 1962.

“The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report”, **Iraq** 24/2: 134-152.

BURNEY, C. A. 1964.

“The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962 Third Preliminary Report”, **Iraq** 26/1: 54-61.

CAMPBELL, S./HEALEY, E. 2011.

“Stones of the living and bones of the dead? Contextualising the lithics in the Death Pit at Domuztepe”, **The State of the Stone: Terminologies, Continuities and Contexts in Near Eastern Lithics** (Eds. E. Healey, S. Campbell and O. Maeda), Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 13, ex oriente, Berlin: 327-342.

CAMPBELL, S./HEALEY, E. 2013.

“The obsidian at Arpachiyah, Iraq; an integrated study”, **Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East, 7th Conference on PPN Chipped and Ground Stone Industries of the Fertile Crescent** (Eds. F. Borrell/J. J. Ibáñez/M. Molist), Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, Bellaterra, Barcelona: 529-542.

CANEVA, I./PALUMBI, G. 2019.

“Concluding remarks on Yumuktepe Level XVI: the combined data”, **The Chalcolithic at Mersin-Yumuktepe, Level XVI Reconsidered**. (Eds. G. Palumbi/I. Caneva), Ege Yayınları, İstanbul:185-192.

CARTER, T. 2007.

“Of Blanks and Burials: Hoarding Obsidian at Neolithic Çatalhöyük”, **Systèmes techniques et communautés du Néolithique précéramique au Proche-Orient Technical Systems and Near Eastern PPN Communities** (Eds. L. Astruc/D. Binder/F. Briois), APDCA, Antibes: 343-355.

CARTER, T. 2011.

“A true gift of mother earth: the use and significance of obsidian at Çatalhöyük”, **Anatolian Studies** 61: 1-19.

CARTER, T. 2012.

“Chipped Stone Archive Report 2012”, Çatalhöyük 2012 Archive Report, 195-203, http://www.catalhoyuk.com/sites/default/files/media/pdf/Archive_Report_2012.pdf [erişim 23.01.2021].

CARTER, T./MİLİĆ, M. 2013.

“The Consumption of Obsidian at Neolithic Çatalhöyük: A Long-Term Perspective”, **Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East, 7th Conference on PPN Chipped and Ground Stone Industries of the Fertile Crescent**. (Eds. F. Borrell/J.J. Ibanez/M. Molist), Servei de Publicacions, Barcelona: 495-508.

CARTER, T./SHACKLEY, M. S. 2007.

“Sourcing obsidian from Neolithic Çatalhöyük (Turkey) using Energy Dispersive X-ray Fluorescence”. **Archaeometry** 49(3): 437-454.

CAUVIN, J./AURENCHE, O./CAUVIN, M. C./BALKAN-ATLI, N. 2011.

“The Pre-Pottery Site of Cafer Höyük”, **The Neolithic in Turkey - The Euphrates Basin** (Eds. M. Özdoğan/N. Başgelen/P. Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 1-40.

CHATAIGNER, C./POIDEVIN, L. J./ARNAUD, N. O. 1998.

“Turkish occurrences of obsidian and use by prehistoric peoples in the Near East from 14,000 to 6000 BP”, **Journal of Volcanology and Geothermal Research** 85: 517-537.

CONOLLY, J. 1999.

The Çatalhöyük Flint and Obsidian Industry, Technology and Typology in Context, British Archaeological Reports, International Series 787, Archaeopress, Oxford.

COQUEUGNIOT, E. 1996.

“Oueili, le travail de l’obsidienne et des roches siliceuses à l’époque d’Obeid, (campagnes de 1987 et 1989)”, **OUEILI. Travaux de 1987 et 1989** (Ed. J. L. Huot), Éditions Recherche sur les Civilisations Paris: 289-306.

- ÇAYLI, P. 2017.
“*Gelenekte Devamlılık Orta Kalkolitik Güvercinkayası ve Köşk Höyük I*”, **Samsat’tan Acemhöyük’e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan’a Armağan** (Eds. S. Özkan/H. Hüryılmaz/A. Türker), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir: 25-42.
- ÇAYLI, P./DEMİRTAŞ, I. 2016.
“*Güvercinkayası’nda Özel Yapılar: Depolama Ünitelerinin Mimari Düzen ve Sosyal Yapıya Etkileri*”, **APAD II**: 122-146.
- ÇAYLI, P./DEMİRTAŞ, I./ESER, B./GÜLÇUR, S./İNDERE, V. 2020.
“*Güvercinkayası’nda Sembolizma*”, **Metallurgica Anatolica, Ünsal Yalçın 65. Yaşgünü Armağan Kitabı** (Eds. G. H. Yalçın/O. Stegemeier), Ege Yayınları, İstanbul: 77-90.
- ÇELİK, B. 2011.
“*Şanlıurfa-Yeni Mahalle*”, **The Neolithic in Turkey - The Euphrates Basin**, (Eds. M. Özdoğan/N. Başgelen/P. Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 139-164.
- DEMİRTAŞ, I. 2017.
Obeyd Kültür Yayılımı Çerçevesinde Güvercinkayası Yerleşmesi: Güvercinkayası Obeyd Etkileşim, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarihöncesi Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Tez No: 566613), İstanbul.
- DEMİRTAŞ, I. 2019.
“*Güvercinkayası’nın Kabartma Betimli Çanak Çömleğinde Sembolizma*”, **KAPADOKYA, Hafıza, Kimlik ve Kültürel Miras** (Ed. M. Hakman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 83-116.
- DİNÇER, B. 2019.
“*Göllüdağ in situ Orta Paleolitik Buluntu Yerleri*”, **Arkeolojiyle Geçen Yarım Asır: Sevil Gülçur Armağanı** (Eds. P. Çaylı/I. Demirtaş/B. Eser), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara: 109-122.
- DOĞAN, B. İ. 2008.
Tarihöncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- DURU, R. 1994.
Kuruçay Höyük I. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları, Neolitik ve Eken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri. TTK, Ankara.
- ERCAN, T./YEĞİNGİL, Z./BIGAZZI, G. 1989.
“*Obsidiyen, tanımı ve özellikleri, Anadolu’daki dağılımı ve Orta Anadolu Obsidiyenlerinin Jeokimyasal Nitelikleri*”, **Jeomorfoloji Dergisi** 17: 71 -83.
- ERDEM, D. 2013.
Social Context of Small Find Distribution at Domuztepe; Ritual Display and Society, ODTÜ, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ERİM-ÖZDOĞAN, A. 2011.
“*Çayönü*”, **The Neolithic in Turkey - The Tigris Basin**, (Eds. M. Özdoğan/N. Başgelen/P. Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 185-269.
- ESİN, U. 1989.
“*An Early Trading Center in Eastern Anatolia*”, **Anatolia and the Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç** (Eds. K. Emre/B. Houda/M. Mellink/N. Özgüç), TTK Yayınları, Ankara: 135-141, pl. 31-34.
- FRENCH, D. H., 2010.
Can Hasan I: The Small Finds, The British Institute at Ankara, Monograph 45, Ankara.
- GARFINKEL, Y./BEN-SHLOMO, D./KUPERMAN, T. 2012.
“*Sha’ar Hagolan: A Major Pottery Neolithic Settlement and Artistic Center in the Jordan Valley*”, **Eurasian Prehistory** 8/1(2): 97-143.
- GATSOV, I./NEDELICHEVA, P. 2018.
“*Bullet core pendants from South Marmara region*”, **Multas Per Gentes Et Multa Per Saecula, Amici Magistro Et Collegae Suo Ioanni Christopho Kozlowski Dedicant** (Eds. P. Valde-Nowak/K. Sobczyk/M. Nowak/J. Żrałka), Kraków: 301-305.
- GIMBUTAS, M. 1999.
The Living Goddesses, University of California Press, USA.
- GOPHER, A./MARDER, O./BARKAI, R. 2011.
“*An Obsidian Industry from Neolithic Hagoshrim, Upper Galilee*”, **The State of the Stone: Terminologies, Continuities and Contexts in Near Eastern Lithics** (Eds. E. Healey/S. Campbell/O. Maeda), Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 13, ex oriente, Berlin: 395-401.
- GÜLÇUR, S. 2004.
“*Güvercinkayası The Black/Dark Burnished Pottery: A General Overview*”, **TUBA-AR VII**: 141-164.
- GÜLÇUR, S. 2012.
“*The Chalcolithic Period in Central Anatolia Aksaray-Niğde Region*”, **ORIGINI XXIV**: 213-227.
- GÜLÇUR, S./ÇAYLI, P./DEMİRTAŞ, I./ESER, B./İNDERE, V. 2018.
“*Güvercinkayası und frühe Urbanisierung in Anatolien*”, **Anatolian Metal VIII**, (Eds. Ü. Yalçın), Bochum: 43-56.
- HALL, R. H. 1930.
A Season’s Work at Ur Al-’Ubaid, Abu Shahrain (Eridu), and Elsewhere Being an Unofficial Account of the British Museum Archaeological Mission to Babylonia 1919, London.

HALL, R. H./WOOLLEY, L. C. 1927.

Ur Excavations, Al 'Ubaid, Publications of the Joint Expedition of the British Museum and of the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia, Oxford University Press, Oxford.

HAUPTMANN, H. 2003.

"Eine Frühneolithische Kultfigur aus Urfa", **Köyden Kente. Yakınoğu'da İlk Yerleşimler, Ufuk Esin'e Armağan/From Village to Cities, Early Villages in the Near East, Studies Presented to Ufuk Esin (Cilt 2)** (Eds. M. Özdoğan/H. Hauptmann/N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 623-636.

HAUPTMANN, H. 2011.

"The Urfa Region", **The Neolithic in Turkey - The Euphrates Basin** (Eds. M. Özdoğan/N. Başgelen/P. Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 85-138.

HEALEY, E. 2001.

"The role of obsidian at the Halaf site of Domuztepe, S.E. Anatolia", **Proceedings of the Third Workshop on PPN Chipped Lithic Industries** (Eds. C. Lemorini/D. Zampetti/P. Biagi), Berlin: 389- 398.

HEALEY, E. 2007.

"Obsidian as an Indicator of Inter-Regional Contacts and Exchange: Three Case-Studies from the Halaf Period", **Anatolian Studies** 57: 171-189.

HEALEY, E. 2010.

"Ubaid Lithics Revisited: Their Significance for the Interpretation of Ubaid Society", **Beyond the Ubaid, The Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East**. (Eds. R. A. Carter/G. Philip), The Oriental Institute, Chicago: 182-200.

HEALEY, E. 2012.

"Exotic, aesthetic and powerful? The non-tool use of obsidian in the Late Neolithic of the Near East", **Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia** (Eds. O. P. Nieuwenhuyse/R. Bernbeck/P. M.M.G. Akkermans/J. Rogasch), Brepols, Belgium: 251-266.

HEALEY, E./CAMPBELL, S. 2014.

"Producing adornment: Evidence of different levels of expertise in the production of obsidian items of adornment at two late Neolithic communities in northern Mesopotamia", **Journal of Lithic Studies** 1/2: 79-99.

HODDER, I. 2012.

"2012 Season Review", **Çatalhöyük 2012 Archive Report: 1-8**, http://www.catalhoyuk.com/sites/default/files/media/pdf/Archive_Report_2012.pdf [erişim 23.01.2021].

HODDER, I. 2015.

"2015 Sezonuna Genel Bakış", **Çatalhöyük 2015 Arşiv Raporu: 7-13**, http://www.catalhoyuk.com/sites/default/files/media/pdf/RAPOR%20Catalhoyuk_2015.pdf [erişim 23.01.2021].

HODDER, I./CESSFORD, C. 2004.

"Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük", **American Antiquity** 69/1: 17-40.

KARIMALI, E., 2005.

"Lithic Technologies and Use", **The Archaeology of Mediterranean Prehistory** (Eds. E. Blake/B. A. Knapp), Balckwell Publishing, USA: 180-214.

KENYON, K. M. 1981.

Excavations at Jericho, Volume III, The British School of Archaeology in Jerusalem, London.

LEBEAU, M. 1983.

"Les Objets du Niveau Obeid 4 de Tell el 'Oueili Rapport Préliminaire", **Larsa et Oueili, travaux de 1978-1981** (Ed. J. L. Huot), Éditions Recherche sur les Civilisations, Paris: 133-140.

LINGLE, A./DELL'UNTO, N./DER, L./DOYLE, S./KILLACKY, K./KLIMOWICZ, A./MESKELL, L./PARKES, P./TUNG, B. 2015.

"Painted Plaster Head", **Çatalhöyük 2015 Archive Report**, (Ed. S. D. Haddow): 275-289, http://www.catalhoyuk.com/sites/default/files/media/pdf/Archive_Report_2015.pdf [erişim 23.01.2021].

LUNAZZI, J. J. 1996.

"Olmec Mirrors: an Example of archaeological American mirrors". **Trends in Optics**, Vol. 3 (Ed. A. Consortini), International Commission for Optics (ICO), Ac. Press: 411-421.

MALLOWAN, M. E. L./CRUIKSHANK-ROSE, J. 1935.

Prehistoric Assyria, The Excavations at Tall Arpachiyah, 1933, Oxford University Press, Humphrey Milford, London.

MATSUMOTO, M. 2013.

"Reflection as transformation: mirror-image structure on Maya monumental texts as a visual metaphor for ritual participation". **Estudios de cultura maya** 41: 93-128.

MATTHEWS, R. J. 2003.

Excavations at Tell Brak, Vol. 4, Exploring an Upper Mesopotamian Regional Centre, 1994-1996, McDonald Institute for Archaeological Research, London.

MCMAHON, A./OATES, J./AL-QUNTAR, S./CHARLES, M./COLANTONI, C./HALD, M. M./KARSGAARD, P./KHALIDIA.-SOŁTYSIAK, L./STONE, A./WEBER, J. 2007.

"Excavations at Tell Brak 2006-2007", **Iraq** 69: 145-171.

MELLAART, J. 1963.

"Excavations at Çatal Hüyük, 1962: Second Preliminary Report", **Anatolian Studies** 13: 43-103.

MELLAART, J. 1967.

Çatalhöyük, A Neolithic Town in Anatolia, Thames and Hudson, Great Britain.

MELLAART, J. 1970.

Excavations at Hacilar, The British Institute of Archaeology at Ankara by the University Press, Edinburgh.

MOOREY, P. R. S. 1994.

Ancient Mesopotamian Materials and Industries, The Archaeological Evidence, Clarendon Press, Oxford.

NAKAMURA, C. 2018.

“Çatalhöyük’te Büyüklü Birikintiler: Zaman ve Mekân Meselesi mi?”, **Uygarlığın Doğusunda Din** (Eds. I. Hodder/J. Fred, Çev. D. Şendil), Alfa Yayınları, İstanbul: 401-440.

ÖZBAL, R./GERRITSEN, F./DIEBOLD, B./HEALEY, E./AYDIN, N./LOYETTE, M./NARDULLI, F./REESE, D./EKSTROM, H./SHOLTS, S./MEKEL-BOBROV, N./LAHN, B. 2004.

“Tell Kurdu Excavations 2001”, **Anatolica** 30: 37-107.

ÖZDOĞAN, E. 2016.

“Neolithic Beads of Anatolia: An Overview”, **Anatolian Metal VII** (Ed. Ünsal Yalçın), Bochum: 135-151.

ÖZDOĞAN, M. 2019.

Hammaddeden Ustalara Tarihöncesi Arkeolojisinde Malzeme, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÖZGÜÇ, N. 2015.

Acemhöyük- Buruşhaddum I, Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar, TTK Yayınları, Ankara.

ÖZGÜÇ, T. 1999.

Kültepe-Kaniş/Nesa Sarayları ve Mabretleri, TTK Yayınları, Ankara.

ÖZTAN, A. 2002.

“Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar”, **TÜBA-AR** 5: 55-69.

ÖZTAN, A./FAYDALI, E. 2003.

“Köşk Höyük’den Erken Kalkolitik Çağa Ait Bir Yapı”, **Bulleten LXVII(248)**: 13-44.

PARKER, B. J. 2012.

“Domestic Production and Subsistence in an Ubaid Household in Upper Mesopotamia”, **New Perspectives on Household Archaeology** (Eds. B. J. Parker/C. P. Foster), Eisenbrauns, Indiana: 289-318.

PARROT, A. 1948.

Tello, Vingt Campagnes de Fouilles (1877-1933), Paris.

PERKINS, A. L. 1949.

The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia, Studies in Ancient Oriental Civilizations, no. 25, University of Chicago Press, Chicago.

PRAUSNITZ, M. W. 1969.

“The Excavations at Kabri”, **Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies** 9: 122-129, (Hebrew with English Summary), <https://www.jstor.org/stable/23617291> [erişim 20.01.2021].

RENFREW, C./DIXON, J. E./CANN, J. R. 1966.

“Obsidian and Early Cultural Contact in the Near East”, **Proceedings of the Prehistoric Society** 32: 30-72, <https://doi.org/10.1017/S0079497X0001433X> [erişim 20.01.2021].

SAFAR, F./MOHAMMAD, A. M./LLOYD, S. 1981.

Eridu, Republic Of Iraq Ministry of Culture and Information State Organization of Antiquities and Heritage, Baghdad.

SALTUK, S. 2010.

Geçmişten Günümüze Ayna, Her Alanda Her Anlamda, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SAUNDERS, N. J. 1998.

“Stealers of Light, Traders in Brilliance: Amerindian Metaphysics in the Mirror of Conquest”, **Anthropology and Aesthetics** 33, Pre-Columbian States of Being: 225-252.

SCHECHTER, H. C./MARDER, O./BARKAI, R./GETZOV, N./GOPHER, A. 2013.

“The obsidian assemblage from Neolithic Hagoshrim, Israel: pressure technology and cultural influence”, **Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East** (Eds. F. Borrell/J. J. Ibáñez/M. Molist), Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions Bellaterra, Barcelona: 509-527.

SCHECHTER, H. C./GOPHER, A./GETZOV, N./RICE, E./MILEVSKI, I./YAROSHEVICH, A. 2016.

“The obsidian assemblages from the Wadi Rabah occupations at Ein Zippori, Israel”, **Paléorient** 42/1: 27-48.

SCHMIDT, K., 2002.

Norşuntepe Kleinfunde II, Artefakte aus Felsgestein, Knochen und Geweih, Ton, Metall und Glas (2), Deutsches Archäologisches Institut Abteilung, İstanbul.

SİLİSTRELİ, U. 1989.

“Köşk Höyük’te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar”, **Bulleten LIII** (206): 361-374.

SUDO, H. 2003.

“The Chalcolithic small finds from Tell Kosak Shamali: Various aspects of the village activity”, **Tell Kosak Shamali, The Archaeological Investigations on the Upper Euphrates, Syria, Vol. II, Chalcolithic Technology and Subsistence** (Eds. Y. Nishiaki –T. Matsutani), UMUT Monograph 2, The University of Tokyo, Japan, 213- 259.

TEKİN, H. 2019a.

“Domuztepe 2017 Kazılarının İlk Ön Raporu”, **KST** 40/2: 239-252.

TEKİN, H. 2019b.

“Domuztepe 2018 Kazılarının İlk Ön Raporu”, **KST** 41/2: 277-292.

THOMALSKY, J. 2012.

“Lithic industries of the Ubaid and Post-Ubaid period in northern Mesopotamia”, **After the Ubaid: Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)** (Ed. C. Marro), The Post-Ubaid Horizon in the Fertile Crescent and Beyond International Workshop held at Fosseuse, 29th June-1st July 2009, Paris: 417-439.

TOBLER, A. J. 1950.

Excavations at Tepe Gawra, Vol. 2, The University Museum, Philadelphia.

VAN DEN HOEK, A./FEISSEL, D./HERRMANN, J. J. JR. 2015.

“More Lucky Wearers: The Magic of Portable Inscriptions”, **The Materiality of Magic** (Eds. D. Boschung/J. N. Bremmer/W. Fink), Germany: 309-356.

VEDDER, J. F. 2001.

“Grinding it Out”, **A publication of the Archaeological Institute of America, Archaeology Magazine** (online), April 2, 2001. <https://archive.archaeology.org/online/news/mirrors.html> [erişim 23.01.2021].

VIT, J./RAPPEGLÜCK, M. A. 2016.

“Looking Through a Telescope with an Obsidian Mirror. Could Specialists of Ancient Cultures Have Been Able to View the Night Sky Using Such an Instrument?”, **Mediterranean Archaeology and Archaeometry** 16/4: 7-15.

VON OPPENHEIM, M. F. 1943.

Tell Halaf, Die Prähistorischen Funde, Walter de Gruyter and Co., Berlin.

WOOLLEY, C. L. 1955a.

Alalakh, An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949, Oxford.

WOOLLEY, C. L. 1955b.

The Early Periods, Ur Excavations 4, University of Philadelphia, British Museum, London.

WRIGHT, G. A. 1969.

Obsidian Analyses and Prehistoric Near Eastern Trade: 7500 to 3500 B.C., Anthropological Papers 37, Museum of Anthropology, The University of Michigan, Ann Arbor.

WRIGHT, K. I. 2012.

“Beads and the Body: Ornament Technologies of the BACH Area Buildings”, **Last House on the Hill BACH Area Reports from Çatalhöyük Turkey** (Eds. M. Stevanovic/R. Tringham), Los Angeles: 423-446.

YENER, K. A./EDENS, C./HARRISON, T. P./VERSTRAETE, J./WILKINSON, T. J. 2000.

“The Amuq valley regional projects, 1995-1998”, **AJA** 104: 163-220.

KYME DOĞU NEKROPOLÜ'NDEN (HABAŞ KURTARMA KAZISI 2010-2011 YILLARI) KLASİK DÖNEM FİGÜRİNLERİ

TERRACOTTA FIGURINES OF THE CLASSICAL PERIOD FROM THE EASTERN NECROPOLIS OF KYME

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 03 Mayıs 2021	Received: May 03, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 10 Mayıs 2021	Peer Review: May 10, 2021
Kabul: 28 Ekim 2021	Accepted: October 28, 2021

DOI : 10.22520/tubaar2021.29.002

Pınar TAŞPINAR * - Murat ÇEKİLMEZ **

ÖZET

Aiolis Bölgesi sınırları içerisinde, bölgenin antik dönemde başkenti olarak tanımlanan Kyme antik kentinin doğu nekropolisinde, 2010-2011 yılları arasında İzmir Müzesi tarafından kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda, Mezar 21 ve 33 numaralı pişmiş toprak lahit, Mezar 23, 72, 93 ve 105 numaralı basit toprak gömüt tipolojisindeki kontekstlerden on yedi figürin saptanmıştır. Söz konusu figürinlerle birlikte farklı tipolojideki üç figürin de nekropol alanı içerisinde kontekst dışı olarak tespit edilmiştir. Çalışmada ele alınan figürinler, Kyme antik kentinin Klasik Dönem koroplastiğinin üretim, etkileşim, teknik, tipolojik ve ikonografik olarak incelenmesini konu edinmektedir. Çalışma kapsamında incelenen figürinler, oturan erkek ve kadın, kourotraphos, Aphrodite, büyük Herculaneumlu kadın, ephedrismos, tapınak oğlanı, Silenos ve hayvan figürinlerinden oluşan geniş bir tipolojik yelpaze sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aiolis, Kyme, Nekropolis, Terracotta, Figürinler, Klasik Dönem.

* Uzm. Arkeolog, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Doktora Programı, Aydın.
e-posta: ptaspinar.pt@gmail.com ORCID: 0000-0002-4356-1508

** Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Aydın.
e-posta: mcekilmez@gmail.com ORCID: 0000-0002-5922-2973

ABSTRACT

A rescue excavation was carried out by the Izmir Museum between 2010-2011 in the Eastern Necropolis of the Kyme, which was defined as the capital of the region in the Ancient Period, within the boundaries of the Aiolis. In these studies, seventeen figurines were found from the contexts of the terracotta sarcophagus numbered 21 and 33, and the earthen grave typology of Tombs 23, 72, 93, and 105. Along with these figurines, three figurines of different typologies were found out of context within the necropolis area. The figurines discussed in the study are the subject of the Classical coroplastics of the ancient city of Kyme in terms of production, interaction, technique, typology, and iconography. The figurines examined within the scope of the study present a wide typological range of, seated men and women group, kourotrophos, Aphrodite, Herculaneum woman, ephedrismos, temple boy, Silenus, and animal figurines.

Keywords: Aiolis, Kyme, Necropolis, Terracotta, Figurines, Classical Period.

GİRİŞ

Bu çalışmada, antik dönemde Aiolis Bölgesi'nin başkenti olarak tanımlanan, günümüzde ise İzmir ilinin kuzeyinde yer alan Kyme antik kentinin doğu nekropolisinden bulunan Klasik Dönem figürinleri değerlendirilmektedir. Kent surları dışında yer alan ve antik kentin etrafını çevreleyen nekropolis alanları farklı sanayi kuruluşlarının arazilerinde yer almaktadır¹. Bu nedenle kuruluşların arazilerinde tespit edilen kültür varlıkları İzmir Müzesi Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen kurtarma kazıları ile korunmaya çalışılmaktadır.

Çalışmanın konusunu oluşturan figürinler, 2010-2011 yılları arasında antik kentin yaklaşık 2 km doğusunda yer alan Habaş Demir-Çelik-Saç Fabrikasına ait 207 numaralı parselde bulunmuştur. Alanda gerçekleştirilen kurtarma kazılarında nekropolis alanın Geç Geometrik Dönem'den, Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar kullanıldığı saptanmıştır. Pişmiş toprak lahit, taş sanduka, basit toprağa gömüt ve urne mezarların saptandığı nekropol alanında inhumasyon ve kremasyon gömü tespit edilmiştir. Çalışmanın konusunu oluşturan Klasik Dönem figürinleri, pişmiş toprak lahit (M.21- M.33) ve basit toprak gömüt (M. 23, M. 72, M. 93 ve M. 105) tipolojileri içerisine mezar armağanı olarak bırakılmıştır. İncelenen mezarlarda inhumasyon gömü uygulanmıştır. Figürinlerin saptandığı mezarlarda olasılıkla toprak yapısındaki sodyum klorür oranının yüksek olması nedeniyle iskeletler tahrip olmuştur. Çalışmanın konusunu oluşturan figürinler buldukları mezar kontesti ve mezar boyutları dikkate alınarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında farklı tipolojik ve ikonografik özellikler yansıtan yirmi figürin, mezar konteksti, tipoloji, ikonografi ve teknik özellikler başlıkları altında ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

FIGÜRİN KONTEKSTİ VE DEĞERLENDİRMESİ

Mezarlarda ele geçen buluntuların incelenmesinde en önemli konulardan biri de ele alınan bir figürinin hangi gömüye ait olduğu ve ne tür eserlerle birlikte saptandığıdır. Figürinlerin bulunduğu mezarlarda figürin- gömüt ya da figürin-kontekst arasındaki ilişki de son derece önem taşımaktadır. Çalışmada ele alınan yirmi figürinden on yedisi mezar kontekstlerinden bulunmuştur. Mezar kontekstlerini M.21², M.23³, M.33⁴,

M.72⁵, M.93⁶ ve M.105⁷ numaralı örnekler oluşturmaktadır. Kontekstler dışında, yapılan sondaj çalışmaları sırasında tespit edilen figürinler⁸ ve taban suyunun yükselmesiyle nekropol alanına dağılmış bir mezar dışı buluntu⁹ çalışma kapsamında değerlendirilmiştir.

Mezar kontekstlerinden M.21 ve M.33 pişmiş toprak lahit, diğer mezarlar ise basit toprak gömüt geleneğine sahiptir. M.21¹⁰ numaralı mezarın dış yüzeyi krem astar üzerine kahverengi, siyah ve kırmızı ek boyalarla oluşturulmuş geometrik motiflerle süslüdür¹¹. Pişmiş toprak lahitin boyutları ve içerisindeki mezar armağanları dikkate alındığında bir çocuk ya da bebeğe ait olduğu düşünülmektedir. 2015 yılında, C. Atilla – E. Korkmaz ve B. Gürman tarafından söz konusu mezar tipleri değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda Kyme Doğu Nekropolü'nde yer alan basit bezemeli lahithlerin MÖ 5. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır¹². Aynı tipteki diğer bir mezar ise M.33 numaralı örnektir¹³. Araştırmacılara göre M.21 numaralı örnekle aynı döneme tarihlenmektedir.

Basit toprak gömüt tipolojisine sahip M.23¹⁴, M.72¹⁵ M.93 ve M.105 numaralı mezarların üzerinin kapatılması için uygulanan yöntemlerde farklılıklar gözlenmiştir. M.72 ve M.105 numaralı basit toprak gömütlerin üzeri çatı kiremitleriyle kapatılmış, aynı mezar tipolojine sahip M.23 ve M.93 numaralı mezarların üzeri taş plaka ile örtülmüştür. M.93 numaralı mezarın buluntu yoğunluğu dikkate alındığında mezar tipolojisi ve ölü armağanları arasında bir bağlantı olmadığı gözlenmiştir.

⁵ TK. 13 numaralı figürin M.72 olarak adlandırılan mezar kontekstinin buluntularını oluşturmaktadır.

⁶ TK. 1, TK. 4, TK. 5, TK. 6, TK. 9, TK. 15 ve TK. 16 numaralı figürinler M.93 olarak adlandırılan mezar kontekstinin buluntularını oluşturmaktadır.

⁷ TK. 10, TK. 8 ve TK. 9 numaralı figürinler M.105 olarak adlandırılan mezar kontekstinin buluntularını oluşturmaktadır.

⁸ TK. 2 ve TK. 3 numaralı figürinler sondaj çalışmaları sırasında tespit edilmiştir.

⁹ TK. 18 numaralı figürin olasılıkla nekropol alanında taban suyunun yükselmesi ile alan dağılmış ve çalışmada mezar dışı buluntu grubu içerisinde ele alınmıştır.

¹⁰ M.21 numaralı mezar, lahit, 72 cm uzunluğunda, 36 cm genişliğinde, 17 cm derinliğinde ve 4 cm kalınlığındadır.

¹¹ Atilla/Korkmaz/Gürman 2015: 19.

¹² Atilla/Korkmaz/Gürman 2015: 19.

¹³ M.33 numaralı mezar, lahit, 97 cm uzunluğunda, 40 cm genişliğinde, 20 cm derinliğindedir.

¹⁴ M. 23 numaralı mezar, 175 cm uzunluğunda, 103 cm genişliğindedir. Üzeri 55 cm uzunluğunda, 108 cm genişliğinde, 9 cm kalınlığında taş plaka ile örtülmüştür. İskelet, 1,75 cm uzunluğunda, 40 cm genişliğindedir.

¹⁵ M. 72 numaralı mezarda yer alan iskelet 1,60 cm cm uzunluğunda, 40 cm genişliğindedir.

¹ Kyme antik kenti, 1970'lı yıllardan sonra İzmir ili, Aliağa ilçesinde sanayileşme faaliyetlerinin hızlanmasıyla birlikte sanayi kuruluşları arasında sıkışmış ülkemizin şanssız antik kentlerinden biridir.

² TK. 12, TK. 14 ve TK. 20 numaralı figürinler M.21 olarak adlandırılan mezar kontekstinin buluntularını oluşturmaktadır.

³ TK. 19 numaralı figürin M.23 olarak adlandırılan mezar kontekstinin buluntularını oluşturmaktadır.

⁴ TK. 11 ve TK. 17 numaralı figürinler M.33 olarak adlandırılan mezar kontekstinin buluntularını oluşturmaktadır.

TİPOLOJİK VE İKONOĞRAFİK DEĞERLENDİRME

TK. 1. Oturan Erkek ve Kadın Figürünü¹⁶

Çalışma kapsamında incelenen ilk eser, MÖ 5. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen **TK. 1** numaralı oturan erkek ve kadın grubundan oluşturmaktadır. Figürinler, alçak dörtgen kaide üzerinde, ayakta, giyimli ve yan yana işlenmiştir. Kırık iki parçanın birleştirilmesine rağmen her iki figüründe de belin üst kısmını oluşturan parça ve kaidenin bir bölümü eksiktir. Kadının başında yer alan manto, başla birlikte bütün vücudu sarar. Sol kol yanda vücuduna paralel uzanır. Dirseğinden kırılmış olan sağ kol ise çapraz şekilde sol göğüs üzerine uzanmaktadır. Oturan erkeğin başı ve gövdesinin bir bölümü korunmuştur. Her iki figürde de elbise içerisinde yer alan bacaklar hareketsiz işlenmiştir (**Fig. 1**). **TK. 1** numaralı erkek ve kadın grubu ile benzer tipolojik özellikler gösteren eserler, Myrina¹⁷, Troas Bölgesi¹⁸, Samos¹⁹, Rhodos²⁰, Lindos²¹, Kıbrıs²², Delos²³, Tanagra²⁴, Boeotia²⁵ ve Filistin'den²⁶ bulunmuştur.

TK. 1 numaralı oturan erkek ve kadın figürünün kökeni hakkında net bir görüş bulunmamaktadır. Myrina'dan bulunmuş benzer tipteki örnekler S. Mollard Besques tarafından değerlendirilmiş ve söz konusu eserlerin Rhodos kökenli olduğu önerilmiştir²⁷. J. Boehlau ise Samos Nekropolü'nden bulunmuş benzer tipteki eserlerin kökeni konusunda bir merkez önermez fakat Batı Anadolu'nun yerel karakterini gösteren örneklerden olduğunu aktarmaktadır²⁸. S. Mollard Besques, Boeotia'dan bulunmuş bir başka benzer figürin grubunun ise Samos'tan ithal edildiğini belirtmektedir²⁹. **TK. 1** numaralı figürinin de içerisinde bulunduğu söz konusu tipolojiye ait eserlerin kökeni hakkında daha fazla buluntu ve analize ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle, Kyme Doğu Nekropolü örneğinin üretim merkezi konusunda

yorum yapılamamaktadır, fakat söz konusu tipolojiye ait bu örneğin Kyme antik kenti nekropolünden bulunmuş olması tipolojinin Klasik Dönem'de bölgesel dağılımı açısından önemlidir.

TK. 1 numaralı oturan erkek ve kadın grubu olarak tanımlanan eserin ait olduğu tipolojinin farklı varyasyonları Arkaik Dönem'den itibaren Miletos, Rhodos, Samos ve diğer Batı Anadolu kentlerinde üretilmektedir. Söz konusu tipin Arkaik Dönem örneklerinde tahta oturan figürler çoğunlukla tanrı ve tanrıça ile ilişkilendirilmiş, figürlerin kimleri temsil ettiği buluntu konteksti göz önüne alınarak belirlenmiştir. Örneğin Delos'taki Hera Kutsal Alanı'ndan bulunan benzer tipteki bir figürin grubu için Zeus ve Hera'nın temsil edilebileceği düşünülmüştür³⁰. Nekropol alanlarından mezar armağanı olarak saptanan benzer tipteki figürinler çoğunlukla Hades ve Persephone olarak tanımlanmıştır³¹. Ancak **M.93** numaralı mezardan bulunan kadın ve erkek grubunun herhangi bir simgesi olmaması nedeniyle figürinler genel olarak erkek ve kadın olarak yorumlanmıştır.

TK. 2³² ve TK. 3³³ Kourotrophos Tanrıça Tipleri

Çalışma kapsamında kourotrophos tanrıça tipleri başlığı altında iki figürin (**TK. 2- TK. 3**) değerlendirilmiştir. **TK. 2** numaralı örnek bir kourotrophos tanrıça figürünün baş parçasıdır. Başın boyuna kadar olan kısmı korunmuş, diğer bölümleri ise kırık ve eksiktir. Yüz oval formlu ve zayıf, alın üzerinde bant şeklinde saç detayı ve tüm başı kaplayan manto görülmektedir. Başın manto ile sarılışı ve yüzün aşağı bakışıyla kourotrophos tanrıça figürin tipolojisinde olduğu tespit edilmiştir (**Fig. 2**). **TK.3** numaralı diğer figürin tahta oturan, khiton üzerine himation giyimli, kourotrophos tanrıça figürinidir. Yüzeydeki aşınmalar dışında sağlamdır. Üstteki manto baştan itibaren vücudu sıkıca sarmaktadır. Yüz yuvarlak formlu ve dolgun, boyun kalın ve uzun, omuzlar dar ve

¹⁶ TK. 1. Tanrıça ve Tanrı Figürünü. Buluntu Yeri: Mezar 93 Ölçüleri: ort. h: 8,50 cm, gen: 3,9 cm, kaide h: 0,9 cm, cidar: 0,4 cm, sağ figür korunan h: 4,2 cm, sağ figür korunan gen: 2,3 cm. sağ figür baş h: 1,3 cm, sağ figür baş gen: 1,1 cm, sol figür baş h: 1,5 cm, sol figür baş gen: 1,1 cm Hamur, Astar, Boya Rengi ve Katkı Maddeleri: 5 YR 6/4 açık kırmızimsı kahverengi hamurlu, beyaz astar üzerine 2.5 YR 6/4 açık kırmızimsı kahverengi astar boyalı, kum ve mika katkılı Üretim Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniğinde yapılmıştır.

¹⁷ Mollard Besques 1963: Pl. 5, E- M82, F- Myrina 1211.

¹⁸ Winter 1903: 106, 2.

¹⁹ Boehlau 1898: Tafel XIV, 6, 8.

²⁰ Higgins 1954: Pl. 39, 23.

²¹ Blinkenberg 1931: Pl. 102, 2232, 2234b.

²² Heuzey 1883: Pl. 16, 1.

²³ Laumonier 1956: Pl. 19, 161.

²⁴ Heuzey 1883: Pl 11,6.

²⁵ Mollard Besques 1954: Pl. XI, B90.

²⁶ Pensabene 2001: Tav.7, 26.

²⁷ Mollard Besques 1963: 7.

²⁸ Boehlau 1898: 159.

²⁹ Mollard Besques 1954: 16.

³⁰ TK. 1 numaralı figürin grubu ile benzer tipolojik özellikler gösteren fakat iki tanrıçanın temsil edildiği örnekler de bulunmaktadır. Araştırmacılar tarafından söz konusu tipe ait figürlerin Demeter ve Persephone'yi temsil ettiği düşünülmektedir (Heuzey 1883: 12; Higgins 1954: 87; Laumonier 1956: 81-82).

³¹ Boehlau 1898: 159.

³² TK. 2. Kourotrophos/ Kadın Figürünü Parçası, Ölçüleri: h: 3,5 cm, gen: 2,2 cm, baş h: 2 cm, baş gen: 1,2 cm, Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 2.5 YR 6/6 açık kırmızı hamurlu, aynı renkte astarlı, mika ve kum katkılı. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıp yapımı, yarı döküm tekniğinde, kalıp birleşim yerlerine ek kil eklenmiştir.

³³ TK. 3. Kourotrophos/Tanrıça Figürünü, Ölçüleri: h: 5,9 cm, gen: 2,1 cm, cidar: 0,8 cm, kaide h: 0,7 cm, kaide gen: 2 cm, baş h: 1,2 cm, baş gen: 1,1 cm, Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 5 YR 6/6 açık kırmızı hamurlu, beyaz astar üzerine 2.5 YR 5/4 kırmızimsı kahverengi boyalı, yoğun kum, mika ve az miktarda kireç katkılı, Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniği ile yapılmıştır.

güçsüz, elleriyle kucağındaki çocuk ya da bebeği tutar. Bacaklar dizden bükülüp aşağı uzanır ve kaideye dökülen elbise kıvrımları görülmektedir. Dikey kıvrımlar kalın ve hareketsizdir (Fig. 3-4).

TK. 2 ve **TK. 3** numaralı kourotrophos tanrıça figürinleriyle benzer tipolojik özelliklere sahip örnekler, Kyme³⁴, Aiolis Bölgesi³⁵, Aigai³⁶, Myrina³⁷, Larisa³⁸, Pergamon³⁹, Troas Bölgesi⁴⁰, Ephesos⁴¹, Kıbrıs⁴², Boeotia⁴³, Lindos⁴⁴, Kamiros⁴⁵ ve İtalya'da⁴⁶ bulunmuştur. Buluntu yoğunluğunu daha çok Aiolis Bölgesi örnekleri oluşturmaktadır.

Kourotrophos tanrıça; Demeter, Artemis, Aphrodite ve Hekate gibi tanrıçaların da taşıdıkları bilinen “*sütannelik, koruyucu anne*” anlamına sahip bir sıfattır⁴⁷. Kökeninin Mısır'a ait olduğu düşünülmekte, Kıbrıs ve Girit'de de Bronz Çağı'ndan itibaren görülmeye başlayan bir figürin tipi olduğu kabul edilmektedir. Batı Anadolu'da ise Arkaik Dönem'den itibaren yaygınlaştığı, özellikle Hellenistik Dönem'de sevilen bir tema olduğu ve Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar tipin devam ettiği farklı buluntu merkezlerinden tespit edilen eserlerle bilinmektedir.

T. Hadzistelio-Price bu tipi, İonia'daki oturan tanrıça figürinlerinin Aioli varyasyonu olarak yorumlamıştır⁴⁸. Bu yorum olasılıkla özellikle Kyme antik kentinde yapılmış olan bilimsel kazılarda, Kuzey Tepe'de yer alan tapınağın adak çöplüğünden ve nekropol alanlarından sayısı oldukça fazla bulunmuş olmalarından kaynaklanmaktadır. M. Dufkova, kourotrophos tanrıça tipinin Kyme'de MÖ 6. yüzyıldan, MÖ 4. yüzyıla kadar devam ettiğini aktarmaktadır. Bu görüşü, Kyme ve çevresinde yer alan nekropolis alanlarında yapılan kazılardan bulunmuş figürinler desteklemektedir. Aiolis Bölgesi kentlerinden bulunmuş kourotrophos tanrıça figürinlerinin sayısal dağılımı göze alındığında, tipin Kyme örneklerindeki varyasyonun yerel atölyeler tarafından üretilen bir tipolojiye sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

³⁴ Dufkova 1974: Pl. 27, 9-17; Fırat 2004: Lev. I- Lev. XIV, Kat. No. 1-14.

³⁵ Söz konusu figürinin buluntu yeri saptanamamıştır fakat olasılıkla Kyme buluntusu olmalıdır (Leyenaar Plaisier 1979: Pl.20,108-111).

³⁶ Dereboylu 2012: Lev. 32, K. 93-95.

³⁷ Mollard Besques 1963: Pl. 5, MYR 195.

³⁸ Boehlau/Schefold 1942: Taf.6, Nr. 4-5.

³⁹ Leyenaar Plaisier 1979: 364, Pl. 130, 1009.

⁴⁰ Kaplan 2009: Lev. 43, Kat.No.149.

⁴¹ Soykal Alanyalı 2002:169-176, Res. 3-6.

⁴² Winter 1903: I,155, Fig.2.

⁴³ Nicholson 1968: 23, Pl. 30,68.

⁴⁴ Blinkenberg 1931: 545, Pl. 104, 2256.

⁴⁵ Higgins 1954: 87, Pl. 39, 230.

⁴⁶ Fridh Haneson 1987: 67.

⁴⁷ RE XI-2215-2216.

⁴⁸ Hadzistelio Price 1978: 159.

Kourotrophos tanrıça figürinleri, oturan tanrıça/kadının kucağında tutmuş olduğu bebeğin duruş pozisyonuna göre araştırmacılar tarafından iki farklı tipte sınıflandırılmıştır. S. Mollard- Besques, Tip A ve Tip B⁴⁹, M. Dufkova ise Tip 1 ve Tip 2 olarak sınıflandırmaktadır⁵⁰. Bu sınıflandırmalarda **TK. 3** figürünü, bebeğin tanrıçanın/annesinin göğsünü emer pozisyonda duruşu nedeniyle Tip 2/Tip B kategorisinde değerlendirilmektedir. P. G. Leyenaar- Plaisier'in Tip 2 sınıflandırılmasına dâhil ettiği ve buluntu yeri Aiolis Bölgesi olarak tanımlanan kourotrophos figürinleri ile **TK. 3** numaralı eser benzer özellikler göstermektedir ve bu nedenle iki figürin olasılıkla çağdaş olmalıdır⁵¹. Myrina'dan bulunmuş ve S. Mollard Besques'e göre olasılıkla Kyme üretimi olan MYR 195 numaralı figürin ile **TK. 3** numara eser karşılaştırıldığında, Myrina buluntusunun daha geç özellikler gösterdiği tespit edilmiştir. MYR 195 numaralı kourotrophos tanrıça figürininin oturduğu taburenin figürininin vücudundan ayrılmış olması, bacakların bitişik olmaması, kucağında tuttuğu çocuğun fizyonomisinin belirgin olması gibi özellikler göz önüne alındığında, **TK. 3** numaralı figürine göre daha geç özellikler gösterdiği saptanmıştır⁵². Buluntu merkezlerindeki diğer örneklerle yapılan karşılaştırmalar sonucunda, genel olarak **TK. 2** ve **TK. 3** numaralı figürinlerin MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına ait oldukları düşünülmektedir.

TK. 4-9. Kadın Tipleri

Çalışma kapsamında **TK. 4-7**⁵³ numaralı ayakta giyimli kadın figürinleriyle beraber at ve güvercin üzerinde

⁴⁹ Besques 1972: 100-102, Pl. 126- 127.

⁵⁰ Dufkova 1976:136.

⁵¹ Leyenaar Plaisier 1979: 60-62, Pl.20,108-111.

⁵² Mollard Besques 1963: Pl. 5, MYR 195.

⁵³ TK. 4. Giyimli Kadın Figürünü, Buluntu Yeri: Mezar 93, Ölçüleri: h: 13,6 cm, gen: 4,1 cm, cidar: 0,9 cm, kaide h: 1 cm, kaide gen: 4,5 cm, figür h: 12,2 cm, figür gen: 4,2 cm, baş h: 2 cm, baş gen: 1,9 cm, pişirme deliği çapı: 2,1 cm. Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 2.5 YR 6/4 açık kırmızimsı kahverengi hamurlu, 10 R 8/1 beyaz astarlı, az miktarda mika ve kum katkılı, Yapım Tekniği: İki ayrı kalıp yapımı, yarı döküm tekniğinde üretilmiştir.

TK. 5. Giyimli Kadın Figürünü, Buluntu Yeri: Mezar 93, Ölçüleri: h:13cm, gen: 3,8 cm cidar: 0,9 cm, baş h: 2,4, baş gen: 2,2 cm, kaide h: 3,8 cm, Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 2.5 YR 6/4 açık kırmızimsı kahverengi hamur renginde, 10 YR 8/1 tonunda beyaz astarlı, astar üzerinde 5 YR 4/2 koyu kırmızimsı gri astar boya izleri görülmekte, yoğun mika çok az kum katkılı, Yapım Tekniği: İki ayrı kalıp ile yarı döküm tekniğinde üretilmiştir.

TK. 6. Giyimli Kadın Figürünü, Buluntu Yeri: Mezar 105, Ölçüleri: h: 12,8 cm, gen: 2,9 cm, cidar: 0,8 cm, baş gen: 2,2 cm, baş h: 2,2 cm, kaide: 2,6 cm x 2,5 cm, pişirme deliği çapı: 1,7 cm, Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 5 YR 5/4 hamurlu, beyaz astarlı, hamur içerisinde az miktarda mika ve kum katkısı vardır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniği tekniğinde üretilmiştir.

TK. 7. Giyimli Kadın Figürünü, Buluntu Yeri: Mezar 105, Ölçüleri: h: 12,7 cm, gen: 2,9 cm, cidar: 0,8 cm, baş gen: 1,9 cm, baş h: 2,1 cm, kaide gen: 4,1 cm, kaide h: 0,9 cm, buhar deliği çapı: 1,6 cm, Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 2.5 YR 4/6 hamur renginde, beyaz astar boyalıdır. Manto üzerinde 10 R 3/6 tonunda boya izleri vardır. Hamur içerisinde az miktarda mika ve kum katkısı vardır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniğinde üretilmiştir.

oturan kadın/tanrıça (TK. 8-9⁵⁴) figürinleri birlikte değerlendirilmiştir. TK. 4 ve 5 numaralı ayakta giyimli kadın figürinleri (Fig. 5-8), TK. 8 ve TK. 9 numaralı eserlerle aynı mezar kontekst içerisinde saptanmış, TK. 6 ve 7 numaralı aynı kalıptan üretilen kadın figürinleri ise farklı bir mezar konteksti içerisinde bir arada bulunmuştur (Fig. 9-12). İncelenen ayakta giyimli kadın figürinleri (TK. 4-7) khiton üzerine himation giyimli, başlarında yer alan sakkos/başlık, mantonun sarılışı, ellerin ve kolların hareketiyle farklılıklar göstermektedir. TK. 4 numaralı eserde saçların bir bölümünü açıkta bırakacak şekilde başı çevreleyen sakkos, başın arkasında sivrilerek son bulur (Fig. 5-6). TK. 5 numaralı figürinin başının bir bölümü mantıyla sarılı saçları her iki yandan omuzlara doğru dökülmektedir (Fig. 7-8). Aynı kalıp üretimi olan TK. 6 ve 7 numaralı eserlerde baş mantıyla sıkıca sarılmıştır.

Grup içerisinde en erken özellikler gösteren TK. 4 ve 5 numaralı kadın figürinleri kıyafet kıvrımlarındaki sadelik, duruş, hareket ve stil özellikleri değerlendirildiğinde, olasılıkla MÖ 5. yüzyılın sonlarına ait olmalıdır. Her iki eserde de sağ bacak geride, sol bacak önde ve hareketli işlenmiş, sol kol dirseğe kadar vücuda paralel, dirsekten öne doğru kıvrılıp himationun kıvrımlarını tutmaktadır. TK. 4 ve 5 numaralı figürinler, himationun vücuda sarılış biçimi ve sağ kol/elin hareketindeki farklılıklar nedeniyle iki farklı alt tip özellikleri yansıtır. TK. 4 numaralı eserde figür elbise içerisindeki sağ kolunu vücuda paralel aşağı uzattıktan sonra dirseğinden büker ve sağ göğsü üzerine elini uzatmaktadır (Fig. 5). TK. 5 numaralı kadın figürünü ise sağ kolunu vücuda paralel şekilde aşağı uzatır ve sağ eliyle elbisenin kıvrımlarını tutmaktadır (Fig. 7). Benzer tipteki örnekler, Smyrna⁵⁵, İonia Bölgesi⁵⁶, Limyra⁵⁷, Girit⁵⁸, Lindos⁵⁹, Yunanistan⁶⁰, Atina⁶¹, Delos⁶² ve Filistin'den⁶³ bulunmuştur.

TK. 6 ve 7 numaralı aynı kalıptan üretilen giyimli kadın figürinleri Geç Klasik Dönem'in "*Büyük Herculaneumlu Kadın*" tipolojisinin pişmiş toprak varyasyonlarıdır (Fig. 9-12). Herculaneumlu Kadın tipolojisine ait mermer örnekler Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar heykellerde, mezar stellerinde, kabartmalarda ve pişmiş toprak örneklerde yoğun olarak kullanılan kadın tiplerinden birini oluşturmaktadır⁶⁴. Kyme Doğu Nekropolü Büyük Herculaneumlu Kadın tipindeki figürinler söz konusu grubun erken örneklerine ait bir varyasyondur. Eserler beraberinde bulunan diğer örnek ve benzer tipteki buluntuların karşılaştırılmasıyla, MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Khiton üzerine himation giyimli başları mantıyla sıkıca sarılı TK. 6 (Fig. 9-10) ve TK. 7 (Fig. 11-13) numaralı figürinler ait oldukları tipolojinin göstergesini oluşturan elbise içerisindeki sağ kollarını dirseğinden büktükten sonra sağ göğüsleri üzerinde himationun kıvrımlarını kavramaktadırlar. Büyük boyutlu varyasyonlarına göre her ne kadar az detaya sahip olsalar da Kyme doğu nekropolisinden bulunan Büyük Herculanumlu Kadın tipindeki eserler mantonun başa sarılışı, kıyafet detayları ve hareketleriyle bu tipolojinin özelliklerini yansıtmaktadır. TK. 6 ve 7 numaralı figürinlerle benzer örnekler, Myrina⁶⁵, Aiolis Bölgesi⁶⁶, Pergamon⁶⁷, İonia Bölgesi⁶⁸, Tarsus⁶⁹, Rhodos⁷⁰, Lindos⁷¹, Kıta Yunanistan⁷², Atina⁷³ ve Filistin'den⁷⁴ bulunmuştur.

Kyme Doğu Nekropolü'nden bulunmuş Klasik Dönem'e tarihlenen kadın figürinleri kapsamında incelediğimiz bir diğer eser TK. 8 numaralı at üzerinde oturan giyimli bir kadına figürinine aittir (Fig. 13-14). At üzerinde yan oturan, khiton üzerine himation giyimli kadın, yüzeyindeki aşınmalar dışında sağlamdır. Baştan itibaren ayaklara kadar tüm vücut elbiseye sarılıdır. Baş hafif soluna ve aşağı bakar biçimde, yüz detayları belirsizdir. Boyun kısa ve kalın, omuzlar ise dardır. Vücuda paralel aşağı uzattığı sağ kolunu dirseğinden büktükten sonra elini sağ bacağı üzerine uzatır. Elbise içindeki sol kolunu sol bacağı üzerine uzatmıştır. Kıyafet içindeki bacaklar bitişik ve hareketsizdir. Kalın elbise bacakları sıkıca sarmaktadır. Ön ve arka bacakları hareketli verilen at, figüre göre küçük boyutlu işlenmiştir. Keçi üzerinde yer alan örnekler araştırmacılar tarafından Aphrodite Pandemos⁷⁵ olarak nitelendirilmiş olsa da çalışma

⁵⁴ TK. 8. Oturan Kadın Figürünü, Buluntu Yeri: Mezar 93, Ölçüleri: h: 9,1 cm, gen: 7,9 cm, cidar: 0,5 cm, kaide h: 0,8 cm, kaide gen: 5,9 cm, figür baş gen: 1,5 cm, baş h: 1,7 cm, figür h: 6,8 cm, figür gen: 2,4 cm, pişirme deliği: 2,7 x 2,1 cm, Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 10 YR 8/3 koyu kahverengi hamur renginde, 10 YR 8/1 beyaz astarlıdır. Beyaz astar üzerinde 5 R 5/8 kırmızı ve 7.5 YR 5/3 kahverengi boya izleri gözlemlenmiştir. Mika ve kum katkılıdır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniğinde üretilmiştir. TK. 9. Oturan Kadın Figürünü, Buluntu Yeri: Mezar 105, Ölçüleri: h: 12,8 cm, gen: 2,9 cm, cidar: 0,8 cm, baş gen: 2,2 cm, baş h: 2,2 cm, kaide: 2,6 cm x 2,5 cm, pişirme deliği çapı: 1,7 cm, Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 5 YR 5/4 hamurlu, beyaz astarlı, hamur içerisinde az miktarda mika ve kum katkısı vardır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniği tekniğinde üretilmiştir.

⁵⁵ Winter 1903: 11,2; Higgins 1969: Pl.62,2334.

⁵⁶ Leyenaar Plaisier 1979: Pl. 151, 1162.

⁵⁷ Zhuber Okrag 1990: 76, TK.11.

⁵⁸ Leyenaar Plaisier 1979: Pl. 118, 86,88,89.

⁵⁹ Blinkenberg 1931: Pl. 144, 3075,3077.

⁶⁰ Sinn 1977: Taf.9, Kat. Nr. 30.

⁶¹ Burr Thompson 1966: Pl.19, Fig.16.

⁶² Laumonier 1956: Pl. 127,273.

⁶³ Pensabene 2001: Tav. Z.7.

⁶⁴ Bieber 1962: 111-112.

⁶⁵ Burr 1934: Pl. XXXII,79.

⁶⁶ Leyenaar Plaisier 1979: Pl. 121, 117.

⁶⁷ Kielau 2009: Taf. 35a, 295.

⁶⁸ Leyenaar Plaisier 1979: Pl. 23,126-129; Özyiğit 1993: Res.79.

⁶⁹ Goldman 1950: Pl. 239, 355.

⁷⁰ Higgins 1969: Pl. 101, 2640,2641.

⁷¹ Blinkenberg 1931: Pl. 144, 3074.

⁷² Sinn 1977: Taf.9, Kat. Nr. 30.

⁷³ Winter 1903: 71,8.

⁷⁴ Pensabene 2001: Tav. Z.1.

⁷⁵ TK. 8 numaralı figürün detaysız işlenmiştir. Bu nedenle kimi temsil ettiği konusunda kesin bir yorum yapılamamıştır.

kapsamında incelenen **TK.8** numaralı örnek olasılıkla günlük yaşamı ifade eden bir kadını temsil ediyor olmalıdır.

Çalışma kapsamında değerlendirilen **TK. 9** numaralı figürin güvercin üzerinde oturan Aphrodite tipolojisindedir. Tanrıçanın gövdesinin üst kısmı ve güvercinin baş bölümü kırıktır. Aphrodite'nin bacakları ve elbise kıvrımlarının bir bölümü korunmuştur (**Fig. 15-16**). **TK. 9** numaralı Aphrodite figüriniyle benzer tipolojideki buluntular, Myrina⁷⁶, Troas Bölgesi⁷⁷, Anadolu⁷⁸, Kıbrıs⁷⁹, Kapua⁸⁰, Rhodos⁸¹, Tarsus⁸², Boeotia⁸³, Tanagra⁸⁴ ve Tarent'den⁸⁵ bulunmuştur.

TK. 10. Ephedrismos Tipi⁸⁶

Çalışma kapsamında ele alınan **TK.10** numaralı eser, ephedrismos tipolojisi içerisinde değerlendirilen ayakta, giyimli, kanatlı tanrıça ve önündeki genç kız figürininden oluşmaktadır. Kırık iki parçanın birleştirilmesiyle oluşturulmasına rağmen sağ bacak ve kaide bölümünde eksiklikler bulunmaktadır. Tanrıça tamamen giyimli, yüksek poloslu, açık ve büyük kanatlara sahiptir. Baş sağına ve aşağıya dönük, göğüs hizasında tanrıçayı taşıyan ikinci bir figür yer alır. Tanrıça elleriyle genç kıza sarılmaktadır. Genç kız figürünün başı sol profilden tanrıçaya bakar biçimde tasvir edilmiştir. Eserin arka yüzü işlenmemiş, sadece düzeltilmiştir. Kısmen korunan pişirme deliği alta boyuna dikdörtgen, üstte ise kemerli bir forma sahip, kaide ise alçak ve dörtgen formludur (**Fig. 17-18**).

Söz konusu tipolojinin Geç Klasik – Erken Hellenistik Dönem'de Tanagra'da yer alan koroplast atölyeleri tarafından geliştirildiği ve MÖ 4-3. yüzyıllarda birçok merkezde üretildiği gözlenmiştir⁸⁷. **TK. 10** numaralı figürin ile benzer özellikler taşıyan diğer örnekler;

Myrina⁸⁸, Troas Bölgesi⁸⁹, Tavolia⁹⁰, Tanagra⁹¹, Boeotia⁹², Korinth⁹³, Atina⁹⁴, Megara⁹⁵, İtalya⁹⁶, Kapua⁹⁷, Tarent ve Kyrenaika'dan⁹⁸ bulunmuştur.

TK. 10 numaralı figürin, Troas Bölgesi'nde bulunmuş buluntu yeri saptanamayan ephedrismos figüriniyle⁹⁹ benzer özellikler göstermektedir. Bu durum bölgeler arasındaki coğrafi yakınlık düşünüldüğünde atölyeler arası etkileşim, gezici atölye veya ticaret ilişkisiyle açıklanabilir.

Benzer örneklerle yapılan karşılaştırmalar sonucunda **TK. 10** numaralı ephedrismos grubunun Boeotia'dan bulunmuş ve P.G. Leyenaar Plaisier tarafından yayımlanan figürinle¹⁰⁰ teknik, stil ve ikonografi bağlamında ortak özellikler taşıdığı gözlenmiştir. Farklı buluntu merkezlerinden saptanan her iki figürinin de Klasik Dönem özellikleri yansıttığı sonucuna ulaşılmıştır. Hellenistik Dönem'de yoğun olarak üretilen ephedrismos figürinleri ile Klasik Dönem tipleri arasında, hareketteki kontrastın daha yoğun olduğu, figürlerinin birbirinden bağımsız hareketleri, eserlerin boyutlarının Klasik Dönem örneklerine göre daha yüksek olması, kıyafet kıvrımlarının hareketlerle uyum içerisinde verilmesi gibi farklılıklar görülmektedir. **TK. 10** numaralı figürin ile aynı kontekst içerisinde saptanan diğer buluntular bir arada değerlendirildiğinde, ele aldığımız eserin MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

TK. 10 numaralı figürinin beraberinde bulunan **TK. 6-7** numaralı giyimli kadın tipolojisi içerisinde değerlendirilen eserlerle birlikte basit toprak gömüt tipindeki mezar konteksti içerisinde bulunmuştur. Aynı tipoloji içerisinde farklı merkezlerden bulunmuş figürinlerin birçoğunun buluntu konteksti saptanamamıştır. Fakat bazı araştırmacılar tarafından söz konusu tipin yoğunlukla nekropol alanlarından bulunduğu aktarılmaktadır¹⁰¹. Bu görüş, her ne kadar **TK.10** numaralı figürinin buluntu kontekstiyle uyumlu olsa da ikonografik olarak değerlendirildiğinde figürin tipinin sadece nekropol alanlarından değil farklı kontekstlerden de saptanabilir olduğunu göstermektedir. Kanatların oyunun kazanmasını göstermek için sembolik

Kıbrıs'ta bulunan benzer tipolojideki bir figürin kucagında bebek tutmaktadır; Mollard Besques 1963: Pl.6, MYR 40.

⁷⁶ Winter 1903: 193,1; Burr/Higgins 2001: Pl 147, 2907, Pl. 155, 2953.

⁷⁷ Winter 1903: 194,3; Kaplan 2009: Levha 11, Kat. No. 38.

⁷⁸ Winter 1903:194,2.

⁷⁹ Higgins 1969: Pl. 148,2909; Burr/Higgins 2001: Pl 148, 2909.

⁸⁰ Mollard Besques 1986: Pl.05, D3353.

⁸¹ Higgins 1969: Pl. 148, 2909.

⁸² Heuzey 1883: Pl. 53,2.

⁸³ Leyenaar Plaisier 1979: Pl.11, 58.

⁸⁴ Winter 1903:192,5.

⁸⁵ Winter 1903: 192,8.

⁸⁶ TK. 10. Ephedrismos Grubu. Buluntu Yeri: Mezar 105, Ölçüleri: h: 16,6 cm, gen: 7, 9 cm, korunan figür h: 15,4 cm, figür gen: 4,8 cm, baş h: 2, 8 cm, baş gen: 1,7 cm, kanat h: 7,1 cm, kanat gen: 3 cm, cidar: 0,9 cm. Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 5 YR 4/6 sarımsı kırmızı hamurlu, beyaz astarlı, astar üzerinde 5 Y 7/1 açık gri astar boyalı. İyi pişmiş, kum, kireç ve az miktarda taşçık katkılı. Yapım Tekniği: Yarı döküm tekniği ile iki ayrı kalıptan üretilmiştir.

⁸⁷ Steininger 1994:44.

⁸⁸ Winter 1903: 136-137; Paul 1897, Pl. XVI.

⁸⁹ Winter 1903: 136-137.

⁹⁰ Kaplan 2009: Kat. No. 216.

⁹¹ Heuzey 1878: Pl. 33; Winter 1903: Pl.136-137; Higgins 1986: 146, K.176; Khodza 2018, Fig.2.

⁹² Sieveking 1916: Taf. 37-A; Rohde 1968: Pl. 31; Leyenaar Plaisier 1979: Pl. 14,69.

⁹³ Winter 1903: Pl.136-137.

⁹⁴ Sieveking 1916: Taf. 35; Stewart 2018: 719, Fig.41.

⁹⁵ Winter 1903: Pl. 136-137.

⁹⁶ Heuzey 1878: Pl. 33; Winter 1903: Pl. 136-137.

⁹⁷ Mollard Besques 1986: Pl.39.

⁹⁸ Winter 1903: Pl.136-137.

⁹⁹ Winter 1903: Pl. 137.4.

¹⁰⁰ Leyenaar Plaisier 1979: Pl. 14, 69.

¹⁰¹ Heuzey 1878: 20; Steininger 1994: 49.

bir anlam taşıdığı düşünülmüş fakat birinci figürin başında bulunan polos nedeniyle bir tanrıçayı ifade ettiği ve oyunla aynı zamanda bir koruyuculuk anlamı taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır¹⁰². **TK. 10** numaralı figürinde de olduğu gibi yoğunlukla vazolar resimlerinde¹⁰³, pişmiş toprak figürinlerde, heykellerde¹⁰⁴ ve yüzük taşlarında¹⁰⁵ oyuna dair kazananın taşındığı bölüm konu edilmiştir. **TK. 10** numaralı figürinin mezar konteksti içerisinde bulunması, mezar ve figürin ilişkisi diğer buluntularla birlikte değerlendirildiğinde olasılıkla mezarın genç bir kıza ait olmalıdır.

TK. 11 Tapınak Oğlanı Tipi¹⁰⁶

Çalışma kapsamında Tapınak Oğlanı tipolojisi içerisinde değerlendirilen figürin küçük aşınmalar dışında korunmuş durumdadır. Üzerinde vücudunun arkasını ve omuzlarını saran bir elbise bulunmakta, ön yüzü çıplaktır. Başında üçgen formlu, başı ve saçları tamamen kapatan sivri uçlu pilos yer alır. Yüz oval formlu, çene çıkıntılı, boynu başa göre uzun ve geniştir. Omuzlar geniş ve kalın, hareket nedeniyle sağ omuz diğerine göre yukarıdadır. Sağ kolunu dirseğinden büktükten sonra elini yukarıdaki sağ dizi üzerine uzatır. Sol kolunu vücuduna paralel aşağı uzatıp dirseğinden büktükten sonra göbeği üzerinde elbisenin kıvrımlarını tutar. Vücudun üst kısmı ve beli soluna eğiktir. Öne doğru uzattığı sol bacağını dizinden büktükten sonra sol ayağına doğru uzatmıştır. Dizinden

bükerek yukarı kaldırdığı sağ ayağından destek alır. Arka yüz kabaca işlenmiş, pişirme deliği bulunmamaktadır (**Fig. 19-20**).

Figürinin tipolojisine ait eserlerin 18. yüzyılda Kıbrıs başta olmak üzere birçok yerleşimin tapınak kontekstlerinden yoğun olarak bulunması sonucunda adlandırma Tapınak Oğlanı olarak tanımlanmıştır¹⁰⁷. Kyme Doğu Nekropolü'nden bulunan **TK. 11** numaralı Tapınak Oğlanı tipolojisindeki figürin ile benzer özellikler taşıyan örnekler; Kyme¹⁰⁸, Myrina¹⁰⁹, Larisa¹¹⁰, Pitane¹¹¹, Aigai¹¹², Klaros¹¹³, Ionia Bölgesi¹¹⁴, Pergamon¹¹⁵, Neandria, Tavolia¹¹⁶, Atina¹¹⁷, Boeotia¹¹⁸, Rhodos¹¹⁹, Korinth¹²⁰ ve Mısır'dan¹²¹ bulunmuştur.

Deniz ticareti için bölgenin önemli liman kentlerinden biri olan Kyme antik kentine söz konusu tipoloji ticari bir aktarımla gelmiş olsa da kentte yapılan çalışmalarda yoğun olarak karşımıza çıkan bir figürin grubunu oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında atölye özellikleri başlığında detaylıca sunacağımız bulgular sonucunda, Kyme kentinde Tapınak Oğlanı tipinde üretim yapan uzman bir koroplast atölyesi olduğunu önermekteyiz. Buluntular değerlendirildiğinde, MÖ 5. yüzyılın ortalarından başlayarak Hellenistik Dönem sonuna kadar

¹⁰² Ephedrismos oyunu özellikle Geç Klasik ve Hellenistik Dönem boyunca seramikler üzerinde ve pişmiş toprak figürinlerde sıklıkla tasvir edilen bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Oyunun nasıl oynandığına dair ilk yazılı bilgiyi MS. 2 yüzyılda yaşamış dilbilimci Pollux'dan öğrenmekteyiz (Pollux. Onomastikon IX. 119). Başlangıçta sadece erkek çocuklar tarafından oynandığı düşünülen Ephedrismos oyununun (Brommer 1978/1979: 139-149), daha sonra farklı eserler üzerindeki betimlemelerden yola çıkılarak cinsiyete özgü bir oyun olmadığı sonucunu ulaşılmıştır. Hatta pek çok örnekte çocuklarla birlikte Silen (Winter 1903: Pl. 137, 2), Satyros (Winter 1903: Pl.137,1), Eros (Steinniger 1994: Taf. 10; Dasen/Schadler 2013: 4-7) ya da TK. 10 numaralı örnekte olduğu gibi tanrıçaların da (Leyenaar Plaisier 1979: PL. 14, 69) söz konusu oyun temasına dâhil edildiği görülmektedir. Oyun, "Dioros" olarak adlandırılan taşın belirli bir mesafeden düşürülmeye çalışılması, ilk düşüren kişinin kaybeden tarafından diorosun bulunduğu noktaya kadar gözleri kapalı bir biçimde sırtında kazananı taşımasıyla oynanmaktadır (Klein 1932:19-20).

¹⁰³ Zazoff 1944: Taf. I-II; Brommer 1978/1979: Abb.1; Dasen/Schadler 2013: 4-7.

¹⁰⁴ Atina Agorası Hephaisstos Tapınağının batı alınlığında ephedrismos oynayan geç kızlar tasvir edilmiş ve araştırmacı tarafında Hesperidler olarak tanımlanmıştır. Oyunun, vazolar sanatı ve figürinler dışında bir tapınağın alınlığında kabartma olarak işlenmesi önemlidir (Stewart 2018: Fig. 41).

¹⁰⁵ Zazoff 1944: Taf. II-III.

¹⁰⁶ TK. 11. Tapınak Oğlanı Figürini, Buluntu Yeri: Mezar 33, Ölçüleri: h: 10,1 cm, gen: 5,1 cm, cidar: 1 cm, baş h: (başlık ile) 4,2 cm, baş gen: 1,4 cm. Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 2.5 YR 6/6 açık kırmızı hamurlu, 7.5 YR 7/6 kırmızımsı sarı astarlı. Yapım Tekniği: Yarı döküm tekniği ile iki ayrı kalıptan üretilmiştir.

¹⁰⁷ Tipolojinin kökeni MÖ 2. Bin Mısır sanatına dayanmaktadır. Mısır mitolojisinde tanrı Horus'un çocukluğunu ifade eden Harpokrates tasvirlerinden türediği, MÖ 1. Bin yılda gelişen deniz ticaretiyle birlikte Fenikelilerin kültürü Kıbrıs, Rhodos, Batı Anadolu ve Kıta Yunanistan'a aktardığı ve tipolojinin zamanla bölgesel kültür öğeleriyle sentezlenerek uzun yıllar devam ettiği düşünülmektedir (Hadzisteliou Price 1969: 95; Margaryan 2015:95). Tipin dağılım rotası konusunda her ne kadar net bir görüş olmasa da Kıbrıs örneklerinde kireçtaşı heykeller gözlemlenirken, Rhodos'da yoğun olarak pişmiş toprak figürin üretildiği gözlenmiştir (Hadzisteliou Price 1969: 98). Bunun yanı sıra dağılımın gerçekleştiği diğer bölgelerden farklı olarak Kıbrıs örneklerinde figürlerin ön yüzlerinde yer alan ve koruyuculuk anlamı taşıdığı düşünülen kolyeli Tapınak Oğlanı eserleri diğer benzer buluntu merkezlerinden tipolojik olarak ayrılmaktadır.

¹⁰⁸ Kyme Antik Kenti'nde gerçekleşen bilimsel ve kurtarma kazılarında çok sayıda tapınak oğlanı figürünü saptanmıştır (Dufkova 1974: Pl. 34, 54-60; Leyenaar Plaisier 1979: Pl. 121, 113,114,116; Fırat 2004: Lev. 17-21; Çokoğullu 2007: Lev.1; Lebe 2013: Lev. 7,42-46; Topuz 2019: Lev. 19-22, K.21-31).

¹⁰⁹ Baudat 1953: Pl. XIX,51; Mollard Besques 1972: Pl.3, Myrina 983.

¹¹⁰ Boehlau/Schefold 1942: Taf. 9, Nr. 26-28.

¹¹¹ Hekimoğlu 2010: Levha XXI, Kat. No. 42.

¹¹² Dereboylu 2012: Lev. 22- K. 30-32.

¹¹³ Doğan Gürbüz 2012: Levha 36, Kat. No. 291-301.

¹¹⁴ Özyiğit 1993: Res. 80-81.

¹¹⁵ Kielau 2009: Taf.30b, 258-260.

¹¹⁶ Kaplan 2009: Lev. 54, Kat No 188, Lev. 56-57. Kat No 190-193,195.

¹¹⁷ Fjeldhagen 1995: Fig.6.

¹¹⁸ Higgins 1954: Pl. 115, 835-837.

¹¹⁹ Higgins 1954: Pl.46, 267.

¹²⁰ Merker 2000: Pl. 19, C223,235, Pl. 20, 240,241.

¹²¹ Fjeldhagen 1995: Kat.No.34.

devam eden bir üretim söz konusudur. Myrina ve Larisa kentlerinden bulunmuş benzer tipteki Tapınak Oğlanı figürinleri de araştırmacılar tarafından Kyme'nin yerel üretimi olarak yorumlanmıştır.

Tapınak Oğlanı tipinin, Batı Anadolu kentlerinde MÖ 5. yüzyılda ortaya çıktığı, MÖ 5 ve 4. yüzyıllarda yaygın olarak üretildiği ve tipolojiye ait örneklerin MÖ 2. yüzyıla kadar devam ettiği gözlemlenmektedir¹²². Kyme antik kentinden bulunmuş ve yayınlanmış diğer Tapınak Oğlanı figürinleriyle **TK. 11** numaralı figürin karşılaştırıldığında stil ve duruş açısından benzerlikler saptanmıştır. Diğer buluntu merkezlerinden bulunan Tapınak Oğlanı figürinleri ile **TK. 11** numaralı figürin karşılaştırıldığında, **TK. 11** numaralı Tapınak Oğlanı figürininin yüzeyinin aşınmış olmasına rağmen kolların vücuttan ayrılmış olması ve pilos üzerindeki çok renkli dekorasyon göze alındığında, MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu düşünülmektedir.

Çalışma kapsamında ele alınan figürin tipinin en önemli sorunların biri kimi temsil ettiği bir çok araştırmacı tarafından değerlendirilen tipoloji hakkında farklı görüşler mevcuttur. Öncelikle tanrı/tanrıçaların çocukları veya tanrıların çocukluk tasvirleri olarak yorumlanmış, daha sonra tanrı/tanrıçalarla ilişkilendirilen mitolojik karakterler olarak düşünülmüştür. Nekropol alanlarından bulunmalarıyla birlikte apotropeik nesnelere, tapınak kontekstlerinde yoğunlukla saptanmaları sonucunda ise tapınak köleleri veya çocuk sahibi olmak isteyenler tarafından bırakılan adak hediyeleri olarak tanımlanmıştır¹²³. Özellikle çocukları koruyucu koutrophos sıfatına sahip tanrıça ve tanrıların kutsal alanlarından bulunmaları sonucunda tipolojinin ölümlü çocukları temsil ettiği ve aileleri tarafından farklı kontekstlere bırakılmış olsa da aynı amacı ifade ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Kyme antik kentinde ise Kuzey Tepe'de yer alan ve birden fazla evreye ve bu evreler içerisinde Kybele, koutrotrophos ve Isis'e adandığı düşünülen alanda çok sayıda Tapınak Oğlanı figürini, koutrotrophos figürinleriyle birlikte ele geçmiştir ve bu iki tip arasındaki bağlantı diğer buluntu merkezlerinde olduğu gibi koruyucu anne/tanrıça ile çocuk bağlantısı olarak açıklanmaktadır. Bunun dışında Kyme antik kenti nekropol alanlarından Tapınak Oğlanı figürinleriyle birlikte koutrotrophos figürinlerinin bulunması çocuklu ölümleri, anneleri veya erken yaşta ölen bebeklerin mezarlarına bırakıldıklarını düşündürmektedir. Bu kapsamda **TK. 11** numaralı tapınak oğlanı figürinin bulunduğu pişmiş toprak lahit mezarın boyutları da dikkate alındığında figürinin erken yaşta ölen bebek ya da çocuğu temsil eden bir obje olarak değerlendirmekteyiz.

TK.12 Silenos Tipi¹²⁴

Çalışma kapsamında değerlendirilen **TK. 12** numaralı figürin Silenos tipolojisi içerisinde değerlendirilmiştir. Yüzeyindeki aşınmalar dışında figürin sağlamdır. Başını hafif soluna döndürmüş, saçları işlenmemiş, yüz yuvarlak formu ve dolgunudur. Alın geniş ve dışa çıkık, gözler iri ve derinde, burun küçük ve basık, burun delikleri belirgin ve abartılı, yanaklar yağlı, kulaklar büyük, ağız geniş ve açık, çene güçlü ve yuvarlatılmıştır. Boyun kalın ve kısa, omuzlar başa göre küçüktür. Sol kolunu vücuduna paralel aşağı uzatıp dirseğinden büküttükten sonra sol göğüs üzerinde mantonun kıvrımlarını tutar. Sağ kolunu vücuduna paralel aşağı uzatıp dirseğinden büküttükten sonra elini sağ bacağı üzerinde yer alır. Göbek şişkin ve cinsel organ belirgindir. Sol bacağını dizinden büküttükten sonra sağ bacağının üzerine uzatır. Arka yüzde pişirme deliği yoktur (**Fig. 21-22**).

TK. 12 numaralı figürinle benzer tipteki terracotta örnekler Kamiros¹²⁵, Boeotia¹²⁶ ve Lindos'tan¹²⁷ bulunmuştur. Lindos buluntusu, çalışma kapsamında ele alınan **TK. 12** numaralı figürinde olduğu gibi bir kaide üzerinde oturmaktadır¹²⁸. Bacakların duruş pozisyonu, göbeğin şişkin verilmesi ve kolların hareketi ile duruş açısından benzerlikler göstermekte ve C. Blinkenberg tarafından "*oturan Silenos*" olarak tanımlanmıştır¹²⁹. Kamiros buluntusu ise **TK. 12** numaralı figürin gibi mezar konteksti içerisinde saptanmıştır¹³⁰. R. A. Higgins tarafından değerlendirilen Kamiros buluntusunun kaide üzerinde oturması, kollar ve bacakların hareketi dikkate alındığından çalışma kapsamında değerlendirilen **TK. 12** numaralı eserle oldukça benzer özellikler göstermektedir. Karşılaştırma yapılan iki eser arasındaki en belirgin fark **TK. 12** numaralı Kyme buluntusunun Kamiros örneğine göre daha hareketli ve çok renkli dekorasyona sahip olmasıdır. R. A. Higgins söz konusu Kamiros buluntusunu "*oturan Satry*" olarak tanımlamakta ve MÖ 5. yüzyıl ortalarına tarihlemektedir. **TK. 12** numaralı Silenos figürinin başı vücuduna göre kontrast oluşturması ve özellikle Hellenistik Dönem terracottalarında göze çarpan canlı ve çok renkli dekorasyonun eser üzerinde uygulanması dikkate alındığında, Kamiros buluntusuna göre daha geç özellikler sergilediğini gözlemlenmiştir. **TK. 12** numaralı figürin aynı atölye üretimi olduğunu

¹²⁴ TK. 12. Silenos Figürini, Buluntu Yeri: Mezar 21, Ölçüleri: h: 8,6 cm, gen: 3,9 cm, cidar: 1,1 cm, baş h: 2,9 cm, baş gen: 2,6 cm, Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 10 YR 8/3 çok açık kahverengi hamur renginde, 10 YR 8/1 beyaz astarlıdır. Eserin beyaz astar üzerine 2.5 YR 6/6 açık kırmızı, 2.5 YR 3/6 koyu kırmızı ve 5 Y 4/1 koyu gri renklerinde ek boya izlerine rastlanılmıştır. Yoğun kum katkılıdır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan gövde yarı döküm, baş döküm tekniğinde üretilmiştir.

¹²⁵ Higgins 1954: Pl. 46, 272.

¹²⁶ Winter 1903: 392,1.

¹²⁷ Blinkenberg 1931: Pl. 109, 2329.

¹²⁸ Blinkenberg 1931: Pl. 109, 2329.

¹²⁹ Blinkenberg 1931: 564.

¹³⁰ Higgins 1954: 96.

¹²² Hadzisteliou-Price 1969: 97; Dufkova 1974:124.

¹²³ Ayrıntılı bilgi için bakınız (Hadzisteliou Price 1969:107).

saptadığımız, **TK. 11** numaralı Tapınak Oğlanı figüriniyle birlikte değerlendirilmiş ve MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısı ait dönem özellikleri gösterdiği saptanmıştır.

Silenos ikonografisi çoğunlukla Dionysos ile bağlantılı vazo resimlerinde¹³¹ veya plastik eserlerde karşımıza çıkmaktadır¹³². Tipolojik olarak farklı eserler üzerinde yer alsa da Silenos betimlerinin ortak özellikleri; yassı burun, yaşlı bir yüz ifadesi, saçsız, sakallı ve göbeğinin şişkin olmasıdır. Dionysos kültü ile ilişkili sahnelerde özellikle yer verilen bir karakter olması mitolojik anlatıya göre Dionysos'u yetiştiren varlık olarak tanımlanmasından kaynaklanmaktadır. Dionysos alayının bir parçası olarak sıklıkla vazo resimlerinde işlenen Silenos tasvirinin Kyme antik kentinde saptanan bir başka örneği ise bronz bir Hydria üzerinde yer almaktadır¹³³.

2012 yılında İzmir Müze Müdürlüğü başkanlığındaki bir ekip tarafından Kyme Doğu Nekropolü'nün bir bölümünü oluşturan ve Samurlu 879 numaralı olarak adlandırılan alanda gerçekleştirilen çalışmalarda, urne olarak kullanılmış söz konusu buluntunun gövdesi üzerinde Dionysos'la birlikte Silenos betimlenmiştir¹³⁴. Ö. Ürkmez tarafından detaylı olarak incelenen hydrianın üzerinde yer alan Dionysos ve Silenos kabartması ölen bireyin sonraki yaşamında tanrı tarafından korunması amacıyla khthonik bir unsur olarak yorumlanmıştır¹³⁵. **TK. 12** numaralı oturan Silenos figürününün mezar konteksti içerisinde bulunması da aynı amaç doğrultusunda olmalıdır. Fakat Kyme buluntusu bronz Hydria'nın yetişkin bir bireye ait olduğu düşünülmekte, çalışmamızın konusu kapsamında incelediğimiz **TK. 12** numaralı Silenos figürünü ise olasılıkla bir çocuk ya da bebeğe ait mezar konteksti

içerisinden saptanmıştır. Pişmiş toprak lahdin boyutları dikkate alınarak yapılan bu yorum beraberinde bulunan ve oyuncak olarak kullanıldığı düşünülen koç ve güvercin figürinleriyle de desteklenmektedir. Bu doğrultuda, Silenos figürünün çocuk/bebek lahdi içerisine bırakılması ölen bireyin korunması amacı yanında olasılıkla Silenos'un bebek Dionysos'u büyütmesiyle de ilişkili olmalıdır. Ölen çocuğun/bebeğin yakınları tarafından diğer dünyadaki yaşamında tıpkı Dionysos mitosunda olduğu gibi Silenos tarafından büyütüleceği inancıyla mezara bırakılmış bir obje olarak değerlendirilmiştir.

TK. 13-20 Hayvan Tipleri

Çalışma kapsamında değerlendirilen ve ayrı mezar kontekstleri içerisinde saptanan hayvan figürinleri bu başlık altında değerlendirilecektir. Kyme Doğu Nekropolü (Habaş Kurtarma Kazısı) çalışmaları sırasında tespit edilen ve Klasik Dönem'e tarihlenen hayvan figürinlerini; güvercin (**TK. 13-15**), kaplumbağa (**TK. 16-17**) ve tekil örneklerle temsil edilen domuz (**TK. 18**), horoz (**TK. 19**) ve koç (**TK. 20**) figürinlerinden oluşmaktadır. Hayvan figürinleri Antik Dönem'de birçok kontekste karşımıza çıkan objelerdir. Tapınaklara adak amacıyla bırakılanlar, çocuk oyuncakı işlevinde kullanılanlar ve bu çalışma kapsamında ele alınan örnekler gibi nekropol alanlarına mezar hediyesi amacıyla bırakılmış nesnelere. Bu nedenle pişmiş toprak hayvan figürinleri sıklıkla kazı ve araştırma çalışmalarında saptanan buluntular arasındadır. Bu çalışmada ele alınan hayvan figürinlerinin mezara bırakılma amaçları ve ikonografileri beraberinde bulunan diğer figürinlerle birlikte değerlendirilecek, birey ve mezar hediyesi arasındaki bağlantı irdelenmeye çalışılacaktır.

İncelenen ilk grup güvercin figürinlerinden oluşmaktadır. Çalışma kapsamında farklı mezar kontekstlerinden saptanan üç güvercin figürünü (**TK. 13**¹³⁶, **14**¹³⁷ ve

¹³¹ Vazo resimleri örnekleri; Klasik Dönem'e tarihlenen Gregorian Etruscan Müzesi'nde korunan Vatikan 559 numaralı Kalyks Krater üzerinde Hermes, bebek Dionysos'u Silenus ve Nysia perilerinin koruyucu bakımına teslim eder. Yaşlı, beyaz saçlı Silen, leopar derisiyle kaplı bir kayanın üzerine oturur; Geç Klasik Dönem'e tarihlenen The J. Paul Getty Müzesi'nde korunan Malibu 86.AE399 envanter numaralı Lekythos üzerinde Silenos şarap tulumu üzerinde oturur ve diaulos çalar. Louvre Müzesi, Louvre K240 numaralı vazo üzerinde Dionysos, Silenos ve Menad alayı yer alır; British Müzesi, London 1772,0320.661 envanter numaralı Krater üzerinde Dionysos ve Silenos sahnesi yer almaktadır.

¹³² Plastik eserlere ait örnekler; Louvre Müzesi'nde korunan Louvre Ma291 envanter numaralı Roma İmparatorluk Dönemi kopyası mermer Silenos heykeli, Naples Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bebek Dionysos ve Silenos mermer heykeli, Hermitage Müzesi'nde yer alan Roma İmparatorluk Dönemi kopyası Silenos'un kucağında bebek Dionysos heykeli ve Hermitage Müzesi'nde MS 1. yüzyıla tarihlenen Silenos heykeli yer almaktadır.

¹³³ 2012 yılında İzmir Müze Müdürlüğü tarafından yürütülen kurtarma kazılarında tespit edilen bronz Hydria, çalışmanın konusunu oluşturan figürinlerin bulunduğu Habaş Nekropolü'nün devamı niteliğinde olup aynı zamanda Kyme antik kentinin Doğu Nekropolü'nün sınırlarında bulunmuştur.

¹³⁴ Ürkmez 2018: 184-201.

¹³⁵ Ürkmez 2018:193.

¹³⁶ TK. 13, M.72 numaralı mezardan saptanan tek figürin örneğidir. TK. 13 Güvercin Figürünü; Birden çok parçanın birleştirilmesiyle oluşturulmasına rağmen gövdede, kaidede ve kuyruk kısmında kırık ve eksikler vardır. Baş hareketsiz ve karşuya bakar, gagası büyük ve uzun, gözler stilize ve dairesel formlu ve belirgin, kanatlar kapalı, belirgin ve kuyruk ile birleşir. Yüksek dörtgen kaideli, pişirme deliği yoktur. Ölçüleri: h: 7,7 cm, boy gen: 10 cm, cidar: 0,7 cm, kaide h: 0,9 cm, kaide gen: 4,1 cm. Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 5 YR 5/6 kırmızımsı kahverengi hamur renginde, 5 YR 7/1 açık gri astarıdır. Eserin gaga, kuyruk ve kanatlarında 10 R 3/6 koyu kırmızı boya izlerine rastlanmıştır. Yoğun kum ve yoğun kireç katkılıdır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan baskı tekniğinde üretilmiştir.

¹³⁷ TK. 14, M. 21 numaralı mezardan TK. 12 Silenos ve TK. 20 Koç figürünü ile bulunmuştur. Yüzeyindeki aşınmalar dışında sağlamdır. Baş hafif sağma eğik, yuvarlatılmış kısa gagalı, ince kavisli boyunlu, dışa çıkık belirgin göğüslü, kapalı kanatlı, yüksek ve geniş ayaklı, alt kısmında küçük dairesel formlu delik yer alır. Ölçüleri: h: 6,4 cm, gen: 8 cm, cidar: 0,6 cm, delik çapı: 0,5 cm. Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 10

15¹³⁸) tespit edilmiştir (**Fig. 23-25**). Güvercinler, Antik Dönem'de günümüzde de olduğu gibi barış, huzur, refah gibi olumlu duyguların göstergesi olarak kullanılmıştır. Özellikle Yunan mitolojisinde Aphrodite ile ilişkilendirilen güvercinler, Mezopotamya'da İhtar, Fenike'de Astarte'nin kutsal hayvanı olarak karşımıza çıkmaktadır¹³⁹. Bu durum aslında Aphrodite'nin Yunan panteonuna dahil olmasının doğulu kökenleri ile ilişkisini gösteren önemli bir bulgudur. Roma İmparatorluk Dönemi'nde de tanrıçanın adı Venüs olarak ifade edilse de kutsal hayvanlarından birinin yine güvercinler olduğunu görülmektedir¹⁴⁰. Güvercin simgesinin genellikle ilahi varlıkların habercisi olarak yorumlanması Antik Dönem'de olduğu gibi modern dinlerle de karşımıza çıkan bir inançtır¹⁴¹.

Çalışma kapsamında değerlendirilen güvercin figürinlerinin yaygın kullanımı oyuncak olmasına karşın buluntu konteksti göz önüne alındığında, **TK. 15** numaralı figürinin, olasılıkla kadın/tarıçalarla ilişki olarak mezara bırakıldığı düşünülmektedir¹⁴². Bu

düşüncenin nedeni beraberinde bulunan oturan erkek ve kadın grubu (**TK. 1**), ayakta giyimli kadınlar (**TK. 4-5**) güvercin üzerinde Aphrodite figürünü (**TK.9**) ile bir arada değerlendirildiğinde önerilmektedir. (**Fig. 25**). **TK. 13** ve **14** numaralı güvercin figürinleri ise ayaklarının ortasında yer alan 0,4-0,6 cm çapındaki deliklerin varlığı, mezar konteksti içerisinde oyuncak olarak tanımlanan diğer figürinler ve mezarların boyutları dikkate alındığında olasılıkla oyuncak çingiraklar olmalıdır.

Kyme Doğu Nekropolü güvercin figürinleriyle benzer örnekler; Myrina¹⁴³, Pergamon¹⁴⁴, Priene¹⁴⁵, Assos¹⁴⁶, Parion¹⁴⁷, Elaeus¹⁴⁸, Kyrenaica¹⁴⁹, Lindos¹⁵⁰, Rhodos¹⁵¹ ve Attika'dan¹⁵² saptanmıştır. **TK. 13** numaralı figürin MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına, **TK. 15** numaralı figürin MÖ 5. yüzyılın sonlarına, **TK. 14** numaralı güvercin figürünü ise tek mezar hediyesi olması nedeniyle net bir tarih saptanamamış, benzer örnekler yardımıyla Klasik Dönem'e ait olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışma kapsamında değerlendirilen **TK. 16-17** numaralı kaplumbağa figürinlerinin başı yuvarlak formdadır ve hareketsiz durarak karşıya bakarlar. **TK. 17** numaralı örnek yüzeyindeki aşınmalar dışında iyi korunmuş durumdayken¹⁵³ (**Fig. 27**), **TK. 16¹⁵⁴** numaralı kaplumbağa figürünü birçok kırık parçanın birleştirilmesiyle oluşturulmuştur (**Fig. 26**). Çalışma kapsamında değerlendirilen kaplumbağa figürinleri ayrı mezar kontekstlerinden bulunmuş ve mezar-figürün ilişkisinde farklı anlamlar ifade ettiği düşünülmektedir. Bu nedenle öncelikle Antik Dönem'de kaplumbağanın ikonografik bağlantıları incelenecektir.

Farklı kültürlerde kaplumbağanın kabuk ve gövdeden oluşan iki ayrı bölümü olması nedeniyle evreni ifade

YR 7/4 çok açık kahverengi hamur renginde, 5 YR 8/1 beyaz astar boyalıdır. Astar üzerinde 5 YR 3/1 çok koyu gri, 2.5 YR 3/6 koyu kırmızı tonunda ek boya izleri görülmektedir. Hamur içerisinde katkı maddesi olarak kum, taşçık ve az miktarda kireç katkısı bulunmaktadır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniğinde üretilmiştir.

¹³⁸ TK. 15, M. 93 numaralı mezardan saptanmıştır. Yüzeyindeki aşınmalar dışında sağlamdır. Baş hareketsiz karşıya bakar, belirgin uzun üçgen formlu gagalı, ince uzun boyunlu, dışa çıkık kavisli göğüslü, kapalı kuyrukta birleşen kanatlı ve yuvarlatılmış ayaklıdır. Alt kısmında dairesel formlu bir delik yer alır. Ölçüleri: h: 6,6 cm, gen: 8,9 cm, cidar: 0,7 cm, delik çapı: 0,4 cm. Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 2.5 YR 6/4 açık kırmızimsı kahverengi hamur renginde, 7.5 8/2 pembemsi beyaz tonunda astarlanmıştır. Astar üzerinde 10 R 4/8 kırmızı ve 5 Y 4/3 yeşil tonunda ek boya kullanılmıştır. Hamur içerisinde kum ve az miktarda mika katkısı bulunmaktadır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniğinde üretilmiştir.

¹³⁹ Thompson 1895: 144; Sax 2001: 95-96.

¹⁴⁰ Roma'nın kuruluş efsanesini aktaran Vergilius, Aeneas'ın annesi Venüs'ün iki beyaz güvercin ile oğluna yol göstermesine yer vermesi Roma'da Venüs ve kutsal hayvanı güvercinin ilişkisini göstermektedir.

¹⁴¹ Yahudilik inancında güvercin kurtuluş ve ölümsüzlüğün sembolü, Hıristiyanlık inancında ise ölümlerin ruhlarının güvercin gibi ölümsüzleştiği inanılır, vaftiz törenlerinde güvercin de ritüelin bir parçasını oluşturur (Chad Patyal 1990: 310,313).

¹⁴² Güvercin figürinleri birçok araştırmacı tarafından tarıçça Aphrodite ile ilişkilendirilen kült objeleri olarak değerlendirilmiştir. Bu durum, Aphrodite rahiplerinin ya da ona inanların sunaklarda güvercin kurban etmesi ve tarıççaya ait tapınak kontekstlerinde çok sayıda güvercin figürünün bulunmasıyla da desteklenmiştir. Ayrıca Atina Akropolü'nde yapılan çalışmalarda Stoa Poikile'nin batısında yer alan sunakta saptanan kemiklerin birçoğunun güvercinlere ait olduğu sonucuna ulaşılmış ve Antik Dönem'de güvercinin kurban edildiği tek tanrıçanın Aphrodite olmasıyla ilişkili olarak onurlandıran tanrıçanın Aphrodite olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Foster 1984: 82).

¹⁴³ Baudat 1953: Pl. XIX, 340.

¹⁴⁴ Töpperwein 1976: Taf. 84, Nr. 576.

¹⁴⁵ Rumscheid 2006: Taf. 84, Nr. 576.

¹⁴⁶ Tavukçu 1999: Levha 60, K. 237 a-d; Tolun 2009: 52, Res. 22.

¹⁴⁷ Aydın Tavukçu 2006: Levha 32, Kat. No. 59-60.

¹⁴⁸ Mollard Besques 1986: Pl. XXXIV, B311,312.

¹⁴⁹ Mollard Besques 1992: Pl.143, D4403, D4404.

¹⁵⁰ Blinkenberg 1931: Pl. 114,2418,2420.

¹⁵¹ Higgins 1954: Pl. 34, 183-185.

¹⁵² Higgins 1954: Pl.25,145.

¹⁵³ TK. 17. Kaplumbağa Figürünü, Buluntu Yeri: Mezar 33, Ölçüleri: h: 3,2 cm, gen: 9,5 x 7,1cm, cidar: 0,5 cm, Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 5 YR 6/6 kırmızimsı sarı hamur renginde, 5 YR 8/1 beyaz astarlıdır. Beyaz astar üzerine 5 YR 3/1 çok koyu gri boya izleri mevcuttur. Yoğun mika ve kireç katkılıdır. Yapım Tekniği: Tek kalıptan baskı tekniğinde üretilmiştir.

¹⁵⁴ TK. 16. Kaplumbağa Figürünü, Buluntu Yeri: Mezar 93, Ölçüleri: uz: 9,2 cm, h: 3,6 cm, gen: 6,7 cm, cidar: 0,5 cm. Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 5 YR 4/4 kırmızimsı kahverengi hamur renginde, 5 YR 8/1 beyaz astar üzerine 5 YR 4/3 kırmızimsı kahverengi boyalıdır. Hamur içerisinde yoğun taşçık, kum, az miktarda kireç ve mika katkılıdır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniğinde üretilmiştir.

ettiği düşünülmüştür. Kabuk gökyüzünün temsili, gövdenin ise yeryüzünü simgelediğine inanılmıştır¹⁵⁵. Yunan mitolojisinde ise kaplumbağa Hermes'in doğumuyla başlayan anlatıda karşımıza çıkmaktadır. Hermes'in Apollon'un sığırlarını çalması ve daha sonra tanrıya kaplumbağa kabuğundan yapmış olduğu liri armağan etmesiyle kaplumbağa hem Hermes'in hem de Apollon'un simgelerinden biri olmuştur¹⁵⁶. Hermes ve Apollon dışında tanrı ve tanrıçalarla kaplumbağanın ilişkisi göze çarpmaktadır, Pausanias, Korkyra'da yer alan Aphrodite Tapınağı'nda Pheidias tarafından altın ve fildişinden yapılmış tanrıça heykelinin ayakları altında kaplumbağanın yer aldığını aktarmaktadır¹⁵⁷. Kaplumbağanın Aphrodite kültüründeki anlamını okuyucuya bırakan Pausanias aynı alanda Skopas tarafından yapılmış başka bir heykelinde bronz bir keçi üzerinde tanrıçanın heykelinin yer aldığından bahsetmektedir¹⁵⁸. Korkyra'da yer alan Aphrodite heykelinin ayaklarının altında yer alan kaplumbağa, Plutarkhos tarafından toplumda kadınların iffetli ve sessiz olması gerektiği anlamında yorumlanmıştır¹⁵⁹. Olasılıkla Plutarkhos'un bu yorumu toplumda kadına biçilen kalıplarla ilişkili ve yanlıştır. Aphrodite'nin kaplumbağa ile tasvir edilmesi doğurganlıkla ilişkilendirilebilir, bu düşüncenin temel sebebi kaplumbağaların bir üreme sürecinde çok sayıda yumurta yapmalarıyla ilişkilidir. Bunun dışında Aphrodite ve kaplumbağa ilişkisi Astarte'nin kutsal hayvanının kaplumbağa olması¹⁶⁰ ve tanrıçanın köklerinden gelen bir gelenek olarak da yorumlanabilir. Aphrodite, Hermes ve Apollon dışında Artemis¹⁶¹, Athena ve Hera kutsal alanlarında da kaplumbağa figürlerinin adak amacıyla bırakıldığı tespit edilmiştir. Bu durum da tanrıçaların Potnia Theron yönüyle ilişkilendirilmiş ya da Aphrodite heykelinde olduğu gibi doğurganlıkla bağlantılı olabileceği düşünülmüştür¹⁶².

Çalışma kapsamında değerlendirilen **TK. 16** numaralı kaplumbağa figürünü beraberinde bulunan **TK. 1** oturan erkek ve kadın grubu, **TK. 4-5** ayakta giyimli kadın figürinleri, **TK. 8-9** hayvanlar üzerinde oturan giyimli kadın figürinleri ve **TK. 15** güvercin figüriniyle birlikte aynı mezar konteksti içerisinde saptanmıştır. Ayrıntılı olarak beraberinde bulunan diğer figürinler değerlendirilmiş, **TK. 16** numaralı kaplumbağa figürünü genç yaşta ölen kadın bireye ait bir mezar kontekstinde olasılıkla bireyin inancıyla bağlantılı bir obje olarak düşünülmüştür. **TK. 17** numaralı figürin ise beraberinde

bulunan **TK. 11** numaralı Tapınak Oğlanı figürünü ile aynı kontekst içerisinde saptanmış, mezar boyutları da göz önüne alındığında oyuncak olarak nitelendirilmiştir. Pişmiş toprak kaplumbağa figürinlerinin Rhodos ve Syrakusai nekropollerinde de sıklıkla mezarlarda oyuncak olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir¹⁶³.

Farklı buluntu merkezlerinden saptanan kaplumbağa figürinleri; Kyme¹⁶⁴, Aigai¹⁶⁵, Pitane¹⁶⁶, Myrina¹⁶⁷, Larisa¹⁶⁸, Smyrna¹⁶⁹, Assos¹⁷⁰, Elaesus¹⁷¹, Lindos¹⁷², Delos¹⁷³, Attika¹⁷⁴ ve Rhodos'tan¹⁷⁵ bulunmuştur.

Kyme Doğu Nekropolü'nden Klasik Döneme tarihlenen **TK. 18** numaralı domuz figürünü olasılıkla alanda taban suyunun yükselmesiyle birlikte buluntu kontekstinden ayrılmış ve birden fazla kırık parça halinde bulunmuştur¹⁷⁶. Kontekst içerisinde bulunmaması ve alt gövdenin bir bölümünün kırık olmasından kaynaklı olarak figürünün nekropol alanına bırakılma amacı tespit edilememiştir. Bu nedenle domuz figürinlerinin Antik Dönem'de üretilme amaçları ve ikonografilerine özet olarak değinilecektir (**Fig. 28**).

Öncelikle Eski Mısır'da çocuk sahibi olmak isteyen kadınların dişi domuz ve yavru domuz biçiminde amuletler takması, Hindistan'da tanrıça Kali'nin evrenin annesi olarak görülmesi ve siyah dişi bir domuz olarak tasvir edilmesi, Yunan mitolojisinde ise özellikle Demeter kültüyle domuz ilişkisi uygarlıklar ve dönemler farklılık gösterse de domuzun ikonografik olarak annelik, doğurganlık ve bereket bağlantısını göstermektedir¹⁷⁷. Demeter tapınaklarına ait buluntu kontekstlerinde ve Thesmophoria törenlerinin gerçekleştiği alanlarda Persephone'nin kaçırılma mitosuyla bağlantılı olarak yavru domuz kurbanına ilişkin kemikler ve çok sayıda domuz figürünü tespit edilmiştir¹⁷⁸. Thesmophoria

¹⁵⁵ Sax 2001: 256.

¹⁵⁶ Susan 1984: 201-202.

¹⁵⁷ Paus. VI. 25.1

¹⁵⁸ Paus. VI. 25.1

¹⁵⁹ Bevan 1988: 2.

¹⁶⁰ Keller 1913, 258.

¹⁶¹ Artemis Orthia kutsal alanından çok sayıda pişmiş toprak, bronz, kemik ve fildişi kaplumbağa figürinleri tespit edilmiştir (Wace 1929: 254).

¹⁶² Bevan 1988: 2.

¹⁶³ Tsatskheladze/Vashakidze 1994: 113.

¹⁶⁴ Lebe 2013: Levha 13, Kat. No. 82-83.

¹⁶⁵ Dereboylu 2012: Levha 59, K. 271.

¹⁶⁶ Hekimoğlu 2010: Levha XXVII, Kat. No. 56-59.

¹⁶⁷ Baudat 1953: Pl. XIX,38.

¹⁶⁸ Boehlau/Schefold 1942: 48, Taf. 10, 44.

¹⁶⁹ Şakar 2015: Lev. XXVII/ 114-117, Kat. No. 26.

¹⁷⁰ Tolun 2009:52, Res. 23.

¹⁷¹ Mollard Besques 1986: Pl. XXXIV, B319,323,324.

¹⁷² Blinkenberg 1931: Pl.114, 2437, 2438.

¹⁷³ Laumonier 1956: 93, Pl. 21,217.

¹⁷⁴ Higgins 1954: Pl 87, 667,668; Leyenaar Plaisier 1979: Pl.3,6.

¹⁷⁵ Higgins 1954: Pl. 35, 191-197.

¹⁷⁶ TK. 18. Domuz Figürünü. Buluntu Yeri: 207 – D13-Y38/T birim Ölçüleri: uz: 11,2 cm, gen: 4,1cm, h: 6 cm, cidar: 0,7 cm. Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 5 YR 5/4 kırmızımsı kahverengi hamur renginde, 5 YR 8/1 beyaz astara sahiptir. Beyaz astar üzerinde 5 YR 3/2 koyu kırmızımsı kahverengi ve 5 YR 2.5/1 siyah boya izleri, yoğun miktarda kireç ve taşçık katkılı. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniğinde üretilmiştir.

¹⁷⁷ Sax 2001:194-195.

¹⁷⁸ Stroud 1965: 10,22.

törenlerinde çukura atılan yavru domuzların kalıntıları üç gün sonra alandan çıkarılır ve sunak üzerine yerleştirilir, söz konusu kalıntılardan bir parça alıp tarlasına eken kişilerin bereketli ürün alacağına inanılmaktadır¹⁷⁹. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise bereket ve doğurganlığın dışında domuz Jüpiter'le ilişkilendirilmiş, Roma'da bir sözleşme imzalandığında taraflar Jüpiter Tapınağı'na bir domuz bağışlanmak zorundadır¹⁸⁰. Tanrıça ve tanrılarla ilişkisinin dışında nekropol alanlarında mezar hediyesi olarak saptanan domuz figürinlerinin birçoğu çocuklar tarafından oyuncak olarak kullanılmıştır. **TK. 18** numaralı domuz figürinin kontekst buluntusu olmaması ve bütün olarak saptanamaması nedeniyle işlevi hakkında yorum yapmak oldukça güçtür, fakat benzer örneklerin buluntu kontekstleri de değerlendirildiğinde- Myrina¹⁸¹, Troas Bölgesi¹⁸², Ionia Bölgesi¹⁸³, Rhodos¹⁸⁴, Lindos¹⁸⁵ ve Korinth¹⁸⁶- olasılıkla oyuncak olarak kullanılmış olmalıdır.

Çalışma kapsamında ele alınan **TK. 19** numaralı Horoz figürini dairesel yüksek formlu bir kaide üzerinde durmaktadır¹⁸⁷. Boyun ve kalıp birleşim yerlerinde yer alan çatlaklar dışında tamamı korunmuş olan söz konusu eser, Kyme Doğu Nekropolü, 23 numaralı mezar içerisinde saptanan tek figürin buluntusudur (**Fig. 29**).

Horoz, ikonografik olarak birçok tanrı ve tanrıçayla ilişkilendirilmiş sembollerden biridir. Öncelikle Platon tarafından aktarılan Sokrates'in son sözlerinde "*Crito, Asklepios'a bir horoz borcum var, öder misin?*" cümlelerinde Asklepios'la bağlantısını¹⁸⁸, Zeus ve Ganymedes mitolojisinden Zeus'la olan ilişkisini, Ares, Aphrodite ve Hephaisstos anlatısında, Alektron'un horozla dönüşmesiyle söz konusu tanrı ve tanrıçalar bağlantısını görmekteyiz¹⁸⁹. Mitolojik anlatılar dışında horoz Antik Dönem'de geceden gündüze geçişi ve bu doğrultuda yeni bir başlangıcı da simgelemektedir. Bu düşünce nedeniyle mezarlara hediye olarak bırakılmış horoz figürinleri ya da mezar stellerinde rastlanılan horoz betimlemelerin bireyin başka bir boyutta yeni başlayacak hayatına ait bir sembol olduğu düşünülebilir. Bu düşünceye paralel olarak horozun nekrolojik anlamını inceleyen Ö. Ürkmez, Antik Dönem'de ölümlerin ruhlarını diğer dünyaya götüren

psykhopompos kimliği üzerinde durmakta ve ölen bireylerin diğer dünyada gözlerini açtığına inanıldığını aktarmaktadır¹⁹⁰. Bu bağlamda, **TK. 19** numaralı horoz figürininin mezar içerisine bırakılma amacı, yaşamı sona eren bireyin başka bir boyutta yapacağı yeni başlangıcın yardımcısı ve temsilcisi olduğuna inanılması olmalıdır.

Çalışma kapsamında değerlendirilen son figürin **TK. 20** numaralı koç figürinidir¹⁹¹. Koç figürinleri farklı tanrı ve tanrıçalara ait kutsal alanlarda adak objesi olarak, nekropol alanlarında ve konutlarda ise oyuncak olarak karşımıza çıkmaktadır. **TK. 20** numaralı Koç figürini beraberinde bulunan Silenos ve güvercin figüriniyle birlikte ve buluntu kontekstinin boyutları dikkate alındığında oyuncak olarak değerlendirilmiştir (**Fig. 30**). Söz konusu buluntuyla benzer tipteki figürinler, Myrina¹⁹², Kyme¹⁹³, Pitane¹⁹⁴, Tralleis¹⁹⁵, Pergamon¹⁹⁶, Gordion¹⁹⁷ ve Boeotia'dan¹⁹⁸ bulunmuştur.

Figürinlerin Teknik Özellikleri¹⁹⁹

İncelenen figürinlerin kil renklerinde en yoğun grubu kırmızımsı kahverengi²⁰⁰ tonu oluşturmaktadır. Kil renklerindeki yoğunluk sırasıyla kırmızımsı sarı²⁰¹, açık kırmızımsı kahverengi²⁰², açık kırmızı²⁰³, kırmızı²⁰⁴, pembe²⁰⁵, çok açık kahverengi²⁰⁶ ve koyu kahverengi²⁰⁷

¹⁹⁰ Ürkmez 2012: 291.

¹⁹¹ TK. 20. Koç Figürini, Buluntu Yeri: Mezar 21, Ölçüleri: h: 4,9 cm, gen: 5.8 cm. Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 7.5 YR 7/4 pembe hamur renginde, 7.5 YR 8/2 pembemsi beyaz astar üzerine 7.5 YR 2.5/1 siyah boya izleri, kum ve kireç katkılı. Yapım Tekniği: Döküm tekniğinde üretilmiştir.

¹⁹² Baudat 1953: Pl. XIX, 37.

¹⁹³ Lebe 2013: Levha 14, Kat. No. 88.

¹⁹⁴ Hekimoğlu 2010: Levha XXXI, Kat. No. 76-77.

¹⁹⁵ Çekilmez 2014: Lev. 127, K.133.

¹⁹⁶ Töpperwein 1976: Taf. 83, Nr. 573.

¹⁹⁷ Romano 1995: Pl. 6 Nr. 22.

¹⁹⁸ Higgins 1954: Pl. 125, 872.

¹⁹⁹ Çalışma kapsamında değerlendirilen farklı tip ve ikonografiye sahip yirmi figürin İzmir Arkeoloji Müzesi deposunda korunmaktadır. İzmir Müzesi Müdürlüğü'nden alınan izinler doğrultusunda figürinlerin kil ve katkı özellikleri, yapım teknikleri, buhar deliği ve kaide formları, astar ve boya özellikleri üzerine incelemeler gerçekleştirilmiştir. Söz konusu incelemelerde eserlerin kil ve katkı özellikleri, astar ve boya kalıntıları gibi teknik detaylar yüksek çözünürlüklü dijital mikroskop aracılığıyla incelenmiş, kil rengi ve eserle üzerinde korunan boya kalıntılarının tonları Munsell Toprak Rengi Kataloğu yardımıyla saptanmıştır.

²⁰⁰ TK. 1, TK. 8, TK. 13, TK. 16, TK. 18. Çalışmanın katalog bölümünde figürinlerin Munsell Toprak Rengi Kataloğuna uygun renk gösterge çizelgesi kodları ayrıntılı olarak sunulmuştur.

²⁰¹ TK. 3, TK. 17, TK. 18, TK. 19.

²⁰² TK. 4, TK. 5 ve TK. 13.

²⁰³ TK. 2, TK. 11.

²⁰⁴ TK. 9.

²⁰⁵ TK. 7, TK. 20.

²⁰⁶ TK. 14.

²⁰⁷ TK. 6.

¹⁷⁹ Sina 2004: 41.

¹⁸⁰ Sax 2001:195.

¹⁸¹ Baudat 1953: Pl. XIX,39.

¹⁸² Kaplan 2009: Levha 67, Kat No 235-236.

¹⁸³ Leyenaar Plaisier 1979: Pl.25146,147.

¹⁸⁴ Higgins 1954: Pl. 33, 177-182.

¹⁸⁵ Blinkenberg 1931: Pl. 3, 2410.

¹⁸⁶ Stroud 1965: Plate 11, B.

¹⁸⁷ TK. 19. Horoz Figürini. Buluntu Yeri: Mezar 23, Ölçüleri: h: 9,6 cm, gen: 9,5 cm, cidar: 0,6 cm, kaide h: 0,9 cm, kaide gen: 3,8 cm. Hamur Rengi, Yapısı, Katkı Maddeleri: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı hamur renginde, 5 YR 8/1 beyaz astar üzerine 10 YR 4/8 koyu sarımsı kahverengi ve 5 Y 4/2 yeşilimsi gri tonunda boya izleri mevcuttur. Yoğun kum ve az miktarda kireç katkılıdır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıp yapımıdır.

¹⁸⁸ Platon, Phaidon, 118a.

¹⁸⁹ Csapo 2006: 17.

tonlarından oluşturmaktadır. Her ne kadar üretim konusunda gözleme dayalı yöntemlerin güvenilirliği tartışmalı olsa da çalışma kapsamındaki figürinlerin killeriindeki katkılar incelendiğinde, üretildikleri dönem ile katkı maddeleri arasında bir bağlantı saptanmıştır. Klasik Dönem'e tarihlenen figürinlerde daha iyi arındırılmış kil kullanılmış, taşçık gibi büyük boyutlu maddelerde Arkaik Dönem'e göre azalma görülmektedir. Klasik Dönem sonlarına tarihlenen çalışma kapsamındaki figürinlerde ise kilin daha iyi arındırılmış olduğu gözlenmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen figürinlerin tümü kalıp tekniği kullanılarak üretilmiştir²⁰⁸. İncelenen on altı figürin iki ayrı kalıptan yarı döküm tekniği kullanılarak üretilmiştir²⁰⁹. Yarı döküm tekniği kullanılarak üretilen **TK. 13, TK. 14, TK. 15, TK. 18** ve **TK. 19** numaralı figürinler, diğer figürinlerden farklı olarak ön ve arka kalıp yerine sağ ve sol kalıp kullanılmıştır. Hayvan figürinleri tipolojisi içerisinde değerlendirilen söz konusu figürinlerin olasılıkla gaga, boyun ve kuyruk kısmındaki girintili form yan yüzler kullanılarak daha kolay oluşturulmuş olmalıdır. Bunun dışında güvercin figürinlerinde (**TK. 14-16**) yuvarlatılmış ayak formu sonradan aplike olarak eklenmiştir. İki ayrı kalıbın birleştirilmesi ve kalıp içerisine akışkan kilin dökülmesi elde edilen döküm tekniğine ait iki örnek bulunmaktadır²¹⁰. Yarı döküm ve döküm tekniğinin birlikte kullanıldığı **TK. 12** numaralı figürin de ise gövde iki ayrı kalıptan yarı döküm tekniğinde, baş döküm tekniğinde üretilmiştir. **TK. 13** ve **TK. 17** numaralı figürinler ise çalışma kapsamında daha az görülen baskı tekniği kullanılarak oluşturulmuştur.

Kyme Doğu Nekropolü'nden bulunmuş Klasik Döneme ait figürinlerde oval ve dörtgen formlu buhar deliği kullanılmıştır. Oval formlu pişirme deliğine sahip figürinler²¹¹, MÖ 4. yüzyılın sonlarına tarihlenmekte ve bu durum dönem özelliği olarak değerlendirilmelidir. **TK. 9** numaralı figürin büyük dörtgen formlu buhar deliğine sahiptir, bu formdaki buhar delikleri Boeotia'da üretilen figürinlerde yaygın olarak kullanılmıştır. Çalışma kapsamında buhar deliğinin uygulamasının kullanılmadığı figürinler de bulunmaktadır²¹². **TK. 3, TK. 5, TK. 11** ve **TK. 12** numaralı figürinler iki ayrı kalıptan üretilmiş ve

kaidenin altında kalan, açıklık buhar çıkışının sağlanması amacıyla kullanılmıştır. **TK. 5** numaralı figürin dışında diğer figürinlerin üzerinde pişirilme sırasında oluşan nem kaynaklı çatlaklar gözlenmemiştir. Hayvan figürinleri tipolojisi içerisinde değerlendirilen **TK. 13, TK. 18, TK. 19** ve **TK. 20** numaralı eserlerde buhar deliği açılmamıştır, olasılıkla bu nedenle **TK. 18** numaralı figürinde pişirilmeden kaynaklı çatlaklar bulunmaktadır. **TK. 14** ve **TK. 15** numaralı güvercin figürinlerinde ise ayakların arasında küçük dairesel formu delikler açıldığı gözlenmiş, fakat bu deliklerin buhar deliği amacıyla değil figürinlerin oyuncak olarak kullanılmalarıyla ilişkisi bulunmaktadır.

Çalışmanın konusunu oluşturan figürinlerde dörtgen ve dairesel olmak üzere iki farklı kaide formu uygulanmıştır. En yoğun grubu alçak dörtgen form oluşturmaktadır²¹³. Söz konusu kaide formu Klasik Dönem figürinlerinin üretim özelliklerinden biridir. Dairesel formlu kaideye sahip iki örnek çalışma kapsamında ele alınmıştır²¹⁴. Bu tipin yoğunlukla Boeotia'da MÖ 4 ve 3. yüzyıllarda kullanıldığı gözlenmiştir²¹⁵. Söz konusu figürinlerden **TK. 19** numaralı horoz figürinin kaidesi el ile şekillendirilmiş bu özelliği ile diğer figürinlerden ayrılmaktadır.

Çalışma kapsamında değerlendirilen figürinlerde yoğun olarak beyaz kireç astar kullanılmıştır²¹⁶. Kilin seyreltilmesiyle oluşturulan hamur rengi ile aynı tonda astara sahip sadece iki örnek bulunmaktadır²¹⁷. Beyaz astarlı figürinlerde yoğunlukla macun kıvamlı kalın bir kireç tabakası görülmektedir. Bu durum figürinler için her ne kadar tarihleiyici bir unsur olarak değerlendirilmese de çalışma kapsamında ele alınan Klasik Dönem figürinlerini üreten atölyelerinin erken dönemlerde astarı inceltmeden kullandığını göstermektedir²¹⁸.

Figürinlerin vücut, yüz, saç ve kıyafet detaylarının bitki köklerinden ve çeşitli minarelerden elde edilen boyalar ile dekore edilmesi, Higgins'e göre MÖ 7. yüzyıldan itibaren kullanılan bir yöntemdir²¹⁹. Kyme Doğu Nekropolü Klasik Dönem figürinleri incelendiğinde eserlerin birçoğunda boya kalıntıları tespit edilmiş, fakat bunlar çok az miktarda korunmuş ve sadece yüksek çözünürlüklü dijital mikroskop aracılığıyla

²⁰⁸ Çalışma kapsamında incelenen eserlerin tamamının kalıp üretimi olması nedeniyle el ve çark yapımı figürinler hakkında detaylar sunulmamıştır. Detaylı bilgi için bakınız (Higgins 1954: 3-7).

²⁰⁹ **TK. 1- 10, TK. 13- 16, TK. 18** ve **20** iki ayrı kalıptan yarı döküm tekniğinde üretilmiştir.

²¹⁰ **TK. 12** ve **TK. 20** numaralı figürinler döküm tekniğinde üretilmiştir.

²¹¹ **TK. 4, TK. 8, TK. 9** ve **TK. 10** numaralı figürinler 1,6 ile 2,1 cm çaplarında oval formlu pişirme deliğine sahiptir.

²¹² **TK. 3, TK. 5, TK. 11, TK. 12, TK. 13, TK. 14, TK. 15, TK. 18, TK. 19** ve **TK. 20** numaralı figürinlerde buhar deliği bulunmamaktadır.

²¹³ **TK.1, TK. 4, TK. 5, TK. 6, TK. 8** ve **TK. 9**. Alçak dörtgen formlu kaideye sahip **TK. 13** numaralı eserde ise yüksek dörtgen form uygulanmıştır.

²¹⁴ **TK. 7** ve **TK. 19**

²¹⁵ Çekilmez 2014: 34.

²¹⁶ **TK. 1, TK. 3- 10, TK. 12 – 20** numaralı figürinlerde beyaz astar uygulaması yapılmıştır.

²¹⁷ **TK. 2** ve **TK. 11**.

²¹⁸ Kyme Doğu Nekropolü'nden bulunan Hellenistik Dönem figürinlerinde kullanılan beyaz astar inceltilmiş, macun kıvamlı astarın Arkaik ve Klasik Dönemin başlarında görüldüğü gözlenmiştir.

²¹⁹ Higgins 1970: 272.

gözlenebilmiştir²²⁰. İncelenen örneklerden boya kalıntılarının iyi korunduğu iki örnek bulunmaktadır²²¹. Her iki eserde de vücudun çıplak olan alanları kırmızı ile boyanmış, omuzlar üzerinde yer alan mantoda yeşil boya izleri tespit edilmiştir. Bu özelliklerin dışında, **TK. 11** numaralı Tapınak Oğlanı figürinin başında bulunan pilos beyaz astar üzerine fırçayla çizilmiş kırmızı ve yeşil tonlarında şeritlerle detaylandırılmıştır. Çalışma kapsamındaki figürinlerin üzerinde yoğunlukla kıyafet detaylarında kırmızının tonlarındaki renkler görülmektedir. Hayvan figürinlerinde ise gaga, kanat ve kuyruk kısımlarında koyu kırmızı ve gri tonda boya kalıntılara rastlanılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER²²²

Kyme antik kentinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında çok sayıda kourotraphos tanrıça tipi figürine rastlanmıştır. Kentin kuzeyinde yer alan tapınağın, Arkaik Dönem'de Ana Tanrıça/ Kybele (?)'ye, Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'de kourotraphos tipindeki tanrıçalara, Geç Hellenistik Dönem'de Isis'e atfedildiği araştırmacılar tarafından tespit edilen buluntuların değerlendirilmesiyle saptanmıştır. Kuzey Tepe tapınak alanının adak çukurunda çok sayıda koutrotrophos figürininin ele geçmesi ve kentte yapılan tüm çalışmalarda yoğunlukla Tapınak Oğlanı figürinleriyle kourotraphos figürinlerinin bulunması, bu tipin Kyme antik kenti için Klasik Dönem'de başlayan önemli bir kült nesnesi olduğunu göstermektedir. Aiolis Bölgesi kentlerinde bulunan²²³ kourotraphos figürinlerinin sayısal dağılımı incelendiğinde, yoğunluğun Kyme antik kentinde olması, söz konusu tipin Kyme'nin yerel üretimi olduğu sonucuna ulaşmamızı sağlamıştır.

Figürinlerin boyutları yoğunlukla 5,5 cm ile 7,5 cm arasında değişmekte, birkaç örneğin ise 9 cm uzunluğunda üretildiği tespit edilmiştir. İncelenen figürinlerin tümü iki ayrı kalıptan oluşturulmuş, arka yüzleri detaysız ve kabaca işlenmiştir. Pişirme deliği hiçbir figürinde görülmemiş, bu durum dönem özelliğinin yanı sıra bu tipi üreten atölyelerin bir özelliği olarak düşünülmüştür.

²²⁰ TK. 1, TK. 3, TK. 5, TK. 6, TK. 7, TK. 9, TK. 11-13 numaralı figürinlerde boya kalıntıları dijital mikroskop aracılığıyla tespit edilmiş, detaylar çalışmanın katalog bölümünde sunulmuştur.

²²¹ TK. 11 ve TK. 12.

²²² Çalışma kapsamında incelenen figürinlerin üretim özelliklerinin belirlenmesi teknik detaylarının incelenmesiyle gerçekleştirilmiştir. Ele alınan figürinlerin Klasik Dönem'e tarihli olması nedeniyle atölye ve üretim merkezinin belirlenmesinde büyük rol oynayan koroplast imzası ve atölye monogramı bulunmamaktadır. Bu nedenle daha önce yayınlanmış Kyme figürinleri de dikkate alınarak atölye ve üretim özelliklerine dair sonuçlara gözlem yoluyla ulaşılmaya çalışılmıştır.

²²³ Aiolis Bölgesi kentlerinden bulunan aynı tipolojiye ait diğer buluntular; Myrina (Mollard Besques 1963: PL. 5, Myrina 1138), Larisa (Boehlau/Schefold 1942: Taf.6, Nr 4/5) ve Aigai (Dereboylu 2012: Lev.32, K. 93-95)'dan bulunmuştur.

Çalışma kapsamında değerlendirilen eserlerin birçoğunun yüzeyinde ciddi aşınmalar görülmüş, bu durumun pişirmeden kaynaklı olabileceği düşünülmektedir. Kourotraphos figürinleri konusunda üretim yapan atölyelerin tipin iki farklı varyasyonu üzerinde yoğunlaştığı ve olasılıkla yoğun talepten kaynaklı olarak kalıpların çok fazla kullanıldığı gözlenmiştir. İncelenen figürinlerin birçoğunun detaylarının belirgin olmaması nedeniyle aşınmış kalıptan üretildikleri düşünülmektedir. Kyme'de kourotraphos figürini üretimine ilişkin somut veriler ise İtalyan Kazı Heyeti (*MAIKE*) tarafından Kuzey Tepe tapınak alanının 100 metre güneyinde yapılan çalışmalarda figürinlerle birlikte bulunan kalıp parçalarıyla da desteklenmektedir²²⁴.

Çalışma kapsamında incelenen **TK. 11.** numaralı Tapınak Oğlanı figürini tıpkı kourotraphos tipi gibi kentte yapılan çalışmalarda yoğun olarak karşımıza çıkan buluntu grubudur. Kyme antik kentinden daha önceki yıllarda yapılan çalışmadan bulunmuş ve yayınlanmış Tapınak Oğlanı tipindeki figürinler incelenmiş ve söz konusu figürinlerinin boyutlarının 5 ile 11 cm aralığında değişiklik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır²²⁵. Kil renkleri ve kil katkı maddeleri ele aldığımız kourotraphos figürinleri ile benzerlik göstermektedir. Bu iki tipin yoğunlukla aynı kontekst içerisinde bulunmaları, kil rengi ve katkı maddelerindeki benzerlikler²²⁶, olasılıkla Kyme'de Klasik ve Erken Hellenistik Dönem'de kourotraphos tipiyle birlikte Tapınak Oğlanı figürinlerini üreten atölyelerin olabileceğini göstermektedir. İncelenen Tapınak Oğlanı figürinlerinin birçoğunun detaylarının belirgin olmaması nedeniyle aşınmış kalıptan üretildikleri tespit edilmiştir. Bu durum söz konusu tipe yoğun talep nedeniyle üretimde kalitenin düşüşü olarak yorumlanabilir. Kyme koroplastiği üzerine yapılan çalışmalarda araştırmacılar, Tapınak Oğlanı figürinin Kyme'nin karakteristik tiplerinden biri olduğu ve yerel üretime sahip olduklarına değinmektedir²²⁷. Bu görüş her ne kadar şu ana kadar yapılan çalışmalarda üretime ilişkin bir atölye veya yeterli sayıda kalıbın bulunamaması ile somut olarak desteklenemese de kentte çok yoğun bir biçimde ele geçmeleri ve yakın çevredeki diğer kentlerde bu yoğunluğun görülmemesi²²⁸,

²²⁴ Marca 2015: 216 – 217, 231, Resim 11.

²²⁵ Kyme antik kentinden daha önceki yıllarda yapılan çalışmadan bulunmuş ve yayınlanmış Tapınak Oğlanı tipindeki figürinler için bakınız (Topuz 2019: K. 21- 32; Lebe 2013: Kat. No. 33-49; Fırat 2009:197- 198, Kat. No. 9-17; Çokoğullu 2007: Kat. No. 1-2; Dufkova 1974: 148, T 54- 60).

²²⁶ 1925 yılında yapılan kazı çalışmalarında bulunmuş kourotraphos ve Tapınak Oğlanı figürinlerinin de kil ve katkı maddelerinde benzerlikler gözlenmiş ve Dufkova tarafından aynı atölyenin üretimi oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Dufkova 1974, 105).

²²⁷ Dufkova 1974: 105; Bouzek 1980:133.

²²⁸ Larisa, Myrina, Pitane, Aigai, Pergamon, İonia Bölgesi ve Troas Bölgesi'nde bulunmuş az sayıda tapınak oğlanı figürinlerinin üretim özellikleri Kyme'de saptanan söz konusu tipolojiye ait örneklerle oldukça benzerdir, incelenen eserlerde çoğunlukla açık kırmızı tonlarında kil yapısına ve yoğun bir mika katkısına

olasılıkla Kyme’de Tapınak Oğlanı tipinde üretim yapan atölyelerinin varlığını düşündürmektedir²²⁹.

Çalışma kapsamında değerlendirilen TK. 6. ve TK. 7. numaralı giyimli kadın figürinlerinin aynı kalıptan üretildiği tespit edilmiştir. Söz konusu figürinler için Kyme’nin yerel atölyeleri tarafından üretildiklerine dair yeterli veri bulunmamaktadır. Bu nedenle üretim merkezi hakkında yorum yapılamamakta sadece atölye özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. TK. 6. ve TK. 7. numaralı figürinlerin kil renkleri incelendiğinde farklı tonlara sahip oldukları gözlenmiştir²³⁰. Bu durum figürinlerin aynı anda kalıplanmadığı bu nedenle farklı kaynaklardan elde edilen kilin kullanılmış olabileceğini düşündürmüştür. Her iki eserde de kalın macun kıvamında astar kullanılmıştır. TK. 7. numaralı figürin üzerindeki beyaz macun kıvamlı astar daha iyi korunmuş ve manto kıvrımları üzerinde koyu kırmızı boya izleri gözlenmiştir. Figürinlerin pişirme deliği ve kaide formları benzer ve atölye özelliklerini yansıması açısından önemlidir. Söz konusu figürinlerin üretim merkezleri ve atölye özelliklerinin belirlenmesi için daha fazla örneğe ve kil analizine ihtiyaç duyulmaktadır.

TEŞEKKÜR

Bu araştırma, Doç. Dr. Murat Çekilmez danışmanlığında, Pınar Taşpınar tarafından Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı’nda hazırlanan ve 2019 yılında tamamlanan “Kyme Doğu Nekropolü (Habaş Kurtarma Kazısı 2010-2011 Yılı) Figürinleri” adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Söz konusu çalışma Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Koordinatörlüğü Birimi tarafından FEF-18012 numaralı projeye desteklenmiştir. Desteklerinden dolayı Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Rektörlüğüne ve Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğüne teşekkür ederiz. Çalışmanın konusunu oluşturan figürinlerin incelenmesi ve yayınlanması için gerekli izinleri veren İzmir Müzesi Müdürlüğüne, söz konusu eserlerin tespit edilmesine katkı sağlayan, kurtarma kazılarında görevli Arkeolog Erdal Korkmaz’a, Sanat tarihçi Beyhan Gürman’a ve alanda çalışan tüm ekibe, figürinlerin incelenmesi sırasında yardımlarını esirgemeyen, pişmiş toprak depo sorumlusu Arkeolog Yeşim Ozan’a teşekkürlerimizi sunarız

sahiptir (Baudat 1953: Pl. XIX,51; Mollard Besques 1972: PL.3, Myrina 983; Boehlau/Schefold 1942: Taf. 9, Nr. 26-28; Hekimoğlu 2010: Levha XXI, Kat. No. 42; Dereboylu 2012: Lev. 22- K. 30-32; Özyiğit 1993: Res. 80-81; Kielau 2009: Taf.30b,258-260; Kaplan 2009: Lev. 54, Kat No 188, Lev. 56-57. Kat No 190-193,195).

²²⁹ Aliğa, Bozköy İlica mevkiide yapılan kurtarma kazılarında tespit edilen on dört Tapınak Oğlanı figürinin altı tanesinin aynı kalıptan üretildiği saptanmıştır (Fırat 2009:176).

²³⁰ TK. 9 kil rengi: 5 YR 5/4, TK. 10 kil rengi: 2.5 YR 4/6.

Figure 1: TK. 1. Oturan Erkek ve Kadın Grubu / Kouroutrophos Figürini. / TK.1. Seated Men and Women TK. 2. Kouroutrophos Figürini. Group

Figure 3: TK. 3. Kouroutrophos Figürini. / TK. 3. Kouroutrophos Figürini, Arka Yüz. / TK. 3. Kouroutrophos Figürine, Back Side.

Figure 5: TK. 4. Kadın. /
TK. 4. Woman.

Figure 6: TK. 4. Kadın,
Arka Yüz. / TK. 4. Woman,
Back Side.

Figure 7: TK. 5. Kadın,
Arka Yüz. / TK. 4. Woman,
Back Side.

Figure 8: TK. 5. Kadın,
Arka Yüz. / TK. 5. Woman,
Back Side.

Figure 9: TK. 6. Kadın. /
TK.6. Woman.

Figure 10: TK. 6. Kadın,
Arka Yüz. / TK. 6. Woman,
Back Side.

Figure 11: TK. 7. Kadın. /
TK.7. Woman.

Figure 12: TK. 7. Kadın,
Arka Yüz. / TK. 7. Woman,
Back Side.

Figure 13: TK. 8. At Üzerinde Kadın. / TK. 8. *Female on a Horse.*

Figure 14: TK. 8. At Üzerinde Kadın, Arka Yüz. / TK. 8. *Woman on a Horse, Back Side.*

Figure 15: TK. 9. Aphrodite. / TK.9. *Aphrodite*

Figure 16: TK. 9. Aphrodite, Arka Yüz. / TK.9. *Aphrodite, Back Side.*

Figure 17: TK. 10. Ephedrimos Grubu. / TK. 10. Ephedrimos Group.

Figure 18: TK. 10. Ephedrimos Grubu, Arka Yüz. / TK. 10. Ephedrimos Group, Back Side.

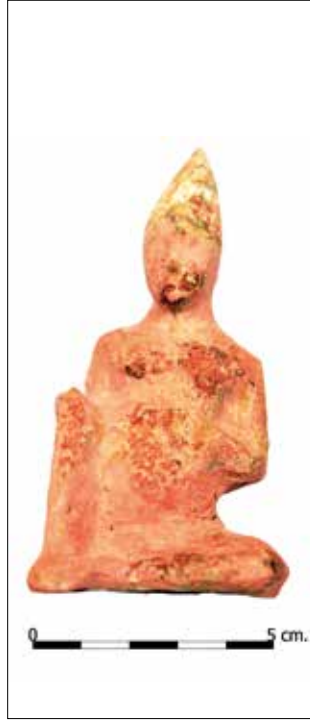

Figure 19: TK. 11. Tapınak Oğlanı. / TK. 11. Temple Boy.

Figure 20: TK. 11 Tapınak Oğlanı, Arka Yüz. / TK. 11. Temple Boy, Back Side.

Figure 21: TK. 12. Silenos. / TK. 12. Silenos.

Figure 22: TK. 12. Silenos, Arka Yüz. / TK. 12. Silenos, Back Side.

Figure 23: TK. 13. Güvercin. / TK. 13. Pigeon.

Figure 24: TK. 14. Güvercin. / TK. 14. Pigeon.

Figure 25: TK. 15. Güvercin. / TK. 15. Pigeon.

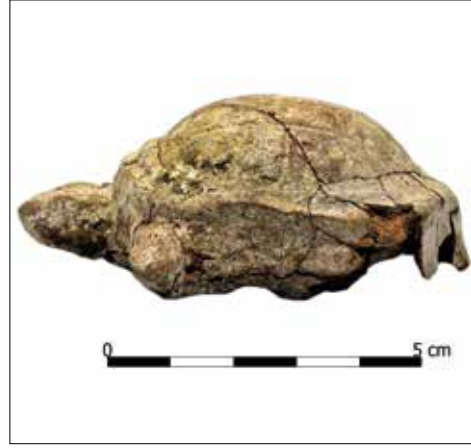

Figure 26: TK. 16. Kaplumbağa. / TK. 16. Turtle.

Figure 27: TK. 17. Kaplumbağa. / TK. 17. Turtle.

Figure 28: TK. 18. Domuz. / TK. 18. Pig.

Figure 29: TK. 19. Horoz. / TK. 19. Rooster.

Figure 30: TK. 20. Koç. / TK. 20. Ram.

KAYNAKÇA

ATILLA, C. / KORKMAZ, E. / GÜRMAN, B. 2015.
 “Kyme Doğu Nekropolü Mezar Tipleri”, **Prof. Dr. Ömer Özyiğit’e Armağan** (Ed. E. Okan- C. Atilla),13-29, İstanbul.

AYDIN TAVUKÇU, Z. 2006.

Parion Nekropolü 2005 Yılı Buluntuları,
 Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi
 Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

SİNA, A. 2004.

“Eleusis’de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**,
 Cilt 44, Sayı 1, 37-52, Ankara.

BAUDAT, B. 1953.

“Terres cuites de l’École français d’Athènes”, **Bulletin de Correspondance Hellénique**, Vol.77, 1-45, Pl. I-XX,
 Paris.

BEVAN, E. 1988.

“Ancient Deities and Tortoise Representations in Sanctuaries”, **The Annual of the British School at Athens**, Vol.83, 1-6, London.

BIEBER, M. 1962.

“The Copies of the Herculaneum Women”, **Proceeding of the American Philosophical Society**, Vol. 106,
 No.2,111-134, Philadelphia.

BLINKENBERG, C. 1931.

Lindos. Fouilles de l’Acropole 1902-1914. I. Les petit objets, Berlin.

BOEHLAU, J. 1898.

Aus Ionischen und Italischen Nekropolen: Ausgrabungen und Untersuchungen zur Geschichte der Nachmykenischen Griechischen Kunst, Leipzig.

BOEHLAU, J. / SCHEFOLD, K.1942.

Larisa am Hermos. III, Die Kleinfunde, Berlin.

BOUZEK, J. 1980.

“Finds From Kyme in Turkish Museum and The Present Satate of the Ruins”, **The Results Of The Czecholovak Expedition Kyme II** (Ed. J. Bouzek), 131-147, Praha.

BROMMER, F. 1978/1979.

“Huckepack”, **The J. Paul Getty Museum Journal**,
 Vol.6/7, 139-149, Los Angeles.

BURN, L. / HIGGINS, R. A. 2011.

Catalogue of the Greek Terracottas in the British Museum III, London.

BURR, D. 1934.

Terracottas from Myrina in the Museum of Fine Arts Boston,Wien.

BURR THOMPSON, D. 1966.

“The Origin of Tanagras”, **American Journal of Archaeology**, Vol. 70, 51-63, Pl. 17-20.

CHAD PATYAL, H. 1990.

“Pigeon in the Vedic Mythology And Ritual”, **Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute**, Vol 71,
 310-317, India.

CSAPO, E. 2006.

“Cockfight, Contradictions and the Mythopoeic of Ancient Greek Culture”, **Art**, Vol. 28, 9-41.

ÇEKİLMEZ, M. 2014.

Tralleis Güney Nekropolü Terrakotta Figürinleri,
 Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

ÇOKOĞULLU, S. 2007.

Ege Gübre Kazısı’ndan Ele Geçen Pişmiş Toprak Heykelcikler, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

DASEN, V. / SCHADLER, U. 2013.

“Jeux et jouets dans L’Antiquité”, **Archeothema**, Vol. 31, 4-7.

DEREBOYLU, E. 2012.

Aigai Pişmiş Toprak Figürinleri, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

DOĞAN GÜRBÜZER, E. 2012.

Klaros Kazıları Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültür Açısından Değerlendirilmeleri,
 Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

DUFKOVA, M. 1974.

“Terracottas”, **Anatolian Collection of Charles University – Kyme I** (Ed. J.Bouzek),103-162, Praha.

FIRAT, M. 2004.

Aliğa Kurtarma Kazısından Ele Geçen Pişmiş Toprak Figürinler, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

FIRAT, M. 2009.

“İzmir Arkeoloji Müzesi’nden Bir Grup Terrakotta Figürin”, **Colloquium Anatolicum VIII**, 171-198.

- FJELDHAGEN, M. 1995.
Catalogue Graeco- Roman Terracottas From Egypt, Copenhagen.
- FOSTER, G.V. 1984.
“*The Bones from the Altar West of the Painted Stoa*”, **Hesperia**, Vol. 53, 73-82, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey.
- FRIDH HANESON, B. 1987.
“*Votive Terracottas From Italy, Types And Problems*”, **Gifts To The Gods, Proceedings Of The Uppsala Symposium**, 67-76, Uppsala.
- FUCHS, W.A. 1968.
“*Late Hellenistic Group of Aeneas and Anchises*”, **American Journal of Archaeology**, Vol. 72, 384-385.
- GOLDMAN, H. 1940.
“*The Acropolis of Halae*”, **Hesperia**, Vol. 9, 381-514, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey.
- GOLDMAN, H. 1950.
“*The Terracotta Figurines*”, **Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, Vol I: The Hellenistic and Roman Periods** (Ed. H. Goldman), 297-383, New Jersey.
- GRASSO, A. T. 2008.
Il Santuario dello Kourotrophos a Kyme Eolica, Ricerca I, Università Della Calabria. Collana Del Dipartimento Di Archeologia E Storia Delle Arti, Calabria.
- HADZISTELIOU PRICE, T. 1969.
“*The Type Of The Crouching Child and The Temple Boys*”, **The Annual of the British School at Athens**, Vol.64, 95-11, PL. 20-23, London.
- HEKİMOĞLU, A. 2010.
İstanbul Arkeoloji Müzeleri’ndeki Pitane Pişmiş Toprak Figürinleri, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- HEUZEY, L. 1883.
Les Figurines Antiques de Terre Cuite du Musée du Louvre, Paris.
- HIGGINS, R. A. 1954.
Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I; Greek: 730-330 B.C., London.
- HIGGINS, R.A. 1969.
Greek Terracotta Figures, London.
- KAPLAN, D. 2009.
Çanakkale Arkeoloji Müzesi Frank Calvert Koleksiyonu Terrakotta Figürinleri, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KASSAB, D. 1988.
Statuettes en Terre cuites de Myrina Corpus Monogrammes, Lettres et Signes, Paris.
- KELLER, O. 1913.
Die Antike Tierwelt II, Leipzig.
- KHODZA, E. 2018.
“*The P.A Sabouroff Collection of Ancient Terracottas from the State Hermitage Museum*”, **Les Carnets de l’ACoSt- Association for Coroplastic Studies**, Vol. 17, 1-4.
- KIELAU, S. 2009.
Terrakotten aus Pergamon, Tonfiguren aus Wohnhäusern der Stadtgrabung. Dissertation, Bielefeld University.
- KLEIN, A. E. 1932.
Child Life Greek Art, Columbia University Press, Columbia.
- KORKMAZ, E. / GÜRMAN, B. 2011.
“*İzmir İli, Aliğa İlçesi, Bozköy Biçerova Mevkii Kyme Antik Kenti Doğusu Sur Dışı Yapıları ve Doğu Nekropolü Kurtarma Kazısı*”, **20. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu**, 71-96, Ankara.
- LAGONA, S. 2000.
“*Aiolis Kymesi 1998 Yılı Kazı ve İnceleme Çalışmaları*”, **21. Kazı Sonuçları Toplantısı, Bildiri Kitabı**, Cilt 2, 217-227, Ankara.
- LAUMONIER, A. 1956.
Exploration Archéologique de Délos XXIII. Les Figurines de Terre Cuite, Paris.
- LEBE, F. 2013.
İDÇ Nekropolü’nde 2009-2011 Yılları Arasında Mezar Dışından Gelen Figürinler, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- LEYENAAR PLAISIER, P. G. 1979.
Les Terres Cuites Grecques et Romaines, Catalogue de la Collection du Musée National des Antiquités à Leiden, Leiden.

- MARCA, A. L. 2015.
“Eski ve Yeni Görünümüyle Aiolis Kymesi Arkeolojik Siti”, **36. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı**, Cilt 3, 113-135, Ankara.
- MARCA, A. L. 2016.
“Kyme'deki Kültler ve Kutsal Alanlar”, **37. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı**, Cilt 3, 237-253, Ankara.
- MARGARYAN, H. 2015.
“Terracotta Statuettes of “Temple Boys” of Ancient Armenia (The Isseus of the Typology and Interpretation)”, **Aramazd, Vol. IX**, 92-109.
- MERKER, G. S. 2000.
Corinth XVIII.4 The Sanctuary of Demeter And Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods, New Jersey.
- MOLLARD BESQUES, S. 1954.
Musée National du Louvre. Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs, Étrusques et Romains. I, Époques Préhellenique, Géométrique, Archaïque et Classique. Text and Plates, Paris.
- MOLLARD BESQUES, S. 1963.
Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs et Romains II Myrina. Musée du Louvre et Collections des Universités de France, Paris.
- MOLLARD BESQUES, S. 1972.
Catalogue Raisonné Des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs et Romains III, Époques Hellenistique et Romaine Grece et Asie Mineure, Paris.
- MOLLARD BESQUES, S. 1986.
Catalogue Raisonné Des Figurines Et Reliefs En Terre-Cuite Grecs, Etrusques Et Romains, IV-I. Époques Hellenistique Et Romaine Italie Meridionale-Sicile-Sardaigne, Musée du Louvre et Collections des Universités de France, Paris.
- MOLLARD BESQUES, S. 1992.
Catalogue Raisonné Des Figurines et Reliefs En Terre-Cuite Grecs et Romains IV-I. Époques Hellenistique et Romaine Cyrenaique, Egypte Ptolemaïque et Romaine Afrique Du Nord Et Proche-Orient, Paris.
- NICHOLSON, F. 1968.
Ancient Life in Miniature: An Exhibition of Classical Terracottas from Private Collections in England, Birmingham.
- ÖZYİĞİT, Ö. 1993.
İonia Bölgesi Pişmiş Toprak Heykelticikleri Araştırma Projesi, İzmir.
- PAUL, P. 1897.
Terres cuites de L'Asie Mineure: in: Monuments et Memoires de la Fondation Eugene Piot, Tome 4, France.
- PAUSANIAS
Descriptions of Greece, (çev. W.H.S. Jones), London, 1935.
- PLATON
Phaidon, (çev. F.Akderin), İstanbul, 2017.
- POLLUX
Onomasticon, Leipzig, Kuehn, 1824.
- PENSABENE, P. 2001.
Le Terrecotte Del Museo Nazionale Romano II, Materiali Dai Depositi Votivi Di Palestrina: Vollezioni, Kircheriana Et Palestrina, Roma.
- PISANI, M. 2006.
“The Collection of Terracotta Figurines in The British School at Athens”, **Annual of the British School at Athens**, Vol. 101, 269-368, London.
- ROHDE, E. 1968.
Griechische Terrakotten, Tübingen.
- ROMANA, I. B. 1995.
The Terracotta Figurines and Related Vessels, Gordion Spical Studies II, University Museum Monograph 86, Philadelphia.
- RUMSCHEID, F. 2006.
Die figürlichen Terrakotten von Priene Fundkontexte, Ikonographie und Funktion in Wohnhäusern und Heiligtümern im Licht antiker Parellelbefunde, Archeologische Forschungen Band 22, Priene Band 1, Wiesbaden.
- SAX, B. 2001.
The Mythical Zoo, Ab Encyclopedia of Animals in World Myth, Legend & Literature, California.
- SIEVEKING, J. 1916.
Die Terrakotten der Sammlung Loeb, München.
- SINN, U. 1977.
Antike Terrakotten: Volständiger Katalog, Kassel.

SOYKAL ALANYALI, F. 2002.

“Ephesos'ta bulunmuş Olan Bir Terrakotta Figürin Işığında Kourotrophoi”, **II. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 169-176, Eskişehir.

STEINNINGER, U. 1994.

“Zwei Ephedriosterrakotten im Basler Antikenmuseum”, **Antike Kunst**, Vol. 37, 44-50.

STEWART, A. 2018.

“Classical Sculpture from the Athenian Agora, Part I: The Pediments and Akroteria of the Hephaisteion”, **Hesperia**, Vol 87, No:4, 681-741.

SHELMERDINE, S. C. 1984.

“Hermes and the Tortoise: A Prelude to Cult”, **Greek, Roman and Byzantine Studies**, Vol. 25, Iss. 3, 201-208.

ŞAKAR, G. 2015.

Smyrna Terrakottaları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

TAVUKÇU, A.Y. 1999.

Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri, İ.Ö. 1375 – İ.S. 395, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

THOMPSON, D. W. 1895.

A Glossary of Greek Birds, Oxford.

TOLUN, V. 2009.

“Assos Nekropolü'nde Bulunan Terrakotta Heykelcikler”, **Arkeoloji ve Sanat**, Sayı 130, 43-56, Res.1-24.

TOPUZ, H. 2019.

İzmir İli Aliağa İlçesi 2015 Yılı Nemport Limanı Kurtarma Kazısı Terrakotta Figürinleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

TÖPPERWEIN, E. 1976.

Terrakotten von Pergamon, Berlin.

TSETSKHLADZE, G. R. / VASHAKİDZE, V. N. 1994.

“Terracotta Figurines of Animals from Colchis”, **Dialogues D'histoire Ancienne**, Vol. 20, 109-125.

UHLENBROCK, J. P. 1990.

The Coroplast's Art: Greek Terracottas of the Hellenistic World, An Exhibition And Publication in Honor Of Dorothy Burr Thompson On The Occasion Of Her Ninetieth Birthday, Newyork.

ÜRKMİZ, Ö. 2012.

M.Ö. 1. Bin yılda Nekrolojik Eserler Işığında Batı Anadolu'da Ölüm İkonografisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Arkeoloji Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

ÜRKMİZ, Ö. 2018.

“Kyme'de Urne Olarak Kullanılmış Dionysos-Silenus Kabartmalı Bronz Hydria”, **TÜBA-AR**, Sayı 22, 183-201.

WACE, A. H. W. 1929.

“The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta”, **The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, Excavated and Described by Members of the British School at Athens, 1906-1910** (Edt. R M Dawkins), 249-285, London.

WINTER, F. 1903.

Die antiken Terrakotten, Vol. III, Die Typen der Figürlichen Terrakotten, I-II, Berlin.

ZAZOFF, P. 1944.

“Ephedrimos: Ein altgriechisches Spiel”, **Antike und Abendland**, Vol. 11/1, 36-42.

ZHUBER OKROG, K. 1990.

“Die Terrakotten von Limyra”, **JÖAL**, Beiblatt 60, 53-120.

SMYRNA/İZMİR AGORASI KAZISI'NDAN OSMANLI DÖNEMİ TAŞ TÜTÜN LÜLELERİ

OTTOMAN PERIOD STONE TOBACCO PIPES FROM EXCAVATION OF SMYRNA/IZMIR AGORA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 29 Ağustos 2021	Received: August 29, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 08 Eylül 2021	Peer Review: September 08, 2021
Kabul: 14 Ekim 2021	Accepted: October 14, 2021

DOI : 10.22520/tubaar2021.29.003

Hasan UÇAR * - Akın ERSOY **

ÖZET

Arkeolojik kazılarda bulunmuş, geçmişin günlük yaşamına ışık tutan her obje cevaplanması gereken yeni sorular da ortaya çıkarabilmektedir. Smyrna Agorası kazılarında bulunmuş Osmanlı Dönemi'ne ait bir grup taş lüle malzeme, teknik ve form özellikleri açısından dikkat çekici ve nadir bulunan örneklerdendir. Büyük çoğunluğu yarı mamul olan bu örnekler üretim yeri, üretim biçimi, malzeme seçimi ve usta deneyimine ilişkin problemler ortaya çıkarmıştır. Mevcut buluntular paralelinde lüleler ayrıntılı olarak incelenerek bu problemlere dair çıkarımların yanısıra bu lülelerin Osmanlı lüleleri arasındaki yerinin saptanması amaçlanmıştır. Taş malzeme artıklarından hareketle, kazı alanındaki antik dönem taşlarından üretildiği anlaşılan lülelerin bazıları şekillendirme sırasında kırılmış, bazıları da malzeme çok sert olduğu için işlenememiştir. Taş lülelerin form seçiminde kil lülelerin örnek alındığı anlaşılmaktadır. Sert bünyeli lülelerde süsleme görülmezken kireçtaşından üretilmiş lülelerde basit kazımlar yer almaktadır. Yarı mamul ve tam tam şekillendirilmiş taş lülelerin kaç atölyede ve hangi zaman aralığında üretildiği kesin değildir. Kazı çalışmalarında kil lülelere nazaran çok az bulunan taş lülelerin Smyrna Agorası örnekleri, üretim yerinin bir şehir içinde kesin olarak tespit edildiği lülelerden olması bakımından Osmanlı lüleleri arasındaki özel bir yere sahiptir. Üretim tekniği, malzeme seçimi gibi özellikleri yansıtmaları açısından da nadir örneklerdendir.

Anahtar Kelimeler: Taş lüle, tütün, Osmanlı, çubuk..

* Doç.Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir-TÜRKİYE.
e-posta: hasan.ucar@ege.edu.tr ORCID: 0000-0002-7443-5715

** Doç.Dr. Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü, İzmir-TÜRKİYE.
e-posta: akinersoy.deu@gmail.com ORCID: 0000-0001-9676-5865

ABSTRACT

Every object found in archaeological excavations that shed light on the daily life of the past can also raise new questions that need to be answered. A group of stone pipe materials from the Ottoman period found during the excavations of the Agora of Smyrna are notable and rare examples in terms of technical and form characteristics. These examples, the vast majority of which are semi-finished, have caused problems with the place of production, the way of production, the choice of materials and the experience of the master. In parallel with the existing finds, the stone pipes were examined in detail and it was aimed to determine the inferences about these problems as well as the place of these stone pipes among the Ottoman pipes. Based on the stone material residues, some of the stone pipes, which are understood to have been produced from ancient stones in the excavation area, were broken during shaping, and some could not be processed because the material was too hard. It is understood that clay pipes were taken as examples in the choice of form of stone pipes. While there is no ornamentation in hard-formed stone pipes, simple scrapes are found in pipes that made of limestone. It is not certain in how many workshops and in what time period semi-finished and fully formed stone pipes were produced. The Agora of Smyrna samples of stone pipes, which were found very little compared to clay pipes in the excavations, have a special place among the Ottoman pipes in that the place of production is one of the stone pipes where it was decisively identified in the city. It is also one of the rare examples in terms of reflecting the production technique and properties such as material selection.

Keywords: Stone pipe, tobacco, Ottoman, chibouk.

Fotoğraf 1: Smyrna Agorası. Genel Görünüm (Kazı Arşivi) / *Smyrna/İzmir Agora. Overview.*

GİRİŞ

Anadolu coğrafyasında gerçekleştirilen ve sayıları her geçen yıl artan arkeolojik kazılarda gün ışığına çıkarılmış farklı uygarlıklara ait buluntular, geçmişte günlük yaşamda kullanılan objeler hakkındaki bilgilerimizi daha da pekiştirmekte, bazı soruların cevaplarına yönelik çözüm önerebilmekte ya da cevaplanmayı bekleyen yeni sorular doğurabilmektedir. 2000 yılı aşkın bir süredir kesintisiz yaşamın olduğu İzmir/Smyrna Agorası bu kazı alanlarından biridir.

Bu yazının içeriğini oluşturan buluntuların¹ ait olduğu dönem, zengin bir kültür havzasının içerisinde. Günümüzde İzmir’de gerçekleştirilen kazı ve araştırmalar, bu havzanın kesintisiz binlerce yıllık bir geçmişi olduğunu ortaya koymaktadır. Aliğa Ege Gübre Neolitik Yerleşimi, Kemalpaşa Ulucak Höyük ve Bornova Yeşilova Höyük, Bayraklı Tepekule Höyük ile devam eden yerleşim geleneği Büyük İskender sonrası Kadifekale ve Kemeraltı bölgesi arasında yeni bir kent olarak sürdürülmüştür². Yeni kentin idari, siyasi ve ticari bir merkezi olan Smyrna Agorası antik kentin merkezinde, izgara kent planına uygun şekilde inşa edilmiştir.³

¹ Bu çalışma, 3-5 Ekim 2019 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen 16. Uluslararası Türk Sanatları Kongresi’nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Ersoy 2015: 1,2.

³ Ersoy 2009; Ersoy 2010; Ersoy & Yılmaz 2010; Ersoy & Alatepeli 2011; Ersoy 2015.

Hellenistik, Roma, Bizans ve Türk dönemlerinde yaşam alanı olan Smyrna Agorası ve çevresi (Fot.1,2), farklı kültür katmanlarının iç içe olduğu, dolayısıyla gerek mimari gerekse küçük buluntular açısından bu kesintisiz yaşama ait izlerin arkeoloji disipliniyle bizlere aktarıldığı bir bölgedir. Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren Smyrna Agorası’nda başlayan arkeolojik çalışmalar, 2007 yılına kadar kesintilerle sürdürülmüş; bu tarihten itibaren de T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı adına kazı ve restorasyon çalışmaları aralıksız devam ettirilmektedir. Bölgenin Türkleşmesi ile birlikte Smyrna/İzmir Agorası’nın önemli bir bölümü Erken Osmanlı Dönemi’nden itibaren Müslüman mezarlığına dönüşmüştür. Kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan buluntular bölgenin kronolojik değişimi hakkında bilgi vermektedir. Mezarlık alanının etrafında oluşan yaşam alanının gelişimi 17. yüzyıldan sonra hızlanmıştır⁴.

Binlerce yıl öncesine ait arkeolojik veriler, Türk Dönemi öncesinin inşai faaliyetleri, inanç sistemleri ve günlük yaşamı hakkında bilgi verirken, birkaç yüzyıl öncesine ait buluntular, bir ticaret ve liman kenti olan İzmir’in Osmanlı Dönemi günlük yaşamının görsel kanıtları olarak karşımıza çıkar. Bu kanıtlar arasında Anadolu’da ekimi ve kullanımı 17. yüzyıl başlarına kadar giden tütünün içiminde kullanılan, Osmanlı’da günlük yaşamın vazgeçilmez objesi olan lülelerin İzmir Agorası’nda taş örneklerine ulaşılmıştır (Lev.2-4).

⁴ Çakmak 2015: 44; Gök 2015a: 64.

Fotoğraf 2: Smyrna Agorası. Genel Görünüm (Kazı Arşivi) / Smyrna/İzmir Agora. Overview.

Tütünün Amerika kıtasındaki kullanımı çok eskiye gitmekle birlikte, Avrupa ve Asya kıtasındaki kullanımı, 1492 yılında Kolomb tarafından Amerika kıtasından Avrupa'ya taşınması ile başlamıştır. Avrupa'da başlangıçta tedavi amaçlı kullanılan bu bitkinin ekimi, içme amaçlı tüketiminin yaygınlaşmasıyla hızla artmıştır. Tütün, Avrupa ile sınırdış olan ve sınırları sürekli değişen Osmanlı topraklarında Avrupa'ya getirilişinden yaklaşık 100 yıl sonra ekilmeye ve kullanılmaya başlanmıştır⁵.

Farsça'dan dilimize giren ve kelime anlamı olarak çeşmelere takılan küçük boru, *halka gibi dürülmüş şey* ve *kağıt külah*, gibi çeşitli anlamları olan lüle⁶, aynı zamanda *emzik* anlamı da taşımaktadır. Konumuzla ilgili olarak ise, "*pişmiş topraktan yapılmış; çubukla tütün içilirken fincan gibi ağız açık olup yan tarafında çubuğa bağlanacak bir ucu olan tütün içme kabı*" olarak tanımlanır⁷.

İçinde yaşadığımız coğrafyada 400 yılı aşkın süredir keyif amaçlı kullanılan tütünün içimi kendine has bir objenin oluşmasını sağlamıştır. Doğulu ve Batılı tip olarak adlandırılan bu objeler sigaranın yaygınlaşmasına kadar ayrıntılarında farklılıklar olmakla birlikte, genel formunu sürekli korumuştur. Batılı tip olarak adlandırılan Avrupa yapımı lülelerin duman yolu doğulu tipe göre daha uzun yapıldığı için, genellikle doğulu tipteki

çubuğa gereksinim kalmamıştır. Osmanlı coğrafyasında kullanılan Doğulu tip ise, lüleye takılan uzun bir ağaç çubuk ve çubuğa takılan ağızlık ile kullanılmıştır. Osmanlı lülelerinde dikkate değer bir özellik lülenin yapıldığı malzemedir. Kil, metal, ağaç ve taş malzemelerden üretilen bu objenin en tercih edileni kilden olanlarıdır⁸. Kazı buluntuları ve özel koleksiyonlarda yer alan örneklerin sayısı bunu ispatlar niteliktedir. Malzeme çeşitliliği lülelerin bezemelerinde bazı değişikliklere sebep olsa da, biçimlerinde kayda değer bir farklılık yaratmamıştır. Hatta farklı malzemelerden üretilmiş aynı biçimlerde lülelerin yer alması, o dönemki yaygın tipin farklı malzemelerde uygulanışına örnek teşkil eder.

MALZEME ve TEKNİK

Osmanlı lüleciliğinde lülenin elde edildiği hammaddenin seçiminde, kolay ve hızlı işlenebilirliği oldukça etkili olmuştur. Lüleciler, hem lüleye artan talebi karşılamak hem de daha fazla maddi kazanç elde etmek için, ağaç ve taş malzemeyle kıyasla hızlı ve pratik bir yapım malzemesi olan kili tercih etmişlerdir. Bu makalenin içeriğini oluşturan taş lülelerin biçimsel etkileşimleri ve benzerliklerinden dolayı kil lülelerin üretim tekniğini kısaca açıklamak karşılaştırma açısından yararlı olacaktır.

Lüleci, yabancı maddelerden arındırarak çamur haline getirdiği ve genellikle kurşundan yapılmış iki parçalı

⁵ Yılmaz 2007: 3,4; Yılmaz 2012: 4,5.

⁶ Devellioğlu 2007: 554.

⁷ Bakla 2007: 156.

⁸ Robinson 1985: 157.

metal kalıpların içerisine iyi dinlendirilmiş kili koyarak lülenin her iki yarısını oluşturmuş ve bu yarım lüleleri birleştirdikten sonra fırınlamıştır. Bu yöntem döneminin imkânları paralelinde fabrikasyon üretim olarak da gösterilebilir. Hatta bazı metal kalıpların da bezemeli tasarlanması, ortaya çıkan lülenin de bezemeli olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, lüleci elindeki ürünü tekrar süslemekle vakit kaybetmemiştir. Bazı örneklerde kalıpla veremediği etkiyi, hamur deri sertliğindeyken metal uçlu ruletlerle ya da damgalarla lülenin neredeyse tüm yüzeyini bezemiş ve etkileyciliğini katbekat arttırmıştır. Lüleçiler sırlı lüle üretimini çok az yaptıkları için yüzeydeki sırsını lüleyi perdahlayarak oluşturmuşlardır⁹.

Taş ve ağaç gibi malzemelerden üretilen lülelerde oyma, kazıma ve tıraşlama gibi işlemlerin daha uzun sürmesi bu gruptaki lülelerin hızlı şekillenmesini engellemiştir; fakat, ağaç ve taş gibi malzemedeki dayanıklılığı ise kil örneklere göre daha fazla olmuştur. Osmanlı Dönemi'nde tütünün yanmasını sağlayan közünen istenildiği zaman bulunamaması ve uzun çubuğun ucundaki lülenin çanağındaki yanmış tütünün yere vurularak dikkatsizce boşaltılması sırasında lülenin kırılmasıydı¹⁰. Bu tür problem yaşayanlar daha dayanıklı lüleleri kullanma arayışı içinde olmuşlardır. İzmir Agorası kazılarında bulunmuş binlerce lülenin tamamına yakını kırıktır. Bu lülelerin büyük kısmının kullanım sırasında zarar gördüğü söylenebilir ki birçoğunun ağız kenarının kırık olması bu görüşü desteklemektedir. Kil lülelerin kullanımına yönelik yapılan bu çıkarım ve bir grup taş lüle parçası bize sebep sonuç ilişkisini açıklamaktadır.

Kullanılmış ya da yarı mamul bazı taş lülelerde duman yolu ve hazneyi oluşturacak açıklığın oluşturulmuş yöntemine ilişkin çıkarımlar yapılabilmektedir. Oyulmaya başlanmış ama sonrasında malzemenin çok sert olması nedeniyle işlemin başlangıçta ya da yarıda bırakıldığı örneklerden hareketle, oyma işlemi ağaç oymada da kullanılan burğu adı verilen bir aletle gerçekleştirilmiş olmalıdır.

İzmir Agorası'nda bulunmuş yarı mamul ve kırık parçaların bazılarının analizleri de yapılmıştır. Petrografik tanımlamalarına göre (Lev.1) yumuşak dokulu taşlar rekristalize spar kalsitli, bol mikritik kalsit içeren killi kireçtaşıdır. Sert dokulu taşlar ise steatit (soapstone), opak mineraller, iri kalsit ve amfibol içermektedir. Bu malzemelerin yapısal özellikleri hammaddenin nereden temin edildiği sorusunu akla getirmektedir. İzmir Agorası içindeki Hellenistik ve Roma Dönemi'ne ait yapılarda benzer içerikli taş malzemeler kullanılmıştır. Bu çerçevede, taş lüle ustası yaşamış olduğu bu alan içindeki

ya da çevresindeki Antik Dönem malzemelerinden parçalar keserek hammadde teminini hemen orada çözümlenmiş gibi gözükmektedir.

BIÇIM

Osmanlı coğrafyasında, sigaranın yaygın olarak kullanımına kadar 300 yılı aşkın süredir tütün içme objesi olan lülenin biçimsel özellikleri, hammaddesi ne olursa olsun bazı özel örnekler haricinde oldukça benzerdir. Bu da atölyelerdeki prototip lülelerin malzemesinin türü hakkında çıkarımda bulunmamızı engellemektedir. Buluntu yoğunlukları dikkate alındığında ortak biçimin kil lüleler vasıtasıyla farklı bölgelerdeki atölyelere dağıtıldığı söylenebilir. Ayrıntılarda farklılık olsa da, lüle tipleri (özel tipler hariç) malzemesi ne olursa olsun benzerlik taşır. En bol bulunan kil lülelerin biçimsel özellikleri dikkate alınarak koleksiyonlardaki ya da kazılarda da bulunmuş lüleler kapsamında bazı tipoloji çalışmaları oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu tipolojilere göz atmak biçim açısından benzerlik gösteren İzmir Agorası taş lülelerinin çeşitlilik içerisindeki yerini ortaya koyacaktır. R. Robinson, Atina Agora kazısı lülelerini tasniflerken öncelikli olarak geniş coğrafi sınırlar içerisinde duman yolu, hazne ve lüleye içim sırasında takılan çubuk bileşenini dikkate alarak, kaolinden üretilmiş uzun duman yolu olanları *Batılı Tip*; Osmanlı coğrafyasına özgü olan kısa duman yoluna uzun ahşap çubukların takılarak tütün içiminin yapıldığı lülelere de *Doğulu Tip* olarak adlandırmıştır¹¹. Doğulu tip olarak adlandırdığı Osmanlı coğrafyasında sıklıkla kullanılan lüleleri de biçimlerine göre *disk kaideliler*, *yuvarlak çanaklılar* ve *zambak biçimli* lüleler olarak 3 genel gruba ayırmıştır¹². Saraçhane kazılarında bulunan lüleler, J. Hayes tarafından *iyi kaliteli gri renkli erken tipler*, *erken kırmızı killi lüleler*, *kırmızı astarlı lüleler*, *geç tipler*, *geç Bulgaristan tipleri* ve *diğer lüle çanakları* şeklinde ana tiplere ayrılmış, bu tipler içerisindeki lüleler çanak, ağız ve duman yolu biçimlerine göre de 27 farklı alt grup içerisinde değerlendirilmiştir¹³.

Osmanlı lüleçiliği üzerine çalışmalar yapmış E. Bakla, lüleleri biçimsel özellikleri yanında yüzey işçiliği ve gösterişine göre de tasniflemiştir. Bu noktada İstanbul'da genel tanımla Tophane lüleleri benzeri kaliteli işçilik ve süslemeleri olan lüleleri üretildiği semte göre, diğer gösterişsiz ve fazla özenilmeden yapılmış, döneminde daha ucuz olduğu düşünülen lüleleri de *halk tipi lüleler* olarak gruplandırmıştır. Halk tipi lüleler de yüzey renklerine göre *beyaz renkli*, *kırmızı renkli*, *siyah renkli*, *devetüyü renkli*, *beyaz üstüne kırmızı astarlı*

⁹ Robinson 1985:157; Bakla 1993: 62.

¹⁰ Bakla 2007: 182.

¹¹ Robinson 1985: 154.

¹² Robinson 1985: 185.

¹³ Hayes 1992: 392-394.

ve *sırlı lüleler* olmak üzere altı çeşittir¹⁴. Yine aynı araştırmacı lüle tütün çanağının biçimine göre de *konik, lale, yarım küre, üzerinde silindir olan yarım küre, krater ağızlı, çiçek biçimli dipli krater ağızlı, sekizgen silindir biçimli, basık küre biçimli çanak* şeklinde tiplere ayırmıştır¹⁵. G. Ayhan da, farklı örneklerle R. Robinson ve E. Bakla'nın tiplerine *torba biçimli çanaklı, süzgeçli ve dikdörtgen hazneli* lüleleri ekleyerek tipoloji çeşitliliğini arttırmıştır¹⁶. Tire Kutu Han Kazısı'nda bulunmuş kil lüleler de H. Uçar tarafından *dirsekli lüleler ve dirseksiz lüleler* ana başlığı altında yukarıdaki tipler dikkate alınarak değerlendirilmiştir¹⁷.

Smyrna/İzmir Agorası kazılarında bulunmuş tam ve yarı mamul taş lülelerin biçimsel özelliklerine bakacak olursak, bunların *dirsekli ve dirseksiz* tip olarak sınıflandırılan iki temel gruptan örnekler içerdiğini görebiliriz. Günümüze kısmen sağlam ulaşabilmiş dirsekli lüleler iki farklı alt tiptedir. Bunlardan ilki *çokgen çanaklı ve çokgen duman yollu lülelerdir* (Kat.No:2,6,10,13). Bu gruptaki lülelerden bazıları (Kat.No:2,10) biçim olarak sırlı kil lülelerle oldukça benzerdir. Bu tipte sırlı lüleler taş lülelerin de bulunduğu Smyrna¹⁸ ve Alaşehir Kurşunlu Han Kazısı'nda¹⁹ bol miktarda bulunmuştur. Bu örneklerden hareketle taş objeyi biçimlendiren lüleci model seçiminde, aynı kazı alanında bulunmuş sırlı ve sırsız kil lülelerden etkilenmiş olmalıdır. Bu tip lülelerin duman yolları dirsekli tipteki diğer lülelere göre açılı değil, düz bağlanmıştır. Taş lülenin yüzey sayısını, lülenin yapıldığı malzemenin dokusu etkilemiştir. Yüzey, kireçtaşından üretilen lülelerde, gerek duman yolunda gerekse çanakta fazla iken, sert dokulu örnekler genellikle dört yüzlüdür. İkinci tipte yer alan *silindirik çanak ve duman yollu* lülelerin (Kat No.14) prototipinin yine İzmir Agorası kazılarında sıkça bulunan küçük boyutlu kil lüleler olduğu söylenebilir. Buluntular dikkate alındığında bu tip daha çok sert dokulu taşlardan üretilmiştir. Dirseksiz taş lüle grubundan ise sadece bir örnek ele geçmiştir ve bu örnek Osmanlı lüleleri içinde çok özel bir yere sahiptir. Kireçtaşından üretilen bu lüle *gemi biçimlidir* (Kat.No.1). Osmanlı lüleleri arasında sık olmamakla birlikte klasik ana tip olan dirsekli lülelerden farklı biçimlerde lüleler de yapılmıştır. Bunlardan biri kuş biçimli lülelerdir. İzmir Agorası kazılarında bulunmuş taş lüle de tıpkı kuş biçimli lüleler²⁰ gibi klasik lüle tipi çeşitliliğine farklılık kazandırmıştır. Diğer Osmanlı lülelerinden biçimiyle farklılık gösteren gemi biçimli lülenin biçimsel özelliği bu lüleye ait başka bir özelliği ortaya koyar. Osmanlı lüleliliğinde mesleğe

göre lülenin biçimlendirildiği örnekler mevcuttur. Gemi biçimli lülenin de muhtemelen denizcilikle uğraşan biri için tasarlandığı söylenebilir.

BEZEME

Bezeme açısından Smyrna/İzmir Agorası kazılarında bulunmuş taş lüleler oldukça sadedir. Bazı örneklerin kabaca form verilmesinden sonra hazne ve duman yolu açıklığı oyulmaya çalışılmıştır. Lülenin bu işlem sırasında zarar görmesi nedeniyle biçimlendirmeden tamamen vazgeçilmiştir. Bu da muhtemelen tam biçimlendirmeden sonra yüzeyde yapılabilecek bezemelerin oluşumunu engellemiştir. Bezemenin, lüle yapılmak istenen malzemenin yapısıyla doğrudan ilişkisi vardır. Mermer gibi sert dokulu parçalarda bezeme yer almazken, kireçtaşı parçalarında kısmen bezemeye yer verilmiştir. Bu süslemeler de kazıma tekniğiyle oluşturulmuştur. Bazı duman yolu parçalarında basit dairesel bilezikler görülmektedir. Bu uygulamanın da kil lülelerdeki yivlerle paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır (Kat.No.3,9). Kat. No.12'deki çokgen çanak parçasının dış yüzündeki yivler de kil lülelerdeki bezemeleri çağrıştırmaktadır. Kalıpla üretilmiş dirsekli ve çokgen çanaklı lülelerin çanak köşelerini belirginleştirmek için yivli ruletle yapılmış bezemeler, bu örnekte kazıma tekniği ile oluşturulmuştur. Süsleme açısından en dikkat çekici örnek gemi biçimli lülenin yüzeyinde görülür (Kat.No.1). Lülenin geniş yüzlerinden birinde kazıma tekniğiyle oluşturulmuş gemi grafitisi yer alır. Bu anlatım ile lülenin formunu da oluşturan gemi adeta pekiştirilmiştir. Diğer yan yüzde ise yine kazıma tekniği ile kimliği tam anlaşılamayan bezemeler bulunur. Daha önce de değinildiği gibi süsleme ve lülenin biçimi kullanıcının statüsünü yansıtır niteliktedir.

Lüle üzerindeki grafitiyi ilginç kılan başka bir özellik, aynı kazı alanında yer alan Roma Dönemi'ne ait bazilikanın duvarlarındaki kazıma ve boyalı gemi tasvirlerinin²¹ farklı bir yorumla 18.-19. yüzyıla tarihlendirilebilecek bir parçada da karşımıza çıkmasıdır. Elbette, İzmir Agorası'nda bu lüleyi yapan ustanın duvarlara kazınmış Roma Dönemi gemi tasvirlerini görmüş olabileceğini kesin olarak ifade edemeyiz. Fakat kurulduğu dönemden itibaren bir liman kenti olan İzmir'in bu özelliğinin farklı kültürlerde, içinde yaşadığı insanlar tarafından, kesintisiz olarak mimariden küçük eserlere kadar gemi betimlemeleriyle yansıtıldığını söyleyebiliriz. Osmanlı'da seramiklerde boyamalı olarak²², sıva yüzeylerinde ise kazımayla ya da boyamayla işlenmiş gemi betimlemelerinin²³ küçük taş bir malzemede

¹⁴ Bakla 2007: 130.

¹⁵ Bakla 1993: 52-53.

¹⁶ Ayhan, 2010: 1,2.

¹⁷ Uçar 2019a: 124,125.

¹⁸ Uçar 2019b: 373,fig3/h.

¹⁹ Daş 2010: Fot.9.

²⁰ Ayhan 2016: 4-6.

²¹ Bagnal, Casagrande-Kim, Ersoy, Tanrıver & Yolaçan 2016: 96, 391.

²² Bu seramiklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Öney 2009.

²³ Örneklerden birkaçı için bkz. Bilici 2008: 18; Altner 2016:

yer alması bu malzemeye aynı zamanda gemi biçimi verilmesi bu lüle örneğini Osmanlı lüleleri arasında çok özel kılmaktadır.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Taş, ağaç, metal vb. malzemelerden üretilen lüleler arasında yer alan, Osmanlı'nın günlük yaşamda en sık kullandığı objelerden olan kil lüleler Smyrna/İzmir Agorası ve çevresinde olduğu gibi²⁴ birçok kazı alanında ortaya çıkarılmış objelerdendir. Yapımı daha kolay olan kil lüleler imparatorluğun birçok noktasında kullanılmıştır²⁵. İzmir'de tütün, lüle kullanımı ve satışına ilişkin anlatımlardan tütün kullanımının çok yaygın olduğu dikkati çekmektedir. Tütün ve lüle sadece Türkler tarafından değil, Levantenler ve Azınlıklar tarafından da keyif amacıyla sıkça kullanılıyordu.²⁶ Bu lüleler nerede üretiliyordu? Bu sorunun cevabını kesin olarak vermek olanaksız olsa da İzmir'de kullanılan bütün lülelerin kent dışından getirildiği de söylenemez. Arkeolojik verilerden hareketle İzmir Agorası'nda Osmanlı Dönemi'nde seramik üretimine ilişkin izler yok değildir. Kil lülelerin oldukça fazla bulunduğu Mozaikli Yapı'da bulunmuş metal ruletler oldukça dikkat çekicidir. Bu ruletler hem seramiklerin çoğunlukla da lülelerin bezenmesinde kullanılan metal aletlerdendir²⁷. Bu buluntular da Smyrna'da kil lüle üretiminin olduğuna dair kanıtlardan biri olarak gösterilebilir.

Buluntular dikkate alındığında, günümüze ulaşabilen taştan imal edilmiş lüle buluntularının sayısı oldukça sınırlıdır. Taş malzemeden yapılmış lülelere, Edirne Yeni Saray Kazısı'nda bulunmuş baykuş motifli lüle²⁸, Komana Kazısı'nda bulunmuş silindirik çanaklı lüle²⁹, lale çanaklı Köstendil örneği³⁰, E. Bakla koleksiyonundaki çokgen çanaklı lüle³¹ ve Yunanistan Korint ve Agora kazılarında bulunmuş farklı tiplerdeki lüleler örnek gösterilebilir³². Bu lüleler biçimsel olarak değerlendirildiğinde kil lülelerle benzerlik taşıdıkları ortaya çıkar.

Bu yazının girişinde de belirtildiği gibi arkeolojik kazılarda bulunmuş, geçmişin günlük yaşamına ışık

tutan her obje cevaplanması gereken yeni sorular da ortaya çıkarabilmektedir. Taş lülelerle ilgili olarak da; tam işlenmemiş lülelerin fazlalığı bu ürünlerin sadece bir deneme aşamasının ürünleri mi olduğu, taş lüle üreten lüleci ya da atölye sayısı, lüle taşı gibi işlenmesi kolay bir malzeme varken neden daha sert malzemelerin tercih edildiği gibi sorular akla gelebilir. Bu sorularla ilgili kesin cevaplar veremesek de lülelerin malzeme ve biçimsel özellikleri yorum yapmamıza imkân tanımaktadır. Atölye, usta ve olması muhtemel çırak sayısı hakkında hiç veri olmasa da, kil lüleler ve taş lüleler sayısal olarak oranlandığında kil lüle sayısının bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Bu da taş lüle yapan usta sayısının fazla olmadığını hatta üretimin fazla sürmemiş olabileceğini düşündürmektedir. İşlenmiş ya da yarı işlenmiş sağlam lülelerin ve parçaların buldukları konum değerlendirildiğinde, aynı kazı alanında Faustina Hamamı, Bouleuterion ve Mozaikli Yapı gibi farklı fakat birbirlerine yakın sektörlerde de bulunmuşlardır. Lüle yapılmak için tasarlandığı düşünülen yarı mamul mermer bir parça da Altınpark mevkiinde ele geçirilmiştir. Bu parça da bir şekilde o bölgeye taşınmış olmalıdır. İzmir Agorası, tam da lüle kullanımının Osmanlı'da başladığı dönemlerde yerleşim alanına dönüşmüş ve bu alanda 20. yüzyıl sonlarına kadar yapılaşma devam etmiştir. Bu da farklı yüzyıllara ve dönemlere ait kültür evrelerinin karışmasına, dolayısıyla küçük buluntuların da dağılmasına sebep olmuştur. Bu karışıklık, lüle üretiminin yapıldığı mekânın/ mekânların yerinin tespitini şu aşamada engellese de, bu bölgede bol sayıda Kütahya fincanı ve kil lüle bulunması bir kahvehanenin olabileceği fikrini ortaya çıkarmıştır³³. Bu düşünce de, kahvehanede en sık kullanılan objelerden olan kil ve taş lülelerin neden bu bölgede daha fazla çıktığı sorusuna cevap vermektedir. Muhtemelen kahvehaneye gelen tütün ve kahve tiryakilerine yakın bir noktada üretim yapılmıştı.

Osmanlı'da lüle üretiminde kullanılan ve değerli bir taş olan lüle taşı yerine lülecinin kireç taşı ve daha sert taşları kullanması ise farklı şekillerde yorumlanabilir. Lülecinin, lüle taşı hakkında bilgisi olmadığı, işlemek için lüle taşı temin edemediği düşüncesi akla gelse de, Eskişehir taşı olarak da adlandırılan lüle taşıdan pipo ve lüle yapımından önce İzmir Agorası'nda bulunan lülelerin yapılmış olabileceğidir. Muhtemelen yine aynı kazı alanında ilgili objelerle ilişkili çıkabilecek yeni buluntular, bu varsayımları çürütecek ya da daha da sağlamlaştıracaktır. Şu aşamada 18.-19.yüzyıla tarihlendirdiğimiz bu lülelerin imalatına ilişkin kesin olarak söyleyebileceğimiz, üretimde kullanılan hammaddenin etraftaki antik dönem malzemelerinden temin edildiği ve Smyrna Agorası'nda taş lüle üretiminin yapıldığıdır.

20-23; A. Uçar & H.Uçar 2019: 485.

²⁴ Ayhan 2011; Uçar 2019b.

²⁵ Farklı bölgelerdeki kazı çalışmalarında bulunan kil lülelerden bazıları için bkz. Bitlis Kalesi Buluntuları, Şeni Karasu 2019: 189-206; Şen, Karasu 2020: 413-440; Demirköy Fatih Dökümhanesi, Uysal 2007:545-558; Harput İç kale, Aytaç 2019: 567-608; Antalya Kale-içi, Yener 2005: 94-113.

²⁶ Beyru 2011.

²⁷ Akar Tanrıver 2016: 68-69.

²⁸ Cengiz 2011: 51, Kat.No.3; Ayhan 2016; 5, Res.2; Şek.1.

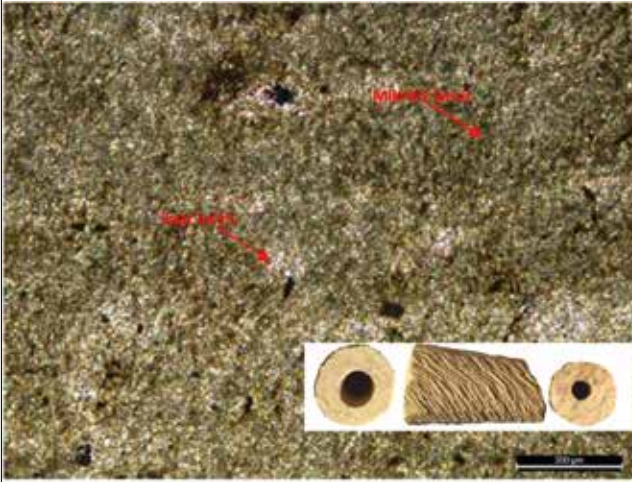
²⁹ Ayhan 2019: cat.No.74.

³⁰ Stoyanova, Vitov and Marinova 2008: 142, Fig.1.

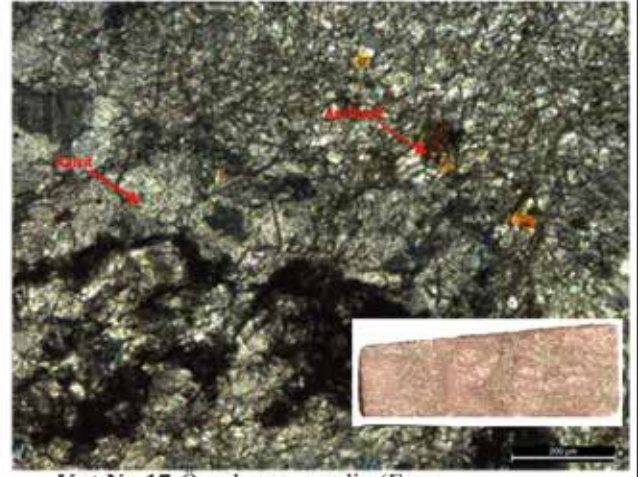
³¹ Bakla 2007:17.

³² Robinson 1985: 192,193, 201.

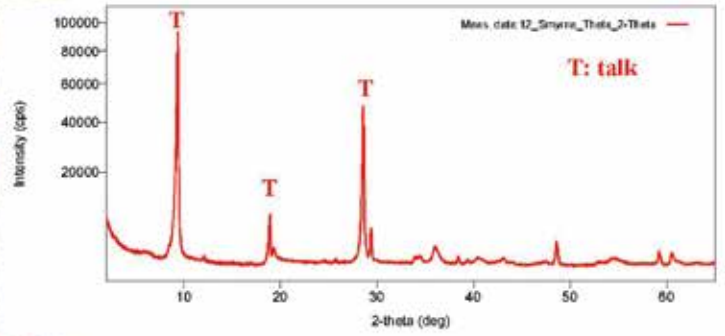
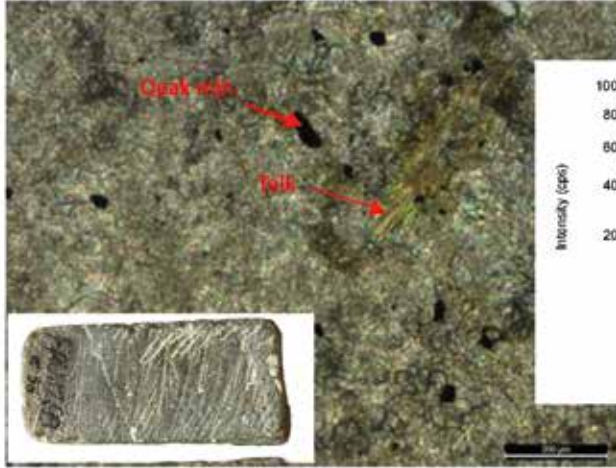
³³ Ayhan 2011: 20-21; Gök 2015b: 16.

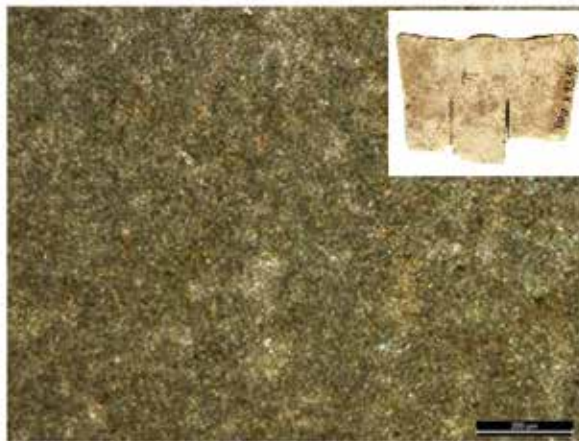
Kat.No.15-Örnek rekristalize spar kalsitli, bol mikritik kalsit içeren killi kireçtaşıdır

Kat.No.17-Örnek mermerdir (Ege bordo). İri kalsit, amfibol ve opak mineral içermektedir.

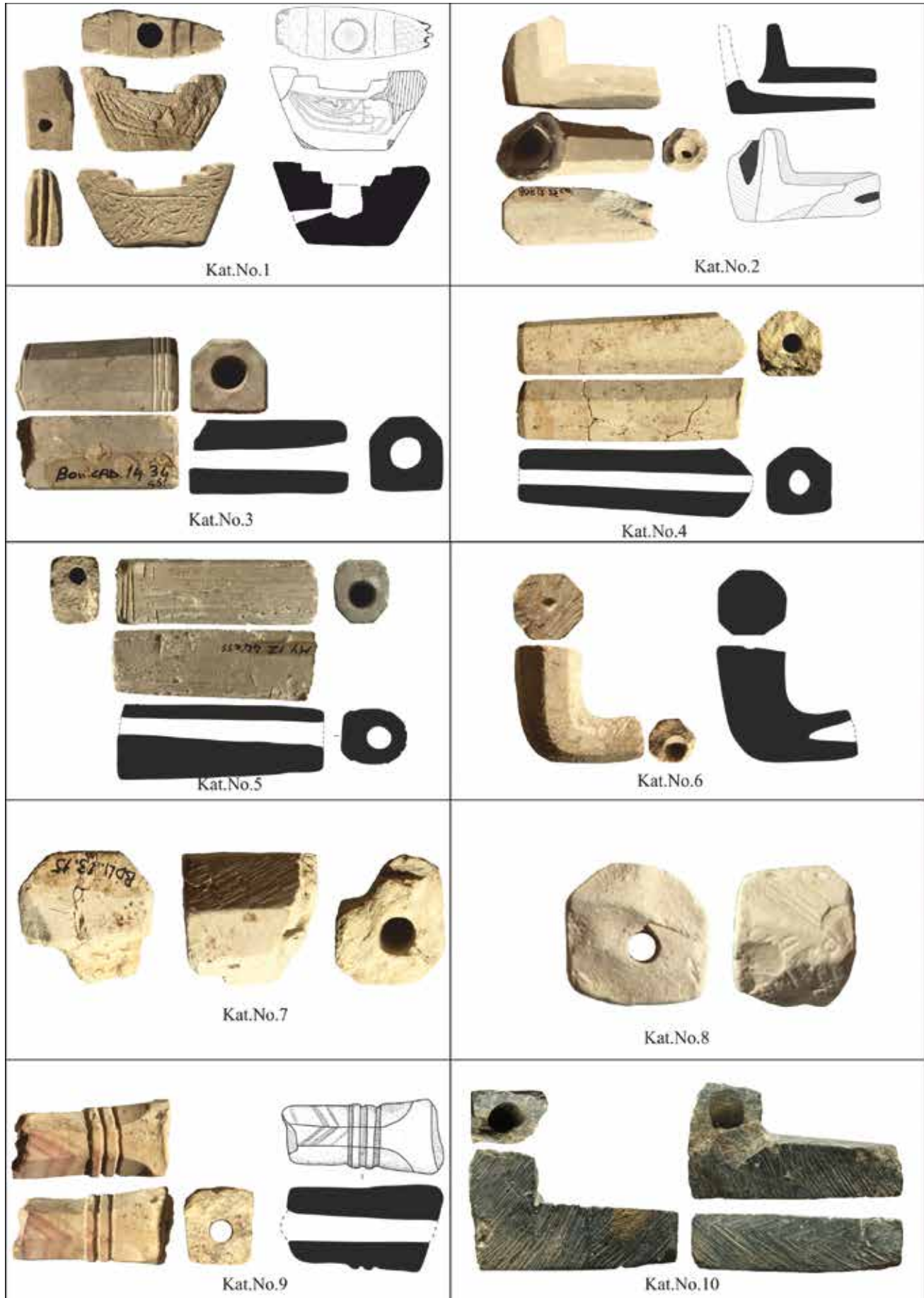

Kat.No.19-Örnek talk'tır.-steatit (soapstone), opak mineraller de içermektedir. Petrografik tanımlaması zor olduğu için XRD çekimleri yapılmış ve örneğin talk olduğu saptanmıştır.

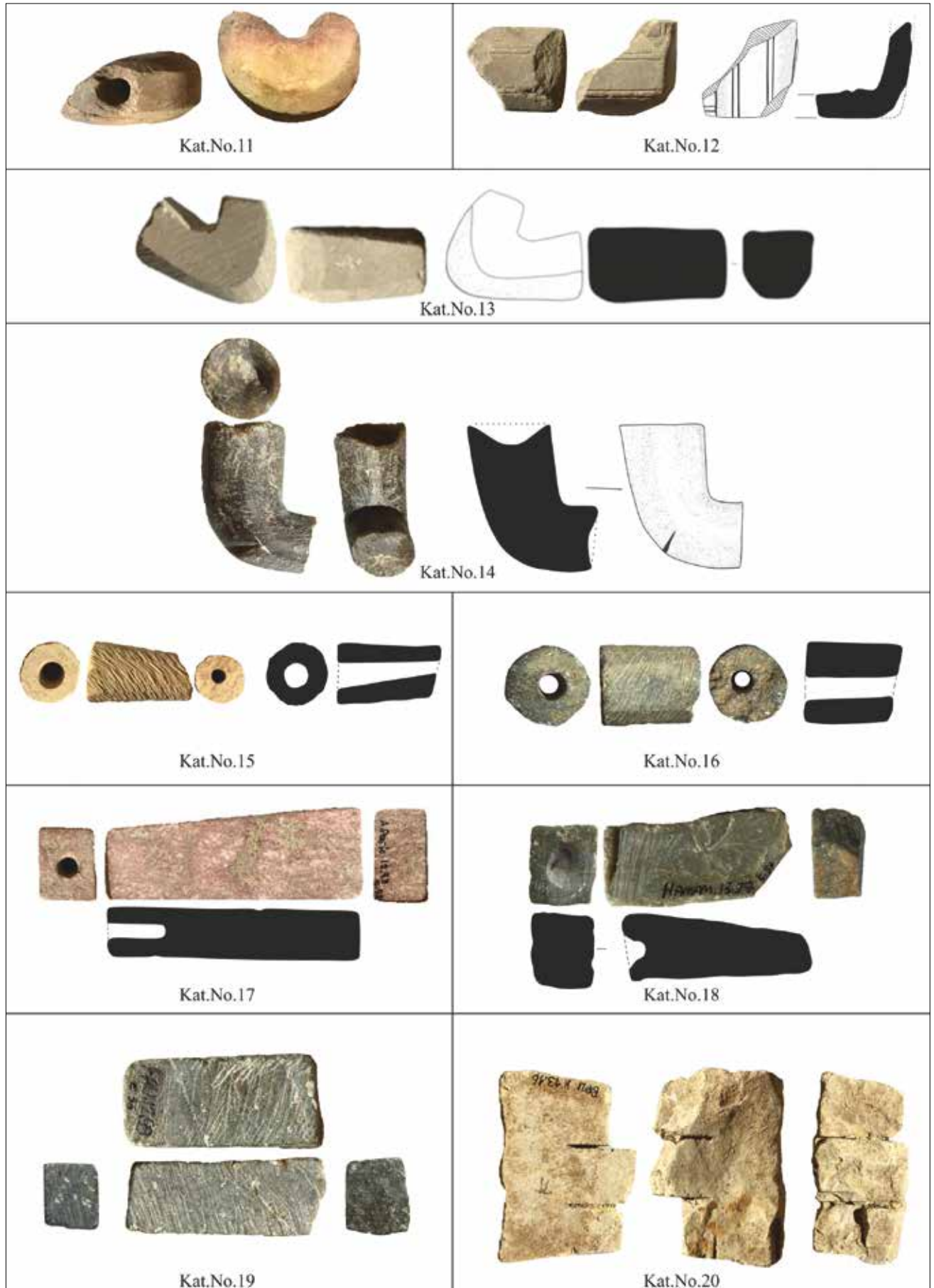

Kat.No.20-Örnek killi kireçtaşıdır

SMYRNA/İZMİR AGORASI KAZISI'NDAN OSMANLI DÖNEMİ TAŞ TÜTÜN LÜLELERİ

Levha 2: Taş lüleler (Kat.1-10), (Kazı Arşivi) / Stone pipes (Cat.1-10).

Levha 3: Taş lüleler (Kat.11-20), (Kazı Arşivi)/ Stone pipes (Cat.11-20).

SMYRNA/İZMİR AGORASI KAZISI'NDAN OSMANLI DÖNEMİ TAŞ TÜTÜN LÜLELERİ

Levha 4: Taş lüleler (Kazı Arşivi) / Stone pipes.

KATALOG

Kat. No:1. Buluntu Yeri: Agora- Bouleuterion- I1-30 Plankaresi. Seviye: 12.90 m. Ölçüler: Uzunluk: 9.9 cm., Genişlik: 3.4 cm., Yükseklik: 5.5 cm. Tanım: Kireçtaşıdan yapılmış gemi biçimli lüle. Üç basamaklı profile sahip, parçanın orta kısmında tütün yanma yeri, sol tarafında duman yolu bulunmaktadı. Gemi biçiminde şekillendirilmiş lüle üzerinde, yine gemi figürünün kazınarak işlendiği görülmektedir. Sağ kenarında iki derin oluk bulunmaktadır.

Kat. No: 2. Buluntu Yeri: Agora- Bouleuterion- H1-27 Plankaresi. Seviye: 15.38-14.45 m. Ölçüler: Uzunluk: 6.2 cm., Genişlik: 2.3 cm., Yükseklik: 3.7 cm. Tanım: Sekizgen formlu çanak ve boru kısmına sahip lüle. Altı düz olarak yapılmış olan lüenin çanak ve duman yolunda kırıklar vardır. Yumuşak dokulu ve açık sarı renkte killi kireçtaşıdan oyulmuş, çanağında yanma izleri bulunmaktadır.

Kat. No: 3. Buluntu Yeri: Agora-Bouleuterion Caddesi- G1-H1/28 Plankaresi. Seviye: 13.51- 12.97 m. Ölçüler: Uzunluk: 3.7 cm., Yükseklik: 1.7 cm. Tanım: Altıgen formlu lüle duman yolu parçası. Gri ve yumuşak dokulu kireçtaşıdan yapılmış, üzerinde insize çizgiler yer almaktadır.

Kat. No: 4. Buluntu Yeri: Agora- Bouleuterion- I1-28 Plankaresi. Seviye: 14.41- 14.15 m. Ölçüler: Uzunluk: 6.8 cm., Genişlik: 1.8 cm., Yükseklik: 2 cm. Tanım: Altıgen formlu lüle duman yolu parçası. Kireçtaşıdan yontulmuş olan parça üzerinde çatlaklar yer almaktadır.

Kat. No: 5. Buluntu Yeri: Agora- Mozaikli Yapı- H1-26 Plankaresi. Seviye: 14.90- 14.45 m. Ölçüler: Uzunluk: 5.8 cm., Genişlik: 2.1 cm., Yükseklik: 2.1 cm. Tanım: Altıgen formlu lüle parçası. Kireçtaşıdan yapılmış parça üzerinde yatay ve dikey yönde insize çizgiler yer almaktadır.

Kat. No: 6. Seviye: 14.41- 14.15 m. Ölçüler: Uzunluk: 3.1 cm., Genişlik: 3.2 cm., Yükseklik: 3.2 cm. Tanım: Sekizgen formlu lüle. Yanma ve duman yolu deliği izleri görülmektedir. Kireçtaşıdan yapılmış olan parça tamamlanmamıştır.

Kat. No: 7. Buluntu Yeri: Agora-Bouleuterion - H1-28 Plankaresi. Seviye: 14.56-14.20 m. Ölçüler: Uzunluk: 3.2 cm., Genişlik: 3 cm., Yükseklik: 2.7 cm. Tanım: Kireçtaşıdan yapılmış altıgen formlu lüle parçası.

Kat. No: 8. Buluntu Yeri: Agora-Bouleuterion Caddesi-H1- 27 Plankaresi. Seviye: 15.18- 14.48 m. Ölçüler: Uzunluk: 1.7 cm., Genişlik: 2 cm. Tanım: Altıgen formlu lüle parçası.

Kat. No: 9. Buluntu Yeri: Agora- Faustina- J1-28 Plankaresi. Seviye: 14.37- 14.20 m. Ölçüler: Uzunluk:3.7 cm.,Genişlik: 2.1 cm., Yükseklik:2.1 cm. Tanım: Kireçtaşıdan yapılmış dörtgen formlu lüle parçası. Üzerinde insize olarak yapılmış iki bant (bilezik) dekoru bulunmaktadır. Parça pembemsi /kırmızımsı renk izleri taşımaktadır.

Kat. No: 10. Buluntu Yeri: Agora- Bouleuterion- H1-34 Plankaresi. Seviye: 12.94 m. Ölçüler: Uzunluk: 7.7cm., Genişlik: 2.2 cm., Yükseklik: 4.4 cm. Tanım: Kare formlu çanak ve duman yolu kısmına sahip lüle. Altı düz olarak yapılmış olan lüenin çanak ve duman yolu başı kırıktır. Koyu renkli ve sert dokulu bir taştan (talk - steatit (soapstone)? oyulmuş olan lüenin henüz tamamlanmadığı görülmektedir.

Kat. No: 11. Buluntu Yeri: Agora- Bouleuterion- J1-27 Plankaresi. Seviye: 16.32- 17.88 cm. Ölçüler: Uzunluk: 5.8 cm.,Genişlik: 3.4 cm., Kalınlık: 2.3 cm. Tanım: Kireçtaşıdan yapılmış köşeli ve yuvarlak formlu lüle parçası.

Kat. No: 12. Buluntu Yeri: Agora-Bouleuterion Caddesi-H1- G1/ 28 Plankaresi. Seviye: 13.45- 12.80 m. Ölçüler: Genişlik: 3.3 cm., Yükseklik: 3.6 cm. Tanım: Kireçtaşıdan yapılmış köşegen formlu ve gri renkli lüle çanak parçası. Üzerinde aynı aralıklarla tekrarlanan insize çift çizgi bulunmaktadır.

Kat. No: 13. Buluntu Yeri: Agora-Bouleuterion Caddesi-H1- 27 Plankaresi. Seviye: 15.18- 14.48 m. Ölçüler: Uzunluk: 4.3 cm., Genişlik: 2.5 cm., Yükseklik: 3.3 cm. Tanım: Kireçtaşıdan yapılmış gri renkte dörtgen biçimde kabaca yontulmuş, ancak tamamlanmamış lüle parçası.

Kat. No: 14. Buluntu Yeri: Agora- Mozaikli Yapı- J1-25 Plankaresi. Seviye: 16.00- 15.50 m. Ölçüler: Uzunluk: 3.5 cm., Genişlik: 2.8 cm., Yükseklik: 2.8 cm. Tanım: Parlak taştan yapılmış, yuvarlak kesitli, tamamlanmamış lüle parçası.

Kat. No: 15. Buluntu Yeri: Agora-Hamam- B1-37/38 Plankaresi. Seviye: 10.77- 10.55 m. Ölçüler: Uzunluk: 3.7 cm., Genişlik: 2.2 cm. Tanım: Yumuşak dokulu ve açık sarı renkte killi kireçtaşıdan yapılmış, yuvarlak kesitli lüle parçası. Dalgalı ve pütürlü yüzey parçanın henüz perdahlanmadığını göstermektedir.

Kat. No: 16. Buluntu Yeri: Agora-Faustina-K1-L1-M1/14-15 Plankaresi. Seviye: 13.62- 12.70 m. Ölçüler: Uzunluk: 3.3 cm., Çap: 2.8 cm. Tanım: Yuvarlak kesitli, gri renkli, sert dokulu bir taştan (talk - steatit (soapstone)? yapılmış lüle parçası.

Kat. No: 17. Buluntu Yeri: Basmane-Altınpark- A-13-Plankaresi. Seviye: 11.00-10.20 m. Ölçüler: Uzunluk: 6.2 cm., Genişlik: 2.3 cm., Yükseklik: 3.7 cm. Tanım: Dikdörtgen kesitli ve tamamlanmamış lüle parçası. Mermerden (Ege bordo) yapılmıştır.

Kat. No: 18. Buluntu Yeri: Agora- Hamam- C1-37/ 38 Plankaresi. Seviye: 10.10- 9.50 m. Ölçüler: Uzunluk: 5.8 cm., Genişlik: 4.9 cm., Yükseklik: 3.1 cm. Tanım: Kare biçiminde yontulmuş ve yarı işlenmiş lüle parçası.

Kat. No: 19. Buluntu Yeri: Agora- Faustina- II-14 Plankaresi. Seviye: 14.15-13.50 m. Ölçüler: Uzunluk: 4.6 cm., Genişlik: 2.1 cm., Kalınlık: 1.8 cm. Tanım: Olasılıkla lüle için kesilmiş ve yontulmuş, Kat. No. 10 ve 14 de bulunan örneklerle aynı taş özelliklerine sahip parça. Talk –steatit (soapstone) taşından yapılmıştır.

Kat. No: 20. Buluntu Yeri: Agora-Bouleuterion – II-28 Plankaresi. Seviye: 14.41- 14.15 m. Ölçüler: Uzunluk: 7.7 cm., Genişlik: 5.6 cm., Kalınlık: 3.5 cm. Tanım: İşleme artığı killi kireçtaşı parçası.

KAYNAKÇA

AKAR TANRIVER, D. 2016

“*Antik Smyrna Kazılarında Ele Geçen Metal Buluntular*”, **Hellenistik ve Roma Dönemi’nde Smyrna (İzmir) Kazı ve Araştırmalar**, Ege Yayınları, İstanbul, 63-74.

ALTIER, S. 2016.

“*Çanakkale ve Çevresindeki Bazı Türk Dönemi Yapılarında Görülen Denizcilikle İlgili Kazıma (Grafiti) Tasvirler*”, *Çanakkale Araştırmaları Yıllığı*, 21, 1-26

AYHAN, G. 2010

“*Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi*”, **Sanat Tarihi Dergisi**, XIX/1, 1-22.

AYHAN, G. 2011.

“*Smyrna Antik Kenti Kazıları 2007-2008 Yılı Lüle Buluntuları*”, **Sanat Tarihi Dergisi**, XVIII/2, 1-22.

AYHAN, G. 2016.

“*Lülelerde Görülen Kuş Figürleri Üzerine Bir Araştırma*”, **Sanat Tarihi Dergisi**, 24/1, 1-21.

AYHAN, G. 2019.

“*An Evaluation on Tobacco Pipes Usage in the Tokat Region In the Light of Tobacco Pipe Findings of Komana Excavation*”, **Komana Small Finds**, Ege Yayınları, İstanbul, 347-383.

AYTAÇ, İ. 2019.

“*Harput İç Kale Kazılarında 2015-2016 Yıllarında Bulunan Tütün Lülelerinin Değerlendirilmesi*”. **Yaşar Erdemir’e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları**, LiteraTürk Academia, Konya, 567-608.

BAGNALL, R.S/CASAGRANDE-KIM, R/ ERSOY, A/ TANRIVER, C./ YOLAÇAN, B. 2016

Graffiti from the Basilica in the Agora of Smyrna, New York University Press, New York.

BAKLA, E. 1993

Tophane Lüleçiliği, Dışbank, İstanbul.

BAKLA, E. 2007

Tophane Lüleçiliği Osmanlı’nın Tasarımdaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi, Antik A.Ş. Kültür Yayınları, İstanbul.

BEYRU, R. 2011

19.yüzyılda İzmir Kenti, Literatür Yayınları, İzmir.

BİLİCİ, K. 2008

Kalenin Gemileri: Alanya Kalesi’ndeki Gemi Grafitileri, Ege Yayınları, İstanbul.

CENGİZ, A. 2011.

Edirne Yeni Saray Kazılarında Ele Geçen Lüleler (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

ÇAKMAK, Ş. 2015.

“*Smyrna Agorası’nda Ele Geçen İslami Sikkeler Hakkında Bir Değerlendirme (2007-2012)*”, **Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları I. Çalıştay Bildirileri**, Ege Yayınları, İstanbul, 43-47.

DAŞ, E. 2010.

“*Alaşehir Kurşunlu Han Kazı ve Temizlik Çalışmaları*”, **XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 14-16 Ekim 2009**, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, İstanbul, 197-212.

DEVELLIOĞLU, F. 2007.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi, İstanbul.

ERSOY, A. 2009.

“*Smyrna’dan İzmir’e*”, **İzmir Kültür ve Turizm Dergisi** I, 32-45.

ERSOY, A/YILMAZ, Ç. 2010

“*Smyrna Agorası*”, **İzmir Kültür ve Turizm Dergisi**, 47-53.

ERSOY, A. 2010.

“*Ancient Smyrna: Archeology in Izmir and Stratigraphy in Ancient City Centre*”, **Urban Historical Stratum:From Smyrna to Izmir**, 132-137.

ERSOY, A/ALATEPELİ, S. 2011.

“*Smyrna Agorası Mozaikli Yapı Mozaikleri*”, **JMR**, 4, 17-26.

ERSOY, A. 2015.

“*Antik Smyrna/İzmir Kazı Araştırma ve Restorasyon Çalışmaları*”, **Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları I. Çalıştay Bildirileri**, Ege Yayınları, İstanbul, 1-14.

GÖK, S. 2015A.

“*İzmir’in Ticari Yaşamında Osmanlı ve Avrupa Seramiklerinin Yeri*”, **Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları I. Çalıştay Bildirileri**, Ege Yayınları, İstanbul, 61-78.

GÖK, S. 2015B.

Smyrna Agorası’nda Osmanlı İzleri Kütahya Seramikleri (20007-2014 Dönemi), İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir.

HAYES, J. W. 1992.

Excavations at Saraçhane in Istanbul Vol.2, Princeton University Press, Washington.

ÖNEY, G. 2009.

Akdenizle Kucaklaşan Osmanlı Seramikleri ve Günümüze Ulaşan Yansımaları, Akmed Yayınları, İstanbul.

ROBINSON, R. C. 1985.

"Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora", **The Journal of the American School of Classical Studies at Athens**, 54, 149-203.

STOYANOVA, R/ VITOV, O/ MARINOVA, İ. 2008.

"Study of the Composition of A Stone Tobacco Pipe from the Archaeological Reserve "Putalia-Velbudzhd-Kyustendil", Bulgaria", **Geoarchaeology and Archaeomineralogy**, Sofia, 141-146.

ŞEN, K/ KARASU Y.E. (2019).

"2018 Yılı Bitlis Kale Kazısı Kaideli, Süzgeçli Çanaklı Lüle Buluntuları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 65, 189-206.

ŞEN, K/ KARASU Y.E. 2020.

"Bitlis Kalesi Osmanlı Dönemi Lülelerinin Değerlendirilmesi (2018 Yılı Kazı Sezonu)", **Art Sanat**, 14, 413-440.

UÇAR A./UÇAR H. 2019.

"Sıvaların Gizlediği Süslemeleriyle Korkuteli Çaybaşı Hamamı", **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 66, 479-496.

UÇAR, H. 2019A.

"Archaeological Proof of Enjoy at Tire Kutu Han: Clay Pipes", **Mediterranean Archaeology and Archaeometry** 19/2, 119-134.

UÇAR, H. 2019B.

"A Group of Ottoman Pipes Discovered in the Mosaic Hall at Smyrna Agora", **Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları III**, Ege Yayınları, İstanbul, 357-378.

UYSAL, A. O. 2007.

"Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı Seramik Buluntuları", **Byzas 7, Çanak: Akdeniz Çevresindeki Arkeolojik Kazılarda Ele Geçen Antik ve Ortaçağ Seramiği ve Mimari Seramiği**, Ege Yayınları, İstanbul, 545-558.

YENER, A. 2005.

"Tütün Lüleleri ve Antalya-Kaleiçi'nde Bulunan Örnekler", **Arkeoloji ve Sanat**, 119, 94-113.

YILMAZ, F. 2007.

"Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde", **Tütün Kitabı**, İstanbul, 4-15.

YILMAZ, F. 2012.

"Tütün", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 42, Türkiye Diyanet Vakfı, 3-4.

CONSTANTİNOPOLİS'İN HİTERLANDININ GEÇ ANTİK DÖNEM TİCARETİNE BİR BAKIŞ

AN OVERVIEW OF LATE ANTIQUE COMMERCIAL ACTIVITIES OF THE HINTERLAND OF CONSTANTINOPLE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 08 Nisan 2021	Received: April 08, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 21 Nisan 2021	Peer Review: April 21, 2021
Kabul: 19 Ekim 2021	Accepted: October 19, 2021

DOI : 10.22520/tubaar2021.29.004

Ülkü KARA *

ÖZET

Çalışmada, Antik dönem ve sonrasında gerçekleştirilen ticaret/tedarik ile birlikte bölgenin ekonomik yapısını gösteren en önemli kanıtlardan biri olan amphoralardan yola çıkılmış ve Constantinopolis'in hinterlandı olan Küçükçekmece Göl Havzası'nın (Bathonea?) Geç Roma – Erken Bizans dönemi tüketim özelliklerine yoğunlaşmıştır. Amphora tiplerinin detaylı incelenmesi sayesinde hangi ürünü taşıdıkları, nereden yola çıktıkları gibi sorular özelinde ilgili yerleşimin gündelik hayatına dair bulgulara ulaşılabilmektedir. Güncel bilgilere dayanarak yerleşimde herhangi bir amphora üretimi ile karşılaşmadığı sonucuna varılabilmektedir. Tespit edilen amphoraların üretim merkezleri ve Akdeniz ve Karadeniz çevresindeki dağılımı karşılaştırılmış; amphora kronolojisi ve taşıdıkları ürünlerin çeşitleri incelenmiştir. Gerek amphoralar gerekse de amphoralar üzerindeki mühür ve çeşitli yazıtlar birlikte ele alınarak, yerleşimin ticaretine/tedarikine dair değerlendirmeler yapılmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda yerleşimin Constantinopolis ile olan ticari ve tüketimsel bağlantısı açıkça görülebilmektedir. Yerleşimdeki en büyük yoğunluğu Kilikia (LRA 1) ve çoğunlukla Ege (LRA 2) üretimi amphoralar meydana getirmektedir. Bunun dışında karşılaşılan amphora tipleri ise, Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika ve Doğu Karadeniz'den gelen gruplardan oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Constantinopolis, Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea ?), Geç Antik, Amphora, Mühür, Ticaret, Tedarik.

* Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Manisa/TÜRKİYE.
e-posta: ulquba@gmail.com ORCID: 0000-0002-4276-7205

ABSTRACT

The study focuses on the consumption characteristics of the Late Roman – Early Byzantine Period of Küçükçekmece Lake Basin Excavation (Bathonea?) based on an assessment on the amphorae, which is deemed as pivotal proofs of the economic structure of the trade/circulation and the region in and after the antique period. The detailed examination of the amphorae types provides essential information on the daily life of the settlement in question based on the analysis of which product they carry, where they set off, and how long they have been in use. An assessment on trade/supply of the region has been conducted through co-inspection of the position of the stamp and various inscriptions on the amphorae of the period. The trade/consumption link between region and the Constantinople may be deemed clear based on evidence available. During the excavations on the site, the most discovered types of amphorae are Cilicia (LRA 1) and mostly Aegean (LRA 2) ones. Also, some diverse amphorae types from East Mediterranean, North African, and Pontic regions have been discovered.

Keywords: Constantinople, Küçükçekmece Lake Basin (Bathonea ?), Late Antique, Amphora, Stamp, Commerce, Exchange.

GİRİŞ

Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?)¹ kazılarında süregiden kazı ve sonrasında yapılan laboratuvar çalışmalarının güncel sonuçları göz önüne alınarak hazırlanan bu çalışmada, yerleşimin Geç Antik dönem ticaret ve/veya tedarik ürünleri ortaya konacaktır.² Alanda, söz konusu dönem içinde hem çokça rastlanan hem de nadir görülen amphora tiplerine değinilerek buraya ulaşan ürünler ve yerleşimin ticari/tedarik faaliyetleri ayrıntılı incelenecektir.³ Şimdiye kadar yapılan alan çalışmalarında ortaya çıkan en önemli ve belirgin sonuç, gerek Bizans, gerek Geç Roma – Erken Bizans, gerekse de daha önceki dönemlerde ilgili yerleşimde herhangi bir yerel amphora üretimi ile karşılaşılmasıdır. Aktif kazıların devam etmesine rağmen, eldeki veriler ışığında temel gıda maddelerinden birinin yetiştiriciliği ve üreticiliği ile de karşılaşmadığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda, Geç Roma – Erken Bizans dönemi amphoralarına bakıldığında tespit edilen tüm örnekler yakın ya da uzak bölgelerden gelmiş ithal amphoralardan oluşmaktadır. Şimdiye kadar ele geçen buluntular temelinde Anadolu ve Ege üretimli amphoraların (LRA 1 ve LRA 2) önemli bir çoğunluğa sahip olduğu oldukça açıktır. Bunun dışında, Levant Bölgesi, Mısır, Kuzey Afrika ve Doğu Karadeniz bölgelerinden gelen amphora tipleri sayıca daha az yoğunluktadır. Karadeniz ise amphoralar arasında en az temsil edilen bölgedir.⁴

EGE BÖLGESİ

LRA 2 (*Late Roman Amphora 2* = Geç Roma Amphorası 2)⁵

Küçükçekmece Göl Havzası kazılarında en yoğun (%27) karşılaşılan iki amphora tipinden biri LRA

2'dir. Amphoranın ilk üretimi MS 2. yüzyıl kadar geriye gitmektedir, ancak formun standartlaşmasının c.MS 4. yüzyıl/yüzyıl sonundan önce gerçekleşmediği sanılmaktadır.⁶ Söz konusu amphoranın üretimi çoğunlukla Ege Denizi çevresi ile Ege Adalarında yapılmıştır. Günümüz araştırmaları ışığında tespit edilen üretim merkezleri şunlardır: Dilesi, Khios, Argolis/Khalieis-Kounoupi, Paros Adası/Nausa, Kos Adası/Halasarna, Kıbrıs Adası/Paphos, Zygi, Amathous ve Girit/Gortina.⁷ Yerleşimde az sayıda LRA 2A ile karşılaşılmasına rağmen, ulaşılan tabakalarda tipin buluntu yoğunluğu LRA 2B ve LRA 2C⁸ alt gruplarına aittir. Kazı tabakalarında şimdiye kadar çoğunlukla yuvarlak ve düğmesiz dipli formlarına rastlanmıştır. Yerleşimde ele geçen amphora formları göz önünde bulundurulduğunda, LRA 2A grubu amphoralarını MS 5. - 7. yüzyıl başına, LRA 2B (Şekil 1a) ve LRAC alt gruplarını ise 6. yüzyıl sonu - 7. yüzyıl başı/ortası aralığına vermek mümkündür.

LR 2 amphoraları üzerinde görülen mühür, graffito ve dipinto örneklerinden yola çıkarak elde edilen diğer veriler de oldukça dikkat çekicidir. İmparatorluğun kuzey sınırı olan Tuna kıyıları (*limes*), Mısır ve Constantinopolis'de ele geçirilen dipintoların benzerlerinin yerleşimde ele geçmesinin yanı sıra, Theodosius Limanı ve Aziz Polyuktos Kilisesi'nde (Saraçhane Kazıları) tespit edilmiş iki mühür tipine (-A.1a- ve -B- grubu⁹) de yine burada rastlanmış olması önemli iki bulgu olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu mühürlerden LR 2C tipli amphorada yer alan bir grubun (-B- grubu) yalnızca Constantinopolis'de görülmesi (Theodosius Limanı ve Saraçhane Kazısı), bu bölgenin şehir merkezi ile eş zamanlı bir ticaret ve/veya tedarik pratiğine sahip olduğunu göstermektedir (Şekil 2a-b).¹⁰ Buluntunun başkente gelmiş bir ürün çeşidini/kalitesini ya da bir ürün partisini işaret ediyor olabileceği sanılmaktadır. Ayrıca, amphora üretim atölyesini temsil etme ihtimali de mevcuttur.¹¹ Boyunda basılmış daire formu ve englyphik¹² yapıdaki mühürde, merkezde bir haç monogram görülmektedir. Monogram; Θ-E-

¹ Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) arkeolojik kazı alanındaki yerleşimin statü ve isim önerileri için ayrıca, bkz. Tekin 2009: 139vd.; Aydıngün 2017b: 69vd.

² Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) Kazı sonuçları için ayrıca, bkz. Atik 2018: 229vd.; Aydıngün et al. 2014: 437vd.; Aydıngün 2017a: 1vd.; Aydıngün 2017b: 69vd.; Öviz 2017: 167vd.; Stanislawski 2017: 445vd.; Sayar 2017: 111vd.; Güncel yayın takibi için ayrıca, bkz. www.bathonea.org

³ Dönemin tedarik yapısına dair güncel bir değerlendirme için ayrıca, bkz. Kara, 2021: 65vd.

⁴ Metin içinde verilen istatistik verileri Geç Roma – Erken Bizans dönemi tabakalarına aittir ve kazıların henüz alanın küçük bir kısmında devam etmesi ve tüm tabakaların ortaya çıkarılmamış olması nedeniyle kazı çalışmaları ilerledikçe yenilenecektir.

⁵ *Carthage Late Roman Amphora 2*: Riley 1981: 117, Fig. 10. Diğer adları: Beltran 71, Benghazi LRA 2, British Bi, Keay LXV, Kuzmanov XIX-XX, Peacock – Williams 43, Sabratha Tip 25, Scorpan Tip A, Yassıada Tip 2, Berenice Late Roman Amphora 13, Hayes-Saraçhane Tip 9-10 (Tip 28vd.).

⁶ Pieri 2005: 86; Gerousi 2014: 193-195.

⁷ Tsaravopoulos 1986: 139-141; Empereur / Verlinden 1987: 15, Fig. 12; Arthur 1989: 82; Rudolph / Sheehan 1979: 294-305: dipnot 23; Megaw / Jones 1983: 246-274; Gerousi 2014: 193-195; Diamanti et al. 2014: 183-184; Diamanti 2015: 541-544; Diamanti 2016: 693; Diamanti 2010b: 207; Demesticha 2005: 169-172; Demesticha 2003: 473, Fig.4c; Portale / Romeo 2000: 422-426, Fig. 6.47-49, TRC10.

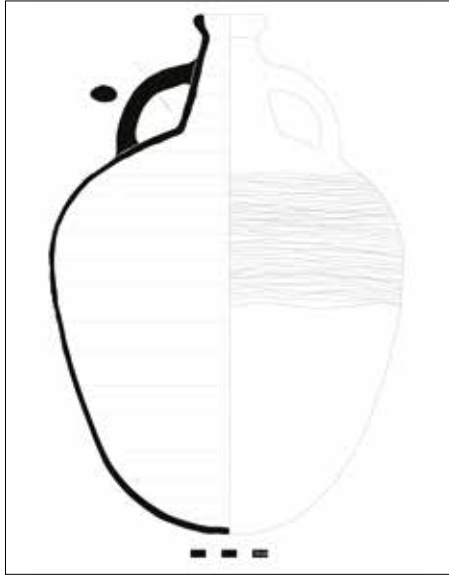
⁸ *Diğer adıyla: LRA 13*

⁹ Kara 2019: 88-101.

¹⁰ Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea ?) yerleşimi haricinde Constantinopolis'de bulunan örnekleri için bkz. Hayes 1992: Fig. 47/197, pl. 13-1; Kara 2015: Fig. 2a-b.

¹¹ Kara 2019: 101, 191.

¹² İçbükey harfler (dışbükey harfli kalıp ile basılmış).

Şekil 1a: LRA 2B (Kara 2019: Kat. No. 140) / LRA 2B (Kara 2019: Kat. No. 140)

Şekil 1b: LRA 2B’de yer alan dipinto yazıttan (-a-) detay (Kara 2019: Kat. No: 140a-b; Kara 2016: Fig. 10b); (-a-) yazıtının açık detayı (aşağıda). / Dipinto on the LRA 2B (-a-) (Kara 2019: Kat. No: 140a-b; Kara 2016: Fig. 10b); (-a-) The detail of the inscription (below).

1.	[...]γ	(XM)Γ
2.	Θ[εοῦ χάρις]	Tanrının merhameti?
3.	[...]	[...]
4.	[...]	[...]
5.	ῥ(ρχη) [...]	kabı?
6.	⊗ ΠΗζ	(<i>sextarii</i>) 88½
7.	⊗ ΠΗζ	(<i>sextarii</i>) 88½

M-Σ-I-T-⊗ biçiminde okunmuş ve çözümlenmesi şu şekilde yapılmıştır: ΘΕΜΙΣΤΟΥ / Θεμιστου (Themistos’un).¹³ Burada tespit edilen LRA 2B mühürü (-A.1a-) ise, yine amphoranın boynunda yer

almaktadır (Şek. 3). Kurallı biçimde yazılan ve okunan haliyle, yazıtın şu şekilde olduğu sanılmaktadır: *Eparkhos Ptolemaios’un*¹⁴ Dönemi (+ΕΠΙ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΕΠΑΡΧΟΥ / +ἐπὶ Πτολεμαίου ἐπάρχου).¹⁵ Söz konusu mühürün günümüz verileri ışığında Akdeniz çevresinde az sayıdaki noktada ve Constantinopolis’de ele geçtiği bilinmektedir.¹⁶

Dipintonun tespit edildiği bir LRA 2 örneğinde ise belirli bir formülasyonla yazılmış bir yazıt yer almaktadır (Şekil 1b)¹⁷. Yer yer silinmiş ve eksik kısımlar mevcut olmasına rağmen kısmen okunabilmektedir. Omuzdaki yazı büyük boyutlu harflerden oluşmakta ve başında *sextarius* simgesi bulunmaktadır (yazıtta 6. ve 7. satırlar). Yazıtın tam olması halinde; “Tanrının merhameti kazaçtır” formülü ve devamında olasılıkla ürünün nereden geldiğiyle ilgili bilgilerin yer aldığı satırların olduğu sanılmaktadır. Yazıtın en son kısmında ise ölçü birimini temsil ettiği sanılan *sextarii* ve hacmi gösteren 88½ sayısı mevcuttur. Sondaki sayı ifadesi, kulp altında kalan boyun bölümünde (-b-) de tekrarlanmıştır¹⁸. Kapasite hesaplaması ile bu amphoranın c.51,51 lt’lik hacime sahip olduğu tespit edilmiştir¹⁹. Dipinto ile karşılaştırıldığında söz konusu kapasite değerinin c.0,582 lt’ye denk gelen bir birim ile ölçüldüğü ileri sürülebilir²⁰.

Ana ürün olarak şarap ve zeytinyağı taşıdığı bilinen LR 2 amphoralarının, Küçükçekmece Göl Havzasındaki örneklerinde taşıdığı ürün/ürünleri tespitine yönelik bir yazıt ya da reçine bulgusu ile henüz karşılaşmamıştır²¹. Gerek LRA 2A gerekse de LRA 2B ve LRA 2C formlarının varlığı göz önüne alındığında, söz konusu amphora tipinin buraya birkaç yüzyıl boyunca hem zeytinyağı hem de şarap getirmiş olduğu sanılmaktadır.

¹⁴ Πτολεμαῖος ismi için, bkz. *LGPN I* 1987: 390-391; *LGPN II* 1994: 384-385; *LGPN III.A* 1997: 379-380; *LGPN III.B* 2000: 365; *LGPN IV* 2005: 293-294; *LGPN V.A* 2010: 385; *LGPN V.B* 2013: 367-368.

¹⁵ Kara 2019: Kat. No. 47.

¹⁶ Kara 2019: Tablo 3.

¹⁷ Kara 2019: Kat. No: 140. Dipintoya dair daha önceki değerlendirmeler için ayrıca, bkz: Kara 2016: Fig. 10a-c; Kara 2017: 278-80, Res. 3a-d, Çiz. 2a-b.

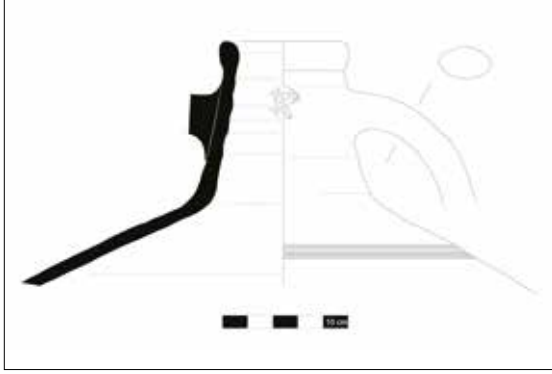
¹⁸ Dipinto görseli için, ayrıca bkz. Kara 2019: 110.

¹⁹ Hacim ölçümü boyunun başladığı yerden itibaren hesaplanmıştır. www.amphoralex.org (20.02.2019) Rigor 1981: 193-194.

²⁰ Kara 2019: 110, Kat. No. 140.

²¹ Zeytinyağı ve şarap taşıdığına dair bulgu ve öneriler için bkz. Radulescu 1973: 197-198; Hautumm 1981: 46-48; Bass 1982: 164; Abadie-Reynal 1989b: 52; Papadopoulos 1989: 85; Sodini 1993: 175; Bonifay / Pieri 1995: 111; Opait 1998: 22; Karagiorgiou 2001: 147-148; Opait 2004a: 297-298; Opait 2004b: 12; Pieri 2005: 93, Fig. 54; Şenol 2009: 149-152.

¹³ Hayes 1992: 77.

Şekil 2a: Mühürlü LRA 2C (Kara 2019: Kat. No: 83) / Stamp on LRA 2C (Kara 2019: Kat. No. 83)

Şekil 2b: Mühürlü LRA 2C (Kara 2017: Fig. 1a) / Stamp on LRA 2C (Kara 2017: Fig. 1a)

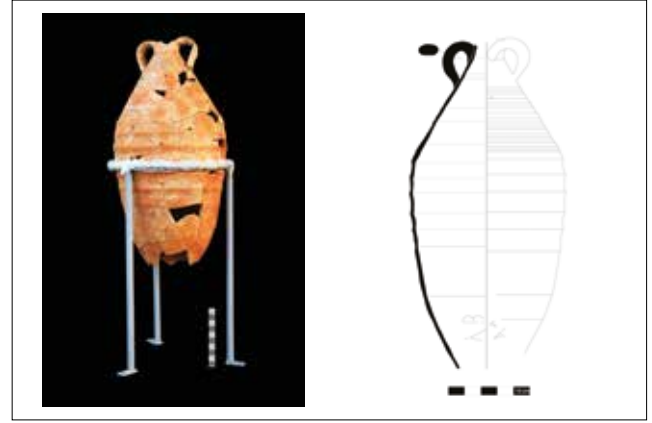

Şekil 3: Mühürlü LRA 2B (Kara 2019: Kat. No: 47) / Stamp on LRA 2B (Kara 2019: Kat. No: 47)

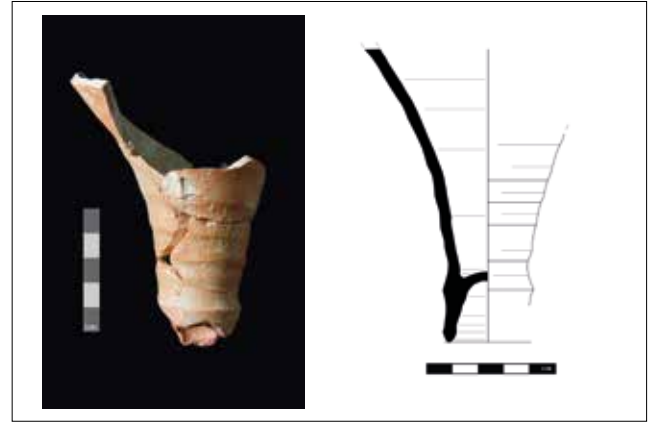
LRA 3 (*Late Roman Amphora 3* = Geç Roma Amphorası 3)²²

LR 3 amphoraları yerleşimde en yoğun (%6) ele geçen tiplerden olmamasına karşın hemen hemen tüm

²² Carthage Late Roman Amphora 3: Riley 1981: 117, Fig. 10. Diğer adları: August 55, Ballana 13a, Benghazi MR 3, Benghazi LRA 10, British Biv, Keay LIVBis, Kuzmanov VIII, Peacock – Williams Class 45, Hayes-Saraçhane Tip 3, 20, Scorpan Tip O, Zeest 95, Zemer 63-67.

Şekil 4a-b: LRA 3A2 (Kara 2019: Kat. No: 193) / LRA 3A2 (Kara 2019: Kat. No. 193)

Şekil 5a-b: LRA 3 dibi (Fotoğraf: S. KARA) (Çizim: Aydıngün et. al. 2020: Res. 3b). / The base of the LRA 3 (Photograph: S. KARA) (Drawing: Aydıngün et. al. 2020: Res. 3b)

kazı alanında görülmektedir. Ege kökenli amphora tipinin başlıca bilinen üretim merkezleri Kos Adası²³ ve Ephesos²⁴'dur²⁵. Günümüz verileri ışığında, yerleşimde ele geçen LRA 3 örnekleri çoğunlukla yoğun mika katkılı, kahverengi hamur ve aynı renk astarlıdır. Formlar, D. Pieri'nin sınıflandırmasına göre LRA 3A2-3 alt gruplarıyla benzerlik göstermektedir ve örneklerin tamamı çift kulpludur. Yerleşimde ele geçen en erken form olarak gösterilebilecek bir LRA 3A2 örneğinin de çift kulplu olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 4a-b). Yoğun mika katkılı, kırmızı (2,5 YR 5/6 red) hamurlu ve kırmızı (10 R 5/6 red) astarlıdır. MS 4. yüzyılın sonu – 5. yüzyılın başına tarihlendirilen amphoranın üzerinde iki adet kısaltma niteliği taşıyan *post-cocturam* graffiti ve omuz kısmında bir delik görülmektedir²⁶.

²³ Didioumi 2014: 170-171.

²⁴ Outschar 1993: 51-52; Bezczyk 2013: 27.

²⁵ Geç Roma – Erken Bizans formlarının dışında Proto-LRA 3 üretimi yaptığı düşünülen diğer merkezler için ayrıca, bkz. Vapur 2009: 130-132, Form 2, Kat. No. 481-494; Japp 2014: 143-149; Tekkök et al. 2016: 311vd.

²⁶ Graffitonun detaylı göreselleri için ayrıca, Kara 2019: 142, Kat. No: 193. Deliğin, birincil veya ikincil kullanıma ait olup olmadığı ya da amphora içindeki ürünün (olasılıkla şarap)

Söz konusu formun dışında daha geç döneme verilebilen LRA 3 formlarına da rastlanmıştır. Bunlardan biri olan; hafif dışa açılan içbükey dipli amphoranın MS 6. yüzyıla tarihlendiği düşünülmektedir (Şekil 5a-b)²⁷. Amphora, bol mika ve az beyaz katkı, kırmızı (2.5YR 4/8 red) hamurlu ve açık kırmızı (2.5YR 6/6 light red) astarlıdır. Her iki amphoranın da Ephesos üretimi olduğu sanılmaktadır.

LRA 3 amphoralarının taşıdığı ürün ile ilgili kanıtlara ve önerilere bakıldığında, reçine kalıntılarında rastlanmış olması nedeniyle en yoğun ele alınan düşünce şarap taşıdığı yönündedir²⁸. Başlıca toplu üretim yeri olan Ephesos amphoralarının “pahalı şarap” taşıdığı ileri sürülmüştür²⁹. Bunun yanı sıra lipid bazlı bir ürün içerdiğine dair analiz sonucu da bilinmektedir³⁰. Kazı tabakalarında ele geçen tüm LRA 3 örnekleri göz önünde bulundurularak ele geçen LR 3 amphoralarının Ephesos üretimi olduğunu ve Ephesos şarabının bu kaplar içinde Küçükçekmece Göl Havzasına taşındığını söylemek mümkündür.

Ephesus 56 Amphorası (Ephesus Type 56)

Kazı tabakalarında az sayıda *Ephesus 56*³¹ olduğu sanılan amphora parçası ile karşılaşılmıştır³². LRA 3 örnekleri gibi Ephesos üretimi olduğu sanılan bir diğer form Ephesus 56 amphorasıdır. Sivri dip yapısı ve diğer LRA 3 formlarından daha geniş boynu ile dikkat çekicidir. Ephesus 56 formunun, LR 3 formlarındaki gibi verev ilerlemeyen, nispeten düz, yüzeysel yiv yapısı da bir diğer ayırıcı özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüz bilgileri ışığında, Ephesos haricinde tespit edilen merkezlerin sayısı oldukça azdır. Kartaca, Marsilya, Brijuni, Zadar, Samos, Roma, Bodrum ve Constantinopolis’de (?) (Saraçhane Kazıları) görülen söz konusu amphoranın sadece üç merkezde tüm halde ele geçtiği bilinmektedir³³. Bunlar, Ephesos, Bodrum ve Crypta Balbi (Roma) örnekleridir³⁴. Bu veriler

fermantasyonu için kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir.

²⁷ Cf. Bezczyk 2013: 162-163, Type 54, No. 602; Waldner 2020: 315, K 1134.

²⁸ Robinson 1959: 119, F 65-66, M 126, M 373, vb; Kouveli 2014: 751; Opait 1998: 22; Bonifay 1986: 279; Bonifay / Pieri 1995: 112; Pieri 2005: 101, dipnot 186.

²⁹ Hayes 1992: 434, dipnot 9.6; Bezczyk 2013: 25; Yangaki 2005: 206.

³⁰ Rothschild-Boros 1981: 83.

³¹ Bezczyk 2013: 167-170, Type 56.

³² Geç Roma – Erken Bizans dönem tabakaları içinde tanımlanamamış veya az sayıda amphoranın dahil edildiği %25’lik orana sahip “Diğer amphoralar” grubunda değerlendirilmiştir.

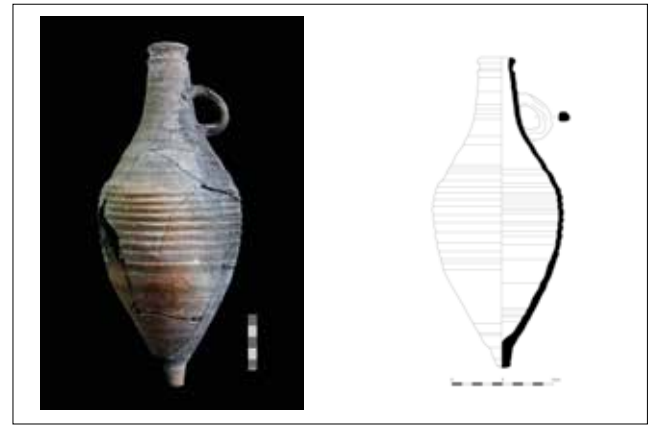
³³ Peacock 1984: 123, no. 8-9, Fig. 36.16; Hautumm 1981: 224, no. 187, Fig. 332; Bezczyk 2013: 168, dipnot 669; Bezczyk 2013: 168’den; Tomber 1988: 525, no. 532; Hayes 1992: 63, Type 3, Fig. 48.178-179.

³⁴ Bezczyk 2013: 168.

göz önüne alınarak, Küçükçekmece Göl Havzasında Ephesus 56 amphorasının bulunması ve tam ölçülerine ulaşılmış olması oldukça önemlidir (Şekil 6)³⁵. Bol mika katkı, kırmızı hamurlu (2.5YR 5/6 red) ve kahverengi (7.5YR 4/2 brown) astarlıdır. Amphoranın kapasitesi c.6,12 litre olarak hesaplanmıştır³⁶. MS 6. - 7. yüzyıllara tarihlendirilen amphoranın gövdesinde açılmış bir deliğinin olması, taşıdığı sanılan ürün ve deliğin fonksiyonu açısından dikkat çekicidir³⁷. Ephesus 56 amphorasının form özellikleri nedeniyle LRA 3’ten farklı

Şekil 6: Ephesus 56 amphorası (Kara 2016: Fig. 8) / *Ephesus 56 type amphora* (Kara 2016: Fig. 8)

Şekil 7a-b: Sardeis Tipi amphora (Kara 2020: Fig. 3. BA45) / *Sardeis Type amphora* (Kara 2020: Fig. 3. BA45)

³⁵ Çok parçalı olarak ele geçen amphoranın kazı laboratuvarında konservasyon ve restorasyon işlemleri yapılmış ve tümlendirilmiştir.

³⁶ Hacim ölçümü boyunun başladığı yerden itibaren hesaplanmıştır. www.amphoralex.org (20.02.2019) Rigor 1981: 193-194.

³⁷ Delik: 1,25 x 0,8 cm. Ephesos’ta üretildiği sanılan amphoranın zeytinyağı taşımış olabileceğine dair bir öneri mevcuttur. Bkz. bu yayında dipnot 36. Bu bağlamda, söz konusu deliğin birincil veya ikincil kullanıma ait olup olmadığı ya da fermentasyon amaçlı kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir.

bir ürün taşımış olabileceği ve bu ürünün de zeytinyağı olduğu ileri sürülmüştür³⁸. Yerleşimde şimdiye kadar bilinen bir örneği olmasına rağmen, buraya söz konusu form içinde Ephesos zeytinyağının ulaşmış olduğu düşüncesi dikkate değerdir.

“Sarveis Tipi” Amphora

*Sarveis Tipi*³⁹ amphoraları, yerleşimde az sayıda ele geçen bir amphora grubunu temsil etmektedir⁴⁰. Yerleşimde bu tipe ait en az altı adet amphora ele geçmiştir⁴¹. Hafif dışa yuvarlatılmış dar ağızlı, omuza doğru genişleyen boyunlu ve sivri dipli formun gövdesinde verev şekilde ilerleyen yivler görülmektedir. Sarveis Tipine ait kulp kesitinin dışbükey yapıda olması ve kalın cidarı, LRA 3 amphoralarından ayrılmasını sağlayan genel morfolojik özelliklerindedir⁴². Amphora; mika, az kireç ve siyah katkılı, pembemsi hamurlu (2.5YR 6/8 light red) ve aynı renk (2.5YR 6/8 light red) astarlıdır (Şekil 7a-b)⁴³. Akdeniz ve Karadeniz çevresinde oldukça az sayıdaki merkezde tespit edilen ve Sarveis tipe ait olduğu sanılan amphoranın ele geçtiği yerler arasında; Pyrgouthi, Histria, Tomis, Capidava, Sucidava, Caesarea, Constantinopolis, Sarveis, Hieropolis ve Smyrna (?) yer almaktadır⁴⁴. Sarveis çevresinde üretilmiş olduğu ileri sürülen bu tip, form ve kontekst özellikleri açısından MS 6. yüzyılın sonu - 7. yüzyılın başına tarihlendirilmiştir⁴⁵. Amphoranın 2,5 litre kapasiteye sahip olduğu anlaşılmıştır⁴⁶. Sarveis tipi amphoralarının içeriğinin yağ ya da şarabın yanı sıra, ilaç/merhem benzeri bir ürün olabileceği de ileri sürülmüştür⁴⁷.

Şekil 8: LRA 1B (Kara 2016: Fig. 5) / LRA 1B (Kara 2016: Fig. 5)

KİLİKİA BÖLGESİ

LRA 1 (*Late Roman Amphora 1* = Geç Roma Amphorası 1)⁴⁸

Günümüz çalışmaları ışığında, ilgili kazı tabakalarında en yoğun (%21) ele geçen tiplerden birinin *LR 1* amphoraları olduğu anlaşılmaktadır. LRA 1'in, Anadolu'nun Ege kıyıları, bazı Ege ve Akdeniz adalarında (Örn.Kos Adası/Halasarna yerleşimi, Kıbrıs, Girit) ve yoğunlukla Kilikia Bölgesinde üretildiği bilinmektedir. Soli-Pompeopolis, Elaiussa-Sebaste, Aegeai (Yumurtalık/Ayaş), Kos Adası/Halasarna, Paros Adası/Naoussa, Lipsi Adası, *Zygi-Petrini*, Paphos, Amathous üretimin yapıldığı merkezlerden bazılarıdır⁴⁹. Çalışmada temel alınan D. Pieri'nin oluşturduğu tipolojiye⁵⁰ göre, yerleşimde görülen örneklerin çoğunlukla LRA 1B alt grubuna ait olduğu tespit edilmiştir. Yerleşimdeki LRA 1'lerin genel yapısal özelliklerini yansıtan bir LR 1B amphorasına bakıldığında; amphora, kireç katkılı, sarımsı pembe hamurlu (7.5YR 7/6-7/8 reddish yellow) ve pembe (2.5YR 6/6 light red) astarlıdır (Şekil 8). Amphoranın boynunda ve omuzunda kırmızı ile yazılmış dipinto izleri mevcuttur. Ancak yazıt oldukça silinmiş ve okunamaz durumdadır. Boyunda yer alan yazıtın birden fazla satırda yazılı olduğu anlaşılmıştır.

³⁸ Yerleşimde şimdiye kadar bilinen bir örneği olmasına rağmen, buraya söz konusu form içinde Ephesos zeytinyağının ulaşmış olduğu düşüncesi dikkate değerdir.

³⁹ Opaıt 2004b: 18.Sarveis Type?

⁴⁰ Geç Roma – Erken Bizans dönem tabakaları içinde tanımlanamamış veya az sayıda amphoranın dahil edildiği %25'lik orana sahip “Diğer amphoralar” grubunda değerlendirilmiştir.

⁴¹ Kara 2020: 423.

⁴² Amphoranın genel morfolojik özellikleri için ayrıca, bkz. Kara 2020: 425-426.

⁴³ Kara 2020: 424.

⁴⁴ Hjohlman 2005: Fig. 16.28; 32; Condurachi et al. 1960: Fig. 11; Popescu 1976: no.154; Opaıt 2004b: 18; Paraschiv 2006: Pl.18.21; Opriş 2003: Pl.XXII.102-102a; Toropu / Tatulea 1987: Fig. 43.6; Adan-Bayewitz 1986: Fig. III.102, 2.3; Asal 2010: Kat. No. A12; Crawford 1990: 89, Fig. 484, 94, Fig. 532, 58, Fig. 245, 70, Fig. 326; Rautman 1995: Fig. 20/2.89-21/2.89, Fig. 20/2.90-21/2.90; Zaccaria-Ruggiu 2012: Fig. 22.c; Zaccaria-Ruggiu / Cottica 2007: Fig. 4.f; Karacı-Ağlar 2015: 95, Kat. 196-202.

⁴⁵ cf. Ephesos 56 için bkz. Bezeczky 2013: 168; Sarveis Tipi için bkz. Kara 2020: 430. Üretim yeri önerisi için ayrıca, bkz. Kara 2020: 429-431.

⁴⁶ Kara 2020: 424. Hacim hesabı bu program üzerinden yapılmıştır: www.amphoralex.org (20.02.2019) Rigor 1981: 193-194.

⁴⁷ Hjohlman 2005: 160; Kara 2020: 430.

⁴⁸ Carthage Late Roman Amphora 1: Riley 1981: 117, fig. 10. Diğer adları: Dressel 34, Egloff 169, Kuzmanov XIII, Agora M333, Benghazi LR Amphora 1, Anemurium Tip B, Peacock 2, Peacock – Williams 44, Keay LIII, British Bii, Scorpan Tip B, Zemer 63-67, Hayes-Saraçhane Tip 5, Ephesus Type 52 ve Yassıada Tip 1.

⁴⁹ LR 1 amphoralarının üretim özellikleri ve alanları için ayrıca, bkz. Aytek / Kızıllarslanoğlu 2018: 18; Ferrazzoli / Ricci 2010: 817-818; Williams 2005: 617; Pieri 2005: 80, Fig. 38; Şenol 2009: 145; Autret et al. 2010: 203 vd.; Şenol / Alkaç 2017: 831-836; Diamanti 2010a: 203-204, 145-147; Diamanti et al. 2014: 184; Papavassiliou et al. 2014: 159vd.; Manning et al. 2000: 247; Demesticha 2000: 549-552; Demesticha 2005: 169-170; Williams 1979: 181, Table 1; Williams 1982: 102-103; Peacock / Williams 1986: 187, Class 44; Empereur / Picon 1989: 236-243, Fig. 18-19.

⁵⁰ Tip ve alt tip tipolojisi için bkz. Pieri 2005: 71, Fig. 25.

Burada ele geçen örneklerin yoğunluklu olarak MS 6. ve 7. yüzyıllara tarihlendiği ve renk ve hamur özellikleri nedeniyle Kilikia üretimi oldukları sanılmaktadır. LR 1 amphoralarının yerleşime getirmiş olabileceği üründen bahsetmek gerekirse; söz konusu amphoranın ağırlıklı olarak şarap ve zeytinyağı taşıdığı tespit edilmiştir⁵¹. Bu dönemde, Kilikia Bölgesinde zeytinyağı üretimi ön plandadır ve ek olarak Constantinopolis'e şarap taşımada yine LRA 1'lerin kullanıldığı da bilinmektedir⁵². Kazıda ele geçen amphoraların içlerindeki organik malzemenin koruna gelmemesi nedeniyle, reçine ile kaplanmış olup olmadıklarına dair net bulgulara ulaşılamadığı için zeytinyağı ya da şarap taşıdığına dair bir sonuca varılamamıştır. Ancak bu yerleşimin Constantinopolis'den farklı bir tüketim karakterine sahip olmadığı düşüncesinden hareketle LRA 1'in buraya ulaştığı ürünün şarap olduğu sanılmaktadır. Diğer taraftan, kazıda ele geçen LR 1 amphorasına ait parçalar arasında yoğun biçimde dipinti yazılar ile karşılaşmıştır. Çoğunlukla silinmiş ve okunaksız durumda ele geçmiş olan yazıların genellikle kırmızı mürekkep ile yazılı oldukları tespit edilmiştir. Okunabilen örneklerden biri olan dipinto yazıt, kulp altındaki omuz yüzeyinde yer almaktadır (Şekil 9). Amphora; az mikalı, şamot, siyah ve kalker katkıları, pembe hamurlu (7.5 YR 7/4 pink) ve pembe (7.5 YR 8/3 pink) astarlıdır. Söz konusu örnek, çoğunlukla bir standart kapsamında ve çok küçük karakterlerle yazıldığı bilinen yazıların paralel özellikler barındırmaktadır⁵³. Yazıda: "Sergios'un kabı" ve altında amphoranın hacim değerini gösteren bir sayı ifadesi okunmuştur:

Şekil 9: LRA 1'de dipinto yazıt (Kara 2019: Kat. No: 31) / *Dipinto on the LRA 1* (Kara 2019: Kat. No. 31)

⁵¹ Kirwan 1938: 402; Opait 1998: 22; Bass 1982: 164-165; Peacock / Williams 1986: 187, Class 44; Van Alfen 1996: 203; Pieri 2005: 83; Şenol 2009: 146; Fournet / Pieri 2008: 184; Empereur 2018: 183.

⁵² Iacomini 2010: 27-28, Fig. 9.

⁵³ Cf. Kara 2019: 62-65, -B.1.2- Grubu.

Σεργίου⁵⁴ Κτῶν . . . () [...] (sayı?) = « Sergios'un ... (sayı?)⁵⁵»

Söz konusu ifade, LRA 1 dipintoları içinde en yoğun görülen yazıt geleneğinden birini temsil etmektedir. Bu bağlamda, her ne kadar bu amphora formunda okunaklı yazıtlarla karşılaşılmasa da dipinto yoğunluğunun ve söz konusu örneğin varlığı; LRA 1'lerin buraya kitlesel olarak gelmiş en az bir grup amphorayı işaret ettiğini göstermektedir. Diğer bir deyişle, bu bulgular toplu nakliye ya da ticaretin yerleşime ulaştığına dair ipuçları olarak nitelendirilebilir.

DOĞU AKDENİZ AMPHORALARI

LRA 4 (*Late Roman Amphora 4* = Geç Roma Amphorası 4)⁵⁶

Yerleşimde az sayıda (%4) ele geçen amphora tiplerinden biri de *LRA 4*'tür. MS 1. yüzyıl - MS 8. yüzyıla kadar üretildiği bilinen amphoranın ağız ve kulp özellikleri çok değişime uğramasa da, dip ve gövde genişliğinde görülen farklılıklar ile alt gruplara ayrılabilir⁵⁷. Söz konusu değişimler, D. Pieri tarafından oluşturulmuş tipolojik ve kronolojik ayrımla ortaya konmuştur⁵⁸. Küçükçekmece Göl Havzası'nda karşılaşılan *LR 4* amphoralarında genellikle olasılıkla üretimden kaynaklı dayanıksız bir hamur durumu ile karşılaşmaktadır. Bu nedenle amphora parçalarının ufalanıp dağıldığı gözlemlenmiştir. Form bütünlüğü nispeten anlaşılabilen bir amphora; kireç katkıları ve pembe (10R 5/4 weak red) hamurlu ve açık pembe (10R 7/3 pale red) astarlıdır (Şekil 10). Belirgin form özellikleri; dışa doğru yuvarlatılmış, kısa ağız kenarlı, ağızdan genişleyerek gövdeye geçişli ve silindirik gövdelidir. Amphoranın üretim alanı Doğu Akdeniz'de yer alan tarihi Filistin Bölgesi'nde (*Palaestines*) yer almaktadır ve bunun yanında Sina Yarımadasında üretildiği de düşünülmektedir⁵⁹. Küçükçekmece Göl Havzasında ele geçen formlar MS 6. - 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Amphoranın başlıca taşıdığı ürün olasılıkla şaraptır ve bunun yanı sıra balık yağı, zeytinyağı, susam ve reçine yağı taşıdığı da önerilmektedir⁶⁰. Doğu Akdeniz, Ege Çevresi ve Marmara Çevresi başta olmak üzere, Akdeniz'in batısı, Karadeniz çevresi, Kızıldeniz ve Britanya'da da yayılım gösterdiği kanıtlanmıştır⁶¹.

⁵⁴ Σέργιος ismi için, bkz. LGPN I 1987: 404; LGPN II 1994: 396; LGPN III.A 1997: 392; LGPN IV 2005: 308; LGPN V.A 2010: 402; LGPN V.B 2013: 382.

⁵⁵ Detaylı açıklama için, bkz: Kara 2019: Kat. No. 31.

⁵⁶ Carthage Late Roman Amphora 4: Riley 1981: 117, Fig. 10. Diğer adları: Almagro 54, Berenice LRA 3, Keay 54, Peacock / Williams 48-49, Kuzmanov 14, Zemer 53.

⁵⁷ Şenol 2009: 158-159; Şenol 2018: 445.

⁵⁸ Pieri 2005: Fig. 66.

⁵⁹ Riley 1979: 222; Pieri 2005: 109-110; Şenol 2018: 445.

⁶⁰ Rothschild-Boros 1981: 86; Kingsley 2001: 49-51; Pieri 2005: 110-114; Şenol 2018: 445.

⁶¹ Riley 1979: Fig. 46; Bass 1982: 183-184, P73; Şenol 2000:

Şekil 10: LRA 4 (Fotoğraf: S.KARA) /
LRA 4 (Photograph: S. KARA)

LRA 5-6 (*Late Roman Amphora 5-6* = Geç Roma Amphorası 5-6)⁶²

Yerleşimin Geç Roma – Erken Bizans dönemi tabakalarındaki LR 5-6 amphoraları yoğunluğu fazla olmamasına rağmen (%8) hemen hemen alanın tümünde tespit edilebilmektedir. Tüm ya da tüme yakın parçalarının ele geçmemesinin, olasılıkla LRA 4'le benzer hamur durumuna sahip olmasından kaynaklandığı sanılmaktadır. Diğer taraftan bulunan gövde parçalarının bazılarında dipinto yazıların varlığından söz etmek mümkündür. Kireç ve taş katkılı, pembe (10R 6/6 light red) hamurlu ve açık pembe (7.5YR 8/3 pink) astarlı amphora bunlardan birini temsil etmektedir (Şekil 11). Gövdede görülen yazı, amphoranın ticari kullanımı yani ürün taşıdığı zaman içinde yazılmış bir yazıya aittir. Söz konusu amphora üzerinde kırmızı mürekkep ile yazılmış bir sıra (yivlerin arasında kalan düz gövde yüzeyinde) yazı açıkça görülebilmektedir. Ancak, gerek bu amphorada gerekse de diğer LRA 5/6 gövde parçalarında karşılaşılan dipintolar içinde yazımsal bütünlük sağlayan ya da okunaklı/anlamalı bir yazıt özelliği gösteren herhangi bir örnekle karşılaşılmamıştır. c.MS 4. – 10. yüzyıllar aralığında üretildiği sanılan bu iki grup amphoranın üretim alanının tarihi Filistin Bölgesi (*Palaestines*) olmasının dışında, Abu Mina ve Abu Billou'da da (Mısır) üretildiği günümüz araştırmaları

244-247, Harita 40; Kingsley 2001: Fig. 3.4; Opait 2004b: 20-22; Pieri 2005: Fig. 70, 197-200; Şenol 2009: 159; Bezczyk 2013: 171.

⁶² Carthage Late Roman Amphora 5-6: Riley 1981: 117, Fig. 10. Diğer adları: Egloff 186-190, Kuzmanov VI, Keay 66, Peacock - Williams Pieri 46-62-63, "Late Bag-Shaped Amphoras", AE 5-6 (Amphores Égyptiennes 5-6).

Şekil 11: LRA 5/6'de dipinto yazı izi (Fotoğraf: S.KARA) /
Trace of the dipinto on LRA 5/6 (Photograph: S. KARA)

ile kanıtlanmıştır⁶³. Söz konusu amphoraların taşıdığı sanılan ürünler arasında zeytinyağı, salamura balık ve balık ürünleri mevcuttur, ancak en yoğun taşınan ürünün şarap olduğu düşünülmektedir⁶⁴. LR 5/6 amphoralarına Akdeniz ve Karadeniz'de sıklıkla karşılaşılmamasının yanında, Atina, Roma, Kartaca, Marsilya, Aleksandria, Capidava ve Constantinopolis (Saraçhane Kazıları) gibi başlıca merkezlerde de bulunmuştur⁶⁵.

LRA 7 (*Late Roman Amphora 7* = Geç Roma Amphorası 7)⁶⁶

Mısır'da üretildiği bilinen LRA 7 amphoraları yerleşimde nispeten az (%4) karşılaşılan tiplerden biridir⁶⁷. Kahverengi-kiremit rengi hamurlu ve astarlı amphora düz ağız kenarlı, silindirik boyunlu, dibe doğru kademeli olarak daralan gövdeli, ince ve küt diplidir. Boyundan başlayan kulplar içbükey bir eğimle birlikte omuzda bağlanmaktadır. Omuzda ve gövdede düzensiz kalınlıkta ve yer yer aralıklı yivler mevcuttur. Amphoranın en dikkat çekici özelliklerinden biri olarak ilk kullanım ya da ikincil kullanımından kalma fermante delikleri mevcuttur (Şekil 12a-b). Söz konusu deliklerin matkap yardımıyla açıldığı anlaşılmıştır. Amphoranın kapasitesi c.5,12 litre olarak ölçülmüştür⁶⁸. Mısır'da üretildiği bilinen amphora

⁶³ Riley 1979: 223-224; Bonifay / Pieri 1995: 112-113; Pieri 2005: 124-125; Dixneuf 2011: 144-145. Üretildiği dönem aralığı için bkz. Pieri 2005: 114.

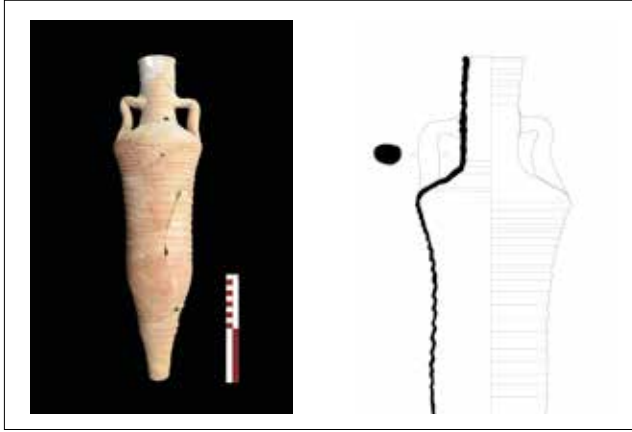
⁶⁴ Bonifay / Pieri 1995: 112-113; Kingsley 2001: 49-51; Opait 2004b: 23-24; Pieri 2005: 125-128; Şenol 2009: 170-171.

⁶⁵ Robinson 1959: 68, K108, 115, M329-330; Peacock / Williams 1986: 191, Class 46; Hayes 1992: 65, Type 7, Fig. 48. 172-173; Bonifay / Pieri 1995: 112-113; Sagui 1998: 318, 9.5-6; Şenol 2000: 255-258, Harita 43; Kingsley 2001: Fig. 3.4; Opait 2004b: 23; Pieri 2005: 121, Fig. 78; Şenol 2009: 171.

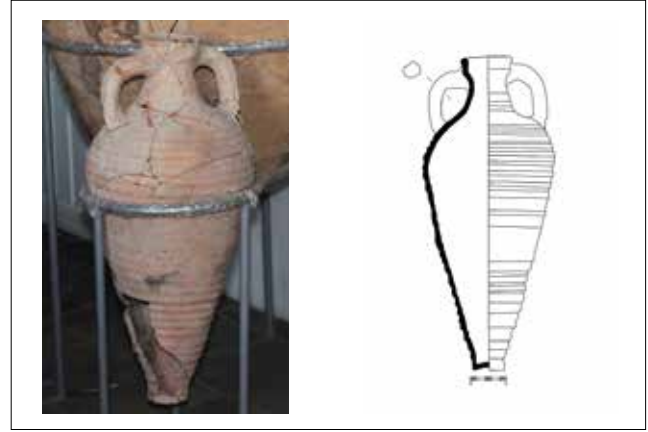
⁶⁶ Carthage Late Roman Amphora 7: Riley 1981: 117, Fig. 10. Diğer adları: Bailey Type 37, Egloff 172-180; Peacock - Williams 52A, AE 7 (Egyptian Amphora Type 7).

⁶⁷ Pieri 2005: 128-132.

⁶⁸ Hacim ölçümü boyunun başladığı yerden itibaren hesaplanmıştır. www.amphoralex.org (20.02.2019) Rigor

Şekil 12a-b: LRA 7 (Fotoğraf: Kara 2016: Fig. 6) (Çizim: B.GÜLKAN-S.KARA) / LRA 7 (Photograph: Kara 2016: Fig. 6) (Drawing: B.GÜLKAN-S.KARA)

Şekil 13a-b: Crypta Balbi 1 amphorası (ölçeksiz) (Fotoğraf: Ü.KARA) (Çizim: B.GÜLKAN-S.KARA). / *Crypta Balbi 1 amphora (non-scale)* (Photograph: Ü.KARA) (Drawing: B.GÜLKAN-S.KARA).

tipine ait bu formun, gerek D. Peri'nin yaptığı tipolojiye gerekse de Dixneuf'un Mısır buluntuları temelinde yaptığı tipolojiye göre MS 7. yüzyılın ortası - 7. yüzyıl sonu aralığına tarihlendiği düşünülmektedir⁶⁹. Mısır'da ele geçmiş ve buradaki forma benzer bir amphoranın içinde reçine kalıntıları ile karşılaşılmış olması oldukça dikkat çekicidir⁷⁰. LR 7 amphoralarının şarabın yanı sıra balık taşıdığı da bilinmektedir⁷¹. Güncel araştırmalar ile başta Roma, Constantinopolis, Kartaca, Milan, Ravenna ve Ephesos gibi önemli merkezlerin yanı sıra Akdeniz'deki pek çok merkezde de karşılaşılmaktadır⁷².

Crypta Balbi 1 Amphorası⁷³

Crypta Balbi 1 amphorası alanda az sayıda ele geçen bir başka tipi temsil etmektedir⁷⁴. Günümüz bulgularına dayanarak, tüm kazı alanında ele geçmediği ve daha dar bir alanda karşılaşıldığı anlaşılmaktadır. Şu anki veriler ışığında, en az beş adet amphora tespit edilmiştir. Ele geçen bir Crypta Balbi 1 amphorasının yapısına bakıldığında; az gözenekli ve yoğun kireç katkılı, pembe (2.5YR 6/8 light red) hamurlu ve pembe (2.5YR 7/6 light red) astarlı olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 13a-b). Dışa çekik ağızlı, kısa ve genişleyen boyunlu, omuzdan genişleyen omuzlu ve dibe doğru daralan gövdeli ve içbükey diplidir. İçbükey kesite sahip kulplar, ağız kenarının hemen altından başlayıp omuzda bağlanmaktadır. Amphoranın

kapasitesi c.5,09 litre olarak hesaplanmıştır⁷⁵. Crypta Balbi'de (Roma) ele geçen formlarından tanımlanmış amphoranın form ve kil özellikleri açısından tarihi Filistin Bölgesinin (*Palaestines*) kuzeyinde üretildiği önerilmiştir⁷⁶. Amphoranın Roma örnekleri MS 7. yüzyıla, Korinth'de ele geçenler MS 7. yüzyılın ortasına / III. çeyreğine ve Levant amphoralarının değerlendirildiği bir çalışmada ise MS 7. yüzyılın sonuna tarihlendirilmiştir⁷⁷. Bu bağlamda, Küçükçekmece Göl Havzası kazılarında bulunan örnekler MS 7. yüzyılın başı ve sonu aralığına verilebilmektedir. Amphoranın taşıdığı ürüne dair herhangi bir veri mevcut olmadığından buraya hangi ürünü getirdiği henüz bilinmemektedir.

MARMARA BÖLGESİ

Zeest 80 Amphoraları⁷⁸

I. B. Zeest tarafından 1960 yılında tanımlanmış amphoranın MS 1. yüzyılda başlayan üretiminin, geçirdiği form gelişimleri ile birlikte c.MS 7. yüzyıla kadar sürdüğü anlaşılmaktadır⁷⁹. Söz konusu form gelişimleri de göz önünde bulundurularak amphoranın boyutunun zaman içinde uzadığı ve kapasitesinin 100 litreyi bulan bir versiyona kavuştuğu sanılmaktadır⁸⁰. Bu bilgiler dahilinde yüksekliğinin ve genişliğinin azımsanmayacak ölçülerde olmasına karşın, kazı alanında

1981: 193-194.

⁶⁹ cf. Pieri 2005: Fig. 86.7/8; Dixneuf 2011: AE 7-1.5 Variantes A-C, Fig. 148: 87-14; Fig. 159: 329; Şenol 2018: Fig. 154; Fig. 156. Üretim merkezleri için ayrıca, bkz. Dixneuf 2011: 157-163.

⁷⁰ Dixneuf 2011: AE 7-1.5 Variantes A-C, Fig. 159: 329.

⁷¹ Şenol 2009: 172; Şenol 2018: 158.

⁷² Hayes 1992: 66-67, Type 12, Fig. 49.189-192; Pieri 2005: 132, 201-202; Bezeczky 2013: 172, Type 58; Şenol 2018: 159.

⁷³ Sagui 1998: 318, Fig. 10.1; Sagui 2001: 291-292, II.3.163.

⁷⁴ Geç Roma – Erken Bizans dönem tabakaları içinde tanımlanamamış veya az sayıda amphoranın dahil edildiği %25'lik orana sahip "Diğer amphoralar" grubunda değerlendirilmiştir.

⁷⁵ Hacim ölçümü boyunun başladığı yerden itibaren hesaplanmıştır. www.amphoralex.org (20.02.2019) Rigor 1981: 193-194.

⁷⁶ Reynolds 2005: 570-573.

⁷⁷ Sagui et al. 1997: Fig. 2,7; Sagui 1998: 318, Fig. 10.1; Sagui 2001: 292, II.3.163; Slane / Sanders 2005: 273, 278, 4-21, Fig. 11; Reynolds 2005: 572.

⁷⁸ Zeest 1960: 114-115; Diğer adları: Hayes-Saraçhane Tip 4, (Riley) Mid Roman 5, Knossos Tip 38, Scorpan Tip D.

⁷⁹ Kronolojik gelişim özellikleri için ayrıca, bkz. Zeest 1960: 114-115; Opait 1987: 247-250; Kara 2019: 146-150.

⁸⁰ Opait 2004b: 26.

küçük parçalar halinde ve az sayıda bulunmaktadır⁸¹. Ele geçen örneklerden ise, profil özelliklerine dair oldukça az veriye ulaşılabilmektedir. Tespit edilmiş bir kulp parçasının taşçık, kalker, siyah katkılı ve az mikali katkılı, kırmızı (2.5YR 7/8 light red) hamurlu ve açık kahverengi-kırmızı (2.5YR 6/4 light reddish brown) astarlı olduğu görülmektedir (Şekil 14). Kulbunda parmak izi baskı ile yapılmış bir mühürleme uygulaması mevcuttur. Söz konusu uygulamanın, amphora formunda yapılan öncü mühürleme uygulamalarından biri olduğu önerilmiştir⁸². Amphora MS 4. yüzyıl sonu - 5. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir⁸³.

Ele geçen boyun parçası ise, üzerindeki graffito yazı nedeniyle oldukça dikkat çekicidir. Amphora, yoğun taş ve kalker katkılı, turuncu (2.5 YR 6/6 orange) hamurlu ve kırmızı (10 R 6/6 reddish) astarlıdır⁸⁴. Paralel örnekler

Şekil 14: Zeest 80 amphorasında baskı izi mühür (Kara 2019: Kat. No: 226) / *The fingerprint stamps on the Zeest 80* (Kara 2019: Kat. No: 226)

temel alınarak, söz konusu yazının amphoranın kulbun altındaki boyun yüzeyine ait olduğunu ve yazının yatay duracak biçimde yazıldığını söylemek mümkündür. Üzerinde görülen graffitoda ise, ME (mü-epsilon) (=45) yazıtı ile karşılaşılmıştır (Şekil 15). Yazının burada büyük olasılıkla “45” birime ya da üretim yeriyle ilişkili bir ifadeyi işaret ettiği sanılmaktadır⁸⁵. Amphora MS 4. yüzyılın sonu - 5. yüzyıl aralığına verilmiştir⁸⁶. Söz konusu amphoraya, Constantinopolis’in yanı sıra, Karadeniz ve Akdeniz’de de rastlanılmıştır; Aleksandria, Berenice, Ostia, Atina, Knossos, Ephesos, Smyrna-Agora, Odessos, Sacidava ve Histria başlıca ele geçtiği

⁸¹ Geç Roma – Erken Bizans dönem tabakaları içinde tanımlanamamış veya az sayıda amphoranın dahil edildiği %25’lik orana sahip “Diğer amphoralar” grubunda değerlendirilmiştir.

⁸² Kara 2019: 150, 159.

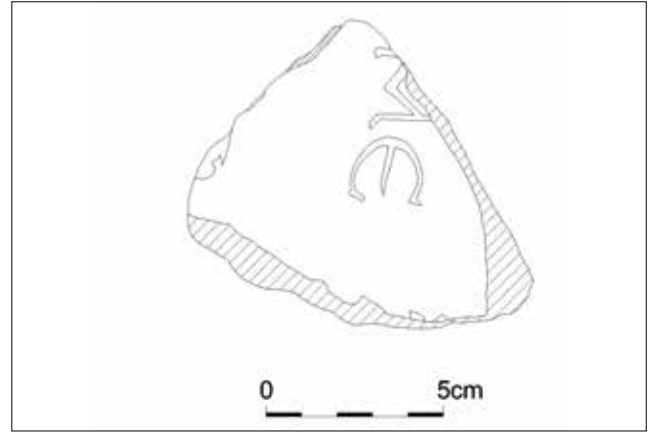
⁸³ Kara 2019: Kat. No: 226.

⁸⁴ Kara 2019: Kat. No: 234.

⁸⁵ Kara 2019: 169.

⁸⁶ Kara 2019: Kat. No: 234.

merkezlerdendir⁸⁷. Son zamanlarda yapılan çalışmalar ile, üretim yerinin Kyzikos çevresi ya da Thessalia’da, Marmara Adası, Marmara Denizi ya da Çanakkale Boğazı çevresinde aranması gerektiği önerilmiştir⁸⁸. Amphoranın taşıdığı ürüne dair görüş ise, balık sosu, şarap ya da zeytin/zeytinyağı olabileceği yönündedir⁸⁹. Diğer taraftan, son zamanlarda ortaya konan sonuçlardan yola çıkılarak Constantinopolis’e yoğun olarak geldiği ve *annonna* üretimi ile ilişkili olabileceği ileri sürülmüştür⁹⁰.

Şekil 15: Zeest 80 amphorasında graffito yazıt (Kara 2019: Kat. No: 234) / *Graffito on the Zeest 80 amphora* (Kara 2019: Kat. No: 234)

KARADENİZ BÖLGESİ

Kolkhis/East Pontic (= Doğu Karadeniz) Amphorası⁹¹

Küçükçekmece Göl Havzası’nda Kolkhis Amphorasına ait olabileceği düşünülen oldukça az sayıda amphora parçası mevcuttur⁹². Ele geçen dip parçası; dibe doğru daralan silindirik gövdeli, konik biçimli küt-sivri diplidir (Şekil 16a-b). Hamurda kırmızı ve beyaz katkı yanı sıra yoğun miktarda siyah katkı mevcuttur. Kırmızı (10R 5/8

⁸⁷ Hayes 1992: 63, Type 4, Fig. 47, no. 158-160; Karagöz 2007: 167; Kara 2019: Kat. No: 207-210, 213vb.; Şenol 2000: 191-193; Riley 1979: 188-189; Panella 1986: 612-13, Fig. 2a-b, 3a-b; Robinson 1959: 69, K115; Lang 1955: 285; Hayes 1983: 55, Tip 38; Bezeczky 2013: 173-74, Type 60; Şenol 2015: 248, Resim 2; Minchev 2011: 143vd.; Scorpan 1975: 288; Opait 2004b: Pl.16.4.

⁸⁸ Swan 2010: 114; Kara 2019: 217.

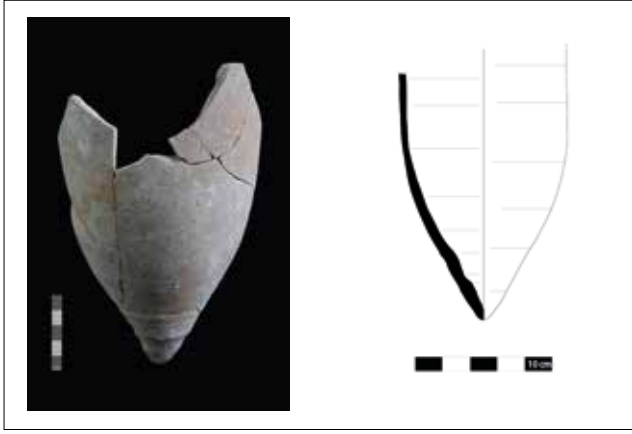
⁸⁹ Swan 2010: 114; Opait / Paraschiv 2013: 318; Opait 2017: 596.

⁹⁰ Swan 2010: 114-115; Kara 2019: 210.

⁹¹ Tsetskhladze / Vnukov 1992: 357vd. Diğer adları: “Tyritake Type”, East Pontic (“Doğu Karadeniz”), Pseudo-Colchis, Zeest 103, Kuzmanov IX, Antonova Tipi 1, Romancuk, Sazanov ve Sedikova Tipi 1.

⁹² Geç Roma – Erken Bizans dönem tabakaları içinde tanımlanamamış veya az sayıda amphoranın dahil edildiği %25’lik orana sahip “Diğer amphoralar” grubunda değerlendirilmiştir.

red) hamurlu ve pembe (2.5YR 6/6 light red) astarlıdır. Bu formun özellikleri açısından Chersonesos'daki MS 6. yüzyıl sonu – 7. yüzyıl başı tabakalarında ele geçmiş alt tipi (EP IIIA/E IIIB)⁹³ temsil ettiği düşünülmektedir⁹⁴. Gürcistan'da (Nokalakevi-Archaeopolis) üretildiği tespit edilen bu amphora tipinin içeriğine dair yapılan öneri ise, şarap/ucuz şarap taşıdığı yönündedir⁹⁵. Constantinopolis ve Karadeniz'in Anadolu kıyılarında ele geçmesinin yanında Karadeniz kıyısındaki diğer ülkelerde yer alan (Örn.Gürcistan, Rusya, Kırım, Romanya) merkezlerde de sıklıkla karşılaşılmaktadır⁹⁶. Theodosius Limanı'nda⁹⁷ (Constantinopolis) ele geçen örneğin de EP III alt grubuna dahil edilebilecek form özellikleri taşıması göz önünde bulundurulduğunda, Gürcistan'dan yola çıkan (ucuz?) şarabın Küçükçekmece Göl Havzasına da yaklaşık eş zamanlı olarak getirildiği düşünülebilir.

Şekil 16a-b: Kolkhis amphorası (Fotoğraf: S.KARA) (Çizim: Ü.KARA-B.USTABAŞ) / *Cholchian amphora* (Photograph: S.KARA) (Drawing: Ü.KARA-B.USTABAŞ)

BATI AKDENİZ BÖLGESİ

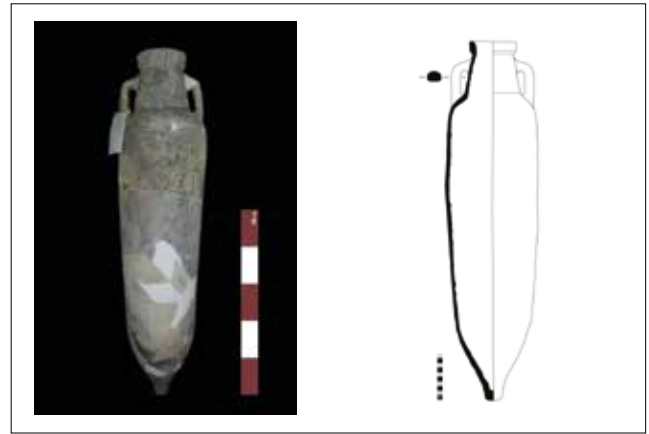
Kuzey Afrika Amphoraları

Kuzey Afrika üretimi amphoralar, günümüze kadar yapılan çalışmalara göre yerleşimde Batı Akdeniz'i temsil eden tek amphora grubunu oluşturmaktadır. Ele geçen

amphora sayısının az olmasına (%5) rağmen nispeten form çeşitliliği bakımından daha zengin olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşimde ele geçen Kuzey Afrika amphoralarından birisi *Spatheion*⁹⁸ amphorasıdır. Alt gruplarının içinde oldukça küçük boyutlu ve düşük kapasiteli formlarının yanında daha büyük ve nispeten yüksek kapasiteli olanları da bilinmektedir. Tüm formlarının üretimleri göz önünde tutularak üretiminin ve kullanımının c.MS 4. yüzyıl sonu - 5. yüzyıl başından 7. yüzyıl sonu - 8. yüzyıl başına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır⁹⁹. Yerleşimde görülen küçük boyutlu bir *Spatheion* amphorası; kireç

Şekil 17a-b: Spatheion amphorası (Fotoğraf: S.KARA) (Çizim: Aydıngün et. al 2020: Res. 3a) / *Spatheion amphora* (Photograph: S.KARA) (Drawing: Aydıngün et. al 2020: Res. 3a)

Şekil 18a-b: Kuzey Afrika amphorası (Fotoğraf: Kara 2016: Fig. 7) (Çizim: B.GÜLKAN) / *North African amphora* (Photograph: Kara 2016: Fig. 7) (Drawing: B.GÜLKAN)

katkılı ve kahverengi (5YR 4/4 reddish brown) hamurlu ve grimsi (5YR 6/2 pinkish gray) astarlıdır (Şekil 17a-b)¹⁰⁰. Söz konusu amphoraların Kuzey Afrika'nın dışında Cartagena'da (İspanya) da üretildiği kanıtlanmıştır, ancak burada ele geçen *Spatheion* amphorasının Kuzey

⁹³ East Pontic IIIA/East Pontic IIIB

⁹⁴ Cf.Paraschiv 2006: 197, Pl. 8.51; Inaişvili / Khalvashi 2011: 265-266; Opait 2015: 286.

⁹⁵ Tsetskhladze / Vnukov 1992: 357vd.; Lomitashvili / Colvin 2010: 36-38, Pl.19-22; Vnukov 2011: 278; Opait 2015: 288, 289. Form gelişimi ve yapısal özellikleri için ayrıca, bkz. Vnukov 2010: 29vd., Pl.14-16; Opait 2015: 283vd.

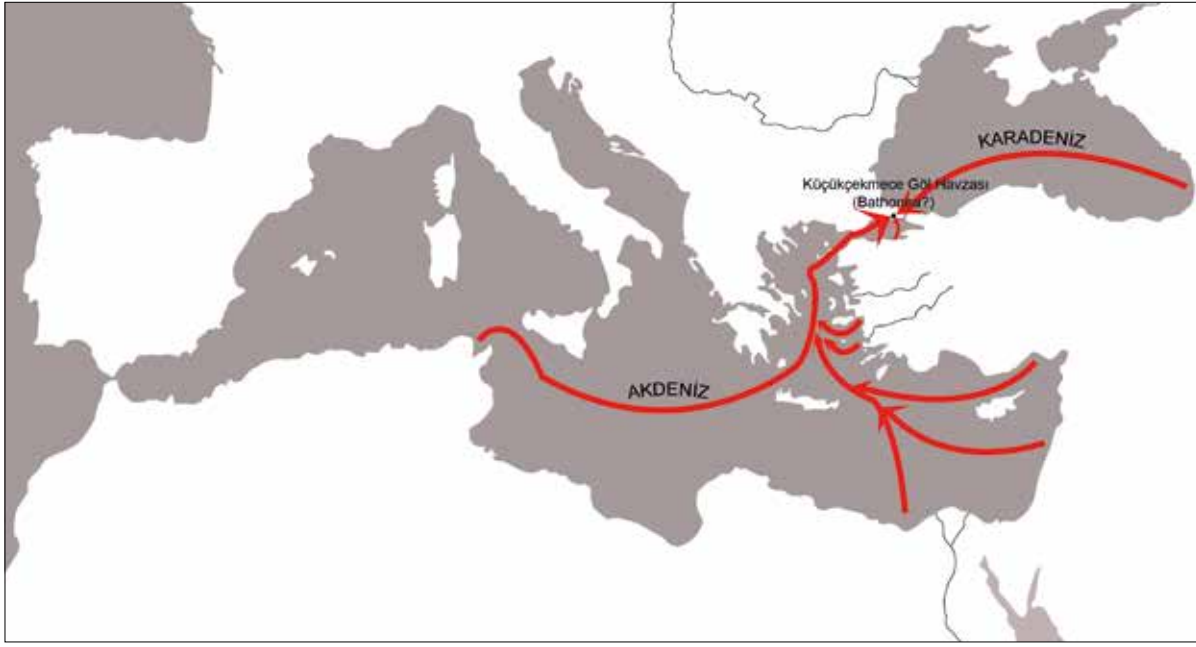
⁹⁶ Gökçay 2007: Res. 22 (üst-soldan üçüncü); Kassab-Tezgör / Akkaya 2000: 127vd.; Opait 2004b: 32, Colchian Amphoras, Pl.20,4; Opait 2015: 286; Inaişvili / Khalvashi 2011: 265-266; Oprüş 2003: 84-85, PL.XXIX, 173-173a; Paraschiv 2006: Pl. 8.49-51; Inaişvili / Vashakidze 2010: 152, Pl.86.

⁹⁷ Gökçay 2007: Res. 22 (üst-soldan üçüncü).

⁹⁸ Grace 1979: Fig. 67-68. Diğer adları: Benghazi LRA 8. Keay 26, Scorpan 16, Peacock – Williams 51; Ephesus Type 70.

⁹⁹ Bonifay 2005: 452-453, Fig. 1.

¹⁰⁰ Aydıngün et. al 2020: Res. 3a.

Şekil 19: Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) yerleşimine gelen amphoraların üretim merkezlerinden yola çıkış rotası (Çizim: S.KARA) /

Afrika'da (Tunus) üretildiği sanılmaktadır¹⁰¹. Garum, bal, mercimek ve zeytinyağı gibi ürünleri taşıdığı önerilmiş olmasına rağmen asıl içerdiği ürünün şarap olduğunu düşünülmektedir¹⁰². Morfolojik olarak benzerleri ile karşılaştırıldığında *Spatheion type 3C* alt tipine dahil olduğu ve MS 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendiği önerilebilir¹⁰³. Amphora formunun, Akdeniz ve Karadeniz çevresinde geniş bir alana yayıldığı bilinmektedir¹⁰⁴.

Yerleşimde görülen Kuzey Afrika amphoralarından bir başka form örneği laboratuvar çalışması ile tümlenmiş olan bir amphoradır (Şekil 18a-b)¹⁰⁵. Amphora; kireç katkılı, pembemsi-gri (7.5YR pinkish gray) hamurlu ve açık gri (2.5YR 7/2 light gray) astarlıdır¹⁰⁶. Amphoranın c.19,48 litre hacime sahip olduğu hesaplanmıştır¹⁰⁷. Amphoranın ne taşıdığına dair bilgi oldukça kısıtlı olsa

da Afrika üretimi olabileceği düşünülmektedir¹⁰⁸. Benzer formlarının bulguları temel alındığında yerleşime balık ve/veya balık ürünü, kabuklu deniz ürünü, zeytinyağı veya şarap getirmiş olabileceği sanılmaktadır¹⁰⁹. Amphoranın morfolojik benzerleri incelenerek üretim tarihini MS 6. yüzyıl ve 7. yüzyıl aralığına vermek mümkündür¹¹⁰.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea ?) kazılarında güncel kazı çalışmalarının ağırlıklı olarak MS 6. – 7. yüzyıllara tarihlenen tabakalarda devam ediyor olması nedeniyle, elde edilen veriler çoğunlukla bu yüzyılların tüketim hayatına ışık tutmaktadır. Tabaka kazılarının halen devam etmesi sonucunda nihai bir istatistiki çalışma yapılmamıştır, ancak MS 6. - 7. yüzyıllar tabakalarından en yoğun gelen iki tipin LR 1 ve LR 2 amphoraları olduğu açıkça görülebilmektedir. Diğer taraftan, kazının bu tabakalarında; Sardeis Tipi, Ephesus 56, LRA 3, Zeest 80, *Spatheion* ve diğer Kuzey Afrika amphoralarının yanı sıra, Kolkhis ve Levant Bölgesinde üretildiği sanılan *Crypta Balbi 1* amphoraları da sayıca az olmalarına karşın önemli bir çeşitlilik oluşturmaktadır. Söz konusu amphoralarda çoğunlukla birden fazla alt grup örneği ile karşılaşmış olması, aynı amphora tipinin birbirinden farklı atölye ve/veya dönemleri temsil ettiğini de düşündürmektedir. Bu bağlamda, buradaki yerleşimin Geç Roma – Erken Bizans dönemini temsil eden yüzyıllarda aralıksız kullanıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁰¹ Keay 1984: 215; Bonifay 2004: 127-129; Bonifay / Pieri 1995: 97.

¹⁰² Keay 1984: 215; Bonifay 2004: 129; Bonifay 2005: 453.

¹⁰³ Bonifay 2004: 128; Cf. Riley 1979: Fig. 92.362 ve 364; Keay 1984: 216-217, Type 26G, Fig. 90; Hayes 1992: 67, Type 14, Fig. 49.186; Bonifay / Pieri 1995: Fig. 1.6; Bonifay 2004: 127-129; Bonifay 2005: Fig. 6-sağ.

¹⁰⁴ Riley 1979: 227; Bass 1982: 181, P66; Keay 1984: 219, 650-652; Peacock / Williams 1986: 203; Hayes 1992: Type 14; Bonifay / Pieri 1995: 97; Bonifay 2004: 127-129; Şenol 2000: 403; Opait 2004b: 38; Pieri 2005: Fig. 2, 8. *Spatheion*; Şenol 2009: 276.

¹⁰⁵ Kara 2016: Fig. 7.

¹⁰⁶ Amphoranın içinde bulunduğu mimari olasılıkla bir yangına maruz kaldığı için amphoranın dış yüzeyi ve temas eden cidar ve iç yüzeyinde de renk bozulmaları gözlemlenmiştir.

¹⁰⁷ Hacim ölçümü boyun çizgisinin başladığı yerden itibaren hesaplanmıştır. www.amphoralex.org (20.02.2019) Rigor 1981: 193-194.

¹⁰⁸ Bonifay 1986: 294.

¹⁰⁹ Keay 1984: 193; Bonifay 1986: 300-301.

¹¹⁰ Cf. Bonifay 1986: 288, Fig. 11.46-47, 294, Fig. 15.71; Keay 1984, Type 26.Var1, 191, Fig. 88.1-2.

Diğer taraftan yukarıda bahsi geçen amphoraların yola çıkış merkezlerine bakılarak (hepsinin ilk kullanım oldukları varsayıldığında); Marmara Denizi çevresi (?), Ege Denizi çevresi ve adaları, Kilikia Bölgesi, Levant Bölgesi, Doğu Karadeniz ve Kuzey Afrika'dan (Tunus) ağırlıklı olarak şarap ve zeytinyağının yerleşime taşındığını söylemek mümkündür (Şekil 19). Şarap ve zeytinyağının kalite ve bölgesel farklılıklar gözetilerek farklı tipler içinde buraya ulaşması şaşırtıcı değildir. Örneğin, Kolkhis amphorasının içerdiği sanılan “ucuz” şarabın ve Ephesos'dan geldiği bilinen “pahalı” şarabın (katma değeri yüksek şarabın) yaklaşık aynı tarihlerde aynı varış noktasında buluşmuş olması, ek olarak ikisinin de az orana sahip olması; hem tedarik hem de ticaret ürününü göstermesi açısından değerlendirilmelidir. Ürünler için ele geçen veriler oldukça kısıtlı olmasına rağmen, tip ve form çeşitliliği ile balık mahsulü ve zeytin gibi ürünlerin de sürekli olmasa bile zaman zaman buraya getirilmiş olması oldukça önemli bir ihtimaldir.

Bu veriler ışığında yerleşimde herhangi bir gıda üretimi yapılmış olsa bile (tarım alanlarına ve denize yakınlık göz önünde bulundurulduğunda), dışarı satışı yapılmayan, kısa süreli tüketilen ve sınırlı depolanan ürünler olabileceği sanılmaktadır. Dahası, yerleşimdeki gıda ihtiyacını karşılamak için, tamamen kendi kendine yeterliliğin söz konusu olmadığını ve/veya nüfusun yoğunluğunun bu yeterliliği aşacak biçimde fazla olduğunu düşünmek de mümkündür.¹¹¹

Küçükçekmece Göl Havzasında (Bathonea?) ele geçen amphora tiplerinin Akdeniz ticaret ağı içindeki yerine dair bir değerlendirme yapmak gerekirse; yukarıdaki tüm veriler ve sonuçlar ışığında, yerleşimde ele geçen amphoraların genel anlamda hem Constantinopolis'de hem de Roma sınır hattındaki (*limes*) yerleşim ve garnizonlardaki amphora tip ve formlarla paralel bir çeşitlilikte olduğu anlaşılmaktadır. Statüsüne bakılmaksızın, yerleşimin Marsilya, Roma, Constantinopolis gibi başkent ve dönemin önemli ve yönetsel merkezlerinden olan kentlerle paralel tarihlerde ve oldukça benzer tüketim alışkanlığına sahip olması, Constantinopolis ile olan sıkı bağlantısını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Amphoralar özelinde bakıldığında, Akdeniz ve Karadeniz'den yola çıkan ürünlerin dağıtım rotası kapsamında Küçükçekmece Göl Havzası'na (Bathonea?) da uğranmış olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, tüketim maddelerinin ne kadarının serbest ticaret ne kadarının tedarik kapsamında buraya ulaştığının henüz oranlar düzleminde bilinmemesine rağmen,

günümüzde ortaya çıkan rota ve ürün çeşitliliği ile her iki vasıtanın, diğer bir deyişle hem serbest ticaretin hem de *annona* tedarikinin buraya ulaşmış olduğu sanılmaktadır. Bu konular, olası üretim ve tüketim alışkanlıkları ile birlikte ileride ayrıntılı incelenmesi ve aydınlatılması gereken başlıklardan bazılarıdır. Gelecekte yapılacak daha kapsamlı ticari bağlantı çalışmalarıyla yerleşimin statü ve ticaretine dair daha çok bilgiye ulaşılabileceği düşünülmektedir.

TEŞEKKÜR

Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) Kazıları Başkanı ve Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Şengül AYDINGÜN'e katkıları için teşekkürü borç bilirim. Ek olarak; kazı, laboratuvar ve belgeleme çalışmalarında emeği geçen tüm çalışma arkadaşlarıma teşekkür ederim.

¹¹¹ Bu noktada zeytinyağının gıda olarak tüketilmesinin dışında; tıbbi, aydınlanma gibi hayati ihtiyaçlar için de kullanıldığı unutulmamalıdır.

KISALTMALAR

ABSA

The Annual of the British School at Athens

AE

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ANMED

Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri Bülteni

ArkST

Arkeometri Sonuçları Toplantısı

ASOR

The American Schools of Oriental Research

BCH

Bulletin de correspondance hellénique

CEDAC Carthage

Centre d'études et de documentation archéologique de la conservation de Carthage (Tunis)

DAM

Documents d'archéologie méridionale.

DOP

Dumbarton Oaks Papers

Hesperia

The Journal of the American School of Classical Studies at Athens

IJNA

The International Journal of Nautical Archaeology

JRA

Journal of Roman Archaeology

KST

Kazı Sonuçları Toplantısı

LPGN I

FRASER, P. M. / MATTHEWS, E. 1987. **A lexicon of Greek personal names: Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica**, Oxford.

LGNP II/II.A

FRASER, P. M. / MATTHEWS, E. / OSBORNE, M. J. / BYRNE, S. G. 1994. **A lexicon of Greek personal names: Attica**, Oxford.

LGNP III.B

FRASER, P. M. / MATTHEWS E. 2008. **A lexicon of****Greek personal names: The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia**, Oxford.

LGNP IV

FRASER, P. M. / MATTHEWS E. 2005. **A lexicon of Greek personal names: Macedonia, Thrace, Northern Shores of the Black Sea**, Oxford.

LGNP V.A

FRASER P. M. / MATTHEWS E. / CORSTEN T. 2010. **A lexicon of Greek personal names: Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia**, Oxford.

LGNP V.B

FRASER, P. M. / MATTHEWS, E. / CORSTEN, T. 2013. **A lexicon of Greek personal names: Caria to Cilicia**, Oxford.

LRCW

Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean

RAN

Revue archéologique de Narbonnaise

RCRF Acta

Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta

RDAC

Report of the Department of Antiquities Cyprus

KAYNAKÇA

ABADIE-REYNAL, C. 1989.

“*Les amphores protobyzantines d’Argos, IVe – VIe siècles*”. **Recherches sur la céramique byzantine BCH.Suppl.**18: 47-56.

ADAN-BAYEWITZ, D. 1986.

“*The Pottery from the Late Byzantine Building and its Implications*”. **Excavations at Caesarea Maritima: 1975, 1976, 1979: Final Report**. Levine, L. I. ve Netzer, E. (Eds.) Jerusalem: 90-131.

VAN ALFEN, P. G. 1996.

“*New light on the 7th-century Yassi Ada shipwreck. Capacities and standard sizes of LRA I amphoras*”. **JRA** 9: 189-213.

ARTHUR, P. 1989.

“*Aspects of Byzantine economy: An evaluation of amphora evidence from Italy. Recherches sur la céramique byzantine*”. **BCH Suppl.**18: 79-93.

ASAL, R. 2010.

“*Yenikapı Marmaray ve Metro Kurtarma Kazıları Buluntuları Işığında İstanbul’un Roma ve Bizans Dönemi Deniz Ticareti*” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne)

ATİK, Ş. 2018.

“*Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) Buluntuları Işığında Sosyal Yaşam Kurguları*”. **Bütün Yollar Avcılardan Geçer**. İstanbul: 229-242.

AUTRET, C. / YAĞCI, R. / RAUH, N. K. 2010.

“*Soli/Pompeïopolis’de LRA I Amphora Fırını Alanı / An LRA I Amphora Kiln Site at Soli/Pompeïopolis*”. **ANMED** 8: 203-207.

AYDINGÜN, Ş. 2017a.

“*Nehir-Göl-Deniz Birleşiminde bir kazı yeri (ilk beş yıllık çalışma)*”. İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları-Excavations of Küçükçekmece Lake Basin (Bathonea). Aydingün, Ş. (Ed.), İstanbul: 1-68.

AYDINGÜN, Ş. 2017b.

“*Bathonea ismi üzerine veriler ve yorumlar*”. İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları-Excavations of Küçükçekmece Lake Basin (Bathonea). Aydingün, Ş. (Ed.), İstanbul: 69-94.

AYDINGÜN, Ş. / AYDINGÜN, H. / ÖNİZ, H. 2014.

“*Küçükçekmece lake’s basin antique harbours*”. **BYZAS 19, Harbors and Harbor Cities in the Eastern Mediterranean from Antiquity to the Byzantine Period: Recent Discoveries and Current Approaches**, Ladstatter, S., Pirson, F. ve Schmidts, T. (Eds.): 427-444.

AYDINGÜN Ş. / ATİK Ş. / AYDINGÜN H. / KARA, Ü. / ENEZ, A. / KAYA, D. 2020.

“*Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazıları 2018 Yılı Çalışmaları*”. **41. KST 2019**, 4. Cilt: 243-255.

AYTEK, A. / KIZILARSLANOĞLU, H. A. 2018.

“*Elaiussa Sebaste Üretimi “Geç Roma I” Amforalarının Geleneksel Tipoloji ve Geometrik Morfometrik Analizlerle Değerlendirilmesi*”. **MASROP E-Dergi** 12/2: 16-44.

BASS, G. F. 1982.

“*Pottery*”. **Yassı Ada**. Vol. 1, College Station: 155-189.

BEZECZKY, T. 2013.

The amphorae of Roman Ephesus, Wien.

BONIFAY, M. 1986.

“*Observations sur les amphores tardives à Marseille d’après les fouilles de la Bourse (1980-1984)*”. **RAN** 19: 269-305.

BONIFAY, M. 2004.

Etudes sur la céramique romaine tardive d’Afrique. Oxford.

BONIFAY, M. / PIERI, D. 1995.

“*Amphores du 5e au 7e s. à Marseille: Nouvelles données sur la typologie et le contenu*”. **JRA** 8: 94-119.

CONDURACHI, E. / POPESCU, E. 1960.

“*Şantierul Arheologic Histria*”. **Materiale şi cercetări arheologice** 7: 227-271.

CRAWFORD, J. S. 1990.

The Byzantine shops at Sardis. Cambridge Mass.; London.

DEMESTICHA, S. 2000.

“*The Paphos kiln. Manufacturing techniques of LR I amphoras*”. **RCRF Acta** 36: 549-554.

DEMESTICHA, S. 2003.

“*Amphora production on Cyprus during the late Roman period*”. **VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999**. Athena: 469-476.

DEMESTICHA, S. 2005.

“*Some thoughts on the production and presence of the Late Roman amphora 13 on Cyprus*”. **Trade relations in the eastern Mediterranean from the late Hellenistic period to late Antiquity**: 169-178.

DIAMANTI, C. 2010a.

Local production and import of amphoras at Halasarna of Kos island (5th-7th c.): Contribution to the research of the production and distribution of the Late Roman/Proto-Byzantine amphoras of the Eastern Mediterranean, Athena.

DIAMANTI, C. 2010b.

“Stamped Late Roman/Proto-Byzantine Amphoras from Halasarna of Kos”. **RCRF Acta** 41: 1-8.

DIAMANTI, C. 2015.

“Amphora Production at the Aegean Sea during the 5th-7th Centuries. The Case of a Workshop at Paros Island: Preliminary Results”. **Tourner autour du pot ...: Les ateliers de potiers médiévaux du Ve au XIIe siècle dans l'espace européen : actes du colloque international de Douai (5-8 octobre 2010)**. Caen: Presses Universitaires de Caen: 541-545.

DIAMANTI, C. 2016.

“The Late Roman Amphora Workshops of Paros Island in the Aegean Saea”. **RCRF Acta** 44: 691-697.

DIAMANTI, C. / KOUZELI, K. / PETRIDIS, P. 2014.

“Archaeology and Archaeometry in Late Roman Greece: the Case of Mainland and Insular Settlements, Workshops and Imports”, **LRCW 4**, vol.I.: 81-192.

Bottom of Form

DIDIOUMI, S. 2014.

“Local pottery production in the island of Cos, Greece from the early Byzantine Period. A preliminary report”. **LRCW 4**, vol.I.: 169-180.

DIXNEUF, D. 2011.

Amphores égyptiennes: Production, typologie, contenu et diffusion (IIIe siècle avant J.-C. - IXe siècle après J.-C.), Alexandrie.

EMPEREUR, J.-Y. 2018.

“The Late Roman amphorae found in Amathus harbour”, **The Hellenistic Harbour of Amathus Underwater excavations 1984-1986**, vol.2: 181-190.

EMPEREUR, J.-Y. / PICON, M. 1989.

“Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranéenne Orientale”. **Amphores Romaines Et Histoire Économique: Dix Ans De Recherche: Actes Du Colloque De Sienne, 22-24 Mai 1986**: 223-248.

EMPEREUR, J. / VERLINDEN, C. 1987.

“The underwater excavation at the ancient port of Amathus in Cyprus”. **IJNA** 16: 7-18.

FERRAZZOLI, A. F. / RICCI, M. 2010.

“Un Centro di Produzione delle Anfore LR 1: Elaiussa Sebaste in Cilicia. Gli Impianti, Le Anfore”. **LRCW 3**, vol.II: 815-826.

FOURNET, J.-L. / PIERI, D. 2008.

“Les dipinti amphoriques d'Antinoopolis”. **Antinoopolis I, Istituto papirologico G. Vitelli**, Bastianini, G. ve Pitaudi, R. (Eds.): 175-216.

GEROUSHI, E. 2014.

“A late Roman workshop at Dilesi in Boeotia”. **LRCW 4**, vol.I.: 193-201.

GRACE, V. 1979.

Amphoras and the ancient wine trade, Princeton; N.J

GÖKÇAY, M. M. 2007.

“Yenikapı Kazıları / Metro-Marmaray Projesi”. **İdol** 34: 16-27.

HAUTUMM, W. I. 1981.

Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit, Fulda.

HAYES, J. W. 1983.

“The Villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery”. **ABSA** 78: 97-169.

HAYES, J. W. 1992.

Excavations at Saraçhane in Istanbul, vol. 2: Pottery, Princeton.

HJOHLMAN, J. 2005.

“Pyrgouthi in Late Antiquity”. **Pyrgouthi: A rural site in the Berbati Valley from the early Iron Age to Late Antiquity: excavations by the Swedish Institute at Athens 1995 and 1997**. Eds. J. Hjothlman, A. Penttinen & B. Wells, Stockholm: 127-266.

IACOMI, V. 2010.

“Some Notes on Late-Antique Oil and Wine Production in Rough Cilicia (Isauria) on the Light of Epigraphic Sources: Funerary Inscriptions from Korykos, LR 1 Amphorae Production in Elaiussa Sebaste and the Abydos Tariff”. Eds. Ü. Aydınoglu & A. K. Şenol, **Antik çağda Anadolu'da zeytinyağı ve şarap üretimi**: 19-32.

INAIŞVILI, N. / VASHAKIDZE, N. 2010.

“Typology and Chronology of Greek, Roman and Early Byzantine Amphorae from Petra-Tsikhisdziri”. **PATABS I, production and trade of amphorae in the Black Sea**: 151-152, pl. 81-86.

- INAIŞVILI, N. / KHALVASHI, M. 2011.
“Byzantine Amphorae from Southwestern Georgia”.
PATABS II, production and trade of amphorae in the Black Sea: 265-270, pl. XXI-XXII.
- JAPP, S. 2014.
“Micaceous water jars in Pergamon: a specific variant of the Late Roman 3 amphora”. **LRCW 4**, vol.I.: 143-149.
- KARA, Ü. 2015.
“Yenikapı Limanı’nda Ele Geçen Damgalı Amphoralar”.
Antikçağ’da Doğu Akdeniz’de Zeytinyağı ve Şarap Üretimi. Diler, A., Şenol, A. K. ve Aydınöğlü, Ü. (Eds.), İzmir: 243-250.
- KARA, Ü. 2016.
“Küçükçekmece Göl Havzası Arkeolojik Kazılarında Yürütülen Amphora Çalışmaları”. **TINA Denizcilik ve Arkeoloji Dergisi 6**: 48-63.
- KARA, Ü. 2017.
“Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea?) Kazıları’nda Ele Geçen Dipintolu LR 2 ve Damgalı LR 13 Amphoraları”. İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları-Excavations of Küçükçekmece Lake Basin (Bathonea). Aydınöğlü, Ş. (Ed.), İstanbul: 277-285.
- KARA, Ü. 2019.
“Geç Antik Çağ’da (M.S. 4. - 7. yüzyıl) Doğu Akdeniz’de Üretilen Ticari Amphoralarda Dipinti, Graffiti ve Mühür Kullanımı” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir)
- KARA, Ü. 2020.
“A Group Of One-Handled “Sardis Type” Amphorae From The Excavations at Küçükçekmece Lake Basin (Bathonea ?)”, **OLBA XXVIII**: 421-438.
- KARA, Ü. 2021.
“Geç Antik Çağ Amphoralarında Görülen Yazıt ve Mühürler Işığında Annona Sistemi: LRA 1, LRA 2, LRA 3 ve Zeest 80”, **Arkeoloji Dergisi 2021/2**, 65-79.
- KARAGIORGOU, O. 2001.
“LR 2: A container for the military annona on the Danubian border?” **Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity, Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29th May 1999**, Kingsley, S. ve Decker, M. (Eds.): 129-166.
- KARAGÖZ, Ş. 2007.
“Üsküdar, Gerçeğe Dönüşen Kent”. **ArkeoAtlas 6**: 162-167.
- KARCI-AĞLAR, G. 2015.
“Smyrna Agorası’nda Ele Geçen Ticari Amphoralar (1998-2006 Kazıları)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir)
- KASSAB-TEZGÖR, D. / AKKAYA, M. 2000.
“Les amphores “Pseudo-Colchidiennes” du musée de Samsun”. **Anatolia Antiqua 8**: 127-141.
- KEAY, S. J. 1984,
Late Roman amphorae in the western Mediterranean: A typology and economic study: the Catalan evidence, Vol.I-II, Oxford.
- KINGSLEY, S. 2001.
“The Economic Impact of the Palestinian Wine Trade in Late Antiquity”. **Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity**, Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29th May 1999, Kingsley, S. ve Decker, M. (Eds.): 44-68.
- KIRWAN, L. P. 1938.
“Inscriptions”. **The royal tombs of Ballana and Qustul, Text**. Emery, W. B. ve Kirwan, L. (Eds.), Cairo: 400-405, pl. 117-118.
- KOUVELI, A. G. 2014.
“Excavations for the new Acropolis Museum in Athens: Amphorae from a domestic well of a Late Roman house”. **LRCW 4**, vol.I.: 749-759.
- LANG, M. 1955.
“Dated jars of Early Imperial Times”. **Hesperia 24/4**: 277-285, pl. 79-80.
- LOMITASHVILI, D. / COLVIN, I. 2010.
“Late Roman Early Byzantine Kilns and Production from Nokalakevi – Archaeopolis”. **PATABS I, production and trade of amphorae in the Black Sea: 35-38**, pl. 19-22.
- MANNING, S. W. / MONKS, J. S. / SEWELL, D. A. / DEMESTICHA, S. 2000.
“Late Roman Type Ia amphora production at the Late Roman site of Zygi-Petrini, Cyprus”. **RDAC**: 233-257.
- MEGAW, A. H. S. / JONES, R. E. 1983.
“Byzantine and Allied Pottery: A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution”. **ABSA 78**: 235-263.
- MINCHEV, A. 2011.
“Early Byzantine Amphorae with Graffiti and Christian Stamps from a Shipwreck in the Bay of Varna (Bulgaria)”. **PATABS II, production and trade of amphorae in the Black Sea:143-159**.

- OPAIT, A. 1987.
 “Amfore romane de mare capacitate. Considerații tipologice”. **Studii și cercetări de istorie veche și arheologie** 38: 245–258.
- OPAIT, A. 1998.
 “New pottery from the circular harbour of Carthage”. **CEDAC Carthage Bulletin** 18: 21-35.
- OPAIT, A. 2004a.
 “The eastern Mediterranean amphorae in the province of Scythia”. **Transport amphorae and trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the international colloquium at the Danish Institute at Athens, september 26-29, 2002**: 293-308.
- OPAIT, A. 2004b.
Local and imported ceramics in the Roman province of Scythia (4th-6th centuries AD): Aspects of economic life in the province of Scythia, Oxford.
- OPAIT, A. 2015.
 “Some East Pontic amphorae of Roman and Early Byzantine time”. **The Danubian lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th century BC - 10th century AD)**: 283-291.
- OPAIT, A. 2017.
 “On the local production and imports of wine in the Pontic and Lower Danube regions (1st century bc to 7th century ad). An overview”. **LRCW** 5, vol.II.: 579-612.
- OPAIT, A. / PARASCHIV, D. 2013.
 “On the Wine, Olive Oil and Fish Supply of the Countryside in Roman Dobruğa (1st-3rd Centuries AD)”. **Pontica** 46, 2013, Suppl.2: **Patabs III, production and trade of amphorae in the Black Sea**: 317-336.
- OPRIȘ, I. C. 2003.
Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos. Secolele IV - VI p.Chr., București.
- OUTSCHAR, U. 1993.
 “Produkte aus Ephesos in alle Welt?”, **Wien, ÖAI, Berichte und Materialien** 5/2: 47-52.
- ÖNİZ, H. 2017.
 “Küçükçekmece Göl Sonar Tarama Çalışmaları”. **İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları-Excavations of Küçükçekmece Lake Basin (Bathonea)**, Aydıngün, Ş. (Ed.), İstanbul: 167-180.
- PANELLA, C. 1986.
 “Oriente ed occidente: Considerazioni su alcune anfore egee di età imperiale a Ostia”. **BCH Suppl.**13: 609-636.
- PAPADOPOULOS, J. K. 1989.
 “Roman Amphorae from the Excavations at Torone”. **AE** 128: 67-103.
- PAPAVASSILIOU, E. / SARANTIDIS K. / PAPANIKOLAOU, E. 2014.
 “A ceramic workshop of the Early Byzantine period on the island of Lipsio in the Dodecanese (Greece): Preliminary approach”. **LRCW** 4, vol.I.: 159-168.
- PARASCHIV, D. 2006.
Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec: 1 – 7 p. Chr.), Iași.
- PEACOCK, D. P. S. 1984.
 “Amphorae: Typology and Chronology”. **The avenue du President Habib Bourguiba, Salammbo: 2. (1. The avenue du President Habib Bourguiba, Salammbo.)**, Fulford, M. G. ve Peacock, D. P. S. (Eds.), Sheffield: 116-128.
- PEACOCK, D. P. S. / WILLIAMS, D. F. 1986.
Amphorae and the Roman economy: An introductory guide, London.
- PIERI, D. 2005.
Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine (Ve-VIIe siècles): Le témoignage des amphores en Gaule, Beyrouth.
- POPESCU, E. 1976.
Inscriptiile grecesti si latine din secolele IV-XIII descoperite în România, Bucurest.
- PORTALE, E. / ROMEO, I. 2000.
 “Le anfore locali di Gortina ellenistica e romana”. **RCRF Acta** 36: 417-426.
- RADULESCU, A. 1973.
 “Amfore Cu Inscriptii de la Edificiul Roman cu Mozaic Din Tomis”. **Pontica** VI: 193-207.
- RAUTMAN, M. L. 1995.
 “Two late Roman wells at Sardis”. **ASOR** 53: 37-84.
- REYNOLDS, P. 2005.
 “Levantine amphorae from Cilicia to Gaza: a Typology and Analysis of Regional Production Trends from the 1st to 7th Centuries”. **LRCW** 1: 563-612.
- RIGOR, Y. 1981.
 “Méthode géométrique simple de calcul du volume des contenants céramiques”. **DAM** 4: 193-194.

- RILEY, J. A. 1979.
“The coarse pottery from Berenice”. **Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice), vol.II:** 91-467.
- RILEY, J. A. 1981.
“The pottery from the cisterns 1977.1, 1977.2, 1977.3”. **Excavations at Carthage conducted by the University of Michigan 6:** 85-124.
- ROBINSON, H. S. 1959.
Pottery of the Roman period: Chronology. Princeton, N.J.
- ROTHSCHILD-BOROS, M. C. 1981.
“The Determination of Amphora Contents”. **Archaeology and Italian society. Prehistoric, Roman and medieval studies:** 79-89.
- RUDOLPH, W. / SHEEHAN, M. 1979.
“Excavations at Porto Cheli and vicinity. Preliminary report, 5. The early Byzantine remains”. **Hesperia 48:** 294-324.
- SAGUI, L. 1998.
“Il deposito della Crypta Balbi: una testimonianza imprevedibile sulla Roma de VII secolo?”. **Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del convegno in onore di John W. Hayes. Roma, 11-13 maggio 1995:** 305-330.
- SAGUI, L. 2001.
“Anfore”. **Roma. Dall’antichità al medioevo. Archeologia e Storia nel Museo Nazionale Romano Crypta Balbi:** 291-294.
- SAGUI, L. / RICCI M. / ROMEI, D. 1997.
“Nuovi Dati Ceramologici per la Storia Economica di Roma tra VII e VIII Secolo”. **La céraque médiévale en Méditerranée, Actes du Vie congrès de L’aiecm2 Aix-en-Provence 13-18 novembre 1995:** 35-48.
- SAYAR, M. H. 2017.
“Geç Antik Çağ’da İstanbul’un Batısındaki Arazinin Tarihi Coğrafyası”. **İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları-Excavations of Küçükçekmece Lake Basin (Bathonea), Aydıngün, Ş. (Ed.), İstanbul:** 111-117.
- SCORPAN, C. 1975. “Ceramica romano-bizantină de la Sacidava”. **Pontica 8:** 263-313.
- SLANE, K. W. / SANDERS, G. D. 2005.
“Corinth. Late Roman horizons”. **Hesperia 74:** 243-297.
- STANISLAWSKI B. 2017,
“The destination port of the way from the Varagians to the Greeks, a centre of ‘Bizantinization’ of the Rus’ community”. **İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları-Excavations of Küçükçekmece Lake Basin (Bathonea), Aydıngün, Ş. (Ed.), İstanbul:** 445-463.
- SODINI, J. 1993.
“La contribution de l’archéologie à la connaissance du monde byzantin (4e-7e siècles)”. **DOP 47:** 139-184.
- SWAN, V. G. 2010.
“Dichin (Bulgaria): the destruction deposits and the dating of Black Sea amphorae in the fifth and sixth Centuries A.D”. **PATABS I, production and trade of amphorae in the Black Sea:**107-118.
- ŞENOL, A. K. 2000.
“İskenderiye Kazılarında Ele geçen Amphoralar Işığında Kentin Roma Dönemi Şarap, Zeytinyağı, Salamura Balık ve Sos Ticareti” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir)
- ŞENOL, A. K. 2009.
AETAM (Arslan Eyce Taşucu Amphora Müzesi)’da Bulunan Ticari Amphoralar ve Akdeniz’de Ticaretin İzleri, Mersin.
- ŞENOL, A. K. 2015.
“Smyrna Kazılarında 2007-2011 yılları arasında bulunan Ticari Amphoralar”. **Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları: I. Çalıştay Bildirileri.** Ersoy, A. ve Şakar, G. (Eds.), İstanbul: 243-256.
- ŞENOL, A. K. 2018.
Commercial amphoras in the Graeco-Roman Museum of Alexandria, Alexandrie.
- ŞENOL, A. K. / ALKAÇ, A. 2017.
“The rediscovery of an LR 1 workshop in Cilicia and the presence of LRA 1 in Alexandria in the light of new evidence”. **LRCW 5,** vol.II: 831-842.
- TEKİN, O. 2009.
“Byzantion’un Etnik Yapılanması ve Bir Örnek: Bathonea Bir Lokalizasyon Önerisi Üzerine Düşünceler”. **Arkeoloji ve Sanat Dergisi 132:** 139-141.
- TEKKÖK, B. / AKYOL, A. A. / KADIOĞLU, Y. K. / ALBUZ, G. 2016.
“Thyatira Seramik Çalışmaları 2013-2014 Arkeometrik Analiz Sonuçları”. **31. ArkST 11-15 Mayıs 2015, Erzurum.** Ankara: 311-330.
- TOMBER, R. 1988.
“Pottery from the 1982-83 excavations”. **The circus and a Byzantine cemetery at Carthage,** vol.I. Humphrey, J. H. (Ed.), Ann Arbor: 437-528.
- TOROPU, O. / TATULEA, C. 1987.
Sucidava Celei, Bucureşti.

TSARAVOPOULOS, A. 1986.

“*H αρχαία πόλη της Χίου*”. **Ηοροç** 4: 124-144.

TSETSKHLADZE, G. R. / VNUKOV, S. Y. 1992.

“Colchian amphorae: typology, chronology, and aspects of production”. **ABSA** 87: 357-386.

VAPUR, Ö. 2009.

“*Menderes Magnesiası Hypokaustlu Yapı Yerel Üretim Seramikleri*” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara)

VNUKOV, S. J. 2010.

“*Problems of “Brown Clay” (Cholchian Amphora Studies. Typology, Chronology, production Centres, Distribution)*”. **PATABS I, production and trade of amphorae in the Black Sea**: 29-32, Pl. 6, 1-4, Pl. 14-16.

VNUKOV, S. J. 2011.

“Colchean” Amphorae from Abkhazia”. **PATABS II, production and trade of amphorae in the Black Sea**: 271-278, pl. XXIII.

YANGAKI, A. G. 2005.

La céramique des IVe – VIIIe siècles ap. J. – C. d’Eleutherna: Sa place en Crète et dans le bassin égéen. Athènes.

ZACCARIA-RUGGIU, A. / COTTICA, D. 2007.

“*Hierapolis di Frigia fra tarda antichità ed 21 secolo: L’apporto dello studio degli spazi domestici nell’insula 104*”. **RdA** 31: 139-189.

ZACCARIA-RUGGIU, A. 2012.

“*Un quartiere residenziale: L’insula 104*”. **Hierapolis di Frigia. V, Le attività delle campagne di scavo e restauro, 2004-2006**. D’Andria, F., Caggia, M. P. ve Ismaelliv, T. (Eds.) İstanbul: 419-442.

WALDNER, A. 2020.

Die Chronologie der Kuretenstraße: Archäologische Evidenzen zur Baugeschichte des unteren Embolos von Ephesos von der lysimachischen Neugründung bis in die byzantinische Zeit, Wien.

WILLIAMS, D. 1979.

“*The heavy mineral separation of ancient ceramics by centrifugation: A preliminary report*”. **Archaeometry** 21: 177-182.

WILLIAMS, D. F. 1982.

“*The petrology of certain Byzantine amphorae. Some suggestions as to origins*”. **Colloque sur la céramique antique. Actes. Carthage, 23 – 24 juin 1980**: 99-107.

WILLIAMS, D. F. 2005.

“*An Integrated archaeometric approach to ceramic fabric recognition. A study case on Late Roman Amphora I from the eastern Mediterranean*”. **LRCW 1**: 613-624.

ZEEST, I. B. 1960.

Keramicheskaya Tara Bospora. Issledorani po arkheologia. (Rusça)

PERSPECTIVES ON THE STRUCTURAL TYPOLOGY OF THE LATE BRONZE-IRON AGE GRAVES IN IRANIAN AZERBAIJAN

İRAN AZERBAYCAN'DA GEÇ BRONZ-DEMİR ÇAĞI MEZARLARININ YAPISAL TİPOLOJİSİ ÜZERİNE PERSPEKTİFLER

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 09 Nisan 2021	Received: April 09, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 30 Nisan 2021	Peer Review: April 30, 2021
Kabul: 19 Ekim 2021	Accepted: October 19, 2021

DOI : 10.22520/tubaar2021.29.005

Hossein NASERİ SOMEEH * - Alireza HEJEBRİ NOBARI ** - Kamaledin NIKNAMI ***

ABSTRACT

The Bronze and Iron periods mark a move towards further deepening of social and cultural complexities, which eventually would culminate in the rise of early states in northwest Iran. The advent in this period of the extramural cemeteries also gives rise to speculations over the types of communities, convictions, and religious orientations of the contemporary populations. In these cemeteries, the structure of the graves and their burial goods convey concepts and symbols that can help shed some light on part of the questions regarding the culture of the associated populations. Architectural data are available from dozens of burial grounds thus far investigated in Iranian Azerbaijan. Excavations at these places have identified a wide range of similarities and dissimilarities in their placement as well as the structure, construction materials, and burial goods of their graves. Drawing on the excavated data, the present paper is an attempt to appraise the mortuary customs with a special focus on the types of structures of graves in the late Bronze-Iron period. The results reveal a great variability in the form and structure of the burials, to the extent that occasionally two or three different grave types occur at a single cemetery. The exact determining factors for these discrepancies and their scope still elude us as no conclusive evidence exist at present to advance any tenable hypothesis, and one can simply offer some conjectures in this regard. Yet, geography, belief systems, social, economic and political statuses of the buried, and ethnicity were in all probability some of the key factors at work in the emergence of such varied grave architectures.

Keywords: Late Bronze, Iron age, Graves Typology, Iranian Azerbaijan.

- * PhD at Tarbiat Modares University, Archaeology Department, Tehran, Iran.
e-posta: hoseinnaseri16@gmail.com ORCID: 0000-0002-6345-7150
- ** Professor at Tarbiat Modares University, Archaeology Department, Tehran, Iran.
e-posta: hejebri@modares.ac.ir ORCID: 0000-0002-5698-8535
- *** Professor at Tehran University, Archaeology Department, Tehran, Iran.
e-posta: kniknami@ut.ac.ir ORCID: 0000-0001-5273-8179

ÖZET

Bronz ve Demir çağları, kuzeybatı İran'daki erken devletlerin yükselişiyle sonuçlanacak olan sosyal ve kültürel karmaşıklıkların daha da derinleşmesine yönelik bir hareketi işaret etmektedir. Bu dönemde, şehir dışı mezarlıklarının ortaya çıkışı, aynı zamanda, çağdaş nüfusun topluluk, inanç ve din yönelim tipleri hakkında spekülasyonlara yol açmaktadır. Mezarlıklarda bulunan mezarların yapısı ve gömü eşyaları, ilgili toplulukların kültürüyle ilgili soruların bir kısmına ışık tutmaya yardımcı olabilecek kavram ve semboller taşımaktadır. Bunun yanı sıra İran Azerbaycan'ında incelenmiş düzinelerce mezarlık alanlarından elde edilmiş mimari veriler bulunmaktadır. Bu yerlerde yapılan kazılarda, mezarların yerleşimi, yapısı, inşaat malzemeleri ve gömme eşyalarında çok geniş ve çeşitli benzerlikler ile aynı zamanda farklılıklar tespit edilmiştir. Kazı verilerinden yola çıkan bu makale, özellikle geç Bronz-Demir çağındaki mezar yapı tiplerine odaklanarak gömü geleneklerini değerlendirmeye yöneliktir. Sonuçlar, bazen tek bir mezarlıkta iki veya üç farklı mezar tipinin ortaya çıkması şeklinde, definlerin biçim ve yapısında büyük bir çeşitlilik olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tutarsızlıklar ve kapsamalar için kesin belirleyici faktörler hala anlaşılmamakta olup, şu anda herhangi bir savunulabilir hipotezi ileri sürmek için kesin bir kanıt bulunmadığından, bu konuda basit bazı varsayımlarda bulunulabilmektedir. Yine de gömülenlerin bulunduğu coğrafya, inanç sistemleri, sosyal, ekonomik, politik durumlar ve etnik kökenin tamamı olasılıkla bu kadar çeşitli mezar mimarisinin ortaya çıkmasında kilit faktörlerden bazıları olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Geç Tunç, Demir Çağı, Mezar Tipolojisi, İran Azerbaycanı.

INTRODUCTION

Reconstruction of the social life of early man is contingent on having detailed information about the various facets of his life, and grave architecture, nature of burial objects, body treatment, and burial remains are some of the major archaeological resources of a society that can help gain the required insight¹. From the prehistory to the present time, varying attitudes towards death have caused diverse patterns in the architecture of graves and their burial goods, evincing the ways in which man thought of the phenomenon of death. What is suggested by the mortuary practices is the fact that the phenomenon was of particular importance, and that the qualitative and quantitative diversity seen in grave architecture and ornaments, burial goods, and burial positions echo differences in belief systems, social and political organizations, economic ties, and subsistence modes between different cultures².

The late Bronze and early Iron period witnessed dramatic transformations in ancient societies, represented most conspicuously by the technological advances in pottery, tools and metal objects, and emergence of monumental architectural plans. Other notable changes concerned burial customs on the Iranian plateau and most parts of Western Asia as the arrival of urbanism put a permanent end to the long lasting tradition of intramural burial, supplanting it with interring the dead in discrete extramural cemeteries, which generally lay beyond the settled areas.

Numerous surveys and excavations at the Iron Age cemeteries of northwest Iran have produced a large body of data, which have so far been treated at the level of individual sites and have rarely been used in an integrated, holistic research on the typology of graves structure. Thus, the present paper, adapting a comparative approach, seeks to embark on a broad classification of the different grave types in terms of their building materials and structural forms, building on all major field investigations that have so far covered the region. The material for the study comes from several surveys and excavations in the east and west quarters of Iranian Azerbaijan, with the most notable sites such as Hasanlu³, Haftavan⁴, Dinkha⁵, Geoy (Gök) Tepe⁶, Yanik Tepe⁷, Göy (Gök) Masjid (Masjed-e Kabud/Blue

Mosque)⁸, Se-Girdan⁹, Jafarabad¹⁰, Khorramabad¹¹, Zard Khaneh¹², Shahar Yeri¹³, Khangah of Gilavan¹⁴, and Boynu Yogun¹⁵ (Fig. 1).

GEOGRAPHICAL LOCATION AND CHARACTERISTICS OF THE REGION

Human societies and natural geography form two major constituent components of a landscape. Landscape is a natural but also a cultural phenomenon, a fact that reflects the importance of the geography and the link of archaeology and geography as scientific disciplines. Favorable climate and geographical setting were of the major factors contributing to the genesis and growth of human communities¹⁶. Generally speaking, northwest Iran encompasses the historical region of Iranian Azerbaijan, today bounded by the Republic of Azerbaijan to the north, Turkey and Iraq to the west, central Zagros to the south, and the Caspian Sea to the west. Here, the two ranges of Zagros and Alborz meet, thus the designation the Azerbaijan Knot. The region is the convergence of the three plateaus of Iran, Armenia, and Anatolia, and this very fact is responsible for the complicated and irregular nature of the regional uplands¹⁷. The uplands of Azerbaijan serve as a natural shield and are separated from the Caucasian mountains by the Aras valley to the north; and to the west lies the snowcapped Mount Ararat. Though the two borders are deemed natural barriers, none has formed a geomorphological boundary as the same terrain continues beyond both. To the west, the northwest highlands are evidently bounded by the Talesh Mountains, while to the south there is no clear boundary with the neighboring regions. Within the inner region lie the dispersed and irregular ranges of Qaradagh, Qoshadagh, and Sabalan (Savalan) in central north, Qafan Kuh in the east, and Sahand in the center. It contains the two major basins of the Caspian Sea and the Lake Urmia with several copious rivers. Configurationally, the region is characterized by diverse topography. Climate is somehow affected by the external factors such as the Mediterranean wet currents from the west and southwest, and the Siberian cold air masses from the north as well as a series of internal and peripheral factors, including the Lake Urmia and the Caspian Sea, each leaving a profound impact on the climate of their coastal areas¹⁸.

¹ Dark 2000: 111–116.

² Pearson 1999: 5.

³ Dyson and Muscarella 1989.

⁴ Burney 1970; 1972; 1973; 1975.

⁵ Muscarella 1968, 1974.

⁶ Brown 1951.

⁷ Burney 1961; 1962; 1964.

⁸ Hejebri 2000; 2001; 2002; 2003.

⁹ Muscarella 1969.

¹⁰ Iravani 2010.

¹¹ Rezalou 2011.

¹² Niknami and Kazempour 2011.

¹³ Hejebri 2004; 2005.

¹⁴ Rezalou 2006.

¹⁵ Pourfaraj 2012.

¹⁶ Naseri *et al.* 2015: 85.

¹⁷ Alaie 2009: 23.

¹⁸ Raisnia 1989: 19; Khamachi 1991: 38–41.

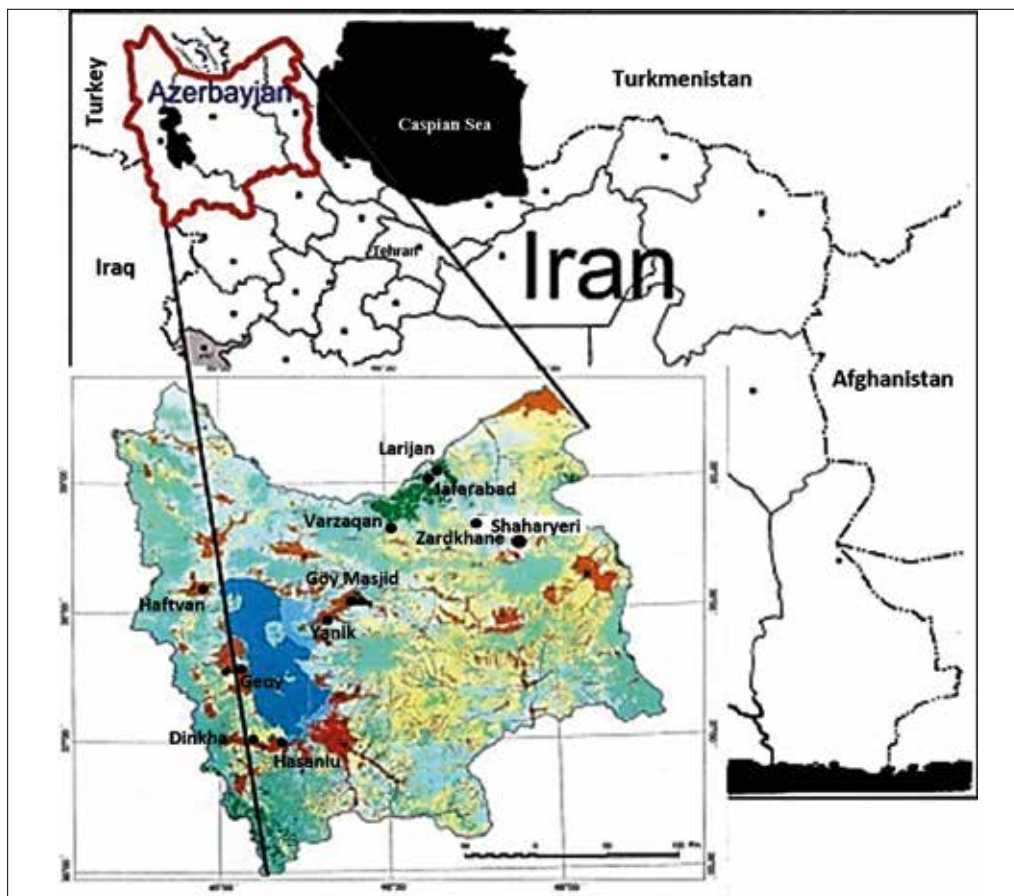

Figure 1. Map of sites mentioned in the text (After Kazempour et al 2012: 167). / *Metinde bahsedilen yerleşimleri gösteren harita*

LATE BRONZE AND IRON PERIODS OF NORTHWEST IRAN

The bronze and Iron ages are among the most momentous and complicated cultural periods in Iran and notably Azerbaijan due to various episodes of migrations, rise of earliest states, discovery of new metals, and substantially changed character of interactions. The respective sites are primarily characterized by a grey/black ware, spouted vessels, absence or dearth of painted wares, extramural cemeteries, and occurrence of Iron artifacts. Multiple studies have covered the period, in particular its cultural and social implications in northwest Iran. While the Lake Urmia Basin was the prime focus of the earlier works on the Iron Age Iran, the east and north quadrants of northwest Iran have also received scholarly attention in the recent decades, resulting to the identification there of related cultures and sites. Various chronologies have been proposed for the period in the region in question by different archaeologists, each drawing on their own studies. Notable instances include those by T. Cuyler Young (1965), R.H. Dyson¹⁹, I. Medvedskaya (1982), and M. Danti (2013). Many have cited the year 1450

BC as the beginning point for the period. In his recent reappraisal of the late Bronze-Iron period in northwest Iran, Danti has assigned 1450–1250 BC to have been as the late bronze, 1250–1050 BC as the Iron I, 1050–800 BC as the Iron II, and 800–550 BC as the Iron III²⁰ periods respectively.

BURIAL TYPOLOGY

Most analyses in archaeology hinge on the typology of a given phenomenon. The points of importance in typological analyses include, among others, the selection of a proper and adequate sample, and the study of either the whole sample or simply part of it in a way that can be applied to its entirety. Accordingly, in this study we attempt to include in our typological classifications all major cemeteries that are currently known across northwest Iran, both in the lowlands of the Lake Urmia basin and the eastern and northern highlands.

One may base the classification of the late Bronze and Iron II burials into some comparable and inclusive categories on different attributes such as building materials, grave form,

¹⁹ Dyson and Muscarella 1989.

²⁰ Danti 2013: 336–369.

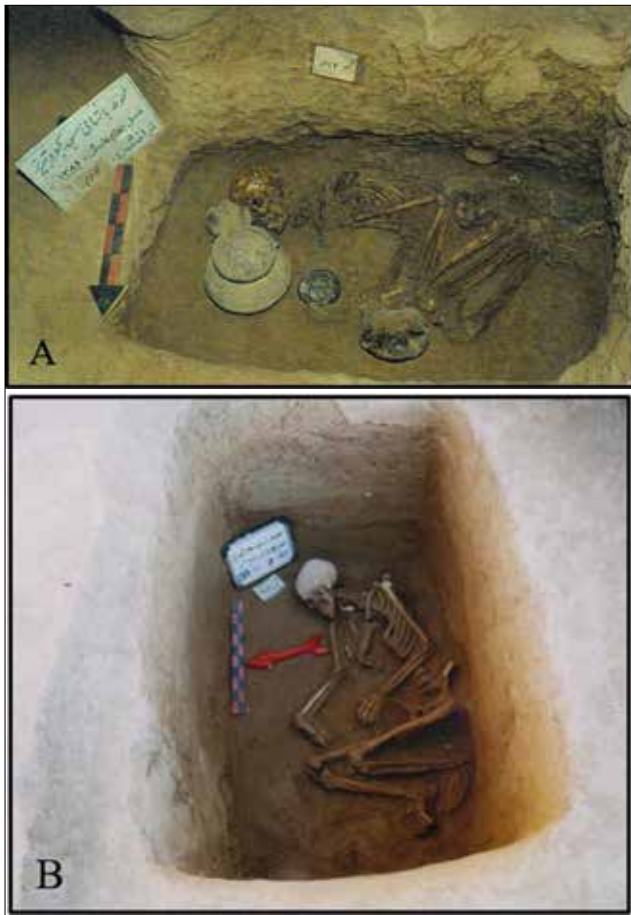

Figure 2. Simple pits at the cemetery of Göy Masjid (Hejebri 2002). / *Basit mezarlar, Göy Mescid*

burial position, and the gender of the buried. However, grave form appears as the most promising as it entails greater study variables and is easily and reliably measurable even through surface surveys. The contemporaneous burials mostly have stone and bricks as raw materials, though rare cases used *pise* (*chineh*)²¹ and wood (as top cover)²² or took the form of jar burials²³. Reported burial positions often include squatting, fetal and, occasionally, supine and secondary burial, with the sex having nothing to do with it. The skeletons are usually associated with food such as goat and sheep meat alongside an assortment of objects, notably ceramic vessels of various forms (containing food), ornaments in stone, metal and bone, and assorted weaponry, which mirror a series of ritual and non-ritual values shared by the contemporary peoples²⁴.

SIMPLE PIT

The ubiquitous simple pit burials occur at almost all the cemeteries so far excavated in Iran. As the size of the pit was a function of the size of corpus, and the number

Figure 3. Stone mass overlying a simple inhumation with pise (*chineh*)-lined edge at the cemetery of Göy Masjid (Hejebri 2003). / *Taş kütle içine basit gömü, Göy Mescidi mezarlığı.*

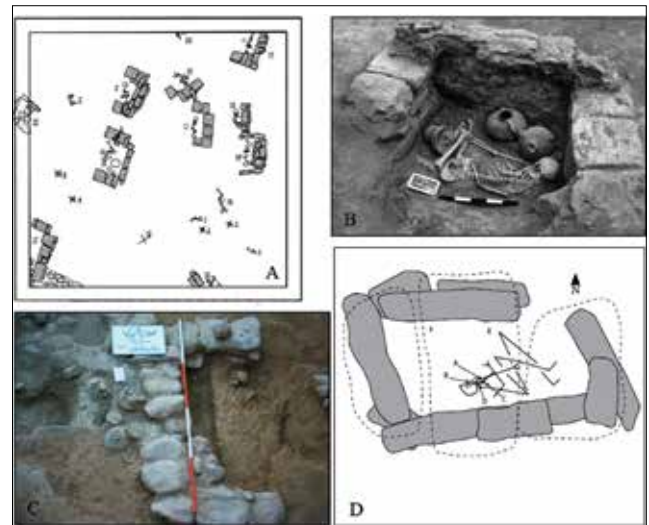

Figure 4. a) Cemetery of Dinkha III (Muscarella 1974: 38); b) Brick grave at Dinkha (Ibid: 64), c) Stone grave at the cemetery of Göy Masjid (Hejebri 2000), d) An Iron I stone grave at Hasanlu (Danti 2013: 287). / *Dinkha Mezarlığı III (Muscarella 1974: 38); b) Dinkha'daki tuğla mezar (Ibid: 64), c) Göy Mescid'in mezarlığındaki taş mezar (Hejebri 2000), d) Hasanlu'da bir demir taş mezarı (Danti 2013: 287).*

²¹ Hejebri 2003: 84.

²² Hejebri 2007: 211.

²³ Muscarella 1974, 58.

²⁴ Talai 2010: 114.

and placement of burial goods, these graves fluctuate in dimensions, to the extent that it is hard to find pairs of inhumations in similar dimensions even at a single cemetery. They often contain single skeletons, though very rare cases of double burials are also attested. Sometimes the top or the edge of the pit show very simple stone lining, or the pit is sealed by cobbles forming a small “heap.” Related graves have been recorded in the cemetery of Göy Masjid²⁵, Haftavan²⁶, Dinkha III, II²⁷, Hasanlu²⁸, Geoy tepe²⁹, Kordlar³⁰, and Khangah of Gilavan³¹ as well as in the surveys of Ardabil³². In areas further east, similar graves occur in Gilan on the Caspian littoral at such cemeteries as Mianrud, and Marian³³ (Fig. 2-3).

SEMI-RECTANGULAR GRAVES

This type is represented by graves in semi-rectangular form, which are open on one or three sides. In other words, walls mainly composed of stone, brick and very rarely *pise* (*chineh*) were constructed on one to three sides, with the remaining lacking in any sort of structure. Their walls usually show an angle of hade that makes their tracing rather difficult³⁴. Floor usually lies at a lower level than the base of the walls. Related graves are primarily attested in the Lake Urmia Basin at Dinkha III, II³⁵ (Fig. 4a-b), Göy Masjid³⁶ (Fig. 4c), Hasanlu³⁷ (Fig. 4d), and Yanik Tepe³⁸. They are hitherto unreported from the eastern and northern uplands.

RECTANGULAR GRAVES

These graves are rectangular or oblong in plan and are of greater height compared with all types covered in this study. Once a pit of desired dimensions was dug, all four sides were lined with dry laid cobbles and rubbles (in differing manners), and the top was sealed with slabs that usually rested on the long walls. Next to these burials occasionally occur stela (menhirs) between 1 to 5 meter high³⁹ (Fig. 8a-b). In some cases, two or more bodies are seen within a single grave. Sometimes only two long sides contain built walls⁴⁰. Two recorded walls

fall into two classes: 1) one with smaller stones laid in interlocking fashion, 2) the other with large rubbles but in limited number. Structurally, the rectangular graves are differentiated simply by the shape of the stones used. In the upland areas where fairly large sheeted rocks abound, all four sides were walled with single slabs installed upright. Slabs applied as top covering extend all through the pit width to sit on the longitudinal walls. These graves have a lesser width than those lined with rubbles, and the main reason would have been the absence of stones with desired mass and dimensions. Related burials come from almost all corners of northwest Iran, notable among them are included Qala Khosrow⁴¹, Shahar Yeri⁴², Boynu Yogun⁴³ (Fig. 5a-b), and Zard Khaneh⁴⁴ as well as the sites recorded in the surveys of Varzeqan of Qaradagh⁴⁵ and Ardabil⁴⁶. They were common in the Talesh region at such sites as Marian⁴⁷, as were in Caucasia and Anatolia at Shah Takhti II⁴⁸ and Shah Bulagh⁴⁹, only to name but a few.

In still other sub-type of these graves, the top covering was overlaid with a soil layer, and the grave surface was marked with medium size cobblestones, giving it a two-story appearance. In Qaradagh, relevant burials have been recorded as both isolated graves and groups of adjoining burials sharing side walls⁵⁰ (Fig. 5c-d).

Cists can also be placed in the broader category of rectangular graves in virtue of their square form. Yet, they have the smallest dimensions within the whole category, and at each side feature one or, at most, two flat stone slabs. This sub-category is attested at the very limited number of cemeteries in Qaradagh⁵¹ (Fig. 5e-f). Related burials occur at Shah Takhti of Nakhichevan⁵², in the Lake Van region⁵³, and in eastern Anatolia at such sites as Dilkaya⁵⁴.

Other sub-type concerns chamber tombs. These are in the form of a chamber defined by walls consisting of several courses of, usually flat, interlocked or simply superimposed, stones in the form of house walls. They display the greatest height in this general category, and one can walk around in the burial pit with a bent back. The top is covered with two or three large slabs. Some

²⁵ Hejebri 2002: 93.

²⁶ Talai 2010: 133.

²⁷ Muscarella 1974: 58.

²⁸ Danti 2013: 277–311; Danti and Cifarelli 2015.

²⁹ Crawford 1975: 27.

³⁰ Lippert 1977.

³¹ Rezalou and Ayramlou 2017: 37.

³² Hesari and Aliyari 2012: 115.

³³ Khalatbari 2013: 191.

³⁴ Muscarella 1974: 37–38.

³⁵ Muscarella 1974: 58.

³⁶ Hejebri 2000: 77.

³⁷ Danti 2013: 277–311; Danti and Cifarelli 2015.

³⁸ Burney 1962: 146.

³⁹ Naseri 2020: 333.

⁴⁰ Khalatbari 2013: 191.

⁴¹ Rezalou 2007: 41.

⁴² Pourfaraj 2007: 301.

⁴³ Pourfaraj 2012: 73.

⁴⁴ Kazempour *et al.* 2012: 158.

⁴⁵ Naseri 2020: 198; Hejebri 2017: 31.

⁴⁶ Hesari and Aliyari 2012: 115.

⁴⁷ Khalatbari 2004.

⁴⁸ Seyidov 2003: 198.

⁴⁹ Baxşaliyev *et al.* 2010: 115.

⁵⁰ Naseri 2020: 329.

⁵¹ Naseri 2020: 329.

⁵² Bahşaliyev and Seyidov 1995.

⁵³ Özfirat 2018: 152.

⁵⁴ Konyar 2004: 627.

Figure 5. a-b) Rectangular grave at Boynu Yogun (Pourfaraj 2012: 73); c-d) Rectangular grave from the survey of Varzeqan (Naseri 2020: 329); e-f) Cists from the survey of Varzeqan (Naseri 2020: 329); g-h) Chamber graves from Zard Khaneh cemetery (Niknami and Kazempour 2011: 42). / *Pl. 5. a-b) Dikdörtgen Mezar, Boynu Yogun ; c-d) Dikdörtgen Mezar, Varzeqan araştrması; e-f) Taş mezarlar, Varzeqan araştrması; g-h) Oda mezarlar, Zard Khaneh mezarlığı.*

examples were built under the ground and provided with an entry. Respective graves have been reported from the Qaradagh region⁵⁵, Shahar Yeri⁵⁶, Zard Khaneh⁵⁷ (Fig. 5g-h) and the cemetery of Marian in the Talesh region⁵⁸. They are found in eastern Anatolia in the Lake Van Basin⁵⁹, and in Doğubayazıt at the sites of Teperiz Kalesi⁶⁰ and Ernis-Evditepe⁶¹.

⁵⁵ Hejebri 2017.

⁵⁶ Pourfaraj 2007: 301.

⁵⁷ Niknami and Kazempour 2011: 42.

⁵⁸ Khalatbari 2004: 51–54.

⁵⁹ Özfirat 2018: 152.

⁶⁰ Konyar 2004, 465.

⁶¹ Konyar 2004: 483.

CROMLECHS

Cromleches mark a highly distinct burial custom in northwest Iran in the 2nd and 1st millennia BC. Literally, the term divides itself into “Crom” meaning a ring or circle and “Lech” meaning stone. Hence, in its simplest application the term describes a stone circle circumscribing a central burial⁶². Apart from northwest Iran, circular arrangements of stone slabs around burials are attested in several other regions, from the Altai Mountains to all over Europe, Caucasia, and east Turkey. In effect, they are merely rectangular or pit burials that are further furnished by

⁶² Smith *et al.* 2009: 106.

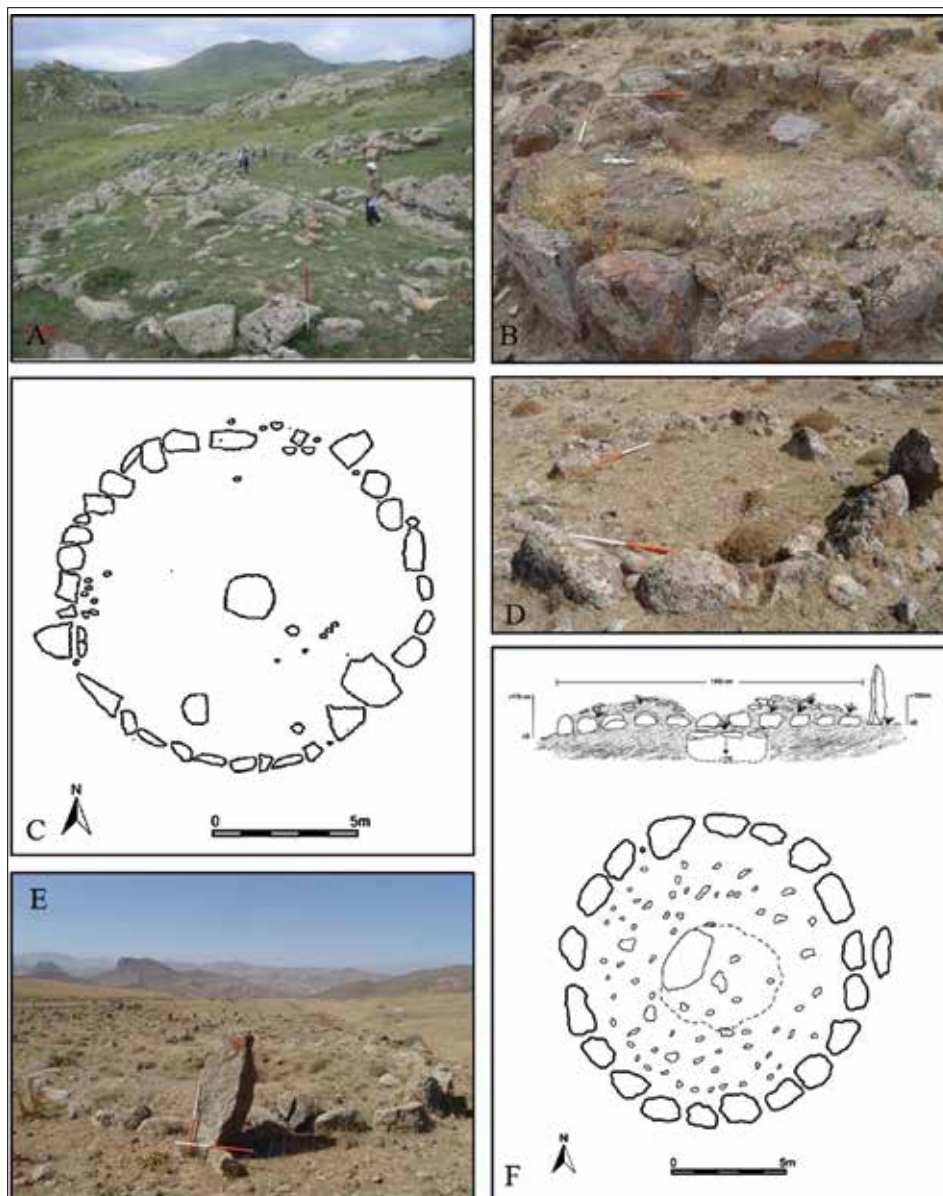

Figure 6. Cromlech at Zard Khaneh cemetery (Niknami and Kazempour 2011: 40); b-d) Cromlech from the survey of Varzeqan; e-f) Cromlech with a stela in Varzeqan (Naseri 2020: 330-331). / Pl. 6. a) Cromlech, Zard Khaneh mezarlığı; b-d) Cromlech, Varzeqan'ın araştırmasından, e,f) Varzeqan'da dikili taşlı Cromlech.

one or occasionally more circumscribing circles of varied diameter. In Iranian Azerbaijan the attested diameters range from 3 to 20–25 meters⁶³, while from other regions have been reported spans up to 95–100 meters, with a notably great example of about 95 meters coming from the Altai region⁶⁴. Surveys and excavations in Caucasia have produced multiple sub-classes of the Cromlech tradition. Described under the labels Standard, Spiral, Mounded, Budding, Paved, Stepped, Cobble, and Bedrock⁶⁵, they reflect the high structural variability of this grave type. In northwest Iran also occur a number of the above sub-types, some flanked by stela ranging in height between 1 to 5 meters⁶⁶ (Fig. 6e-f).

In eastern and northern quarters of Iranian Azerbaijan, this mortuary tradition apparently thrived in the mid-Bronze through the Iron period. De Morgan was first to cite Cromleches from the region⁶⁷, and at present hundreds of burial grounds formed of these graves are known. The conspicuous instances lie at Shahar Yeri⁶⁸, Gilavan of Khalkhal⁶⁹, Qala Khosrow⁷⁰, Shisheh⁷¹, Khoram Abad⁷², Zard Khaneh⁷³ (Fig. 6a), Boynu Yogan⁷⁴, Qizil Qaya⁷⁵,

⁶³ Hejebri 2017: 349.

⁶⁴ Bourgeois & Gheyle 2005: 11.

⁶⁵ Smith *et al.* 2009: 106–107.

⁶⁶ Naseri 2020: 329.

⁶⁷ De Morgan 1905: 123.

⁶⁸ Pourfaraj 2007: 301.

⁶⁹ Rezalou 2007a.

⁷⁰ Rezalou 2007b; Rezalou and Ayramlou 2014a.

⁷¹ Bashash *et al.* 2001: 30.

⁷² Rezalou 2012: 82.

⁷³ Niknami and Kazempour 2011: 40.

⁷⁴ Pourfaraj 2012: 62.

⁷⁵ Hajizadeh 2014: 159-180.

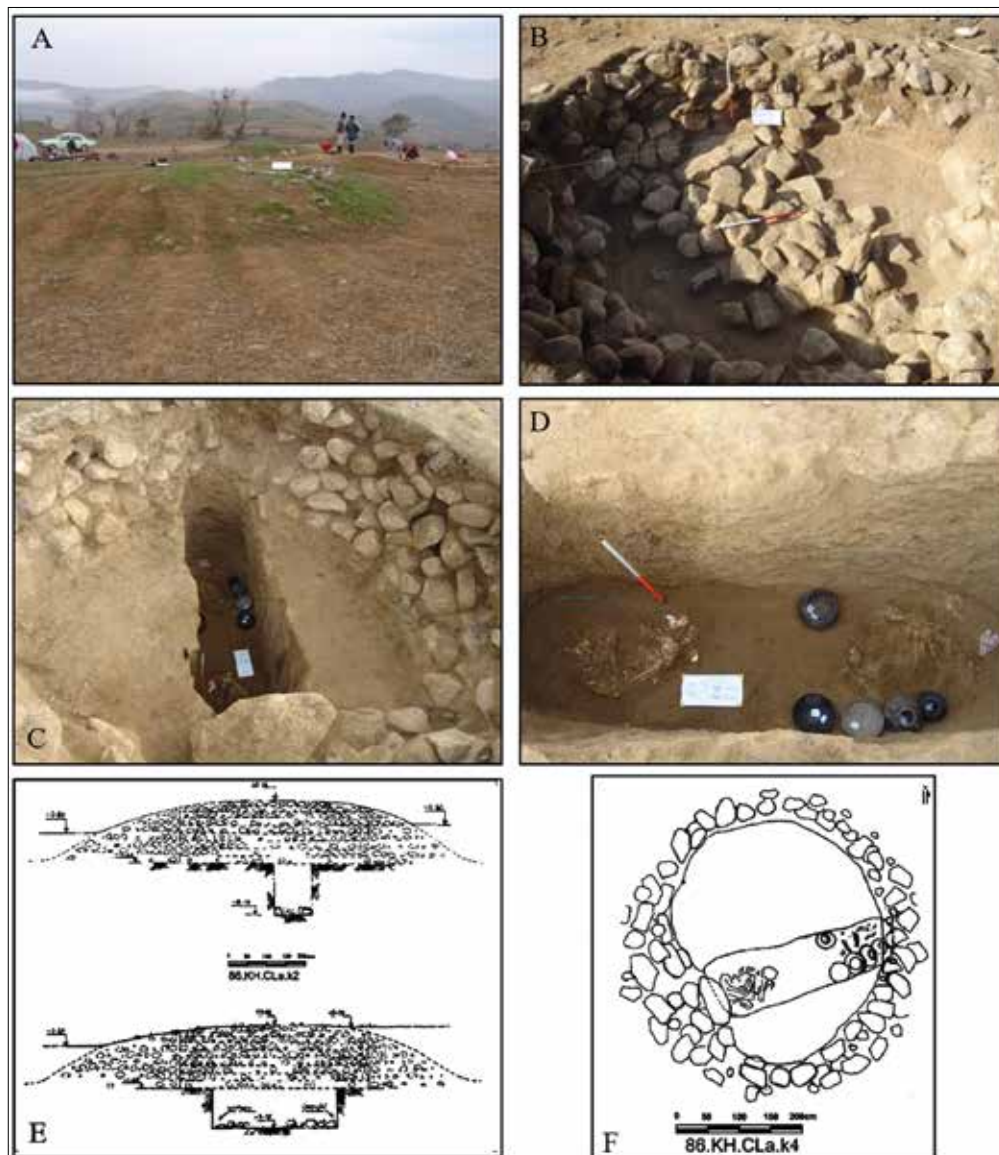

Figure 7. a-d) Different phases of the excavations of Kurgan No. 4 at Larijan, Khodafarin; e-f) plan and section of the kurgan (Hejebri 2007: 141–154). / Pl.7. a-d) *Kurgan kazılarının farklı aşamaları, No.4. Larijan, Khodafarin; e-f) Kurgan planı ve kesiti*

and Varzeqan⁷⁶ (Fig. 6b-d). The tradition is seen in the Caspian region at Tul-e Gilan, Asb Sara, Marian and Tendevin in the South Gorgan Rud Basin of the Talesh region⁷⁷.

In Caucasia, quite a few similar graves were identified by the Project ArAGATS in Armenia⁷⁸ and at sites like Gemi Qaya⁷⁹, Dübendi⁸⁰ and Nakhjir⁸¹ in Azerbaijan. They further occur in east Anatolia⁸² in the Ağrı Dagh

highlands and the Erzurum-Kars plateau⁸³, and at several cemeteries in the Doğubayazıt region⁸⁴ and Ernis-Evditepe⁸⁵.

KURGANS

Maria Gimbutas (1956) was first to introduce the term kurgan, denoting a burial mound, into the archaeological literature in 1956. Kurgans have been recorded over a vast region extending from the east to the Western Europe, Caucasia, east Anatolia, and central Asia⁸⁶. They are mound-like heaps, and come in varying dimensions and heights depending on the importance

⁷⁶ Naseri 2020: 330-331.

⁷⁷ Khalatbari 2013: 112–128.

⁷⁸ Smith *et al.* 2009: 107.

⁷⁹ Baxşəliyev 2008: 127.

⁸⁰ Schachner 2011: 124.

⁸¹ Seyidov and Baxseliyev 2002.

⁸² Özfirat 2000: 31; Belli & Konyar 2003: 23.

⁸³ Özfirat 2018: 152.

⁸⁴ Konyar 2004: 432–445.

⁸⁵ Konyar 2004: 488.

⁸⁶ Gimbutas 1992: 401.

Figure 8. a) Stela exceeding 4 meters in height identified in the survey of Varzeqan (Naseri 2020: 333); b) Stela at Zard Khaneh (Niknami and Kazempour 2011: 38) / *Pl. 8. a) Varzeqan yüzey araştırmasında tespit edilen yüksekliği 4 metre boyundaki stel ; b) Stel, Zard Khaneh*

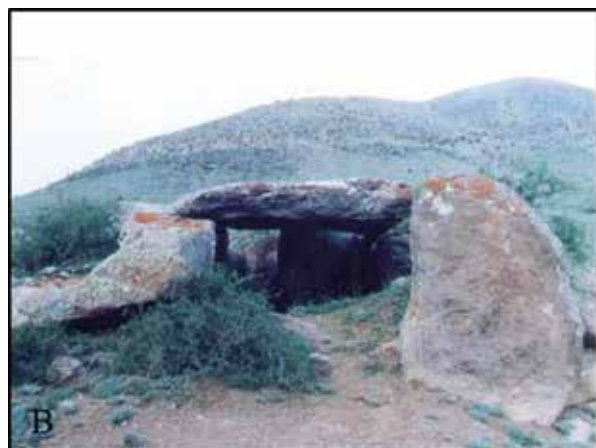

Figure 9. a) Dolmen from Varzeqan (Naseri 2020: 331); b) Dolmen from Ardabil (Hesari and Aliyari 2012: 122) / *Pl. 9. a) Dolmen, Varzeqan ; b) Dolmen, Ardabil.*

and social status of the buried. The construction process involved covering the burial pit with different material such as wood, different sized cobbles, stone slabs, flagstones, and clay to form a heap after interring the body. Beneath this heap lay a burial pit of rectangular; circle or oval form in different dimensions cut directly into the ground, and it would be refilled with soft soil once the funeral was completed after the body, goods and possible animal sacrifices were deposited therein. Some Kurgans also include a “Cromlech” or stone circle. The earliest Kurgan, dating to the Chalcolithic period (4th millennium BC), comes from Caucasia⁸⁷, but the burial form was more common in the 3rd-2nd millennium BC⁸⁸ and sustained at least as late as the Iron II.

Regarding the tradition in northwest Iran, O.W. Muscarella was first to excavate related graves at Se_Girdan (1969). He inadvertently termed them as tumuli, whilst the designation in fact refers to more complicated burial mounds comprised of several distinct compartments such as a room, anteroom, forecourt, passage, and access way⁸⁹. Later on, C. Burney identified 450 Kurgans of the 2nd and 1st millennium BC in Ardabil⁹⁰, were followed by the identifications and excavations of innumerable Kurgans by the Iranian archaeologists in northwest Iran, in Meshkinshahr-Igdir⁹¹, Aslanduz⁹², Larijan⁹³ (Fig. 6a-f), Jafarabad⁹⁴, and Khorramabad of Meshkinshahr⁹⁵.

Large numbers of Kurgans were recorded by the Project ArAGATS of Armenia⁹⁶ and several in the Republic of Azerbaijan at sites such as Khan Kandi of Qarabagh, Uch Tepe, Bersunlu, and Kūdülü⁹⁷, Uzun Tepe, Telman Kend, Dübendi and seyidli⁹⁸. In eastern Anatolia, the tradition flourished in the Ağrı Dağ region and the Erzurum-Kars plateau⁹⁹, and the Bozkurt Kurgan¹⁰⁰ which is one of the famous excavated example.

DOLMENS

The term Dolmen refers to distinctive burial structures formed by a number of large upright stone slabs topped with a horizontally placed capstone. In virtue of their

⁸⁷ Mongait 1977: 7; Museyibli 2008: 22.

⁸⁸ Sagona 2004.

⁸⁹ Roosevelt 2006: 71.

⁹⁰ Ingraham and Summers 1979.

⁹¹ Hesari and Akbari 2005: 118–119.

⁹² Hesari and Aliyari 2012.

⁹³ Hejebri 2007: 141–154.

⁹⁴ Irvani 2010.

⁹⁵ Rezalou 2014: 201.

⁹⁶ Smith *et al.* 2009.

⁹⁷ Baxşəliyev 2007: 79–96.

⁹⁸ Schachner 2011: 127

⁹⁹ Özfirat 2018: 152.

¹⁰⁰ Özfirat 2009.

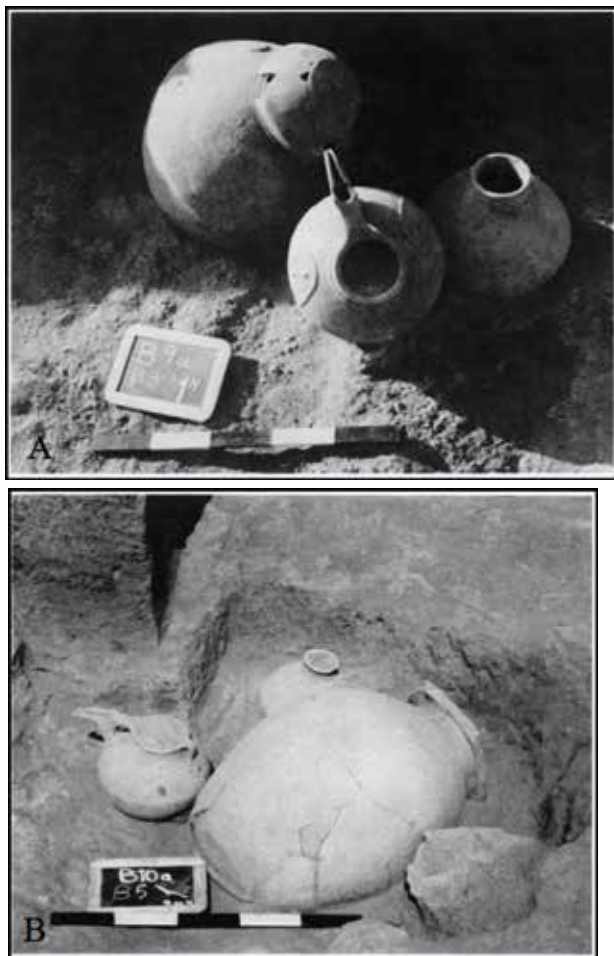

Figure 10. Pl. 10. a-b) Jar burial from Dinkha II (Muscarella 1974: 78). / Pl. 10. a-b) *Küp gömü, Dinkha II*

structure, they usually lie above the ground and are visible on the surface¹⁰¹. Large numbers of related burials have been found across a vast array of regions such as France, Africa, and Palestine¹⁰², and this wide geographical distribution has given rise to different scholarly explanations, discussion of which is well beyond the scope of this study. Dolmens of Azerbaijan are mainly scattered in the eastern and northern highlands in the Qaradagh and Sabalan regions. Examples have been reported from the cemeteries of Zard Khaneh¹⁰³ and Shahar Yeri¹⁰⁴, and from the regional surveys of Ardabil¹⁰⁵ (Fig. 9b) and Qaradagh-Varzeqan¹⁰⁶ (Fig. 9a). Related burials occur similarly in regions further east, from Namin to Talesh and Astara in the southern Caspian littoral at such sites of Aq Evlar, Chelleh Khaneh, Hasan Zamini, Asb Sara, Tendevin and Tul¹⁰⁷. Numerous Dolmens were identified in Anatolia span in date the Bronze to Iron periods¹⁰⁸.

¹⁰¹ Shaw 1999: 542.

¹⁰² Camps 1990: 321.

¹⁰³ Kazempour *et al.* 2012: 159.

¹⁰⁴ Pourfaraj 2007: 301.

¹⁰⁵ Hesari and Aliyari 2012: 122.

¹⁰⁶ Naseri 2020: 331.

¹⁰⁷ Khalatbari 2013: 115–116.

¹⁰⁸ Yükmén 2003.

JAR BURIALS

In northwest Iran burial in pottery jars is extremely scarce and the limited known examples merely belong to Dinkha. Dating to the Iron II, Dinkha II produced a total of 68 burials, of which 19 were from this burial type. The involved jars were mainly “buff matte storage vessels or large cooking pots,” either with closed or open mouths. In most cases, the opening was sealed by large pottery fragments. They generally lay on their sides, but vertical and upside down positions also occurred. The excavator has assigned the skeletons mainly to infants, though in one case a tooth of an adult was within the burial jar¹⁰⁹ (Fig. 10a-b).

DISCUSSION AND CONCLUSIONS

The extant ancient burials provide invaluable information. Wide distribution and large number of the cemeteries in northwest Iran and neighboring Caucasia and East Anatolia in the later 2nd and earlier 1st millennium BC has made the period particularly significant, rendering the Age of Cemeteries an apt moniker. Excavations have brought to light a wide array of commonalities and discords in the location of the regional cemeteries (detached or associated with a settlement) and the structure, construction materials and artifactual contents of their graves. In virtue of the presence of such grave goods as ceramic vessels and various types of weapons, the relevant cemeteries display a close correspondence in burial philosophy. Indeed, regional variances are witnessed when it comes to details, with the notable example being the location patterns of the cemeteries. In this respect, in Iranian Azerbaijan we find three groups of cemeteries. The first concerns those associated with settlements on the plains, with famous examples being the cemeteries of Hasanlu V and IV, Kordlar, Haftavan, and Dinkha. The second group is the burial grounds adjacent to forts and large and small fortified places, which are mainly located in the mountainous areas of east and north. It is represented by the cemeteries recorded at Zard Khaneh, Shahar Yeri, Qala Khosrow, and Seqendel (Sığındıl). The last group represents detached cemeteries, where the potential occupational remains derive simply from transient nomadic presences as is the case, for example, at those of Geoy Tepe A and B, Yanik Tepe, Göy Masjid, Larijan, and Jafarabad.

Mortuary practices, body treatment as well as funeral ceremony and sacrifice offering comprise major aspects of the religious life; a set of rules that lead the living to have their dead enter the future world in a certain manner. In particular, some populations

¹⁰⁹ Muscarella 1974: 58.

practiced intramural burial as they believed that the dead's soul had a share in the food and other family rituals, and that they continued their normal lives in the afterworld.

One of the major aspects of the burial traditions in Iranian Azerbaijan in the late Bronze-Iron age is the formal diversity and structural heterogeneity of the graves. Most of the contemporary cemeteries contain graves of various types. In many cases, the earlier tradition of simple pit burial persisted side by side with the newly arrived regular structures that fall in different groups such as rectangular, semi-rectangular, cromlech, dolmen, and jar burials. The exact reasons behind this structural and formal multiplicity remain unclear. What is clear however is that geography played a direct role in burial practices. As an instance, in the low Lake Urmia basin cromleches, Dolmens, and Kurgans are rather rare or utterly absent, while they occur in higher frequencies in the east and north uplands in the mountains of Sabalan, Qaradagh, Qoshadagh, and Bozgoush (with the Kurgans in Se Girdan being an exception). Conversely, semi-rectangular burials and application of brick as construction material is unreported from the highlands but are common in the Lake Urmia region. And, whereas in the highlands the graves are mainly found to be of megalithic type, those in the low plains are in the main made of bricks and smaller stones.

With the absence of written and other essential evidence on the contemporary ethnicities and religious orientations, it is impossible to propose a reliable correlate between the diversified burial practices evidenced in the period in question with ethnic and religious diversities. The belief that different societies share about life after death is certainly a main reason for depositing grave artifacts with the dead. The conviction supposedly thrived all over Iranian Azerbaijan, Caucasus, and east Anatolia. Heterogeneous belief systems, social, economic and political statuses, and ethnicities could have been among the determining factors prompting the construction of varied grave types. Yet, it is unknown to us which factors defined these incongruities as well as their scope as we lack conclusive evidence.

REFERENCES

- ALAIE T. M. 2009.
Geomorphology of Iran, Tehran: Publication of Ghomes. (*In Persian*).
- BAHŞALIYEV, V. SEYIDOV, A. 1995.
Nahçıvan'ın Eski Tarihi, Baku.
- BASHASH, K. R. BISCIONE, R. NOBARI, H. A. and SALVINI, M. 2001.
“*Haldis Garrison – Haldis Protection. The Newly Found Rock Inscription of Argishti II in Shisheh, Near Ahar (East Azerbaijan, Iran)*”, **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici**, 43/1: 25-37.
- BAXŞƏLİYEV, V. 2007.
Azərbaycan Arxeologiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası: Naxçıvan Bölməsi, I Cild, Bakı.
- BAXŞƏLİYEV V. 2008.
Naxçıvanın Arxeoloji Abidələri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası: Naxçıvan Bölməsi, Bakı.
- BAXŞƏLİYEV, V. LAUREN, R. HILARY, G. SƏFƏR, A. 2010.
Naxçıvanda Arxeoloji Tədqiqatlar : II Kultəpə, I Maxta Kultəpəsi, Oğlanqala və Digər Abidələrdə Aparılan Tədqiqatların İlk Nəticələri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası: Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan.
- BELLİ, O. KONYAR, E. 2003.
Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- BOURGEOIS, J., GHEYLE, W. 2005.
“*The Frozen Tombs of the Altai Mountains; Survey and inventory of archaeological sites and permafrost occurrence in the Dzhazator Valley*”, **Report on the Belgian-Russian expedition in the Altai Republic, Russia (8 July – 18 August 2005)** [Online] retrieved November 11, 2014 from URL: <https://www.archaeology.ugent.be/altai/2005_ned.pdf>
- BROWN, B. T. 1951.
Excavations in Azerbaijan, 1948. London.
- BURNEY, C. A., 1961.
“*Excavation at Yanik Tepe: Northwest Iran*”. **Iraq** 23, 138-153.

- BURNEY, C. A., 1962.
 “The Excavations at Yanik Tepe, 1961: Second Preliminary Report”. *Iraq* 24, 134-152.
- BURNEY, C. A., 1964.
 “The Excavations at Yanik Tepe, 1962: Third Preliminary Report”. *Iraq* 26, 54-61.
- BURNEY, C.A.; 1970.
 “Excavations at Haftavan, 1968, 1st Preliminary Report”, *Iran*, VIII, 157-171.
- BURNEY, C.A.; 1972.
 “Excavations at Haftavan, 1969, 2nd Preliminary Report”, *Iran*, X, 127-142.
- BURNEY, C.A 1973.
 “Excavation at Haftavan Tepe, 1971, 3rd Preliminary Report”, *Iran*, Vol. XI, 153-172.
- BURNEY, C.A 1975.
 “Excavation at Haftavan Tepe, 1973, 4th Preliminary Report”, *Iran*, Vol. XIII, 149-164.
- CAMPS, C. 1990.
 “Manuel De Recherch Préhistorique, Deuxième édition”, *Doin editeurs*, Paris, 309-334.
- CRAWFORD, H. 1975.
 “Geoy Tepe 1903”, *Iranica Antiqua*, vol. XI, 1-16.
- DANTI, M. 2013.
Hasanlu V: The Late Bronze and Iron I Periods. Philadelphia.
- DANTI, M. CIFARELLI, M, 2015.
 “Iron II Warrior Burials at Hasanlu Tepe, Iran”. *Iranica Antiqua*, vol. L, 61-157.
- DARK, K. A. 2000.
Theoretical Archaeology. Translate: Kamiar Abdi. Tehran University press. *(In Persian)*.
- DE MORGAN J. 1905.
 “Recherches au Talyche Persan en 1901. Nécropoles des Ages du Bronze et du Fer”, *MDP* 8, 251-342.
- DYSON, R., MUSCARELLA, O.W., 1989.
 “Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV”. *Iran*, 27(1), 1-27.
- GIMBUTAS, M. 1956.
The Prehistory of Eastern Europe I: Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Russia and the Baltic Area. Cambridge, MA Peabody Museum.
- GIMBUTAS, M. 1992.
 “Chronologies of Eastern Europe: Neolithic through Early Bronze Age”, in: Robert Ehrich (ed.), **Chronologies in Old World Archaeology**, vol 1 395-406, Chicago: University of Chicago Press.
- HAJIZADEH, K. 2014.
Final report of first Season Excavation in Cemetery of Ghizil Ghaya (Qızıl Qaya) Meshkinshar. Tehran: Unpublished report prepared for ICHHTO. *(In Persian)*.
- HEJEBRI, N.A. 2000.
Excavation at Iron Age Cemetery of Masjed-e Kabud (Göy Məçid/Blue Mosque) Tabriz: Second Preliminary Report, Unpublished report prepared for ICHHTO. *(In Persian)*.
- HEJEBRI, N. A. 2001.
Excavation at Iron Age Cemetery of Masjed-e Kabud (Göy Məçid/Blue Mosque) Tabriz: Third Preliminary Report, Unpublished report prepared for ICHHTO. *(In Persian)*.
- HEJEBRI, N. A. 2002.
Excavation at Iron Age Cemetery of Masjed-e Kabud (Göy Məçid/Blue Mosque) Tabriz: Fourth Preliminary Report, Unpublished report prepared for ICHHTO. *(In Persian)*.
- HEJEBRI, N. A. 2003.
Excavation at Iron Age Cemetery of Masjed-e Kabud (Göy Məçid/Blue Mosque) Tabriz: Fifth Preliminary Report, Unpublished report prepared for ICHHTO. *(In Persian)*.
- HEJEBRI, N. A. 2004.
Excavation of the Shahriari Site at the Ardebil Province. Unpublished report prepared for ICHHTO. *(In Persian)*.
- HEJEBRI, N. A. 2005.
Excavation of the Shahriari Site at the Ardebil Province. Unpublished report prepared for ICHHTO. *(In Persian)*.
- HEJEBRI, N. A. 2007.
Preliminary Report of the First Season of Excavations at Larican Cemetery in Khodafarin, Unpublished report prepared for ICHHTO. *(In Persian)*.
- HEJEBRI, N. A. 2017.
Preliminary report on the study of the Late Bronze and Iron Age in Varzeqan (Qara Dagh), Unpublished report prepared for ICHHTO. *(In Persian)*.

- HESARI, M. AKBARI, H. 2005. **"A report of trenching Tapeh Iğdir Aslanoz. Gozareshhaye Bastanshenasi"**. Tehran: Press of Iranian Center for Archeological Research. (In Persian).
- HESARI, M. ALIYARI, A. 2012. **"Introducing the Large Chamber or Kurgan Graves of Ardabil Province"**, **Journal of Archaeological Studies**, 4 (1), 113-130. (In Persian).
- INGRAHAM, M. L. SUMMERS, G. 1979. **"Stelae and Settlements in the Meshkinhsahr plain Northeastern Azerbaijan, Iran"**. **AMI** 25 (2): 67 – 102.
- IRAVANI, G. F. 2010. **Preliminary Report of the First Season of Excavations in Jafar Abad Kurgans**, Unpublished report prepared for ICHHTO. (In Persian).
- KAZEMPOUR, M. OMRANI, B. and REZALOU, R. 2012. **"Large Stone Graves of Azerbaijan, According to New Result of Zardkhaneh Study"**, **Journal of Archaeological Studies**, 4 (1), 155-174. (In Persian).
- KHALATBARI, M. R. 2013. **Archeological Excavations at Talesh, Marian and Tendevin Cemeteries**. Cultural Heritage Organization of Gilan Province Publications. (In Persian).
- KHALATBARI, M. R. 2004. **Gilan in the Iron Age**, Tehran. Publication of Gooy. (In Persian).
- KHAMACHI, B. 1991. **East Azerbaijan Cultural Geography**. Tehran. Soroush. (In Persian).
- KONYAR, E. 2004. **Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi**, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- LIPPERT, A. 1977. **"Kordlar Tepe"**, **Iran**, Vol. 15, pp. 174-177.
- MEDVEDSKAYA, I. N., 1982. **Iran: Iron Age I**. BAR International Series, Oxford.
- MUSCARELLA, O. W. 1968. **"Excavations at Dinkha Tepe, 1966"**, **The Metropolitan Museum of Art Bulletin**, New Series, Vol. 27, No. 3, 187-196.
- MUSCARELLA, O. W. 1969. **"The Tumuli at Sê Giridan: A Preliminary Report"**. **Metropolitan Museum Journal** 2: 5–25.
- MUSCARELLA, O. W. 1974. **"The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran"**. **Metropolitan Museum Journal**, 9: 35–90.
- MUSEYIBLI, N. 2008. **Soyugbulaq Report on Excavations of Soyugbulaq Kurgans at Kilometre Point 432 of Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasus pipelines Right Of Way**, Azerbaijan National Academy of Sciences: Institute of Archaeology and Ethnography, Baku – Azerbaijan.
- NASERI, S. H, MIRZAEI, M. KAZEMI, M. KARIMIKIA, A. 2015. **"Environmental Study of Azerbaijan in the Bronze Age Based on Archaeological Data"**, **Archaeological Science Journal**, 1 (1):68-90. (In Persian).
- NASERI, S. H. 2020. **Analysis of Socio-political Situation and Cultural Actions of Arasbaran (Qara Dagh) District in the Late Bronze and Iron Age According to archaeological Studies in Fortifications of the Varzaqan Area**. *Ph.D. thesis*. Tehran: Tarbiat Modarres University. (In Persian).
- NIKNAMI, K. KAZEMPOUR, M. 2011. **A Preliminary Report on the First Season of Excavations at Zardkhaneh Ahar**. Unpublished Report Prepared for ICHHTO. (In Persian).
- ÖZFIRAT, A. 2000. **Doğu Anadolu Yayla Kültürleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÖZFIRAT, A. 2009. **"Excavation of the Bozkurt Kurgan Cemetery, 2007: First Preliminary Report"**, **Archaeologische Mitteilungen Aus Iran und Turan**, Band 41, 233-247.
- ÖZFIRAT, A. 2018. **"The Early Iron Age Cemeteries of the Lake Van Basin: an Overview of Burial Tradition of Pre-Urartians"**, **TÜBA-AR**, Special Issue: 19-33
- PEARSON, P. M. 1999. **The Archaeology of Death and Burial**. Texas University Press, College Station.

- POURFARAJ, A. 2007.
The Revision of Iron Age in Northwestern Iran with Case Study on Shahar Yeri Site in Ardabil Province and it's Around Fortresses. *Ph.D. thesis.* Tehran: Tarbiat Modarres University. (In Persian).
- POURFARAJ, A. 2012.
“Explaining Iranian North-west Kurgan’s culture based on Nir Boynu Yoghon Castle Excavation”, **Journal of Archaeological Studies**, 4(1): 59-81. (In Persian).
- RAISNIA, E. 1989.
Azerbaijan’s History from the Beginning to Islam, Tabriz, Publication of Nima. (In Persian).
- REZALOU, R. 2007A.
“The Emergence of complex society during the late bronze age in Southern region of Aras River: Case study Qala Khosrow”. *Ph.D. thesis.* Tehran: Tarbiat Modares University (In Persian).
- REZALOU, R. 2007B.
A Preliminary Report on the First Season of Excavation at Gilavan Cemetery in Ardabil Province. Unpublished report prepared for ICHHTO. (In Persian).
- REZALOU, R. 2013.
A Preliminary Report on the First Season of Excavations at Khoram Abad Cemetery in Ardabil Province. Unpublished report prepared for ICHHTO. (In Persian).
- REZALOU, R. AYRAMLOU, Y. 2018.
“The Iron Age I Tombs of the Second Season in Gilavan Khalkhal Cemetery”, **Parseh Journal of Archaeological Studies**, 1 (2), 37-58. (In Persian).
- ROOSEVELT, C. 2006.
“Tumulus Survey and Museum Research in Lydia, western Turkey: Determining Lydian and Persian Period Settlement Patterns”, **Journal of Field Archaeology**, 31 (1): 61-76.
- SAGONA, A. 2004.
“Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia in a View from the Highlands”, **ANES**, Supplement, 12, 661- 676.
- SCHACHNER, A., 2001.
“Zur Bildkunst des 2. Jahrtausends v. Chr. zwischen Kaspischem Meer und Van-See am Beispiel einer Stele im Museum von Astara (Azerbaycan)“. **Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan**, 33, 115-142.
- SEYIDOV, A. 2003.
Naxçivan VII-II Minilliklerde, Baki.
- Shaw, I, Jameson, R. 1999.
A Dictionary of Archaeology”, Oxford University.
- SEYIDOV, A. BAXŞELIYEV, V., 2002.
Nehecir Qedim Abideler Kompleksi, Khazar University Press.
- SMITH, A.T. BADALYAN, R. AVETISYAN, P. 2009.
The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia, Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies 1”. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.
- TALAI, H. 2010.
The Iron Age of Iran. Tehran: Publication of Samt. (In Persian).
- YOUNG, T.C, 1965.
“A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran 1500 – 500 BC”, **Iran** 2: 53 – 85.
- YÜKMEN, B. 2003.
Anadolu Megalitleri, The Megaliths of Anatolia, A New Survey Reveling, the Significance of the Dolmen in Eastern Anatolia. Istanbul.

KONYA OVASI ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM BOYA BEZEMELİ ÇANAK ÇÖMLEĞİ

THE EARLY CHALCOLITHIC PAINTED POTTERY OF THE KONYA PLAIN

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 05 Ağustos 2021	Received: August 05, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 05 Ağustos 2021	Peer Review: August 05, 2021
Kabul: 19 Ekim 2021	Accepted: October 19, 2021

DOI : 10.22520/tubaar2021.29.006

Fadime ARSLAN *

ÖZET

Erken Kalkolitik Dönem Neolitik köy yaşamının devam ettiği, bız ve benzeri bakır aletlerin buluntu topluluğuna eklendiği, boya bezemeli çanak çömleğin gelişip yaygınlaştığı bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Boya bezemeli çanak çömlek Anadolu'nun güneybatısında ilk kez Neolitik Dönem'de görülmekte olup Kalkolitik Dönem'de gelişerek devam etmiştir. Konya Ovası'nda ise boyalı çanak çömlek Neolitik Dönem'de zayıf veriler ile temsil edilmekteyken, Erken Kalkolitik Dönem'de ovanın tamamında yaygın olup baskın çanak çömlek grubunu oluşturmaktadır. Konya Ovası'nın Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönemi hakkında yapılan etkileyici araştırmalara rağmen bu dönemlerin çanak çömlek buluntuları üzerine çok az yayın mevcuttur. Burada sunulan analiz, Michele Massa ve Christoph Bachhuber tarafından ortaklaşa yürütülen KRASP projesinden (www.krasp.net), 1950'lerde David French ve James Mellaart'ın araştırmalarından elde edilen ve Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nde bulunan buluntuları kapsamaktadır. Erken Kalkolitik Dönem'e ait özgün ve kolayca tanımlanabilen krem üzerine kırmızı boyalı bu çanak çömleğin burada, tipoloji, hamur özellikleri, bezeme analizi ve bölgesel bir karşılaştırması sunulmaktadır. Değerlendirme sonuçlarıyla Konya Ovası ile çevre bölgeler arasındaki çanak çömlek etkileşim ağlarına yeni bir yorum getirilerek, MÖ 7. binyıl sonu, 6. Binyıl başında Konya Ovası'nın Erken Kalkolitik toplulukların yayılımının daha iyi anlaşılması sağlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erken Kalkolitik Dönem, MÖ 6000-5500, Konya Ovası, Boya Bezemeli Çanak Çömlek, Beyaz Üzeri Kırmızı Bezemeli Çanak Çömlek.

* Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Denizli.
e-posta: f.arslann.480@gmail.com ORCID: 0000-0003-2427-2185

ABSTRACT

The Early Chalcolithic is a phase characterised by the expansion of the Neolithic way of life, the production of basic copper tools and the widespread manufacture of painted pottery. In particular, painted pottery is seen for the first time in the Late Neolithic of southwestern Anatolia, and gradually developed in the following Chalcolithic period. In the Konya Plain, this type of pottery probably starts at the end of the 7th millennium BC but becomes widespread only in the early 6th millennium BC, when it often accounts for a large proportion of the diagnostic assemblages.

Despite the large volume of research regarding the Neolithic and Early Chalcolithic in the region, there are very few publications about the ceramics of this period. The analysis presented here includes finds from the KRASP project (www.krasp.net), jointly run by Michele Massa and Christoph Bachhuber, as well as finds from survey collections conducted by David French and James Mellaart in the 1950s and now stored at the British Institute at Ankara. The article presents a detailed form typology, ware group classification, decoration analysis and a regional comparison of this unique and easily identifiable red-on-cream painted pottery from the Early Chalcolithic period. The analytical results suggest a wide network of contacts between the Konya Plain communities and those of surrounding regions, and help to contextualise the expansion of the sedentary life-style in the region between the end of the 7th and the early 6th millennia BC.

Keywords: Early Chalcolithic Period, 6000-5500 BC, Konya Plain, Paint Decorated Pottery, Red on White Decorated Pottery.

GİRİŞ

Bu çalışmada Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem Boya Bezemeli çanak çömleğinin tipolojisi değerlendirilmiştir. Konya Ovası'nın Erken Kalkolitik Dönem Boya Bezemeli çanak çömleği şuana kadar Batı Çatalhöyük yayınlarındaki az miktarda örnekle temsil edilmektedir¹. Bu makalede Batı Çatalhöyük erken dönem kazıları ve Konya Ovası yüzey araştırmaları sırasında ziyaret edilmiş yerleşmelerden gelen boya bezemeli çanak çömlek parçaları sunulacaktır. Böylece bu makale Konya Ovası'nda bulunan boyalı çanak çömlek üzerine yoğunlaşmakta olup bölgesel bir değerlendirme yapılması doğrultusundaki ilk girişimdir.

Konya Ovası'nın Erken Kalkolitik Dönemi üzerine ilk çalışmalar James Mellaart tarafından 1950'li yıllarda Anadolu yarımadasının güneyinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları ve devamında Konya Çatalhöyük kazılarına dayanmaktadır². James Mellaart Çatalhöyük kazıları ile beraber ovanın batı kesimindeki Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem kültürlerini stratigrafik olarak ortaya koyarken aynı yıllarda David French Karaman Ovası'nda yer alan Can Hasan'da kazılar gerçekleştirmiş ve ovanın doğusundaki Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem kültürel gelişimini ortaya koymuştur³. 1990'lı yıllardan itibaren Ian Hodder başkanlığında yürütülen Çatalhöyük kazıları⁴, Douglas Baird⁵ ve Hasan Bahar'ın⁶ yüzey araştırmaları bölgenin Erken Kalkolitik Dönem yerleşim dağılımlarına katkı sağlamıştır. Son olarak 2017 yılından itibaren TC Kültür ve Turizm Bakanlığı adına Michele Massa başkanlığında yürütülen kendiminde ekip üyesi olduğum Konya Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Projesi (KRASP) ile ovanın Erken Kalkolitik Dönemi detaylı olarak araştırılmaktadır⁷. Bu çalışmada değerlendirilen çanak çömleğin çoğunluğu KRASP çalışmalarına dayanmaktadır; buna ek olarak Musluk Höyük ve Batı Çatalhöyük örnekleri, karşılaştırmak amacıyla incelenen Can Hasan çanak çömlek parçaları Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nde (AİAE) yaptığım çalışmalarla sağlanmıştır⁸. KRASP çalışmalarıyla temsil edilen boyalı çanak çömlek yüzey araştırmalarından ele geçmiş olmasına rağmen

Kalkolitik seramikler arasında Erken Kalkolitik Dönem'e kolaylıkla tarihlenebilen tek gruptur. Bu boyalı çanak çömlek 2017-2020 yılları arasında KRASP'ın araştırdığı tek dönemli yerleşmelerden gelen diagnostik grubun %35-75'ini oluşturmaktadır.

Bu makalede, coğrafi ve kronolojik çerçevenin kısaca sunumunun ardından yerleşmelerin özellikleri ve seramiklerin tipolojik analizlerinden bahsedilecektir. Son bölümde ise genel eğilimler ve komşu bölgelerle karşılaştırmalara değinilecektir.

COĞRAFİ VE KRONOLOJİK ÇERÇEVE

Konya Ovası alüvyon toprak içeren kapalı bir havza niteliğindedir. Toros Dağları'ndan gelen Çarşamba ve May Çaylarının deltalarına, pek çok bataklığa, Hotamış ve Yarma göllerine sahip bölge batıda Toroslar, kuzeyde Boz Dağlar ve güneyde Karadağ ile sınırlanmaktadır⁹. Ovadaki alüvyon yelpazesi kendine özgü dinamik bir çevre oluşturmaktadır, bu bölge Neolitik Dönem ile birlikte kalıcı iskanlara ev sahipliği yapmaya başlamıştır¹⁰. Buna karşın bozkırda Geç Holosen'den itibaren yerleşim olasılığı ancak Toros ve Boz Dağları'nın eteklerinde uzun süreli su kaynaklarının olması durumunda, göllere yakın bölgelerde ve geniş alanlı sulama sistemlerinin gelişmesi ile mümkün olabilmıştır¹¹.

Konya Ovası'ndaki iskan Neolitik Dönem'den sonra önemli ölçüde artmıştır ve bu toplulukların neredeyse tamamı Çarşamba Deltası'na yerleşmiştir. Çevre koşulları tek etken olmasa da Erken Kalkolitik yerleşmelerinin ekonomisi olasılıkla alüvyon alanlara ve nehrin mevsimsel akışına bağlıydı¹². Erken tarımcı bu topluluklar ovanın etrafını çevreleyen bozkırlardan kaçınmış, su kaynaklarına yakın olma ve verimli topraklardan faydalanmak istemiş olmalıdır. Yerleşmelerin Çarşamba Çayı ve kollarının yakınında kümelenmeleri buna işaret etmektedir.

Orta Anadolu'nun geleneksel kronolojisinde MÖ 6.binyılın başı Kalkolitik Dönem'in başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bununla beraber Geç Neolitik Dönem ile Erken Kalkolitik Dönem arasında geçişin tanımı zordur. Bu dönemde Yukarı Mezopotamya, Yunanistan ve Anadolu'nun özellikle güneybatısında boya bezemeli çanak çömleğin bölgeler arası yerel özellikler dahilinde geliştiği¹³, az sayıda bakırdan yapılmış biz ve benzeri aletlerin buluntu topluluğuna eklendiği görülmektedir¹⁴.

¹ Mellaart, 1965: 135-156; Franz/Ostaptchouk 2012: 97-129, Orton vd. 2018: 620-639.

² Mellaart 1961: 159-184; Mellaart 1965: 135-156.

³ French 1962: 27-40.

⁴ Orton vd. 2018: 620-639.

⁵ Baird 1995: 11; Baird 2002: 19.

⁶ Bahar 1995: 153-183; Bahar 1998: 197-206; Bahar/Koçak 2004.

⁷ Massa vd. 2018: 17-34; Massa vd. 2020: 511-527.

⁸ Bu çalışmanın yürütülmesine olanak sağlayan ve çalışma boyunca yardımlarını eksik etmeyen Dr. Michele Massa'ya, çalışma sürecinde her zaman destek veren Doç. Dr. Deniz Sarı'ya, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü ve KRASP ekibine teşekkürlerimi sunarım.

⁹ Mellaart 1961: 159-184; Massa vd. 2018: 18-19; Massa vd. 2019: 161-162.

¹⁰ Baird 2000a: 272-273; Massa 2019: 161-162.

¹¹ Baird 2000a: 272-273; Massa vd. 2018: 18-19; Massa vd. 2019: 161-162.

¹² Baird 2000a: 272-273; Baird 2000b: 71-72.

¹³ Schoop 2011:150-173.

¹⁴ Sagona/Zimansky 2015:116.

Erken Kalkolitik Dönem ‘Neolitik yaşam biçimini temsil eden değerlerin tümüyle yerleştiği’¹⁵ bunun yanında büyük bir kırılmanın olmadığı bir dönem olarak tanımlanmaktadır.

Erken Kalkolitik Dönem Anadolu’nun özellikle güney kesimi için krem üzeri kırmızı boya bezemeli çanak çömlekle karakterize edilmektedir. Boyalı çanak çömlek Göller Bölgesi’nde MÖ 7. Binyıl sonunda diğer deyişle Geç Neolitik Dönem’de ortaya çıkar. Konya Ovası’nda ise boyalı çanak çömlek Geç Neolitik Dönem’de Doğu Çatalhöyük’ten bilindiği üzere yok denecek kadar az parça ile temsil edilmektedir¹⁶. Batı Çatalhöyük’te ise söz konusu çanak çömlek çok yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Konya Ovası’nda Erken Kalkolitik Dönem başında seramik geleneğindeki değişim, Göller Bölgesi’ne göre daha belirgin biçimde izlenebilmektedir. Söz konusu değişiklikler içinde kırmızı renkli geometrik boya bezemenin yoğun kullanımı, çizi ve kabartma bezemenin uygulanması, kapların sayıca artması, boyut ve formlarının çeşitlenmesi sayılabilir. ‘S’ profilli kaseler, oval biçimli ağızlı kaplar, sepet kulplar Geç Neolitik Dönem’den devam eden geleneklerdir. Konya Ovası’nda Erken Kalkolitik Dönem’in özellikleri arasında boyalı çanak çömleğin yanında, yerleşme sayısındaki artış, Çatalhöyük’te iskanın doğu höyükten batı höyüğe taşınması, burada küçük kümeler halinde düzenlenmiş dağınık köy görünümünde, daha büyük boyutlu fakat daha fazla iç mekana sahip ev ve avlulardan oluşan mimari plan, duvar boyama ve taban altı gömü uygulamalarının artık görülmemesi, obsidyen kullanımındaki düşüş ve çakmaktaşı kullanımındaki artış sayılabilir. Söz konusu değişimler iklim değişikliğinin (8.2ka) bir süreci ve sonucu olarak da yorumlanmaktadır¹⁷.

Erken Kalkolitik Dönem Konya Ovası’nda kazılmış ve daha çok araştırılmış oluşuyla en iyi Batı Çatalhöyük ve Karaman’daki Can Hasan Höyüğü ile bilinmektedir. Batı Çatalhöyük carbon-14 sonuçları yaklaşık MÖ 6000-5500 tarihlerini vermektedir¹⁸. Can Hasan’ın 3. Tabakası Erken Kalkolitik Dönem MÖ 5900-5800/5750, 2B tabakası ise Orta Kalkolitik Dönem’e Geçiş MÖ 5750- 5500 tabakasıdır¹⁹. Konya Ovası için Erken Kalkolitik Dönem’in başlangıcı MÖ 6000, dönemin sonu Orta Kalkolitik Dönem başı ise MÖ 5500’lere denk getirilmektedir²⁰.

KONYA OVASI ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM YERLEŞMELERİ

Konya Ovası’nın Erken Kalkolitik Dönem verileri Batı Çatalhöyük kazılarına ve bölgede yapılmış yüzey araştırmalarına dayanmaktadır. Ova içinde yaklaşık 16 yerleşmede Erken Kalkolitik Dönem temsil edilmektedir. Söz konusu yerleşmeler James Mellaart, Hasan Bahar, Douglas Baird ve Michele Massa tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saptanmıştır. 2017-2020 yılları arasında Michele Massa başkanlığında yürütülen KRASP çalışmaları kapsamında daha önceki çalışmalardan bilinen eski yerleşmeler yayınlarda belirtilmiş olan köy, mevki isimleri ve haritaları çakıştırılarak tekrar ziyaret edilmiştir. Söz konusu ziyaretlerde yerleşmelerin bir kısmında Erken Kalkolitik Dönem çanak çömleği bulunmuştur (Musluk, Taştömek I), bir kısmında ise bu döneme ait çanak çömleğe rastlanılmamıştır (Seyithan, İrmik, Kızıl Höyük, Dedeli, Salur). Ayrıca bu yerleşmelerin bazıları tahmin edilen konumlarda bulunamamıştır. Erken Kalkolitik Dönem yerleşmesi olan Alanlı Höyük ise ilk kez KRASP çalışmalarında keşfedilmiştir. Farklı araştırmacılar tarafından farklı dönemlerde yapılmış olan Konya Ovası yüzey araştırmalarında bazen aynı höyük için farklı stratigrafilerin önerildiği görülmektedir. Elbetteki bu çalışmaların yüzey araştırmaları çerçevesinde yürütülmesi araştırmacıların farklı tarih önerilerine yol açmıştır. Bunun yanında yüzey araştırması sırasında yerleşmenin ve malzemenin görülebilirlik durumu (yüzeyin otlak kaplı olması), toprağın çeşitli yollarla aşınması (su ve rüzgar erezyonu), hayvan ya da insan tahribatı sonucunda arkeolojik buluntuların yüzeye çıkması gibi etkenler de malzeme yoğunluğuna ve tarihlere etki etmiş olmalıdır. Bahsedilen 16 yerleşmeden en sağlıklı verilerin sadece Erken Kalkolitik Dönem içeren tek evreli yerleşmelerden geldiğini söyleyebiliriz. Tek evreli Erken Kalkolitik Dönem yerleşmeleri ve dönem çanak çömleğinin tanımlı niteliklerinin bulunması söz konusu malzemenin sağlıklı analiz edilmesine olanak sağlamaktadır (Harita 1, Tablo 1).

Neolitik Dönem’in devamında gördüğümüz Batı Çatalhöyük Erken Kalkolitik Dönem yerleşmesi her ne kadar evreler arasında boşlukların olduğu bazı araştırmacılar tarafından önerilse de stratigrafik açıdan devamlılığı sağlamaktadır. Batı Çatalhöyük kapladığı 9 hektarlık alan, içerdiği malzeme çeşitliliği ve Erken Kalkolitik Dönem’e ait çok evreli iskan yapısıyla ovadaki diğer yerleşmelerden daha büyük ve baskındır. Diğer yerleşmeler 1,5 hektardan oluşan tek evreli küçük yerleşme niteliğinde olup malzeme çeşitliliği sınırlıdır. Ovadaki Erken Kalkolitik Dönem içeren yerleşmeler arasında çanak çömlek çalışmaları doğrultusunda bir maddi kültür bütünlüğünün olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁵ Karul 2017: 31.

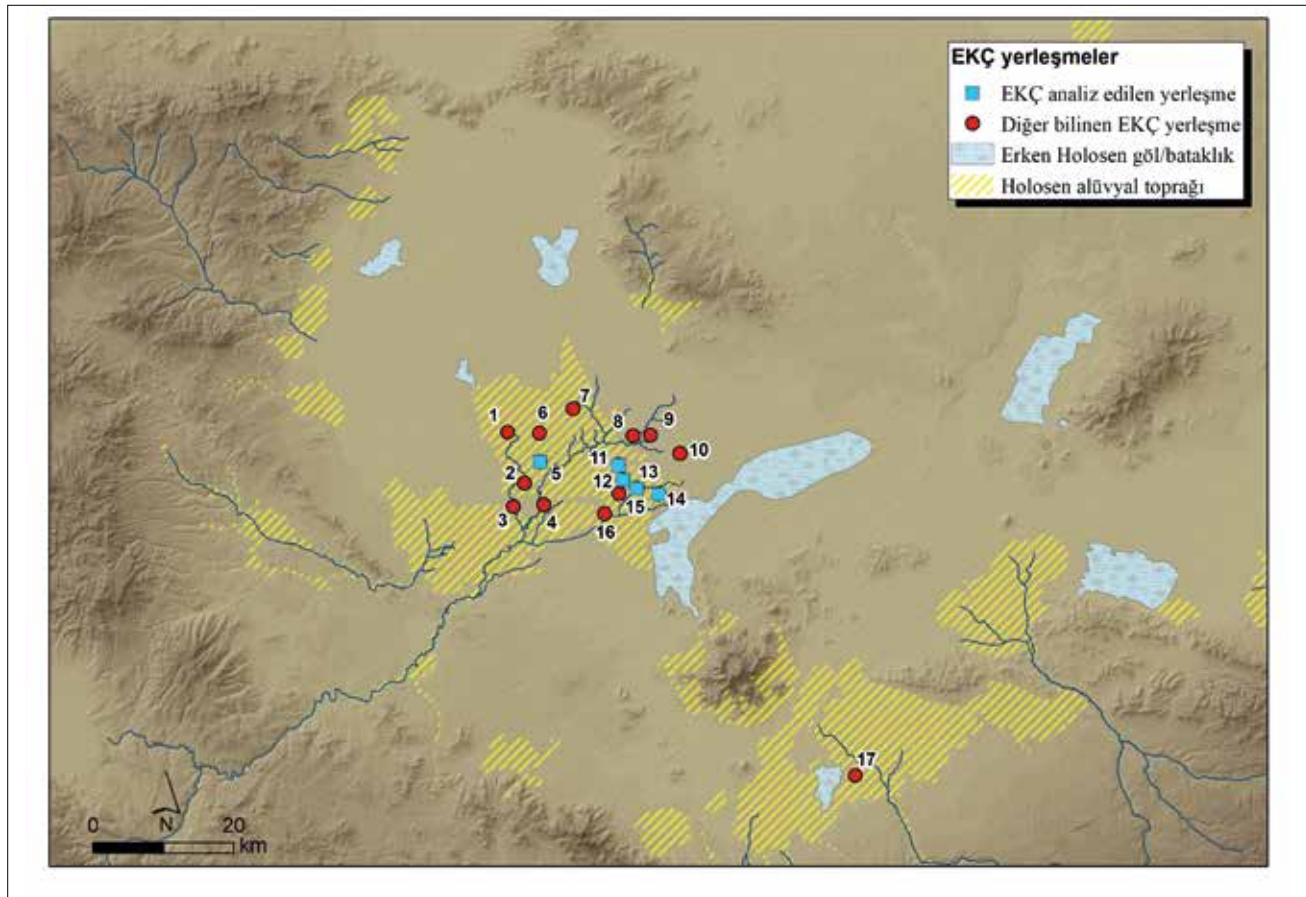
¹⁶ Kutlu Özdöl 2014: 41-42.

¹⁷ Schoop 2005a; Baird 2006; Anvari vd. 2017: 18-20; Orton vd. 2018: 620-639; Göz 2019: 41.

¹⁸ Mellaart 1965: 135-156; Orton vd. 2018: 620-639.

¹⁹ Schoop 2005a: 146.

²⁰ Frederic/Thissen 2002; Baird 2012: Tablo 23.1; Schoop 2005a: 146.

Harita 1: KRASP 2017-2020 Çalışmaları; Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem Yerleşmeleri(M. Massa) / KRASP 2017-2020 Studies; Early Chalcolithic Period Settlements of the Konya Plain (M. Massa).

Söz konusu çalışmalar (iskan yeri, yerleşme boyutları ve tipleri, çanak çömlek buluntuları) yerleşmelerin birbirleriyle iletişim halinde olduklarını, belki de bunların ortak bir organizasyonun parçası olduklarını göstermektedir. Bu durum bazı araştırmacılar tarafından -hayvan kemiklerindeki izotop analizlerinden yola çıkılarak- üretimi arttırmak amacıyla koyunların gitgide geniş topraklarda otlatıldığı dolayısıyla Çatalhöyük toplumunun MÖ 6500'lerden sonra sezonluk bir kırsal hareketlilik içinde olduğu ve bu bağlamda kamp alanlarının (örneğin Pınarbaşı) ortaya çıktığı ve MÖ 6000'den sonra Erken Kalkolitik Dönem'de ise bu kamp alanlarının kalıcı yerleşme olarak kullanıldığı şeklinde yorumlanmaktadır²¹. Ovadaki tek evreli yerleşmeler de bu fikri desteklemektedir. Buna ek olarak ilk kez Erken Kalkolitik Dönem'de kurulan yerleşmelerin bir kısmının (Seyithan, Sarlak, Karhane) dönem sonunda terk edilmediğini İlk Tunç Çağı'na gelindiğinde ova için önemli merkezler konumunda olduklarını söyleyebiliriz. Söz konusu yerleşmelerde Orta ve Geç Kalkolitik Dönemlere ait malzeme buluntuları da devamlılığı göstermektedir. Bu yerleşmelerin Erken Kalkolitik Dönem'deki boyutları ve sağlıklı tarihler verecek çanak çömleği KRASP çalışmalarında tespit edilememiştir.

Olasılıkla höyüklerdeki yoğun İlk Tunç Çağı evreleri yüzey araştırmalarında bu malzemenin tespitini zorlaştırmıştır ve Erken Kalkolitik Dönem sınırlarını belirlemek mümkün olmamıştır²². Temellerin Erken Kalkolitik Dönem'de atıldığı bu yerleşmeler ovadaki kronolojik devamlılığı vermekte ve binlerce yıllık bir birikimi yansıtmaktadır.

BATI ÇATALHÖYÜK

Çumra ilçesi, Küçükköy köyünde bulunan yerleşme Neolitik Dönem içeren doğu ve Erken Kalkolitik Dönem içeren batı olarak iki höyükten oluşmaktadır. Batı Çatalhöyük 7,5 metre yüksekliğinde olup 9 hektarlık alanı kaplamaktadır. Burada 1961-1965 yıllarında James Mellaart, 1993-2017 yıllarında Ian Hodder, 2018-2019 yıllarında Çiler Çilingiroğlu kazı çalışmaları yürütmüştür²³. 2020 yılı itibariyle höyükte Ali Umud Türkcan tarafından çalışmalar başlamıştır.

Batı Çatalhöyük'te James Mellaart iki açmada kazı çalışmaları yapmıştır²⁴. Ian Hodder başkanlığında

²² Massa vd. 2020: 512.

²³ Orton vd. 2018: 620.

²⁴ Mellaart 1965: 135-136.

²¹ Baird vd. 2011: 387, 392; Hodder 2014: 64, 13-14.

Harita no	Yerleşme adı	EKÇ Ölçüleri	Bu çalışmada	Dönem (KRASP)	Dönem (Diğer)	Kaynakça
1	Tekke (Kurtbaba) Höyük	-	-	İTÇ, OTÇ, GTÇ, DÇ, Hell., Ortaçağ	EKÇ, OKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2021: Tablo 2.
2	Dedeli Höyük	-	-	OKÇ/GKÇ, İTÇ, DÇ, Hell., Ortaçağ	EKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2021: Tablo 2.
3	İrmik Höyük	-	-	EKÇ?, OTÇ, Hell.	EKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2021: Tablo 2.
4	Seyithan Höyük	-	-	Akeramik Neo, OKÇ/GKÇ, İTÇ, DÇ, Hell.	EKÇ, OKÇ	Mellaart 1961: Fig.1; Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2021: Tablo 2.
5	Batı Çatalhöyük	9 hektar	+	-	Seramikli Neo, EKÇ, OKÇ	Mellaart 1965; Hodder 2014; Biehl vd. 2007.
6	Salur Höyük	-	-	OKÇ/GKÇ, Hell.	EKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2021: Tablo 2.
7	Karhane Höyük	-	-	Seramikli Neo?, EKÇ?, İTÇ, DÇ, Hell.	Seramikli Neo, EKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2021: Tablo 2.
8	Çinili Höyük	1 hektar	-	-	EKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1.
9	Samih Höyük	-	-	OKÇ/GKÇ, İTÇ, OTÇ, DÇ, Ortaçağ	EKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2019: 165, Res.5 Tablo 2.
10	Emirler Höyük	-	-	EKÇ?, OKÇ/GKÇ, İTÇ	EKÇ	Massa vd. 2019: 165, Tablo 2.
11	Mahsen Höyük	1 hektar	+	EKÇ	EKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2021: Tablo 2.
12	Taştömek I	1,5 hektar	+	EKÇ	EKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1; Massa et al. baskıda
13	Alanlı Höyük	1 hektar	+	EKÇ, DÇ, Ortaçağ	-	Massa vd. 2019: Tablo 2.
14	Musluk Höyük (Kara-Höyük Güney)	1,5 hektar	+	EKÇ	EKÇ, OKÇ	Mellaart 1961: 177-181, Fig.1; Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2019: 165, Tablo 2.
15	Bozlan Höyük	1 hektar	-	-	EKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1.
16	Sarлак Höyük	-	-	OKÇ, GKÇ, İTÇ, DÇ, Hell, Ortaçağ	EKÇ	Baird 2006: Tablo 5.1.
17	Canhasan	6 hektar	-	-	Neolitik, EKÇ, OKÇ, GKÇ	French 2005.

Tablo 1: Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem Yerleşmeleri /Early Chalcolithic Period Settlements of the Konya Plain.

yürütülen kazı çalışmaları sırasında Doğu ile Batı höyük arasındaki stratigrafiyi belirlemek için Batı Çatalhöyük'te James Mellaart açmaları da dahil 1-8 nolu açmalarda kazı çalışmaları yapılmıştır²⁵. Kazılar sonucunda yerleşmede payandalı geniş yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Burada Doğu Çatalhöyük'ten farklı olarak taban altında yetişkin bireylerin gömülmediği, mimari öğelerin çeşitli boya, kabartma veya hayvan boynuzlarıyla bezenmediği görülmektedir. Bu durum doğu Çatalhöyük'ün son tabakalarındaki sayıca daha az ama geniş ölçülere sahip kompleks yapıları ve höyük üst seviyesindeki son kalıntıları veren TP alanındaki mezarlar ile ilişkilendirilmektedir. Çalışmalar sonucunda mimari, ölü gömme ve çanak çömlek geleneklerinde değişimler görülse de doğu ile batı höyük arasında kronolojik anlamda kültürel ve ekonomik bir sürekliliğin olduğu sonucuna ulaşılmıştır²⁶.

MUSLUK HÖYÜK (TÜRKMENKARAHÖYÜK-GÜNEY)

Çumra İlçesi Türkmenkarahöyük köyü sınırları içinde, Türkmenkarahöyük höyüğüne 1.4 km uzaklıktadır. 2 metre yüksekliğinde olup 1,5 hektardır. Yerleşmede sadece Erken Kalkolitik Dönem içeren çanak çömleğe rastlanılmıştır²⁷.

ALANLI HÖYÜK

KRASP çalışmalarında tespit edilen höyük, Çumra İlçesi Türkmenkarahöyük köyü sınırları içinde yer almaktadır. 1 hektar, 2-3 metre yüksekliğinde küçük bir yerleşmedir. Höyüğü çevreleyen yaklaşık 100 metrelik alandan da çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Burada Erken Kalkolitik Dönem, Demirçay ve Ortaçağ'a tarihlenen malzemelere rastlanılmıştır²⁸.

²⁵ Franz/Ostapchouk 2012: 97-129; Orton vd. 2018: 624.

²⁶ Orton vd. 2018: 622.

²⁷ Mellaart 1961: 177-181; Baird 2006: 71-73, Tablo 5.1; Massa vd. 2019: 164-165, Tablo 2.

²⁸ Massa vd. 2019: 159-180, Tablo 2.

Fotoğraf 1-2. Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem Boya Bezemeli Çanak Çömleği Cidar Özellikleri (BIAA) / *Early Chalcolithic Period Painted Pottery Wall Features of the Konya Plain.*

MAHSEN HÖYÜK

Çumra İlçesi Karkın köyü sınırları içinde yer almakta, 1 hektar olup yaklaşık 1.5 metre yüksekliğindedir. Yerleşme sadece Erken Kalkolitik Dönem malzemesi içeren küçük bir höyüktür²⁹.

TAŞTÖMEK I

Çumra İlçesi Karkın köyü sınırları içinde, 2 metre yüksekliğinde 1,5 hektardır. Sadece Erken Kalkolitik Dönem çanak çömleği içeren tek dönemli bir yerleşmedir³⁰.

ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM BOYALI ÇANAK ÇÖMLEĞİ

HAMUR VE YÜZEY ÖZELLİKLERİ

Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem çanak çömleği krem üzerine kırmızı boya bezemeli oluşuyla diğer dönemlerin malzeme gruplarından kolayca ayrılmaktadır (Lev.1-3). Söz konusu çanak çömlek genelde beyaz taşçık katkılı, nadiren kum katkılıdır. Hamur dokusu sıkı, çanak çömleğin çoğunluğu iyi pişmiştir, gri öze az rastlanmaktadır. İncelenen toplam 964 parçanın 132 tanesi istatistiksel olarak değerlendirilmiştir. Bu parçaların hamur özelliklerinde büyük çömlekle temsil edilen kaba nitelikli mal %15 oranla en az temsil edilen gruptur. Bu değerlendirmeye boya bezemeli olmadıkları için yalın mallar ve mutfak kapları dahil edilmemiştir. Kase ve çömlek formlarıyla temsil edilen orta nitelikli mal ise %57 oranı ile en yoğun grubu oluşturmaktadır. %28 oranında temsil edilen ince nitelikli mal ise ince cidarlı, kaliteli hamurlu küçük boyutlu açık kapları içermektedir (Foto. 1-2; Grafik 1,4).

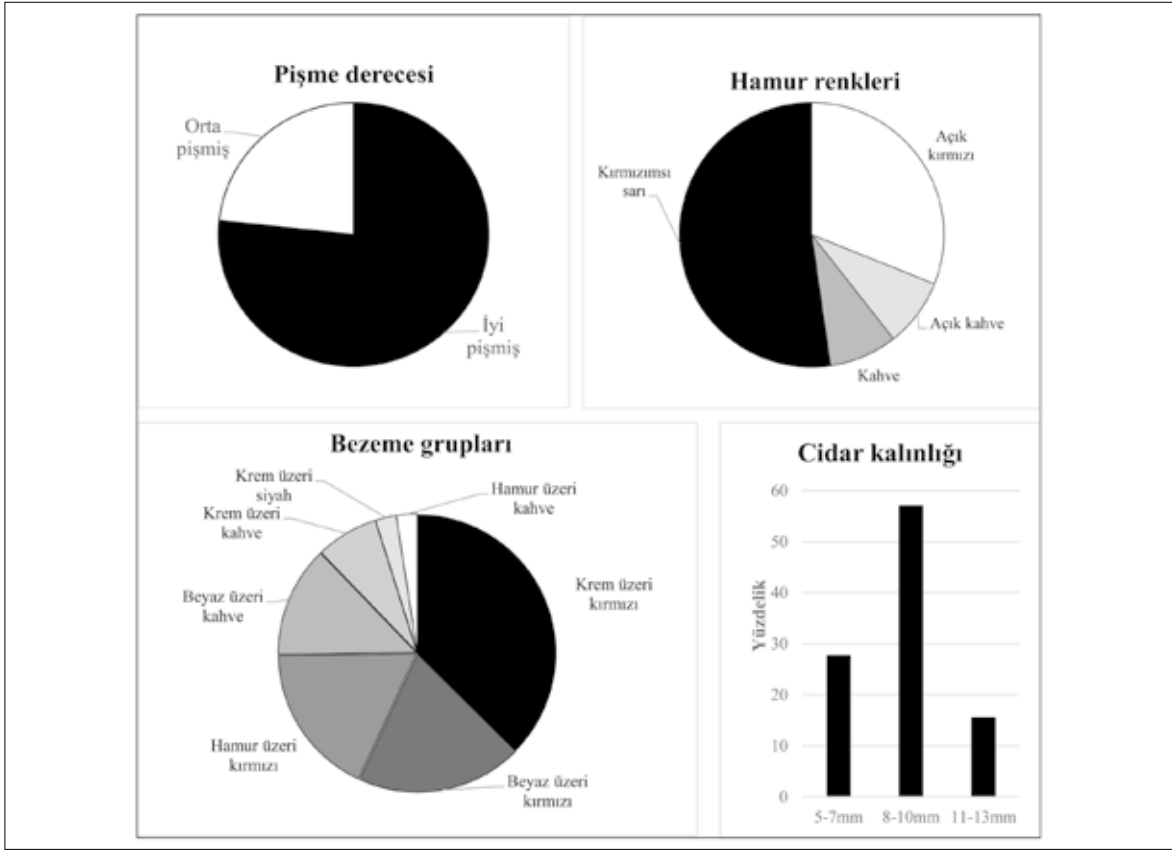
Hamur renkleri açık tonlarda olup en yaygın kırmızımsı sarıdır (turuncu); bunu açık kırmızı, açık kahverengi ve kahverengi renkleri takip etmektedir. Bazen pişirmeden kaynaklı siyah/kahverengi gibi koyu tonlar, is izleri görülebilmektedir. Boya bezemeli çanak çömlekte çoğu film astar karakterinde, beyaz (grimsi beyaz) ya da krem renkte (pembemsi beyaz, sarımsı beyaz) astar yaygındır. Bunun yanında astarsız parçalar üzerinde de boya bezeme görülmektedir. Çalışma kapsamında değerlendirilmeyen astarsız ve bezemesiz yalın bir grup ve krem ya da beyaz astarlı bezemesiz bir başka grup da vardır. Parçaların bazıları hafifçe ağırlıdır. Batı Çatalhöyük çanak çömleğinin bazı örneklerinin boya hala ıslakken özellikle ağırlı olduğu ve böylece bezemede bulanık bir görünüm oluşturulduğu görülmektedir³¹. Bezeme renkleri çoğunlukla kırmızının tonlarındadır, kahverengi ve siyah boya bezemeli çanak çömlek dönemin sonlarına doğru sayıca artmıştır. Mellaart kaliteli boyalı çanak çömleği grimsi beyaz üzeri koyu kırmızı boyalı, krem üzeri kahverengi boyalı ve ağırlı, turuncu üzeri kırmızımsı kahverengi boya bezemeli olarak tanımlamıştır³². Bu çalışmadaki bezemeli çanak çömlek grupları Mellaart'ın grupları dikkate alınarak hamur kalitesi, astar ve boya bezeme rengine bakılarak oluşturulmuştur. En yoğun grup sırasıyla krem üzeri kırmızı, hamur üzeri kırmızı, beyaz üzeri kırmızı ve beyaz üzeri kahverengidir. Hamur üzeri boya bezemeli çanak çömlek turuncu üzeri kırmızı, devetüyü üzeri kırmızı ve kırmızı üzeri kırmızı olarak alt gruplara ayrılabilir. Bunlara ek olarak hamur üzeri kahverengi, krem üzeri kahverengi ve krem üzeri siyah boyalı grup az örnekle temsil edilmektedir (Grafik 2-3, Lev.1-3).

²⁹ Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2021: Tablo.2.

³⁰ Baird 2006: Tablo 5.1; Massa vd. 2021: Tablo.2.

³¹ Mellaart 1961: 181; Mellaart 1965: 136.

³² Mellaart 1961: 159-184; Mellaart 1965: 135-156.

Grafik 1-4: Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem Çanak Çömleği Mal Nitelikleri / *Early Chalcolithic Period Pottery Ware Features of the Konya Plain.*

FORMLAR

Formlar Neolitik Dönem çanak çömleğinden gelişmiştir (Lev.4-7). Sığ veya derin basit ağızlı kaseler, oval gövdeli omurgalı kaseler, basit ağızlı çömlekler, boyunlu küresel gövdeli çömlekler, pervaz dudaklı çömlekler ve sepet kulplu çömlekler tipiktir (Lev.4). Düz dipler yaygın olup bunun yanında yüksek kaideler görülebilmektedir (Lev.7 Çiz.7-9). Çanak çömleğin büyük kısmında kulp görülmez; az sayıda olan kulplar tutamak biçiminde, yatay, dikey veya şerit kulp şeklindedir (Lev.5 Çiz.5; Lev.7 Çiz.2-6). Sepet kulplu çömleklerin kulpları şerit kulplu olup bunların üzerinde memecik biçiminde kabartma bezemeye rastlanır (Lev.7 Çiz.2,4). Sepet kulplu çömlekler ve bazı çömlekler form ve bezeme karakteri olarak sepeti anımsatmaktadır ve bunların sepet imitasyonları olduğu düşünülmektedir³³.

BEZEMELER

Bezemelerde ağız kenarında bant bezemeler, ağız kenarından boyuna kadar kalın bantlar ve bunların devamında farklı kompozisyonlarda motifler uygulanmaktadır (Lev.5 Çiz.5; Lev.6 Çiz. 1, 8; Lev.7

Çiz.2, Lev.8 Çiz.10). Düz veya eğik taramalar (Lev.6 Çiz.3, Lev.8 Çiz.8), yatay ve dikey zikzaklar (Lev.5 Çiz. 1, 3, 5-6; Lev. 6 Çiz. 2, 4-9, Lev.7 Çiz. 1-2, 6; Lev.8 Çiz. 1, 3-4, 9), konsantrik baklava dilimleri (Lev.7 Çiz.3), küçük veya özensizce yapılmış büyük çarpılar (Lev.5 Çiz. 4, 7), sıralı üçgenler (Lev.2 Foto.5-6; Lev.3 Foto.8), konsantrik açılar (Lev.7 Çiz. 1-2, 5), konsantrik yarım daireler ve dalgalı hatlar (Lev.2 Foto.7; Lev.7 Çiz.9) yaygındır³⁴. Bir parçada birden fazla motifi görebilmek mümkündür. Yatay veya dikey bantlar arasında kafes, çarpı, zikzak, dalgalı hatlar ve eğik taramalar olabilmektedir (Lev.2 Foto. 6; Lev.3 Foto. 8-9; Lev.4). Üçgenlerin içleri veya bazı bezemelerin arasının nokta ya da eğik çizgilerle doldurulduğu görülmektedir (Lev.2; Lev.3 Foto. 9; Lev.7 Çiz.9). Kaselerin dip kısımlarından başlayarak iç içe dalgalı hatlarla yapılmış yıldız biçiminde kompozisyonlar vardır (Lev.2 Foto. 7; Lev.7 Çiz.9). Bunların merkezlerinde insan figürü olabilmektedir³⁵. Kulpların üzerlerinde iç içe açılı, yatay veya dikey şeritler yaygındır (Lev.7 Çiz. 2-6). Kazıma bezemeye çok az rastlanır ve bunlar da daha çok büyük kaplarda görülmektedir. Boya bezeme ile ince kazıma bezemenin ya da küçük memecik biçiminde kabartma bezemenin birlikte kullanıldığı örnekler mevcuttur.

³³ Franz/Ostapchouk 2012: 97-129.

³⁴ Mellaart 1965: 135-156; Schoop 2005a: 108-109.

³⁵ Mellaart 1965: 137-152; Last 1996: 152-154.

Batı Çatalhöyük

Bu çalışmada incelenen Batı Çatalhöyük çanak çömleği James Mellaart'ın yaptığı kazı buluntularından gelmekte olup malzeme Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü koleksiyonunda bulunmaktadır. Koleksiyon dahilindeki 861 parçanın tamamı incelenmiş, 70 tanesi istatistik ve değerlendirme çalışmalarına dahil edilmiştir. Höyük Konya Ovası'nın Erken Kalkolitik Dönem çanak çömleğinin bütün form, tip ve bezeme gruplarını içermektedir. Genel olarak hamur taşçık katkılı olup kaba hamurlu parçaların bazıları gri özlüdür. Ian Hodder başkanlığında yürütülen çalışmalarda Kalkolitik Dönem çanak çömleğinin kil analizlerinde kalker, kuvars, kalsit, volkanik ve bazılarında metamorfik kalıntılı toprak kullanıldığı tespit edilmiştir. Metamorfik toprağın yerel olmadığı, kireçtaşı ve kuvars içeren toprağın Çarşamba Deltası içinden, yerleşmenin yakın çevresinden getirildiği önerilmiştir. Pişirmede açık pişirme uygulandığı, çanak çömleğin ortalama 650°-950° dereceleri arasında pişirildiği anlaşılmıştır³⁶.

Erken Kalkolitik Dönem çanak çömleğini Mellaart Erken Evre EK I (Trench I) ve daha Geç Evre EK II (Trench II'deki çukurlardan) olarak iki evrede değerlendirmiştir³⁷. EK I çanak çömleğinin hamur renkleri açık kırmızı, sarımsı kırmızı, açık kahverengi ve sarımsı kahverengi tonlarındadır. Beyaz ve krem astarlı çanak çömlek kaliteli örneklerde olup, hamur renginde düzeltilmiş yüzeyli örnekler yaygındır. Yüzeyler astar veya hamur üzerinde kırmızı, sarımsı kırmızı, açık ve koyu kırmızı ve açık kahverengi boya bezemelidir (Lev.2; Lev.3 Foto.8).

Formlar arasında sığ veya derin basit ağızlı kaseler, içe dönük ağızlı kaseler, oval gövdeli omurgalı kaseler³⁸ (Lev.5, Çiz. 1, 5-8), basit ağızlı çömlekler, dışa dönük ağızlı çömlekler, boyunlu küresel gövdeli çömlekler³⁹ (Lev.6 Çiz.8), pervaz dudaklı çömlekler⁴⁰(Lev. 7 Çiz.1) ve sepet kulplu çömlekler⁴¹ (Lev.7 Çiz.2) yaygındır. Yüksek kaideler ve düz dipler⁴² (Lev.7 Çiz.9), yatay veya dikey kulplar ya da çeşitli tiplerde tutamaklarla⁴³(Lev. 5 Çiz.5, Lev. 7 Çiz. 2-3, 6) çanak çömlek çeşitlenmektedir.

³⁶ Franz/Ostaptchouk 2012: 97-125.

³⁷ Mellaart 1965: 135-156.

³⁸ Mellaart 1961: 159-184, Fig.11-12; Mellaart 1965: 135-156, Fig. 4-7; Franz/Ostaptchouk 2012: 97-129, Fig.6; Franz 2013:198-203, Fig.15. 1.

³⁹ Mellaart 1961: 159-184, Fig.13, Çiz. 5-12; Mellaart 1965: 135-156, Fig. 2-3, 8-9; Franz/Ostaptchouk, 2012: 97-129, Fig.5.

⁴⁰ Mellaart 1961: 159-184, Fig.13, Çiz.1-4.

⁴¹ Mellaart 1961: 159-184, Fig. 14, Çiz.1-4; Franz/Ostaptchouk 2012: 97-129, Fig.9a.

⁴² Mellaart 1961: 159-184, Fig. 11-12; Mellaart 1965: 135-156, Fig. 5,7; Franz/Ostaptchouk 2012: 97-129, Fig. 6.

⁴³ Mellaart 1965: 135-156, Fig.2, Çiz. 3-4, Fig.6, Çiz.10; Franz/Ostaptchouk 2012: 97-129, Fig.5, 7.

Bezemde bantlar, eğik çizgiler, dikey ve yatay zikzaklar, konsantrik baklava dilimleri, çarpılar, sıralı üçgenler, konsantrik açı veya yarım daireler, dalgalı hatlar, kafes motifleri, boşluklarda nokta ve damlalar gibi farklı kombinasyonlar görülmektedir⁴⁴ (Lev.5 Çiz.1-2, 5-8; Lev.6 Çiz.8; Lev.7 Çiz. 1-3, 6,9). Çömleklerin genelde gövdeden itibaren alt kısmı bezemesiz, açık kapların iç yüzeyleri daha yoğun bezemelidir. Bazı kaselerin merkezlerinde insan figürü⁴⁵, bazen boya bezemeyle uyumlu küçük kabartma biçiminde memecik bezeme ya da çizi bezeme görülebilmektedir (Lev.7 Çiz.2).

EK II çanak çömleği EK I çanak çömleğinden gelişmiştir, EK II çanak çömleğinde formlar daha sınırlı bezemelerse daha sofistikedir⁴⁶. Hamur devetüyü, pembe ve kırmızı tonlarında yüzeyler beyaz ya da krem astarlıdır. Formlar arasında omurgalı ve basit ağızlı kaseler, dışa dönük ağızlı çömleklerin gelişkin örnekleri görülürken sığ ve derin kaseler, sepet kulplu çömlekler bu evrede yoktur. II. Evrenin bezemelerinde kırmızı, kahverengi ve pembe tonlarının yanında koyu kahverengi ve mat siyah tonları daha yaygındır⁴⁷. Çizgisel motiflerden oluşan bezemelerde sık taramalar ve ince karmaşık çizgiler bu evrenin ayırıcı özelliğidir. Batı Çatalhöyük'ün yüzey malzemelerinin çoğu koyu renk boya bezemeli oluşuyla EK II'ye tarihlendirilmektedir⁴⁸. EK II evresi Konya Ovası'nda yalnızca Batı Çatalhöyük'te Mellaart'ın tanımlamasıyla bilinmektedir. Malzeme grubundaki kırmızı, koyu kahverengi ve siyah tonlarındaki sık taramaların yer aldığı boya bezemeli parçalar Can Hasan 2B ile benzerlikler göstermekte olup Çatalhöyük'ün kendi içerisindeki bir gelişim evresini temsil etmektedir. Bu çalışmada incelenen EK I ve EK II çanak çömleği arasında koyu renk tonları ve çok komplike boya bezemeli parçalar dışında belirgin bir ayırım yapmak mümkün olmamıştır.

Dama tahtası motifi ve polikrom bezemeli bir kaç parçanın daha geç bir evreye Orta Kalkolitik Dönem'e ait parçalar olduğu önerilmektedir. Zoomorfik akıtacaklar, inek başı, ördek biçimli kulplar ünik parçalar olarak temsil edilmektedir⁴⁹. Ian Hodder döneminde yapılmış kazı çalışmalarında 7 nolu açma en derin açmadır ve Erken Kalkolitik Dönem'in başına tarihlendirilmektedir. Söz konusu alandan çizi, kazıma ve nokta bezemeli çanak çömlek bulunmuştur. Bu çizi bezemeler, zikzak, spiral ve çeşitli alanlarda noktalardan oluşmaktadır, bunların birkaçının içlerinin beyaz macunla doldurulduğu görülmektedir. Bezemelerdeki spiraller ve noktalar Gelveri çanak çömleğine benzetilmiştir⁵⁰.

⁴⁴ Mellaart 1965: 135-156, Fig.12-13; Schoop 2005a: 108-109.

⁴⁵ Biehl 2007: 124-131, Fig.105-106; Erdoğan 2009: 52-53, Fig. 57.

⁴⁶ Mellaart 1965: 135-156, Fig. 13; Schoop 2005a:109.

⁴⁷ Mellaart 1965: 135-156, Erdoğan 2007: 132-133, 139-140; Erdoğan/Yılankaya 2007: 132-141, Fig.102-103.

⁴⁸ Last 1996: 152-154; Franz/Ostaptchouk 2012: 97-129.

⁴⁹ Franz 2011: 79-89, Fig.97; Franz 2013: 198-203, Fig.15. 7.

⁵⁰ Biehl 2007:129, Fig.89-92.

Musluk Höyük (Türkmenkarahöyük- Güney)

Bu çalışmada incelenen çanak çömleğin bir kısmı James Mellaart'ın Konya Ovası'nda yaptığı araştırmalardan gelmekte olup malzeme Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü koleksiyonunda bulunmaktadır. Koleksiyon içerisindeki 59 parçadan 18 tanesi istatistik ve değerlendirmeye dahil edilip incelenmiştir. KRASP çalışmalarından ise 12 parça çalışmaya dahil edilmiştir. Boyalı çanak çömlekte sayısal olarak Çatalhöyük'ten sonraki en yoğun grubu oluşturmaktadır. Çoğu orta nitelikli maldan olan çanak çömleğin bazılarının hamur dokusu gevrek, hamurun yüzeyden pul pul döküldüğü görülmektedir. Hamur renkleri açık kırmızı, kırmızımsı sarı ve açık kahverengi tonlarındadır. Yüzeylerin çoğu hamur renginde ya da beyaz/krem astar üzeri kırmızı boya bezemeli olup, bezemeler açık kahve ve morumsu kırmızı tonlarında çeşitlenebilmektedir. Formlar arasında omurgalı kase, omurgalı çömlek, basit ağız kenarlı boyunlu çömlek ve sepet kulplu çömlekler yaygındır. Bezemelerde yatay veya eğik çizgiler, zikzaklar, çarpılar, kalın bantlar, düzensiz kafes motifleri görülmektedir. Sadece Erken Kalkolitik Dönem malzemesi içeren yerleşmenin çanak çömleği Batı Çatalhöyük EK I karakterindedir (Lev.6 Çiz.1-5, 7; Lev.7 Çiz.5, 8; Lev.8 Çiz.1, 3, 5, 7).

Alanlı Höyük

KRASP çalışmalarından sağlanan ve tamamı değerlendirilen Erken Kalkolitik çanak çömleği 4 parçadan oluşmaktadır. İnce ve kaba nitelikli malzemeden oluşan bu grupta taşçık katkı yaygındır. Açık kırmızı tonlarındaki hamurların üzerinde krem/beyaz astar ve kırmızı/kahverengi boya bezeme görülmektedir. Bezemeler eğik ve çarpılar gibi basit çizgisel motiflerden oluşmaktadır. Sınırlı sayıda parçalardan basit ağız kenarlı kase ve çömlek formu tespit edilmiştir. Malzeme Batı Çatalhöyük EK I karakterindedir (Lev.6, Çiz.9).

Mahsen Höyük

KRASP çalışmaları sürecinde tespit edilen Erken Kalkolitik Dönem çanak çömleği 20 parça ile temsil edilmekte olup tamamı değerlendirmeye alınmıştır. Çoğunluğu kaba ve orta nitelikli maldan olan Erken Kalkolitik Dönem çanak çömleğinde taşçık katkı yaygındır. Hamur renkleri açık kırmızı, sarımsı kırmızı ve açık kahverengi tonlarındadır. Yüzeyler hamur üzeri ya da beyaz/krem astar üzeri kırmızı/kahverengi boya bezemelidir. Kırmızının çeşitli tonları koyu kırmızı, turuncu, bordo, kahverengi ve koyu kahverengi renkleri bezemede görülebilmektedir. Bir kaç parçanın yüzeyinin hafifçe açıldığı görülmüştür. İncelenen parçalardan basit ağızlı kase, yüksek kaideli kase, basit ağız kenarlı boyunlu çömlek ve sepet kulplu çömlek formları tespit

edilmiştir. Bezemeler genelde özensiz yapılmış olup yatay veya eğik çizgiler, zikzaklar, çarpılar ve kalın bantlardan oluşmaktadır. Söz konusu çanak çömlek parçaları Batı Çatalhöyük EK I niteliğinde olup, Çatalhöyük ince nitelikli ve kaliteli çanak çömleğine benzer parçalar içermektedir (Lev.5 Çiz.3-4; Lev.6 Çiz.6; Lev.7 Çiz. 4, 7; Lev.8 Çiz.6, 8-10).

Taştömek I

KRASP çalışmalarında tespit edilen 8 parça Erken Kalkolitik Dönem seramiği bulunmaktadır. Bu parçalar bu çalışmada istatistik ve değerlendirme kapmanında çalışılmıştır. Genelde orta nitelikli hamurdan olan çanak çömlekte taşçık katkı yaygındır. Kaba nitelikli bazı parçaların yüzeyinde is izlerine rastlanılmıştır. İnce nitelikli kaliteli örnekler de mevcuttur. Hamur renkleri açık kırmızı, kırmızımsı sarı ve açık kahverengi tonlarındadır. Turuncu renk hamur üzeri kırmızı boya bezemeli grup yoğun olup bunun yanında beyaz üzeri kırmızı bezemeli parçalar da sayıca fazladır. Bezemede eğik çizgiler, çeşitli kombinasyonlarda bant ve zikzaklar görülmektedir. Az miktarda örnekle temsil edilen parçalardan basit ağız kenarlı kase ve çömlek formunun kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu çanak çömlek Batı Çatalhöyük EK I çanak çömleğine benzemektedir (Lev.8 Çiz.2,4).

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Can Hasan

Can Hasan 3 Erken Kalkolitik Dönem, Can Hasan 2B (MÖ 5750-5500) Orta Kalkolitik Dönem'e Geçiş tabakasıdır⁵¹. Can Hasan 3 çanak çömleği beyaz taşçık katkılı, siyah, kahverengi veya kırmızı renk hamurludur. Can Hasan 2B'de kahverengi hamur ya da krem astar üzerine parlak veya mat kırmızı/siyah boya bezemeli bir grup vardır. Bunun yanında açık kahverengi/krem yüzeylerde kırmızı veya siyah boya bezemeli import olarak değerlendirilen bir çanak çömlek grubu vardır. Boya bezemede zikzaklar, çarpılar, üçgenler, eğik çizgiler gibi basit çizgisel motifler görülmektedir. Krem veya gri hamurlu iyi açıklı, çizi bezemeli bir grup olup bunların yüzeyleri zikzaklar, basit üçgenler, şevronlar, dalgalı hatlar, meanderlerle bezenmiş araları noktalarla doldurulmuştur⁵². Can Hasan'da görülen krem ve gri tonlarında çizi bezemeli çanak çömleğin Konya Ovası'nda varlığı belirgin değildir. Can Hasan 2B'deki kırmızı, kahverengi veya siyah tonlarındaki boya bezemeli çanak çömlek ise form ve bezeme üslubu olarak Konya Ovası boya bezemeli çanak çömleğine benzemektedir⁵³. Can Hasan'daki

⁵¹ French 2005: 18-22; Schoop 2005a.

⁵² French 2005: 18-22.

⁵³ French 2005: Fig. 4-13; Mellaart 1965: 152, Fig. 7-8.

kırmızı, siyah/kahverengi boya bezemeli çanak çömlek oldukça sık aralıklarla ve özenli bezenmiş olup Konya Ovası'nda benzerleri Batı Çatalhöyük'te özellikle EKII çanak çömleğinde görülmektedir⁵⁴ (Lev.3 Foto.9). Konya Ovası boya bezemeli çanak çömleğine en çok benzeyen örnekler Can Hasan yerleşmesinde temsil edilmekte olup bunun nedeni coğrafi yakınlık ve kolay erişilebilirlik ile daha sıkı ilişkilerin sonucu olarak yorumlanmaktadır.

Gelveri

Gelveri çanak çömleği bitki katkılı, gri özlü; siyah, kahverengi, açık kahverengi, devetüyü tonlarında hamurlu ve ağıldır. Küçük boyutlu daha kaliteli kapların üzerlerinde görülen çizi, kazıma, oluk ve baskı teknikleriyle yapılmış iç içe geçmiş kıvrımlı hatlardan oluşan bezemeleri ile karakterize edilmektedir. Kırmızı astarlı çanak çömlek ithal olarak değerlendirilmekte, boya bezemeli çanak çömlek ise yoktur. Hayvan tasvirleri içeren kabartma bezemeli parçalar az da olsa vardır⁵⁵. Çizi ve kazıma bezemelerde görülen gelişimden dolayı arkaik ve klasik olarak kendi içinde iki alt evreye ayrılmaktadır. Arkaik evre Erken Kalkolitik Dönem'in ilk evresine belki evrenin sonlarına MÖ 5800-5600, Klasik Evre ise Erken Kalkolitik Dönem'in ikinci evresinden Orta Kalkolitik Dönem'e MÖ 5600-5400 doğru uzatılmaktadır⁵⁶. Gelveri tipi çizi ve kazıma bezemeli çanak çömleğe Konya Ovası'nda sadece Batı Çatalhöyük 7 nolu açmada rastlanılmıştır. Derin açma olarak nitelendirilen bu alanın malzemesi Erken Kalkolitik Dönem'in başına tarihlendirilmektedir⁵⁷. Ancak Gelveri örnekleri biraz daha geç bir evre içine tarihlendirilmekte olup burada söz konusu çizi ve kazıma bezemeli çanak çömleklerin birbirleriyle bağlantılı bir gelişimin içinde olup olmadığı gelecek dönemlerde yapılacak olan çalışmalarda anlaşılacaktır. Bunun yanında Gelveri'de boya bezemeli çanak çömleğin hiç olmayışı yerleşmenin Konya Ovası'ndan farklı bir gelenek içinde olduğunu göstermektedir.

Köşkhöyük

Köşkhöyük II-III. Tabakaları Erken Kalkolitik Dönem'e (MÖ 6000- 5400), I. Tabaka Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilmektedir. II ve III. tabakalarda koyu yüzlü, ağılı, gri, kahverengi, devetüyü hamurlu; kırmızı veya kahverengi tonlarında astarlı çanak çömlek görülmektedir. Boya, kabartma veya çizi bezeme çanak çömlekte görülmekte, bazen aynı kap üzerine bir kaç bezeme türü olabilmektedir. İnsan ve hayvan betimlemeleri kabartma bezeme olarak çanak çömleğe eklenmiştir, bunun yanında

özel nitelikli olduğu düşünülen antropomorfik ve zoomorfik kaplar vardır. Çizi bezemelerde sarmal, üçgen ve noktalar gibi basit çizgisel motifler, boya bezemelerde konsantrik açılar, yarım daireler ve taramalar görülmektedir⁵⁸. Köşkhöyük boya bezemeli çanak çömleği Konya Ovası Boyalılarından oldukça farklıdır. Konya Ovası'ndaki çanak çömlek üzerindeki zoomorfik eklentiler içeren bir kaç örnek⁵⁹ Köşk Höyük'ü anımsatsa da yoğun bir etkileşimin varlığından bahsetmek için yeterli değildir.

Boğazköy- Büyükkaya

Büyükkaya'da yapılan kazı çalışmalarında Erken Kalkolitik Dönem çanak çömleğine rastlanılmıştır. Üst Plato çanak çömleği Göller Bölgesi ile karşılaştırılmış özellikle çanak çömlek formlarında kurulan benzerlikler ile Kuruçay 12 ile Hacılar I arasına (MÖ 6000-5750), Orta ve Aşağı Plato çanak çömleği ise Orta Anadolu ile karşılaştırılarak Can Hasan 2B'ye (5750-5500) tarihlendirilmiştir. Üst Plato çanak çömleği siyah özlü, kireç ve mika katkılı, kahverengi veya gri tonlarında hamurlu, yüzeyleri ağıldır. Az miktarda çizi ve kazıma bezeme, tırnak baskı ve basma çekme yöntemiyle bezenmiş çanak çömlek vardır. İthal olarak değerlendirilen iki ayrı mal grubu vardır. Bunlardan bir tanesi bitkisel katkılı, gri-siyah özlü, sarımsı beyaz renk astarlı ve ağılsızdır. Bu çanak çömlek geometrik motifler içeren kahverengi boya bezemelidir. Diğer ithal mal, yerel formlardan, yerel hamura bitkisel katkının eklenmesi ile ve ithal maldaki yüzey düzeltme işlemleriyle yapılmıştır. Bunların ithal malların taklidi oldukları düşünülmektedir. Aşağı ve Orta Plato çanak çömleği Üst Platodakilerle yakın ilişkili ancak biraz daha kalitesiz ve tanecikli hamurdan yapılmışlar, yüzeyleri özensiz ağılanmıştır. Burası Göller Bölgesi ve Orta Anadolu'dan farklı etkiler barındırmakta olup ithal mallar içerisinde Can Hasan ve Batı Çatalhöyük bağlantısı kurulacak boya bezemeli parçalar vardır⁶⁰. Söz konusu parçalar bölgelerarası iletişimin varlığı göstermektedir ancak Büyükkaya farklı bir geleneği yansıtmaktadır.

Mersin Yumuktepe

Mersin Yumuktepe'de XXV-XX tabakalar Erken Kalkolitik Dönem'e (MÖ 6000-5500) tarihlenmektedir. Boyalı çanak çömlek Neolitik Dönem'de görülmeye başlamakta Kalkolitik Dönem ile birlikte kullanımı artmaktadır. Bu çanak çömlek ağılı, krem ya da pembe yüzeyli, kırmızı, turuncu, kahverengi veya siyah boya bezemelidir⁶¹. Son derece düzenli olan bezemelerde dikey ve yatay bantlar, üçgenler, noktalar, dalgalı hatlar,

⁵⁴ French 2005: Fig. 4-13; Mellaart 1965: 152, Fig. 7-8.

⁵⁵ Özbudak 2012: 267-297.

⁵⁶ Özbudak 2012: 279-280.

⁵⁷ Biehl 2007: 124-131.

⁵⁸ Öztan/Faydalı 2003: 17-34; Öztan 2005: 6-7.

⁵⁹ Franz 2011: 79-89, Fig.97; Franz 2013:198-203, Fig.15. 7.

⁶⁰ Schoop 2005b: 15-37.

⁶¹ Garstang 1943: 7; Garstang 1953: 2-61.

şevronlar ve zikzak motifleri gibi basit çizgisel motifler yaygındır. Dönem sonunda boya bezemede aynı rengin tonları değiştirilerek iki renkli bezemeli bir çanak çömlek kullanılmıştır. Ayrıca beyaz macunlu çizi ve nokta bezemeli koyu yüzlü açıkli örnekler de vardır. Yumuktepe boya bezemeli çanak çömleği Halaf Kültürünün etkisi altında, bezemeler Halaf stilindedir. Söz konusu bezemelerdeki basit çizgisel motifler (zikzaklar, çarpılar, dalgalı hatlar gibi) Konya Ovası Boyalılarında da görülmesine karşın bunların basit motifler olarak farklı gelenekler içinde görülebilmesi olasıdır. Bunun yanında Konya Ovası geleneğinde boya bezemeli çanak çömlek parçaları burada temsil edilmekte olup bir iletişim söz konusudur. Yine de Yumuktepe karakteristik çanak çömleğindeki form, tip, bezeme ve üslup özelliklerinden her iki bölgenin farklı gelenekleri temsil ettiği açıktır.

Göller Bölgesi

Göller Bölgesi'nde Erken Kalkolitik Dönem çanak çömleği Hacılar I-V (MÖ 6200-5700), Kuruçay 10-7, Höyücek Erken Kalkolitik Dönem (karışık birikim) ve Bademağacı EK evresinden gelen malzemelerle temsil edilmektedir. Bademağacı ve Höyücek benzer bir çanak çömlek gelişimi göstermekte Neolitik Dönem'den gelişen formlarda keskin omurgalar, yüksek kaideler ve kulplar yenilik olarak gözlemlenmekte bunun yanında bantlar, şevron ve girlandlardan oluşan krem üzerine kırmızı boya bezemeler özellikle derin çanaklarda yaygın olarak görülmektedir⁶². Bölgede Neolitik Dönem'den itibaren farklı renk uygulamalarıyla boya bezemeli çanak çömleğin varlığı bilinmekte, Neolitik Dönem sonunda (Hacılar VI, Kuruçay 11) krem/bej üzeri kırmızı boya bezemeli çanak çömlekte artış görülmektedir. Oldukça kaliteli olan bu çanak çömlekte geometrik motiflerin simetrik biçimde kapların tüm yüzeyini çevrelediği örnekler ya da fantastik stil olarak adlandırılan bezemeler görülmektedir. Bununla birlikte dönemin sonuna doğru (Kuruçay 7, Hacılar I) daha özensiz hamurdan yapılmış basit desenlerden oluşan bant bezemeli tabakların sayısında artış vardır. Hacılar I'de krem üzerine kırmızı boya bezemeli çanak çömleğin yanında beyaz boyalı örnekler, kaba kaplarda kazıma ve oluk bezemeler görülmektedir⁶³. Göller Bölgesi stilindeki boya bezemeli çanak çömleğin güneyde Antalya'dan (Karain Mağarası⁶⁴) kuzeyde Eskişehir'e (Orman Fidanlığı ve Demircihüyük) kadar yayıldığı çeşitli araştırmalarda tespit edilmiştir. Menderes Havzası boyunca yapılan kazı (Ekşi Höyük⁶⁵, Çine Tepecik⁶⁶, Laodikeia⁶⁷, Tripolis

Akkaya Höyük⁶⁸, Latmos⁶⁹) ve yüzey araştırmalarında⁷⁰ monokrom çanak çömleğin yanında Göller Bölgesi boya bezemeli çanak çömlek geleneğinin de temsil edildiği anlaşılmıştır. Bunun yanında Konya Ovası'ndan Akşehir, Beyşehir, Isparta ve Burdur Ovası'na kadar boyalı çanak çömleğin varlığı yüzey araştırmalarından bilinmektedir⁷¹. Konya Ovası ve Göller Bölgesi'ni birbirine bağlayacak güzergahlar üzerinde boya bezemeli çanak çömleğin olması ve boya bezemede tanımsal açıdan (krem üzeri kırmızı, geometrik motifler) bir benzerliğin varlığıyla karşılıklı bir iletişim söz konusu olmalıdır. Göller Bölgesi boya bezemeli çanak çömleği renk ve bezeme motifleri açısından Konya Ovası'na benzese de Göller Bölgesi Boyalıları Neolitik Dönem'den itibaren uzun bir sürecin içinde bir kaç gelişim evresiyle temsil edilmektedir. Konya Ovası'na göre daha çeşitli ve kaliteli olan söz konusu çanak çömlek kendine özgü bir geleneği yansıtmaktadır.

Eskişehir Bölgesi

Orman Fidanlığı I-IV. tabakaları Erken Kalkolitik Dönem'in ikinci yarısına (MÖ 5750-5500) denk gelmektedir. Burada koyu yüzlü açıkli mal (mal 1), kırmızı astarlı ya da kırmızı boya bezemeli mal (mal 2) ve beyaz astarlı kırmızı/siyah boya bezemeli mal (mal 3) temel mal gruplarını oluşturmakta, çanak çömlek genelde iyi açıktır⁷². Koyu yüzlü malın iyi açıkli örneklerinde basit geometrik motiflerden oluşan çizi ve kazıma bezemeler görülebilmektedir. Ayrıca baskı ve kabartma bezemeli örneklerde vardır. Kırmızı veya morumsu kırmızı renklerdeki boya bezemelerde bantlar, eğik çizgiler, üçgenler, baklava dilimleri, şevronlar ve dama tahtası motifi gibi basit çizgisel motifler yaygındır. Siyah boya bezemeli çanak çömlekte geometrik motiflerin yanında spiral ve çeşitli kıvrımlı çizgiler daha yoğundur⁷³. Demircihüyük stratigrafik dolgusu saptanamamış malzeme içinde Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem'e tarihlenen (Erken Kalkolitik MÖ 6000-5750) çanak çömlekte (Mal A-E) C malı koyu yüzlü grubu, D malı ise beyaz üzeri kırmızı/kahve boya bezemeli grubu oluşturmaktadır⁷⁴. Kes Kaya çöp çukuru çanak çömleğinde ise koyu yüzlü, çizi ve sokma bezemenin yanında, açık kahverengi yüzeylerde, kırmızı, kahverengi veya siyah boya bezemeli bir grup vardır. İnce cidarlı, açıkli, kaliteli olan çanak çömlekte ince bantlar, dalgalı hatlar, zikzaklar, kafes motifi gibi basit çizgisel motifler görülmektedir⁷⁵. Eskişehir Bölgesi

⁶² Duru 1996: 791-792; Duru 1997: 712; Duru 2008: 69-89.

⁶³ Duru 2008: 69-89.

⁶⁴ Aykurt/Ayengin 2011.

⁶⁵ Dedeoğlu vd. 2017: 554-555.

⁶⁶ Günel 2003.

⁶⁷ Şimşek 2013.

⁶⁸ Konakçı 2017.

⁶⁹ Peshlow Bindokat 2006.

⁷⁰ Akdeniz 1996; Dedeoğlu 2014; Günel 2006; Koçak vd. 2015.

⁷¹ Bahar 1995; Özsait 1991: 381; Özsait 1999: 63.

⁷² Efe 2001: 22-38.

⁷³ Efe 2001: 22-38.

⁷⁴ Seeher 1987: 79-81.

⁷⁵ Efe 1989.

coğrafi konumu sayesinde Göller Bölgesi boyalı çanak çömleğini ve Marmara koyu yüzlü açıkly çanak çömleğini birarada bulduran bir geçiş bölgesi niteliğindedir. Boya bezemeli örnekler daha çok Göller Bölgesi karakterinde olsa da bezemelerdeki eğik taramalar, zikzaklar gibi basit çizgisel motifler Batı Çatalhöyük çanak çömleğine benzemektedir. Kes Kaya çöp çukuru malzemesi içindeki boyalı çanak çömlek ise Can Hasan 2B boyalılarına benzemektedir. Eskişehir Bölgesi coğrafi konumuyla Konya ve Karaman Ovalarına da ulaşılabilir bir noktada ve iletişim halinde, hatta Can Hasan 2B- Kes Kaya örneklerine baktığımızda zaman zaman belirgin bir etkileşim içinde olmalıdır. Yine de Eskişehir Bölgesi, Göller Bölgesi veya Konya Ovası'ndan daha çok Marmara Bölgesi'nin geleneklerini yansıtmaktadır.

SONUÇ

Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem boya bezemeli çanak çömleği hamur, astar, bezeme, renk ve kaliteleri değişmekle birlikte beyaz taşçık katkılı, açık renk hamurlu, beyaz astar ya da yalın yüzeyde kırmızı renk boya bezemeli olarak karakterize edilir. Çanak çömlek Neolitik Dönem'den gelen S profilli kase, oval biçimli ağızly kaplar ve sepet kulplu çanak çömleğin gelişkin tiplerini içermekte, omurgalı kase ve boyunlu çömlekler, kulp, tutamak, kaideler ve alt tiplerle çeşitlenmekte, bunun yanında ayırıcı özellik olarak ilk kez boya bezemeye bezenmektedir.

Boya bezemeli çanak çömlekte en yoğun grup krem üzerine kırmızı boyalıları olurken şuna kadar yapılan araştırmalarda krem üzerine siyah ve kahverengi boya bezemeli çanak çömlek sadece belirgin biçimde Batı Çatalhöyük II'de temsil edilmektedir. Buna ek olarak Batı Çatalhöyük'te açıkly ve ince cidarlı kaliteli çanak çömlek diğer yerleşmelere göre sayıca fazladır. Ovadaki diğer yerleşmelerin boyalı çanak çömleğinin çoğunluğu orta ve kaba nitelikli maldan oluşmaktadır. Söz konusu parçaların bir kısmı gevrek hamurlu, yüzeyleri pul pul dökülmüş, astarı ve boya bezemesi büyük oranda silinmiştir. Elbetteki bu çanak çömlekler yüzey araştırmalarından geldiği için yüzeylerinin tahrip olması, daha iri malzemenin korunmuş olması doğaldır. Batı Çatalhöyük'te pervaz dudaklı çömleklerden, S profilli kaselere, sepet kulptan, tutamaklara kadar tüm formlar, alt tipleri ve çeşitli aplikasyonlarla görülmekteyken, diğer yerleşmelerde daha çok basit profilli kaseler, omurgalı kaseler, boyunlu çömlekler ve sepet kulplu çömleklerin basit tipleri yaygındır. Ovadaki küçük yerleşmelerde boyama öncesinde çanak çömleğin yüzeyinin bile tam olarak düzeltilmediği örnekler vardır. Batı Çatalhöyük'te açık kapların çoğunun iki yüzeyi de özenle bezenmiş olup bezemelerde birçok motifin birarada kullanıldığı görülmektedir. Buna karşın diğer yerleşmelerde ise daha çok basit bant ve zikzak motifleri kullanılmıştır.

Konya Ovası'nda Neolitik Dönem'de Çatalhöyük dışında bir kaç küçük yerleşme varken Erken Kalkolitik Dönem'e gelindiğinde yerleşme sayısında dikkat çekici bir artış söz konusudur. Bu yerleşmelerin küçük köy niteliğinde Çarşamba Deltası'nda nehrin kollarının etrafında öbeklendiği görülmektedir. Ovadaki yerleşme sayısının artışı iklimsel değişim, tarım ve hayvancılıkla ilişkilendirilmektedir. Konya Ovası'nda küçük yerleşmelerin yanında Batı Çatalhöyük 9 hektarlık boyutuyla öne çıkmaktadır. Batı Çatalhöyük'ün Erken Kalkolitik Dönem'deki diğer yerleşmelerden daha büyük boyutta olması, buluntu gruplarındaki ve çanak çömlekteki kalite ve çeşitlilik yerleşmenin merkezi bir statüye sahip olabileceğini göstermektedir. Bunun yanında ovada bir kültürel bütünlük söz konusudur, bu durum yerleşmeler arası sıkı ilişkiler, benzer sosyoekonomik düzen ve ortak bir organizasyonun varlığına işaret etmektedir.

Konya Ovası boyalı çanak çömleğinin Köşkhöyük ve Gelveri'de olmaması farklı mal gruplarıyla temsil edilen yerleşmelerin farklı kültürel oluşumlar içinde olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Gelveri Stili çizi ve kazıma bezemeli çanak çömlek Batı Çatalhöyük Erken evrelerinde temsil edilmektedir. Köşkhöyük'te yaygın olarak bilinen zoomorfik tasvirli kabartma bezemeli çanak çömlek ise Batı Çatalhöyük'teki bir kaç applike örnekle zayıf da olsa ilişkilendirilebilmektedir. Büyükkaya'da ise Orta Anadolu karakterinde boyalı çanak çömleğin ithal örnekler olarak temsil edilmesi bir etkileşimin varlığını göstermektedir. Yine de Konya Ovası Boyalı Çanak Çömleği açısından Köşk Höyük ve Büyükkaya'da doğrudan bir ilişki söz konusu değildir. Mersin içinde benzer bir durum söz konusu olup Yumuktepe Boyalı Çanak Çömleği Halaf Boyalılarının temsil etmektedir. Açık zemin üzerine kırmızı boyalı Konya Ovası çanak çömleği tanımsal açıdan Göller Bölgesi ve Eskişehir Bölgesi'ne benzemektedir. Hamur kalitesi, form, bezemelerdeki çeşitlilik ve bezeme gelişimi dikkate alındığında Göller Bölgesi'nin daha ileri seviyede bir oluşum içinde olduğu açıktır. Basit bezeme motifleri, renk tercihleri ve iki bölge arasındaki iletişim hattında da boyalı çanak çömleğin temsil edilmesi bir iletişimin varlığından söz ettirse de kendi özlerinde farklı geleneklerdir. Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem boyalı çanak çömleği Can Hasan boyalıları ile benzer bir geleneğe sahiptir. Can Hasan boyalı çanak çömleği sayısal olarak daha çok Çatalhöyük EK II çanak çömleğini içermekte olup burada Erken Kalkolitik Dönem'in başı zayıf verilerle temsil edilmektedir. Ayrıca Can Hasan'da boyalı çanak çömleğin yanında çizi ve kazıma bezemeli grubun yoğunluğu göz ardı edilmemelidir. Olasılıkla burada farklı bir gelenek daha temsil edilmektedir. Yine de boyalıların Can Hasan Orta Kalkolitik Dönem 2A tabakasında çift renkli olarak gelişip kullanılması boyalı çanak çömlek geleneğinin daha baskın olduğunu göstermektedir.

Konya Ovası Neolitik Dönem sonu Erken Kalkolitik Dönem başında Çatalhöyük'teki iskanın yer değiştirmesi, mimari unsurlardaki değişimler, ovadaki yerleşme sayısındaki artış ve boyalı çanak çömleğin ortaya çıkışı ile olasılıkla iklimsel ve ekonomik nedenlerden dolayı bir değişim sunmaktadır. Çanak çömlek formlarına, Çatalhöyük'teki Neolitik Dönem sonunda mimaride görülmeye başlanan değişimlere bakarak, Erken Kalkolitik Dönem'in Neolitik geleneklerin gelişimiyle

oluştugu söylenebilir. Söz konusu dönemde Anadolu'nun güneyi krem üzerine kırmızı boyalı çanak çömlekle temsil edilse de ve Konya Ovası Boyalıları kendi içinde bir gelişim göstermektedir. Konya Ovası'nda Erken Kalkolitik Dönem boyunca belli kalıplar çerçevesinde gelişmiş –form, bezeme, renk- kendine özgü bir boyalı çanak çömlek geleneğinin varlığını söylemek mümkündür.

Levha 1

Fotoğraf 3. Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem Boya Bezemeli Çanak Çömleği (BIAA) / *Early Chalcolithic Period Painted Pottery of the Konya Plain (BIAA)*.

Fotoğraf 4. Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem Boya Bezemeli Çanak Çömleği (KRASP) / *Early Chalcolithic Period Painted Pottery of the Konya Plain (KRASP)*.

KONYA OVASI ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM BOYA BEZEMELİ ÇANAK ÇÖMLEĞİ

Levha 2

Fotoğraf 5-7. Batı Çatalhöyük Erken Kalkolitik Dönem Boya Bezemeli Çanak Çömleği (BIAA) / West Çatalhöyük Early Chalcolithic Period Painted Pottery (BIAA).

Levha 3

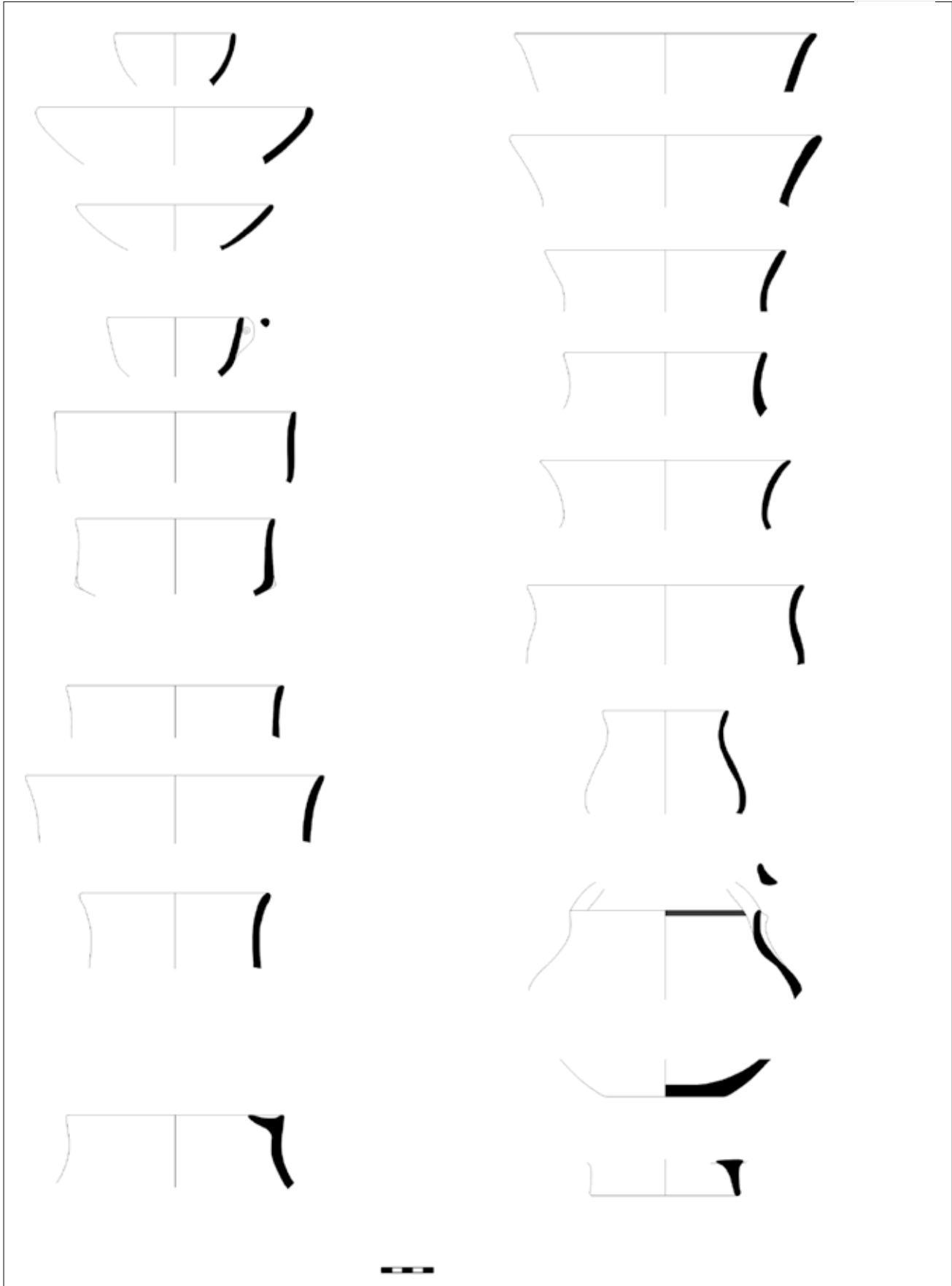
Fotoğraf 8. Batı Çatalhöyük Erken Kalkolitik Dönem Boya Bezemeli Çanak Çömleği (BIAA) / *West Çatalhöyük Early Chalcolithic Period Painted Pottery (BIAA).*

Fotoğraf 9. Batı Çatalhöyük ve Can Hasan 2B Boya Bezemeli Çanak Çömleği (BIAA) / *West Çatalhöyük and Can Hasan 2B Painted Pottery (BIAA).*

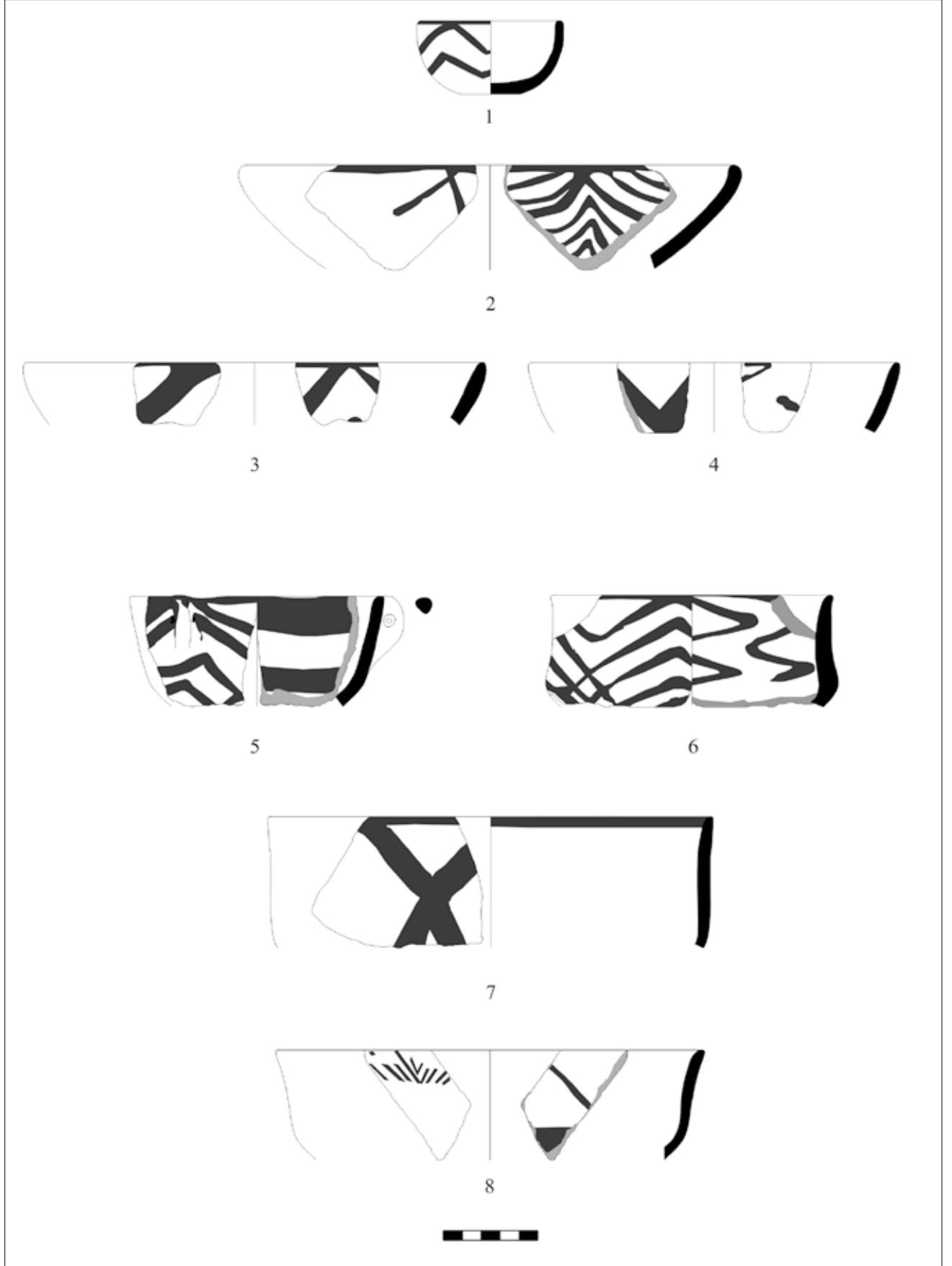
KONYA OVASI ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM BOYA BEZEMELİ ÇANAK ÇÖMLEĞİ

Levha 4

Tablo 2. Konya Ovası Erken Kalkolitik Dönem Çanak Çömleği Form Cetveli / *Early Chalcolithic Period Painted Pottery Form Table of the Konya Plain*

Levha 5

Çizim 1. 1, 8; Batı Çatalhöyük/West Çatalhöyük (BIAA 148, 117), 2, 5-7; Batı Çatalhöyük / West Çatalhöyük II (BIAA 55, 93, 9, 29), 3-4; Mahsen (KRASP 2, 9).

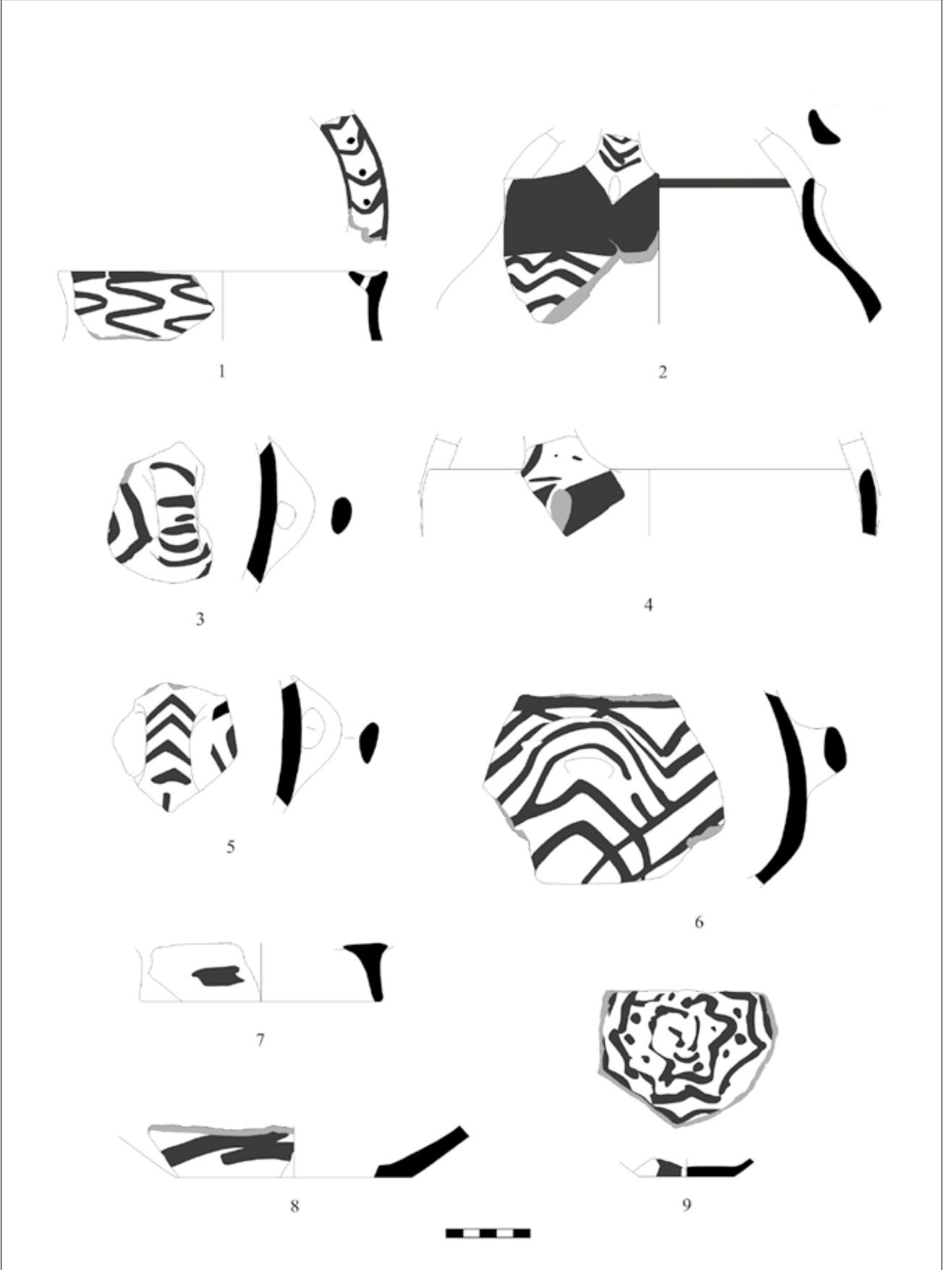
KONYA OVASI ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM BOYA BEZEMELİ ÇANAK ÇÖMLEĞİ

Levha 6

Çizim 2. 1-5, 7; Musluk (KRASP 5, 8, 2, BIAA 3173, 3140, 3167), 6; Mahsen (KRASP 4), 8; Batı Çatalhöyük / West Çatalhöyük I (BIAA 191), 9; Alanlı (KRASP 13).

Levha 7

Çizim 3. 1, 3, 9; Batı Çatalhöyük/West Çatalhöyük II (BIAA 199b, 773, 172), 2, 6; Batı Çatalhöyük / West Çatalhöyük I (BIAA 757, 772), 4, 7; Mahsen (KRASP 14, 19), 5, 8; Musluk (KRASP 16, BIAA 3170).

Levha 8

Çizim 4. 1, 3, 5, 7; Musluk (BIAA 3142, 3146, 3169, KRASP 12), 2, 4; Taştömek I (KRASP 22, 2), 6, 8-10; Mahsen (KRASP 28, 30, 26, 41).

KAYNAKÇA

AKDENİZ, E. 1996

“1995 Yılı Büyük Menderes Ovası ve Çevresi Yüzey Araştırmaları”, **14. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2:** 233-255.

ANVARI, J./BRADY, J./FRANZ, I./NAUMOV, G./ORTON, D./OSTAPTCHOUK, S./STROUD, E./WILLET, P./ROSENSTOCK, E./BIEHL, P. 2017

“Continuous Change: Venturing into the Early Chalcolithic at Çatalhöyük”, **The Archaeology of Anatolia: Recent Discoveries, Vol. 2**, (Ed. S.R. Steadman/G. McMahon), Cambridge Scholars Publishing: 6-39.

AYKURT, A./AYENGİN, N. 2011

“Karain Mağarası B Gözü Erken Kalkolitik Çağ Seramiği”, **Işın Yalçınkaya’ya Armağan**, (Ed. H. Taşkıran/M. Kartal/K. Özçelik/M.B. Kösem/G. Kartal), Bilgin Yayınları Ankara: 47-66.

BAHAR, H. 1995

“İlgün Çevresi Höyükleri 1994”, **13. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1:** 153-183.

BAHAR, H. 1998

“Konya Araştırmaları III; Lykonía (Konya Merkez Bölgesi)”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, 12:** 197-206.

BAHAR, H./KOÇAK, Ö. 2004

Eskiçağ Konya Araştırmaları 2, Kömen Yayınları, Konya.

BAIRD, D. 1995

“Konya Plain Survey Project”, **Anatolian Archaeology, Vol.1:** 11-12.

BAIRD, D. 2000

“Settlement and Landscape in the Konya Plain, South Central Turkey, From the Epipaleolithic to the Medieval Period”, **I. Uluslararası ‘Çatalhöyük’ten Günümüze Çumra Kongresi, Bildiriler**, Çumra: 269-276.

BAIRD, D. 2002

“Konya Plain Survey”, **Anatolian Archaeology, Vol.8:** 19.

BAIRD, D. 2006

“The History of Settlement and Social Landscapes in the Early Holocene in the Çatalhöyük Area”, **Çatalhöyük Perspectives Reports from the 1995-99 Seasons**, (Ed. I. Hodder), BIAA Monograph 40: 55-74.

BAIRD, D. 2012

“The Late Epipaleolithic, Neolithic and Chalcolithic of the Anatolian Plateau, 13.000-4000 BC”, **A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East Vol.I**, Blackwell Published: 431- 465.

BAIRD, D./CARRUTHERS, D./FAIRBAIRN, A./PEARSON, J. 2011

“Ritual in the Landscape: Evidence from Pınarbaşı in the Seventh-Millennium cal. BC Konya Plain”, **ANTIQUITY 85:** 380-394.

BIEHL, P.F./ROSENSTOCK, E./FRANZ, I. 2007

“West Mound, West Trenches 5&7”, **Çatalhöyük 2007 Archive Report**, Teknik Rapor: 124-131.

DEDEOĞLU, F. 2014

“Yukarı Menderes Havzası Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşimlerinin Materyal Kültür ve İskan Düzeni Bağlamında Değerlendirilmesi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 18:** 33-56.

DEDEOĞLU, F./BAYSAL, H./OZAN, A./KONAKÇI, E./TEMÜR, B. 2017

“Eksi Höyük 2016 Yılı Kazı Çalışmaları”, **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 1:** 553-568.

DURU, R. 1996

“Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) Kazıları 1993 Yılı Çalışma Raporu”, **Bulleten LX 229:** 784-801.

DURU, R. 1997

“Bademağacı Kazıları 1995 ve 1996 Yılları Çalışma Raporu”, **Bulleten LXI 232:** 710-732.

DURU, R. 2008

Burdur-Antalya Bölgesi’nin Altın Yılı, Suna-İnan Kırak Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, Antalya.

EFE, T. 1989

“The Early Sites in the Vicinity of Eskişehir: Asmanınlar, Kanlıtaş and Kes Kaya”, **Anatolica 16:** 31-60.

EFE, T. 2001

Orman Fidanlığı, TASK 3, İstanbul.

ERDOĞU, B. 2007

“West Mound: Trench 8”, **Çatalhöyük 2007 Archive Report**, Teknik Rapor: 132-142.

ERDOĞU, B. 2009

“West Trench 8”, **Çatalhöyük 2009 Archive Report**, Teknik Rapor: 52-53.

- ERDOĞU, B./YILANKAYA, G. 2007
“*West Trench 8, Pottery*”, **Çatalhöyük 2007 Archive Report**, Teknik Rapor: 132-141.
- FRANZ, I. 2011
“*Ceramics Report West Mound Trench 5-7*”, **Çatalhöyük 2011 Archive Report**, Teknik Rapor: 79-89.
- FRANZ, I. 2013
“*West Mound Pottery, 2013*”, **Çatalhöyük 2013 Archive Report**, Teknik Rapor: 198-203.
- FRANZ, I./OSTAPTCHOUK, S. 2012
“*Illuminating the Pottery Production Process at Çatalhöyük West Mound (Turkey) around cal. BP*”, **Universitätsforschungen zur Prahistorischen Archaologie, Band 216**: 97-129.
- FREDERIC, G./THISSEN, L. 2002
The Neolithic of Central Anatolia, Internal Developments and External Relations During the 9th-6th millennia cal. BC., Ege Yayınları, İstanbul.
- FRENCH, D. 1962,
“*Excavations at Can Hasan: First Preliminary Report, 1961*”, **Anatolian Studies, Vol.XII**: 27-40.
- FRENCH, D. 2005
Canhasan Sites 2, Canhasan I: The Pottery, The British Institute at Ankara, Monograph 32.
- GARSTANG, J. 1943
“*The Discoveries at Mersin and Their Significance*”, **American Journal of Archaeology, Vol. 47, no.1**: 1-14.
- GARSTANG, J. 1953
Prehistoric Mersin, Yumuk Tepe in Southern Turkey, Oxford.
- GÖZ, B. 2019
8.2 Ka İklim Değişikliğinin Anadolu'daki Kültürel Etkileri, Trakya Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- GÜNEL, S. 2003
“*Batı Anadolu Bölgesi Tarih Öncesi Dönemlerine Yeni Katkılar*”, **Bellekten LXVII 250**: 719-737.
- GÜNEL, S. 2006
“*A New Early Settlement On the Plain of Çine (Marsyas) in Western Anatolia: Tepecik Höyüğü in the Light of Surface Survey*”, **Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması**, Homer Kitapevi, İstanbul: 401-410.
- HODDER, I. 2014
“*Çatalhöyük: the Leopard changes its spots. A Summary of Recent Work*”, **Anatolian Studies, 64**: 1-22.
- KARUL, N. 2017
Aktopraklık Tasarlanmış Neolitik Bir Köy, Ege Yayınları, İstanbul.
- KOÇAK, Ö./KÜÇÜKBEZCİ H.G./KIZGUT R. 2015
“*Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2014 Yılı Yüzey Araştırmaları*”, **33. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1**: 21-46.
- KONAKÇI, E. 2017
“*Prehistorik Tripolis: Akkaya (Yenice) ve Hamambükü Höyük*”, **Tripolis Araştırmaları**, (Ed. B. Duman), Ege Yayınları: 23-47.
- LAST, J. 1996
“*Surface Pottery at Çatalhöyük*”, **On the Surface: Çatalhöyük 1993-1995, Chapter 9**, (Ed. I. Hodder), BIAA Monograph Series Vol.22: 115-172.
- MASSA, M./BACHHUBER, C./ŞAHİN, F./TUNA, Y./BOSTANCI KOLANKAYA, N. 2018,
“*Konya İli, Karatay ve Çumra İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması 2017 Yılı*”, **36. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3**: 17-34.
- MASSA, M./BACHHUBER, C./ŞAHİN, F./BOSTANCI KOLANKAYA, N./TUNA, Y. 2019
“*The Konya Regional Archaeological Survey Project. The 2017 and 2018 Field Seasons*”, **Anatolica XLV**: 159-180.
- MASSA, M./BACHHUBER, C./ŞAHİN, F./SARI, D./ERPEHLİVAN, H. 2020
“*Konya İli, Karatay ve Çumra İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması 2018 Yılı*”, **37. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2**: 511-527.
- MASSA, M./BACHHUBER, C./ŞAHİN, F./ERPEHLİVAN, H./LAURİCELLA, A.J. 2021
“*The 2019 and 2020 Seasons of the Konya Regional Archaeological Survey Project*”, **Anatolica XLVII**: 215-242.
- MELLAART, J. 1961
“*Early Cultures of the South Anatolian Plateau*”, **Anatolian Studies, Vol.XI**: 159-184.
- MELLAART, J. 1965
“*Çatalhöyük West*”, **Anatolian Studies, Vol.XV**: 135-156.
- ORTON, D./ANWARI, J./GIBSON, C./ LAST, J./BOGAARD, A./ROSENSTOCK, E./BIEHL, P. 2018
“*A Tale of Two Tells: Dating the Çatalhöyük West Mound*”, **Antiquity 92 363**: 620-639.

ÖZBUDAK, O. 2012

“*Kapadokya MÖ 6. Binyıl Kronolojisinin Kayıp Halkası: Gelveri Çanak Çömleği Üzerine En son Çalışmalar*”, **Colloquium Anaticum XI**: 267-297.

ÖZBUDAK, O. 2016

Koyu Yüzlü Çizi-Kazı Bezemeli Çanak Çömlek Işığında Orta Anadolu’da Orta Kalkolitik’e Geçiş Sorunu, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

ÖZDÖL KUTLU, S. 2014

“*Reconsidering the Late Neolithic Pottery of the Anatolian Plateau: Current Evidence from Çatalhöyük*”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi** 17: 25–48.

ÖZSAİT, M. 1991

“*1990 Yılı Konya-Akşehir Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları*”, **9. Araştırma Sonuçları Toplantısı**: 377-396.

ÖZSAİT, M. 1999

“*1998 Yılı Konya-Akşehir ve Isparta Yüzey Araştırmaları*”, **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı**: 63-72.

ÖZTAN, A. 2005

“*I. Dönem Köşk Höyük-Niğde Kazı Buluntularının Değerlendirilmesi ve Stratigrafik Kontrolü*”, **Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi**, Teknik Rapor.

ÖZTAN, A./FAYDALI, E. 2003

“*Köşk Höyük’den Erken Kalkolitik Çağ’a ait Bir Yapı*”, **Bulleten LXVII 248**: 13-75.

PESHLOW BİNDOKAT, A. 2006

Tarih Öncesi İnsan Resimleri, Latmos Dağları’ndaki Prehistorik Kaya Resimleri, İstanbul.

SAGONA, A./ZIMNASKY, P. 2015

Türkiye’nin En Eski Kültürleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SCHOOP, U.D. 2005a

Das Anatolische Chalkolithikum, Remshalden, Greiner.

SCHOOP, U.D. 2005b

“*Early Chalcolithic in North-Central Anatolia: The Evidence from Boğazköy-Büyükkaya*”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi** 8: 15-37.

SCHOOP, U.D. 2011

“*The Chalcolithic on the Plateau*”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10000-323 BCE** (Ed. G. McMahon/S. Steadman), Oxford University Press, Oxford: 150-173.

SEEHER, J. 1987

Demircihöyük III, Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Mainz am Rhein.

ŞİMŞEK, C. 2013

Laodikeia (Laodiceia ad Lycum), Laodikeia Çalımları 2, Ege Yayınları İstanbul.

İZMİR YEŞİLOVA HÖYÜK KEMİK ENDÜSTRİSİ ÜZERİNE TEKNO-TİPOLOJİ

TECHNO-TYOLOGY ON YEŞİLOVA HÖYÜK BONE INDUSTRY

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 25 Ağustos 2021	Received: August 25, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 13 Eylül 2021	Peer Review: September 13, 2021
Kabul: 19 Ekim 2021	Accepted: October 19, 2021

DOI : 10.22520/tubaar2021.29.007

Hande BULUT * - Zafer DERİN **

ÖZET

İzmir- Bornova sınırları içindeki Karacaoğlan Mahallesi'nde, Manda Çayı'nın güneyinde yer alan Yeşilova Höyük alüvyonlu bir tepe üzerine kurulmuş bir yerleşimdir. En erken iskân izlerinin Neolitik Çağ'a uzandığı yerleşimde yürütülen bilimsel kazı çalışmaları sonucunda önemli bir buluntu grubunu oluşturan, çok sayıda kemik endüstri ögesi ele geçmiştir. Söz konusu ögeler sınıflandırılarak tekno-tipolojik inceleme ve değerlendirmelere tâbi tutulmuş ve Yeşilova kemik endüstrisine ilişkin önemli bilimsel veriler elde edilmiştir. Endüstri ögeleri arasında Neolitik Çağ, Erken Tunç ve Geç Roma dönemlerine ait olan çeşitli bızlar, spatulalar, alet sapları, deliciler gibi günlük iş aletleri yanında mekik, delikli iğne gibi dokuma aletleri de yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeşilova, Neolitik, Kemik Endüstri, Alet, Teknoloji, Tipoloji.

* Arş. Gör. Dr. Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı.
e-posta: handebulut@duzce.edu.tr ORCID: 0000-0002-1110-8207

** Doç. Dr. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı.
e-posta: zaferderin@gmail.com ORCID: 0000-0002-0282-0593

ABSTRACT

Yeşilova Höyük, in the south of Manda Stream, is a settlement located on an alluvial hill in the Karacaoğlan District within the borders of İzmir-Bornova. As a result of the scientific excavations carried out in the region, where the earliest traces date back to the Neolithic Age, a large number of bone industry items, constituting an important group of finds of it, were found. Aforementioned findings were classified and subjected to techno-typological examinations and evaluations, and important scientific data on the Yeşilova bone industry were obtained. Among the industrial items, there are daily work tools such as awls, spatulas, handles, drills from the Neolithic Age, Early Bronze and Late Roman periods, as well as weaving tools such as shuttles, perforated needles.

Keywords: Yeşilova, Neolithic, Bone Industry, Tool, Technology, Typology.

GİRİŞ

Kazı tarihçesi 2003 yılına uzanan Yeşilova'da ilk sistemli çalışmalar 2005 yılında İzmir Arkeoloji Müzesi – Ege Üniversitesi Arkeoloji Bölümü ortak çalışması olarak başlatılmıştır. 2008 yılı itibarı ile Doç. Dr. Zafer Derin başkanlığında kazılar sürdürülmektedir¹. Höyükte en uzun süreli iskân, Neolitik Çağ içerisinde kendini göstermektedir ki bu durum kemik endüstrinin Yeşilova'nın Neolitik Çağ tabakalarında yoğun şekilde var oluşuna da açıklık getirmektedir (Fig. 1). Yeşilova'nın kemik endüstrisi tüm katlaşımlar göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, Erken Tunç ve Geç Roma olmak üzere tüm dönemlere ait kemik öğelerin var olduğu görülmektedir. Buna karşın daha önce de sözü edildiği gibi endüstrinin yoğun varlığı Neolitik Çağ içerisinde kendini gösterir.

balık ve midye gibi deniz ürünleriyle zenginleşmiş olan bir yerleşim yeridir. Yerleşimin iç kesimlerine doğru yönlendirilen derenin ıslah edilmesi ve set duvarları ile kontrol altına alınması Yeşilova neolitik yerleşimcilerinin su ihtiyacını karşılaması yanında yerleşimciler için balık avcılığı ve beslenme gibi konularda da kaynak teşkil etmiş olmalıdır. Bu ve benzeri bulgularıyla Yeşilova Höyüğü, Batı Anadolu Neolitikleşme sürecini anlayabileceğimiz, Kıyı Ege'de kazısı devam eden tek yerleşim merkezidir. Yerleşimden ele geçen önemli bir endüstri grubu olan kemik aletler de bu önemi vurgular niteliktedir.

Neolitik Çağ yerleşiminin MÖ 5700 yıllarında terk edildiği ve sonraki 500 yıl boyunca yeniden yerleşilmediği anlaşılmaktadır. Neolitik topluluğun yerleşimi terk edişi ve 500 yıl sonra gelen Kalkolitik yerleşimcilerin yarattığı yeni toplumsal organizasyon gerek seramikleri gerek

Fotoğraf 1: Yeşilova Neolitik Çağ Mimarisi Havadan Görünüm (Yeşilova Kazı Arşivi) / *Aerial View of Yeşilova Neolithic Architecture (Yeşilova Excavation Archive)*

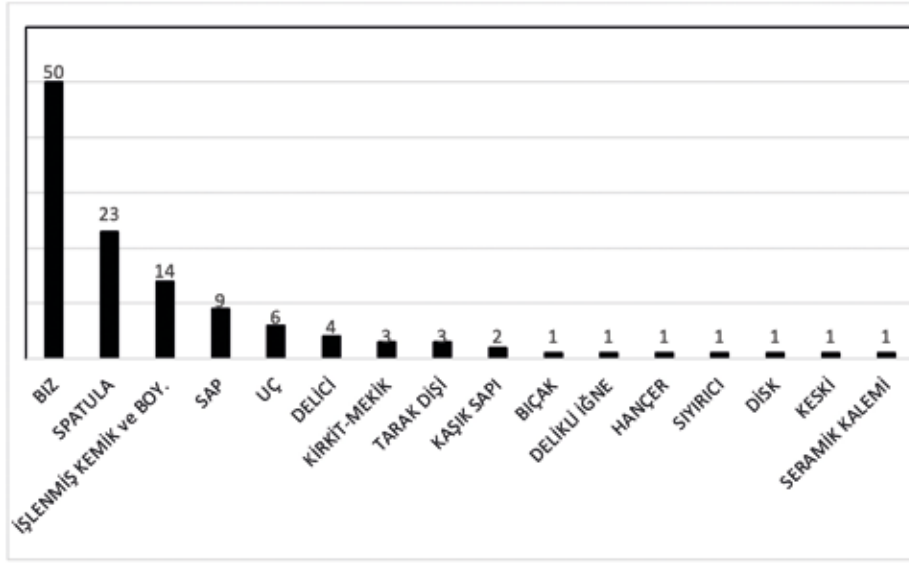
Yeşilova Höyüğü Neolitik buluntuları, Kıyı Ege'deki Neolitikleşme sürecinde İç Batı Anadolu'daki Neolitik yerleşimlerinden farklı bir yaşamın olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle beslenme tarzı, üretim çeşitliliği ve mekân anlayışında bu farklılıkları açıkça görmek mümkündür. Yeşilova Höyüğü konum itibarıyla Kıyı Ege Bölgesi'nde bulunması nedeniyle mutfak kültürü

mimari yapılaşması ile Neolitik topluluktan çok farklı bir niteliğe sahiptir². Yeşilova II/ Kalkolitik Çağ yerleşmesi höyüğün tamamına yayılmış halde iki evreli bir süreci temsil ederken Neolitik Çağ yerleşimi, sözü edilen alanın kuzey kesiminde bulunan Yassitepe'ye uzanacak kadar geniş bir yayılım göstermektedir³. Kalkolitik

¹ Derin, 2013: 577

² Derin, 2008: 54.

³ Derin, 2020a: 2

Grafik 1: Yeşilova Neolitik Çağ Kemik Endüstrisi Oransal Dağılımı. / *Rational Distribution of Yeşilova Neolithic Bone Industry*

Çağ yerleşmesinin bir devamı niteliğinde olan Eski Tunç Çağı yerleşimi ise seramik konusunda bir önceki dönem ile ortak paydaya sahip olmakla birlikte diğer tüm unsurlarda ayrılık gösterir⁴. Höyükte en geç yerleşim Geç Roma-Bizans Dönemi'ne aittir. Roma Dönemi sonrasında yerleşimde bir iskân olmadığını ve alüvyonlu dolguların çevreyi tamamen doldurduğunu söylemek mümkündür⁵.

BULGULAR: YEŞİLOVA HÖYÜK KEMİK ENDÜSTRİSİNDE

TEKNO-TİPOLOJİ

Yeşilova kemik aletlerine ilişkin yapılan tekno-tipolojik çalışma, 2017 ve 2020 yılları arasında yürütülmüş olan 4 kazı sezonu sonucunda ele geçen kemik öğeleri kapsamaktadır. İncelenen kemik aletler dönemsel ayrımlara bağlı olarak gerek nitelik gerek nicelik yönünden farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Sözü edilen yıllar arasında ele geçmiş olan 128 adet kemik öge tekno-tipolojik olarak incelenmiştir. Tabakalarına göre dağılımlarına bakıldığında sayıca en fazla üretim ve kullanımın 121 adet ile Neolitik Çağ tabakalarında olduğu, bunu azalan sayılarla Erken Tunç (6 adet) ve Geç Roma (1 adet) buluntularının takip ettiği anlaşılmaktadır. Erken Tunç Çağı tabakalarından ele geçen 6 adet kemik alet; 3 delici, 2 işlenmiş kemik ve 1 adet bıздan oluşmaktadır. Geç Roma'ya ait tek örnek ise idoldür.

16 grup altında incelenen Neolitik Çağ kemik endüstri öğeleri çoğunlukla bızılardan oluşmaktadır. Sayısal çokluklarına

bakılarak; bızlar ve bızlara ait parçaların oluşturduğu grup 50 adet ile birinci sırada yer almaktadır. İkinci grubu 23 adet ile spatula ve spatula parçaları temsil eder. Sonrasında azalan sayı ve oranlar ile 14 adet işlenmiş kemik ve boynuzlar, saplar (9 adet), uçlar (6 adet), deliciler (4 adet), kırkit-mekik (3 adet), yün tarağı dişleri (3 adet), kaşık sapı (2 adet) ve 1'er adet olmak üzere; bıçak, delikli iğne, hançer, sıyrıcı, disk, keski, seramik kalemi tanımlanmıştır (Grafik 1).

%41'lik oran ile birinci grubu oluşturan bızlar; 42 uç, 5 tam bız ve 3 dip kısımdan oluşmaktadır. İkinci grup ise endüstrinin %19'unu temsil etmekte olup tamamı korunmuş halde 4 spatula, 7 spatula ucu, 11 adet spatulalara ait mesial parça, 1 adet kaşık spatuladan oluşmaktadır. 13 adet işlenmiş kemik ve 1 adet işlenmiş boynuz ile üçüncü buluntu grubu %12'lik oran ile temsil olunmaktadır. 9 adet sap %7, 6 adet uç %5, 4 adet delici %3, 3 adet kırkit-mekik %2, 3 adet yün tarağı dişi %2, 2 adet ile kaşık sapları %2 ve %1'lik oranlarla bıçak, delikli iğne, hançer, sıyrıcı, disk, keski ve seramik kalemi bulunmaktadır. Sözü edilen veriler, Neolitik Çağ unsurlarını içermekte olup dönemsel özellikleri ortaya koyabilmek adına Erken Tunç Çağı tabakalarından ele geçen 3 adet delici, 2 adet işlenmiş kemik ve 1 adet bız ile Roma Dönemi'ne ait olan 1 adet idole grafikte yer verilmemiştir.

2017 ve 2020 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları sonucunda Neolitik Çağ, Erken Tunç Çağı ve Roma Dönemi tabakalarından ele geçen toplam 128 kemik endüstri ögesi üzerinde yapılan tekno-tipolojik değerlendirmeler sonucunda 17 adet epifiz tabanlı, 15 adet diyafizden alınan, 88 adet kırık olmaları sebebiyle tanımsız ve 8 adet boynuz öge tespit edilmiştir. Kırık alan tespitlerine bakıldığında 26 örneğin distal kırık,

⁴ Derin, 2011: 118

⁵ Derin, 2011: 119

Fotoğraf 2: a. Epifiz Tabanlı Bız (Yeşilova Kazı Arşivi) / b. Diyafizden Alınan Bız (Yeşilova Kazı Arşivi) / a) *Epiphysal-based awl (Yeşilova Excavation Archive)* b) *Awl from diaphysis (Yeşilova Excavation Archive)*

54 örneğin mesial kırık, 48 örneğin ise proximal kırık taşıdığı tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak 12 kemik öge üzerinde kısmî lateral kırıklar izlenmiştir. Endüstri öğeleri içerisinde bezemeli herhangi bir örneğe rastlanmamıştır. 4 örnek üzerinde yanma/yakılma izleri tespit edilmiştir. Söz konusu izlerin tespit edildiği alet formlarına bakıldığında Neolitik Çağ tabakalarına ait bir bız ucu (distal/uç), bir bıçak ve bir delikli iğneden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bir diğer örnek ise Erken Tunç Çağı kontekstinden ele geçmiş olan bir işlenmiş kemiktir. Örneklerin ele geçtikleri kontekste bağlı bir yangın izine rastlanmaması ve yanma/yakılmanın kısmî alanlarda kendini göstermesi bilinçli bir teknik olduğunu göstermektedir. Isısal işlem/Heat Treatment olarak isimlendirilen bu teknik aletin sertleştirilmesi ve dayanıklılığının artırılmasına yönelik bir tekniktir (Semenov, 1964). Uygulanan diğer teknikler arasında sıklığa göre; Aşındırarak Şekillendirme/Rasping-Abrasion, Düzleştirme / Smoothing, Sürterek İnceltme / Grinding, Yontarak Şekillendirme / Knapping, Oyma / Carving ve Delme-Delik Açma/ Drilling gibi teknikler kullanılmıştır.

Endüstriye form açısından bakıldığında daha önce de sözü edildiği gibi bızlar en baskın grubu temsil etmektedir. Bızlar, epifiz tabanlı olanlar ve diyafizden alınanlar olma üzere iki farklı tipoloji göstermektedir. Epifiz tabana sahip olan bızlar, metatarsal ve metacarpal kemikler üzerine şekillendirilen ve bir epifizin tamamını üzerlerinde taşıyan bızlardır. Bir diyafizin her iki ucunda yer alan eklem birleşimleri

kemiği epifiz tabanlı olarak tanımlamaya olanak vermektedir. Diyafizden alınan bızlar ise epifiz taban taşımayan ve kemik bagetlerin mesial kısımlarından üretilen bızlardır (Fig.2a,b).

Bızların boylarında, gövde genişliklerinde ve uç sivriliklerinde farklılıklar olması, baskı gücünün uç kısımdan gövdeye dağıtılması noktasında önem kazanmaktadır. Buna karşın uç sivriliği yanında dar ve uzun gövde, baskılama gücünün gövdeye daha az uygulandığı anlamına gelecektir. Bu güç – denge koordinasyonu, elbette bin yıllarca süregelen bir bilgi birikimi ve deneyimin sonucudur. Bızların bu noktada birbirinden farklı olduğu söylenebilir. Yukarıda sözü edilen tipolojik çeşitlenme bızın üzerinde kullanılacağı materyalin farklılığından ileri geliyor olmalıdır. Sert materyalin delinmesinde daha kısa boylu bızlar tercih edilirken daha yumuşak ya da delinmesi daha kolay olan materyalin delinmesinde daha uzun bızlar tercih edilmiş olabilir. Tüm bunlara ek olarak delinmek istenen alanın derinliği, bız ucunun sivriltilmiş olan kısmının boyunu dolayısıyla bızın genel formunu da etkileyecek olan ayrı bir kriter olarak görülmelidir. Açılmak istenen deliğin derinliğinin az olması, daha kısa bir sivri ucu ve beraberinde daha kısa boylu bir bızı gerekli kılabilir.

Bızların olası kullanım alanlarına ilişkin olarak farklı görüşler de bulunmaktadır. Bunlar; lif işçiliği, sepet örme, deri işçiliği, seramik işçiliği olarak sıralanabilir. Lif işçiliği, bitki liflerinin sivri uçlu bızlar yardımıyla ince

Fotoğraf 3: Delici (Yeşilova Kazı Arşivi) / *Perforator* (Yeşilova Excavation Archive)

Fotoğraf 4: Spatula Örneği (Yeşilova Kazı Arşivi) / *Spatul Sample* (Yeşilova Excavation Archive)

parçalar halinde ayrılarak dikiş/bağlayıcı vb. unsurların sağlanmasında kullanılmaktadır⁶. Taşıyıcı ve depolama işlevi gören sepetlerin ve hasır ürünlerin üretilmesinde oval uçlu bızların kullanıldığı düşünülmektedir. Bızların seramik işçiliğinde kullanımı ise seramik üzerinde düzeltme, bezeme vb. işlemlere işaret etmektedir⁷.

Sözü edilen tüm bu tipolojik özelliklere karşın sivriltilmiş uca sahip olmayan fakat uzun ve ince forma sahip aletlerin de bız fonksiyonu ile kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Buna karşın sivriltilmiş uç, bir bız için temel teşkil eden bir tipolojik özelliktir. Bızların uç tipolojisine ilişkin farklılıkların var olması bunların farklı fonksiyonel özellikleri ile açıklanmaktadır. Bızların genel kullanım alanlarının deri işçiliği, sepet örme gibi alanlar olduğu genel olarak kabul görmüştür. Deri işçiliği söz konusu olduğunda deriyi delmede sivri uçlu bızların; sepet örme söz konusu olduğunda özellikle helezon/sarmal sepetlerin örmede ise daha çok uçları yuvarlatılmış bızların kullanıldığı ifade edilmektedir⁸.

4 adet delici 2017/2020 Yeşilova kemik endüstrisi içerisinde tanımlanmıştır (Fig.3). Delici olarak tanımlanan formlarda; uygulanan baskı gücünün gövdeye eşit şekilde dağılmasına olanak sağlayan kısa ve konik gövde yapısı, kırılmadan kullanımlarını mümkün kılmaktadır. Deri tabaklanması sırasında derinin tabaklanacak alan üzerine sabitlenmesinde de kullanılacak deliciler, delme işlevini görebilecek her alanda kullanılmış olmalıdır.

Endüstrinin ikinci grubunu oluşturan spatulalar da önemli bir diğer buluntu topluluğudur (Fig.4). Spatula, tipolojik özellikleri sebebiyle tanımlaması zor olmayan alet formlarından biridir. Spatula formunun kazandırılabilmesi için kemik parçanın uzunluğu boyunca işlenmesi ve inceltmesi gerekmektedir. Bununla birlikte bu alet formu için kaburga kemiklerinin tercih edilmesi oldukça rasyonel bir yaklaşım olarak görülmektedir ki Yeşilova spatulalarının tamamı kaburga kemikleri üzerine şekillendirilmiş olan örneklerdir. Spatula ya da palet olarak isimlendirilen bu aletler, genellikle dip kısımları kısa bir sap teşkil edecek biçimde inceltelen ya da balık kuyruğu formu verilecek şekilde kesilmiş olan kemik parçalar olarak tanımlanırlar⁹. Yeşilova spatulaları veya paletleri arasında tam da ortaya atılan tanıma işaret eden iki örneğin bulunmuş olması araştırmacı tarafından Avrupa Üst Paleolitik kontekstleri dikkate alınarak yapılan bu tanımlamanın Anadolu Neolitik Çağ konteksti içerisinde de yer bulduğunu göstermesi ve bu üretimin Avrupa'ya özgü olmadığına kanıt teşkil etmesi açısından son derece önemlidir (Fig.5). Denizel beslenme, Yeşilova için önemli bir kaynak niteliğindedir¹⁰.

Yerleşimcilerin diyetlerinde balığın ne denli önemli bir yere sahip olduğu ele geçen ağ ağırlıklarından, balık kemiklerinden de açık şekilde anlaşılmaktadır. Spatula olarak tanımlanan alet formlarının kullanım alanlarına ilişkin en yaygın görüş deri tabaklamada kullanılmış olabileceklidir. Bu öneriye ek olarak balık pulu temizleme, deri kazıma, balık işçiliği, balık ağı örme, kamış/saz örme, ağaç kabuklarını şekillendirme gibi çeşitli fonksiyonlarla kullanılmış olabileceği de düşünülmektedir¹¹. Balıkçılık

⁶ Griffiths 2006: 186

⁷ Ayrıntılı bilgi için: Bulut, 2018a: 405-410.

⁸ Keddie, 2012: 10-12

⁹ Piel-Desruisseau, 1986: 237

¹⁰ Derin, 2019: 33

¹¹ Arrighi vd., 2015: 2

Fotoğraf 5: Balık Formlu Spatula (Yeşilova Kazı Arşivi) / *Fish- formed spatul Yeşilova Excavation Archive*

insanlık tarihi boyunca geçim kaynağı olma özelliğini korumuş olan bir beslenme stratejisidir. Deniz, göller ve nehir gibi su kaynakları bakımından zengin olan bölgelere insanoğlunun erişim kolaylığı, yerleşimleri bu kaynaklara çekmiş ve balık avcılığı primitif ekipmanla dahi yapılabilir hale gelmiştir. Balıkçılık toplum içerisinde özel günler için uygulanan bir besin stratejisi özelliğinde de olabilir. Farklı olarak besin azlığı ya da kıtlığı gibi durumlarda başvurulmuş bir kaynak da olabilir. Bunların dışında günlük besin zincirinin halkalarından biri de olabilir. Karasal diyet ve balıkçılığın bir arada yürütüldüğü bir beslenme modeli de kuvvetli olasılıklar arasındadır.

Spatulaların kullanım alanlarına ilişkin önerilerden biri de deri işçiliğinde deriyi düzleştirmek amacıyla kullanıldıkları yolundadır. Ek olarak deri üzerindeki kıl tabakasını deriden kazımada da kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Bir diğer kullanım, seramik işçiliğinde kendini gösterir. Seramik yapımında spatulaların kullanıldığı ifade edilmekle birlikte muhakkak ki bu salt kullanım alanı değildir. Aksi halde seramik üretiminin söz konusu olmadığı dönemlerde spatulaların tespit edilmesi tezat teşkil edecektir. Neolitik Çağ süresince seramik işçiliği için bir fonksiyon kazandırılmış olması akla aykırı görünmemektedir.

Fotoğraf 6: Boynuz Sap Örneği (Yeşilova Kazı Arşivi) / *Horn handle sample (Yeşilova Excavation Archive)*

Semenov'a göre spatulalar deri perdahlamada, düzleştirmede ve en dış tabakayı sıkılaştırmada kullanılan aletler olmalıdır. Derinin gerginliğini azaltmak da spatulaların yaptığı bir iş olarak tanımlanmaktadır¹². Weitzner, spatulaların diğer olası kullanım alanları yanında kesin olarak baskı ile yongalamada kullanılmış

¹² Semenov, 1964: 178

olduğunu ifade etmektedir¹³. Griffiths'e göre bu aletlerin üretim ve kullanım amacı tamamen keskin kenarlarına yöneliktir. Toplayıcılıkta kullanılmış olması gereken ve silika parlaklığı taşıyan spatulalar bunun için en güzel kanıtları teşkil etmektedir. Buna ek olarak ahşap işçiliğinde ve diğer sert materyal üzerinde kesici kenarların kullanılmış olabileceği de düşünülmektedir¹⁴.

Üzerinde antropojenik değişikliğin net olarak izlendiği ancak kesin tanımlamaları yapılamayan ve fonksiyonuna ilişkin net bir veri bulunmayan öğeler işlenmiş kemik ve işlenmiş boynuz adı altında değerlendirilmiştir. Endüstrinin %12'sini temsil eden 14 adet işlenmiş kemik ve boynuz bulunmaktadır.

Sayısal ve oransal açıdan dördüncü grubu oluşturan 9 adet sapın 7'si boynuz diğer 2'si ise kemik hammadde üzerine şekillendirilmiştir. Sapların kullanım şekline ilişkin düşünceler ortak noktalarda birleşmektedir. Saplar özellikle bıçak, kazıyıcı vb. keskin kenarlara sahip aletlerin elde kullanımının güç olması ve alete daha işlevsel bir kullanım kazandırılması amacıyla kullanılan araçlardır. Bu tip bir aleti herhangi bir sapa takmadan da kullanmak söz konusu iken sapın kullanımı ile daha iyi sonuçlar ve ergonomik bir kullanım elde

sapa monte edilmesi ile kullanım alanı bulmuştur. Aletin sapa geçirilerek kullanımına ilişkin farklı yöntemler uygulanmıştır. Yeşilova Höyük'te içerisinde yontmataş aleti ile birlikte sapların bulunması bu kullanıma ilişkin soru işaretlerini de kesin olarak ortadan kaldırmıştır (Fig.6).

Bu örnekler Yeşilova'da kemik işçiliği yanında boynuz işçiliğinin de var olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Faunal kalıntılar içinde çok sayıda boynuz parçası bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı doğal formdadır. Bunlar avlanan hayvanlara ait parçalar olabileceği gibi alet yapımında kullanılmak üzere seçilmiş parçalar da olabilirler. Kemikler ve boynuzlar sadece alet yapımı için değil, bu aletlerin üretiminde kullanılan vurgaçlar için de hammadde kaynağı oluşturmaktadır. Bununla birlikte bazı yontmataş taşmalıkların da boynuz vurgaçlarla üretildikleri bilinmektedir¹⁵. Yeşilova'da boynuz işçiliğinin var olduğuna dair kanıtları endüstri öğeleri yanında gerek korunmuş gerek parçalanmış halde ele geçen boynuzlar oluşturmaktadır.

Yerleşimden ele geçen bir diğer grubu 6 adet ve %5'lik oran ile uçlar temsil etmektedir (Fig.7). Uçlar ok ucu ve/veya mızrak ucu olarak kullanılmak üzere üretilmiş olması muhtemel

Fotoğraf 7: Uç Örnekleri (Yeşilova Kazı Arşivi) / Point samples (Yeşilova Excavation Archive)

edebilmek mümkündür. Kemikten ya da boynuzdan yapılan saplar, bir tür reçine yardımıyla bağlanarak aletin

¹³ Weitzner, 1979: 240

¹⁴ Griffiths, 1993

¹⁵ Gerek kemiklerin gerekse boynuzların vurgaç olarak kullanıldığına dair kanıtlar yaklaşık 500 bin yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Bunlara en erken örnek olarak Boxgrove Vurgacı gösterilebilir (Stout ve diğ. 2014).

Fotoğraf 8: Kirkit/Mekik (Yeşilova Kazı Arşivi) / Reed / shuttle (Yeşilova Excavation Archive)

aletlerdir. Bu durumda avcılık faaliyetlerine işaret eden silahlar olarak tanımlanabilmeleri mümkün görünmektedir. Böylelikle yerleşimcilerin diyetlerinde balık yanında kara/su avcılık ürünlerinin de yer aldığı sonucuna ulaşılabılır.

Yerleşimde yoğun bir yere sahip olduğu anlaşılan dokumacılık faaliyetlerine ilişkin bulgular arasında kirkit, mekik gibi aletler de bulunmaktadır. Dokuma faaliyetleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde ağırşaklar, yün tarakları, mekikler, dokuma tezgâh ağırlıkları, yün tüpleri, delikli iğneler aranan formlar olarak karşımıza çıkar. Yeşilova bulguları bir bütün olarak değerlendirildiğinde sözü edilen dokumacılık aletlerinin tümünü barındıran bir yerleşimdir. Ağırşaklar ve dokuma tezgâh ağırlıkları genellikle pişmiş topraktan üretilmektedir. Buna karşın dokuma mekikleri, yün tarakları, yün tüpleri ve delikli iğneler kemik hammadde üzerine şekillendirilmektedir. Ele geçen dokuma mekikleri spatula formunda olup baş kısımlarında bir delik taşımaktadırlar¹⁶. Bunlar tezgâh ağırlıklarının da ele geçtiği Yeşilova' da dokumacılık faaliyetlerine kanıt teşkil eden veriler arasındadır. Ele geçen bir örnek ikili bir kullanıma işaret etmekte olan kirkit/mekiktir (Fig.8). Spatula kemiği üzerine şekillendirilmiş olan örnek sivri üçgen şeklindeki kısmında bir delik taşımaktadır. Bu delik, kullanılan dokuma ipinin geçirilmesi için düzenlenmiştir. Aletin gövde kısmı atkı ve çözümleri arasında rahat geçirilmesini sağlamak amacıyla inceltilmiş ve düzleştirilmiştir.

¹⁶ Aytaç 1982: 146

Fotoğraf 9: Delikli İğne Örneği (Yeşilova Kazı Arşivi) / Needle sample (Yeşilova Excavation Archive)

Bir diğer grup olan yün tarakları şimdilik kaydıyla bütün halde ele geçmemiş olan ancak kullanımdan kaynaklı kırılmalar sonucunda sıklıkla dişleri ele geçen bir dokumacılık aletidir. Ele geçen dişlerin tamamının proximal kısımlarının kırık olduğu ve bu kırılmaların tüm dişlerde aynı yönde ve aynı açı ile gerçekleştiği saptanmıştır. Sivri bir uca sahip olan tüm aletlerin genel geçer şekilde bız olarak tanımlandığı bilinen bir gerçektir. Bız olarak nitelendirilen bu kemik parçalar esasen bir tarafı oval bir uçla sonlanan, dip tarafı ise tarak gövdesi ile bütünleşmiş olan taraklara ait parçalar olmalıdır. Bunların koyun/keçi gibi hayvanların tüylerini taramada kullanılan taraklar olduğunu söylemek mümkündür. Kırılma yönlerinin ve kırık alanlarının da aynı şekilde

Fotoğraf 10: Kaşık Spatula Örneği (Yeşilova Kazı Arşivi) / Spoon - spatul sample (Yeşilova Excavation Archive)

olması bu veriyi destekler niteliktedir. Bu dişlerin, genellikle tarakla birleştikleri dip kısımları kırık halde ele geçmektedir. Kullanım şekli düşünüldüğünde kırılmaların bu noktada olması son derece olağan görünmektedir. Makro gözlemler ile bızlardan çok da farklı görünmeyen tarak dişleri gerek sahip olduğu tipoloji bakımından

Fotoğraf 11: Bıçak Örneği (Yeşilova Kazı Arşivi) / Blade sample (Yeşilova Excavation Archive)

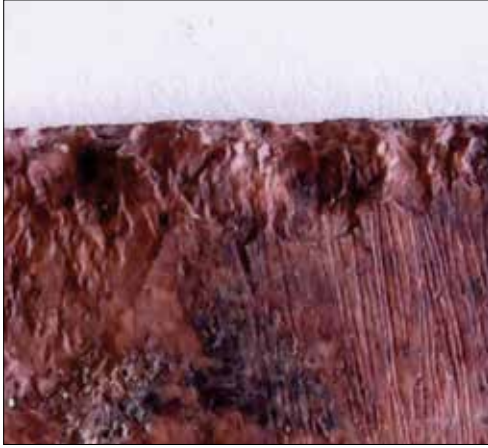

Fotoğraf 12: Hançer Örneği (Yeşilova Kazı Arşivi) / Dagger sample (Yeşilova Excavation Archive)

gerek taşıdığı kırık alan özellikleri bakımından gerekse delmeye müsait olmayan kütleştirilmiş uç görünüşleri bakımından bızlardan ayrı değerlendirilmelidir. Farklı bir üretim şekli, farklı bir tipolojik görünüm ve fonksiyon ile karşı karşıya olduğumuzu söylemek mümkündür.

Çoğunlukla deri işçiliği ile ve/veya örme işleri ile ilişkili delikli iğnelerin aletlerin sayıca az olmaları bir başka deyişle yerleşimin ihtiyacını karşılayamayacak nicelikte olmaları (1 adet, %1'lik oran) dikişli kıyafetlerin ya da dikiş unsurunun çok az oranda olduğunu akla getirmektedir. Buna karşın delikli iğnelerin bızlarla ikame olabilecek kullanımı dikkate alınırsa yeterli denebilecek bir sonuç ortaya çıkacaktır. Ele geçen delikli iğnenin (Fig.9) iğne gözü, delme işleminin iğnenin her iki yüzünden karşılıklı olarak uygulanmasıyla oluşturulmuştur. İğne deliklerinin çaplarının genişliği (0,4 mm) kullanılan elyaf vb. malzemenin kalınlığına ilişkin de ipuçları vermektedir. Delikli iğnelerin dikiş amaçlı kullanımları direkt olarak deri işçiliğini akla getirmekle birlikte sepet örgü yapımında kullanıldıkları da bilinmektedir.

Endüstride %2'lik yerlere sahip olan kaşık/spatul sapları (2 adet) dışındaki bıçak, hançer, sıyrıcı/flesher, disk, keski, seramik kalemi gibi ögeler birer örnek ve %1'lik oranlar ile temsil edilmektedir. Kaşık/spatul sapları ele geçen daha iyi korunmuş bir spatul/kaşık örneğinden yola çıkılarak bu şekilde tanımlanmıştır (Fig.10). Sayısal olarak az olmaları, kaşıkların yerleşimde pişmiş toprak örneklerinin varlığıyla açıklanabilir. Bıçak, kaburga kemiği gibi yassı kemiklerden şekillendirilen ve günümüz bıçak formlarından çok farklı olmayan, dikdörtgen formda, kesici bir kenara sahip olan kemik alet tipidir (Fig.11). Ok ve mızrak ucu gibi av silahları yanında bir başka silah türü olarak tanımlanması gereken buluntu ise kemik hançerdir (Fig.12). 15,2 cm uzunluğa sahip olan hançer, 2,9 cm genişlik ve 1,2 cm kalınlıktadır. Hançerin uç kısmında kırık bir alan bulunmaktadır. Bir sapa tutturularak kullanılmış olan hançerin proximalinde bir perçin deliği de bulunmaktadır. Söz konusu buluntunun, tipolojisinden yola çıkılarak bir başka olasılıkla kazma ucu olarak da kullanılmış olabileceği söylenebilir. Ele geçen 1 adet sıyrıcı/flesher deri işçiliğinde kullanılan alet tipleri arasındadır. Alet, spatula formunda olup bir ucu kertikli olacak şekilde düzenlenmiştir. Sıyrıcı, adından da anlaşılacağı üzere deri üzerinde kalan etleri, kılları deriden sıyırmak amacıyla kullanılmaktadır (Fig.13). Disk olarak tanımlanan kemik obje, konik ağırşak formuna benzemekle birlikte herhangi bir delik barındırmamaktadır. İstenen formun elde edilememesi gerekçesiyle tamamlanmadan terk edilmiş bir örnek olabileceği gibi farklı bir amaç için üretilmiş bir disk de olabilir. İncelenen örnekler arasında yer alan keski, yine kemik aletlerin yapımında kullanılabilen iş aletleri

Fotoğraf 13: Sıyırıcı/Flesher Örneği (Yeşilova Kazı Arşivi) / Flesher sample (Yeşilova Excavation Archive)

Fotoğraf 14: İdol Örneği (Yeşilova Kazı Arşivi) / Idol sample (Yeşilova Excavation Archive)

arasındadır. Bunlar, genellikle uzun kemiklerde ve kaburga kemiklerinde süngerimsi dokudan yarmak-dilmek suretiyle ince uzun yongaların elde edilmesinde kullanılmaktadır¹⁷. Tüm bunlara ek olarak ahşap işçiliği de keskinlerin kullanıldığı alanlar arasındadır. Bir başka örnek olan seramik kalem yine tek bir örnek ile temsil edilir. Seramik üretimi sırasında seramik hamurunu düzeltme, hamura şekil verme, bezeme oluşturma vb düzenlemeleri gerçekleştirmek için üretilmiş olan çeşitli formlardaki kemik aletlerdir. İnce, dikdörtgen ve kalem formunda olabileceği gibi geniş yüzeyli spatula benzeri formlar da olabilmektedir.

Son olarak bir adet kemik idol Roma tabakalarından ele geçmiş olan bir örnektir (Fig. 14). Kollarını iki yana açmış olan 1,9 cm uzunluğa sahip ve elbisesi uçşur şekilde betimlenmiş minyatür bir idoldür. 0,9 cm. genişliğindeki idolün baş kısmında açılmış olan bir delik, kolye ucu olarak kullanıldığına işaret eder. İkonografik açıdan zafer tanrıçası Nike heykelleriyle benzerlik göstermektedir.

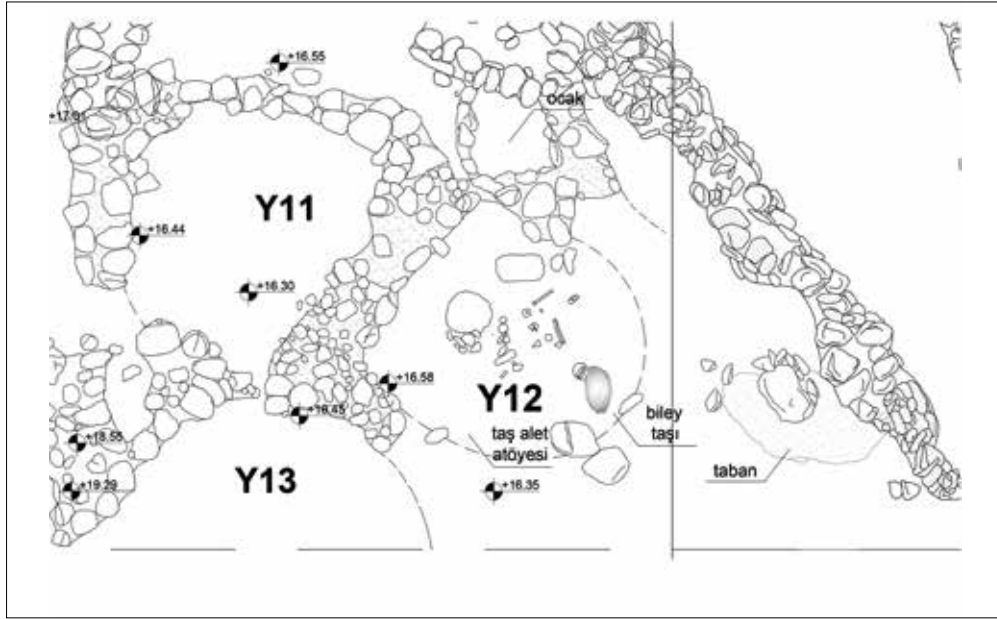
BULUNTU KONTEKSTİ

Yeşilova'da Neolitik Çağ sonrasında yerleşmede büyük bir kesinti olduğu ve Neolitik yerleşimcilerin höyüğü terk ettiği daha önce de ifade edilmiştir. Bu terk edişin ardından höyüğe gelen Kalkolitik grup, kemik endüstrinin üretimi ve kullanımı açısından Neolitik yerleşimcilerden çok daha farklı bir anlayış sergilemiştir. Sonrasında gerek Erken Tunç Çağı gerekse Geç Roma tabakalarından ele geçen kemik alet örnekleri dönem endüstrisini tanımlamada yeterli değildir. Buna karşın Yeşilova'nın kemik endüstrisi için Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı ve Roma Dönemi yerleşim sürekliliği göz önünde bulundurularak dönemsel bir değerlendirme yapılması gerekirse bu çalışmaya konu olan 2017 ve 2020 yılları arası buluntulara ek olarak daha önce tekno-tipolojik çalışmaları yapılmış olan 2005 ve 2016 yılları arası buluntu verilerine de değinmekte yarar olacaktır¹⁸. Tüm bu veriler dikkate alındığında yerleşimde Kalkolitik ve Eski Tunç evrelerinin daha bütüncül / benzeşen bir yapı sergilediği fakat Neolitik Çağ'ın çok daha farklı nitelik ve yoğunlukta bir yerleşme süreci olduğunu kemik endüstri çerçevesinden bakarak söylemek mümkündür.

Ele geçen buluntulardan Yeşilova Höyüğü kemik alet çeşitliliğinin özellikle Neolitik Çağ'da önemli ölçüde artış gösterdiği ve toplumsal ivmeye paralel olarak geliştiği anlaşılabilmektedir. Kemik aletlerdeki bu gelişime bağlı olarak Yeşilova Höyüğü kemik aletlerinin nerede üretildiği sorusunun yanıtı, öncelikle yapı içlerinde ya da avlularda aranabilir. Yeşilova Höyüğü IV.2 tabakasındaki

¹⁷ Semenov, 1964: 158

¹⁸ Yeşilova kemik endüstrisine ilişkin 2005/2016 yılları arasında yapılan tekno-tipolojik analizler doktora tez çalışmamız kapsamında çalışılmış olup toplamda 335 adet örnek içermektedir. 12 sezonda ele geçen buluntu topluluğu; 319 adet ile Neolitik, 10 adet ile Kalkolitik ve 6 adet ile Geç Roma tabakalarından ele geçen buluntulardan oluşan 21 ayrı grup halindedir (Bulut, 2018).

Plan 1: 12 Numaralı Yapıya Ait Plan (Yeşilova Kazı Arşivi) / Plan for structure numbered 12 (Yeşilova Excavation Archive)

Fotoğraf 15: Yeşilova 12 Numaralı Yapı (Yeşilova Kazı Arşivi) / Yeşilova structure numbered 12 (Yeşilova Excavation Archive)

yuvarlak planlı yapılardan biri olan 12 numaralı yapı, kemik endüstrisi ile de ilişkilendirilebilecek bir atölye olarak karşımıza çıkmaktadır (Plan 1; Fig.15). Yaklaşık 2 m çapındaki yuvarlak planlı yapının, doğu ve güney bölümü tamamen tahrip olmuş durumdadır. Yapının günümüze kadar korunabilen batı taş temel kalınlığı yaklaşık 0.50 m'dir. Giriş kısmı yoğun tahribat dolayısıyla tespit edilememiştir. Yapının ortasında tespit edilen 0.35 x 0.40 m. boyutlarında, orta kısmında küçük bir çukur bulunan yuvarlak formu taş ve yakın çevresindeki düz

üzeyli taşlar yapı içindeki üretime yönelik faaliyetlerin gerçekleştirildiği işlikle ilgili olmalıdır. Taşların çevresinde, taban üstünde in-situ durumda bileyi taşları ve yarı işlenmiş kemiklerin bulunması bu yapının kemik işlenen bir atölye olabileceğini göstermektedir¹⁹. Yaklaşık 1 m çapındaki alandan ele geçirilen serpantin taş baltalar, çakmaktaşı aletler, yarı işlenmiş kemikler, farklı tür ve boyutta bileme taşları ve bir adet taş topuz başı atölyedeki aletlerin bir kısmını oluşturmaktadır.

¹⁹ Derin 2020b, 527-528, Res.3,4

Küçükbaş hayvanlara ait iki kol kemiği oluk açılarak ikiye bölünmek istenmiştir. Olasılıkla kemiklerin yanında bulunan çakmaktaşı yongalarla kemiği parçalara ayırmak amacıyla oluk açılmak istenmiştir. Bu işlemler taban üzerinde yer alan düz yüzeyli plaka halindeki taşlar üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bunların dışında serpantinden yapılmış iki oluklu taş, kemik aletlerin uç kesimlerini sivirtmek, yüzeyleri perdahlamak ve alete son şeklini vermek için kullanılmış olmalıdır²⁰.

Yeşilova, Ege Bölgesi Neolitik için oldukça önemli bir kıyı yerleşimidir. Lokasyon olarak denize olan yakınlığı ve yerleşimin içinden bir derenin geçiyor olması Neolitik insanlar için denizel bir yaşam modeline uyumlanmayı kaçınılmaz kılmıştır. Söz konusu yaşam modelinin bir tür yansıması olan kemik alet endüstrisi, Neolitik süreçte Yeşilova’da bızların ve spatulaların baskın olduğu dolayısıyla bu alet formlarının kullanıldığı günlük işlerin yoğunlukta yapıldığı bir yaşam modeline işaret etmektedir. Benzer yaşam modellerini bir başka deyişle benzer kemik alet formlarını bölgedeki diğer Neolitik Çağ yerleşmelerinden de gözlemlenmek mümkündür. Bunlara örnek olarak Ege Gübre yerleşimi gösterilebilir. Yeşilova ile dönemsal paralellik de gösteren yerleşimde en fazla üretilen kemik alet formlarının bızlar, spatulalar, uçlardan oluştuğunu söylemek mümkündür²¹. Batı Anadolu’da özellikle Akeramik Neolitik Dönem için önem taşıyan Girmeler Mağarası kemik alet buluntuları içerisinde kemik bız parçalarının sıklıkla ele geçtiği ifade edilmektedir²². İzmir’de Yeşilova Hüyük’e çok yakın mesafede yer alan ve bir başka Neolitik yerleşim olan Yassitepe’de de bız, spatula vb. çeşitli formlarda kemik aletlerin ele geçtiği bilinmektedir²³. Ege Bölgesi’nde İzmir il sınırları içerisinde yer alan Ulucak Höyük, kemik aletlerin ele geçtiği Neolitik Çağ’ın bir diğer temsilcisidir. Ulucak Höyük’te kemik alet endüstrisinin özelliklerine ilişkin verilen bilgiler arasında yerleşimde “deri işçiliğine işaret eden kemik alet türlerinin sıklıkla ele geçtiği” ifadesi yer almaktadır²⁴. Ayrıca günlük işlerde kullanılan çok sayıda ve formda kemik aletlerin ele geçtiği dile getirilmektedir. Bunlar arasında kazıyıcılar, deliciler, bızlar sıklıkla anılmaktadır. Ele geçen kemik aletler arasında spatulalar, bız, çeşitli işlenmiş kemik gibi bulguların varlığından söz edilmektedir²⁵. Çukuriçi Höyük IX. evresi Geç Neolitik Dönem’e ait verilere bakıldığında çeşitli formlardaki kemik aletlerin yanında çoğunluğu bızların oluşturduğu bir endüstriden söz edilmektedir²⁶. Ege Bölgesi Neolitik Çağ konteksti dahilinde özellikle Yukarı Menderes Havzası Neolitik için önem teşkil

eden, Denizli ili Çal ilçesinde yürütülen Ekşi Höyük kazıları ile de Neolitik Çağ’a ait kemik alet örnekleri ele geçirilmiştir. Ekşi Höyük’te dokumacılık faaliyetlerine işaret eden delikli iğneler yanında çok sayıda bız, spatula ve kancaların yer aldığı bir kemik alet endüstri grubunun varlığı bilinmektedir²⁷.

Çalışmamıza konu olan Yeşilova’nın kapsamı içinde yer aldığı Ege Bölgesi Neolitik, Göller Yöresi ile ilişkilerin kendini gösterdiği bir süreçte işaret etmektedir. Bu bağlamda Göller Bölgesi kemik alet endüstrisine değinmekte yarar vardır. Bölge yerleşmeleri arasında yer alan Bademağacı’nda kemik endüstri örnekleri arasında spatulalar ve kaşıklardan sıklıkla söz edilmektedir²⁸. Kemik delicilerin de mevcut örneklerle eşlik ettiği anlaşılabilir bir şekilde yoğunluğun spatulalar, kaşıklar ve balık oltalarından oluştuğu ifade edilmektedir²⁹. Kaşıklar ile ilgili benzer yoğunluk Hacılar yerleşiminde de karşımıza çıkmaktadır. Özellikle VI. yapı katında hayvan başı tasvirli kaşıklar yanında sapı küt ya da sivri şekilde sonlanan örnekler ele geçmiştir. Bunlara ek olarak deri işçiliğinde kullanıldığı düşünülen bız ve spatulalar endüstrinin önemli bir bölümünü temsil etmektedir. Diğer endüstri öğeleri arasında yüzük ve bilezik formundaki halkalar, kemer tokaları, boynuz saplar sıralanabilir³⁰. Tüm bu verilere ek olarak ele geçen kemik aletlerin çoğunlukla bızlardan oluştuğu göze çarpmaktadır ki bu durum Yeşilova ve çevresi yerleşimlerden elde edilen sonuçlardan farklı değildir. Bir diğer yerleşim olan Höyücek’te Neolitik Çağ kemik buluntuları arasında yer alan iğnelerin yoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Süs iğnelerinden ve delikli iğnelere oluşan buluntu grubuna deliciler de eşlik etmektedir. Hayvan başı betiminin varlığı Höyücek’te de sıkça kendini göstermektedir. Gerek iğneler gerekse kemer tokaları üzerinde çeşitli hayvan betimlerinin tercih edildiği görülmektedir³¹. Bir başka buluntu grubunu ise insan başı betimleri oluşturmaktadır. İdol başı olarak hazırlandığı düşünülen bu betimler, koyun ve keçilere ait radius ve ulna kemikleri üzerine şekillendirilmişlerdir. Sözü edilen örnekler yanında spatulaların oldukça çeşitli formlarda ve çok sayıda ele geçtiği ifade edilmektedir³². Ek olarak saplar, deliciler ve kaşıklar yoğun olarak üretilmiş olan örnekler arasındadır³³. Bir diğer Göller Yöresi yerleşimi olan Kuruçay’dan ele geçen kemik aletler yapılan tipolojik sınıflama sonucunda 12 grup altında toplanmıştır. Bunlar sırasıyla; kaşıklar, çatallar, sıyırma gereçleri, iğneler, deliciler, ağırşaklar, keski, orak, perdah gereçleri, saplar, kanca askılar, işlevi anlaşılamayan buluntular şeklindedir. Bunlar içerisinde ilk grupta değerlendirilen kaşıklar, Kuruçay kemik eserleri içerisinde kalabalık bir

²⁰ Bulut 2018b, 160

²¹ Bulut 2018: 40-63

²² Korkut 2015: 642.

²³ Derin, 2016: 164

²⁴ Çilingiroğlu-Dedeoğlu, 2007: 140; Çevik-Vuruşkan, 2015: 587, 589, 590, 593

²⁵ Derin-Çilingiroğlu, 2003: 187

²⁶ Horejs, 2012: 130, Fig.9

²⁷ Dedeoğlu vd., 2017: 394; Dedeoğlu vd., 2018: 556

²⁸ Duru, 2012

²⁹ Duru, 2012: 65

³⁰ Umurtak-Duru, 2016:147-158

³¹ Duru-Umurtak, 2005: 117

³² Duru-Umurtak, 2005: 117

³³ Duru, 2012: 11

grubu oluşturmaktadır. Sığırlara ait kaburga kemiklerinden şekillendirildiği anlaşılan kaşıklar, yüzeyleri düzgün olan ve son derece ustaca biçimlendirilmiş olan örneklerdir. Bir kısmının sapları küt ya da sivri biterken bir kısmının ucu hayvan başı betimleri ile sonlanmaktadır³⁴. Çoğunluğu temsil eden bir diğer grupta değerlendirilen “Sıyırma Gereçleri” sıyırma ve düzeltme gibi işlerde kullanılan aletler olarak tanımlanmıştır. Özellikle figürinlerin ve kilden yapılan diğer eşyaların henüz yaşken fazlalıklarının sıyrılarak düzeltilmesinde son derece kullanışlı olduğu ileri sürülmektedir. İğneler, başlı ve delikli iğnelere oluşmaktadır. Boynuz saplar, deliciler, askı taneleri diğer endüstri öğeleri arasındadır³⁵. Yukarıda sözü edilen verilerden de anlaşılacağı üzere Göller Bölgesi kemik alet kullanım ve üretim gelenekleri içerisinde ortak formların varlığı yanında az olmakla birlikte farklılıkların da olduğu görülmektedir. Bızlar, spatulalar ve iğneler ortak alet formları olmakla birlikte bızların yerleşimlerin tümünde en baskın form olduğu da anlaşılmaktadır.

Bölgesel karşılaştırma kapsamında yer verilmesinde fayda olacak bir diğer bölge Marmara Bölgesi'dir. Bölge Neolitik Çağ konteksti içerisinde yer alan Yarımburgaz bulguları çok sayıda delikli iğnenin ve çeşitli formlara sahip delinmiş kemik objelerin var olduğunu göstermektedir³⁶. Gökçeada Uğurlu Neolitik yerleşiminden ele geçen kemik aletler arasında V. ve VI. seviyelere tarihlenen kemik spatulalar, işlenmiş kemikler ve başlı iğneler bilinmektedir³⁷. III. seviyede ise delikli iğneler ve bızlar sıklıkla ele geçmiştir³⁸. Neolitik Çağ tabakalarından ele geçen bu kemik aletler yanında “sokma baş” olarak tanımlanan ve bir benzerinin Höyücek'te de var olduğu ifade edilen, kemikten yapılan figürin başı farklılık gösterir³⁹. Gökçeada Yenibademli Höyük kazıları ile de pek çok kemik aletin ele geçtiği bilinmektedir. Çok sayıda delici ve mablaktan yola çıkılarak yerleşimde deri işlemeye önem verildiği ifade edilmiştir. Deliciler, bızlar oldukça yoğun şekilde üretilmiş ve kullanılmıştır⁴⁰. Kemik endüstri açısından önemli bir yer ve öneme sahip olan Fikirtepe endüstrisi; perdah aletleri, bızlar, spatulalar ve kaşıkların sıklıkla üretildiği ve kullanıldığı bir geleneğe işaret etmektedir⁴¹. Balıkçılık faaliyetlerine ilişkin kemik aletlerin de sıklıkla ele geçtiği ifade edilmiştir⁴². Bir diğer yerleşim yeri olan Aşağı Pınar'da ise kemik aletler içerisindeki en baskın grubu kaşıklar oluşturmaktadır. Ek olarak balıkçılık faaliyetine ilişkin olarak harponların sıkça ele geçtiği anlaşılmaktadır. Delikli iğneler ve başlı iğneler de yaygın kemik alet

formları arasındadır⁴³. Tüm bunlara ek olarak Toptepe kemik alet endüstrisinin Aşağı Pınar endüstri öğeleri ile oldukça benzer özellikler gösterdiği ifade edilmektedir⁴⁴. Hocaçeşme'de IV. ve III. evrelerde gelişkin ve çeşitli kemik alet formları karşımıza çıkmaktadır. Spatulalar, bızlar, kaşıklar, saplar, harponlar, kanca-oltalar, delikli iğneler ön plandadır⁴⁵. İstanbul Yenikapı'da Marmaray ve metro projelerinin inşaa alanlarında İstanbul Arkeoloji Müzesi tarafından yürütülen arkeolojik kazılarda Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e ait olduğu anlaşılan çok sayıda buluntu ele geçirilmiştir. Bunlar arasında yer alan kemik aletler tüm buluntu envanterinin yaklaşık %20'lik bir kısmını temsil etmektedir. Fikirtepe ile benzer özelliklerde olduğu ifade edilen kemik alet formları arasında saplar, deliciler, spatulalar, mablak olarak tanımlanan aletler ve kaşıklar ön planda yer almaktadır⁴⁶. Marmara Neolitik için önem arz eden bir diğer yerleşim olan Barcın Höyük'te kemik alet endüstrisi gerek nitelik gerek nicelik olarak oldukça dikkat çekicidir. Yerleşimden ele geçen kemik aletler genel form çeşitliliği açısından değerlendirildiğinde deliciler, spatulalar, kaşıklar ile mablak olarak tanımlanan buluntuların oldukça yoğun ele geçtiği anlaşılmaktadır. Buluntuların Marmara Bölgesi'nde Ilıpınar, Menteşe, Aktopraklık, Pendik, Fikirtepe gibi yerleşimlerden ele geçen örnekler ile benzer özellikte, bölgeye özgü olduğu ifade edilmektedir⁴⁷. Bız, iğne gibi sivri uçlu formların yaygın olduğu endüstri kaşık ve spatula bakımından da oldukça zengin buluntu gruplarına sahiptir⁴⁸. Bursa ilinde yer alan bir diğer yerleşim olan Aktopraklık B'de kemik kaşıklar yanında kemik saplar ve çeşitli formlarda delikli kemik objeler yer almaktadır⁴⁹.

TARTIŞMA / SONUÇ

Bu çalışmada 2017/2020 yılları arasında yürütülen kazılar ile ele geçen kemik endüstri öğeleri teknolojik olarak incelenmiştir. Yeşilova Höyük kemik endüstrisinde Neolitik Çağ; kemik alet üretimi bakımından en büyük sıçramanın gerçekleştiği, aletlerin gerek form çeşitliliği gerekse sayısal açıdan doruk noktasına ulaştığı bir zaman dilimini temsil eder. Bu gelişim muhakkak ki Neolitik yaşam şeklinin gelişimine paralel olarak kendini gösteren bir ivme olarak görülmelidir. Yerleşimde kemik ve boynuz hammaddenin tercih edilme oranına bakıldığında kemik hammaddenin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Buna karşın boynuz işçiliğinin varlığı özellikle yontmataş/sürtmetiş aletlerin saplarında kendini gösterir. Yeşilova kemik endüstrisinin

³⁴ Umurtak, 1994: 65

³⁵ Umurtak, 1994: 68

³⁶ Özdoğan, 2013

³⁷ Erdoğu, 2015: 169,173

³⁸ Erdoğu, 2013: 16-22

³⁹ Erdoğu vd., 2014: 210

⁴⁰ Hüryılmaz, 2017: 80

⁴¹ Özdoğan (M), 2013: 174

⁴² Özdoğan (M), 2013: 218

⁴³ Özdoğan (M), 2013: 187

⁴⁴ Özdoğan (M), 2013: 182

⁴⁵ Özdoğan (M), 2013: 179

⁴⁶ Kızıltan-Polat, 2013: 24

⁴⁷ Erdalkıran, 2015: 122; Erdalkıran, 2016: 207-222; Erdalkıran, 2017: 235-250.680

⁴⁸ Gerritsen vd., 2013: 99, 109-111; Fig.8,14-16

⁴⁹ Karul-Avcı, 2012: 65-67

en baskın alet formunu bızlar oluşturur. İkinci grubu temsil eden spatulaların endüstrideki yerine bakıldığında sayıca çok olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum düşünüldüğünden daha fazla ve/veya farklı kullanım alanları olabileceğini akla getirmektedir.

Endüstride uçların varlığı besin ekonomisinde avlanmanın yeri olduğunun açık göstergesidir. Yerleşimde gerek mekân içinde gerek mekân dışında pek çok alanda yumuşakça kabukları ele geçmiştir. Yeşilova Neolitik toplumunda ele geçen yumuşakça kabuklarına dayanılarak denizel beslenme geleneğinin artarak geliştiği gözlemlenmiştir. 6-7 ay boyunca aralıksız olarak toplanabilen, kalorisi yüksek ve kolay elde edilebilen yumuşakçalar önemli besin kaynaklarından birini temsil etmektedir⁵⁰. Denizel beslenmenin diyetinde önemli olduğu ele geçen ağ ağırlıklarından, balık kemiklerine ait kalıntılardan da anlaşılabilir. Evcil hayvanların da şüphesiz beslenme modelinde bir yeri bulunmaktadır. Buna ek olarak yabani hayvanların avlandığına ilişkin direkt kanıtları temsil eden bu uçlar ve endüstri içerisinde ele geçen gerek doğal gerek hammadde olarak kullanılan boynuzlar, geyiklerin ava konu edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Bu durumda avcılık, temel geçim ekonomisini oluşturmaktan ziyade besin ekonomisini destekleyen bir unsur olarak düşünülmelidir.

Yerleşime ilişkin dikkat çekici unsurlardan biri de dokumacılık faaliyetlerine işaret eden bulguların fazlalığıdır. Dokuma tezgâhı ağırlıkları ve ağırşaklar çoğunlukla pişmiş toprak olmakla birlikte yün taraklarına ait dişler, delikli iğneler, yün tüpleri, kirkit-mekikler, makara gibi örnekler yerleşimde bu faaliyetlerin yeri ve önemini ortaya koymaktadır. Seramik kalemleri, seramik işçiliğinde (düzenleme, bezeme vb.) kullanılan formlar olup spatulaların da benzer fonksiyonla kullanılmış olabileceğini belirtmekte yarar vardır. Spatulaların deri işçiliğinde kullanıldıklarına dair olasılıklar yanında ağaç kabuklarını düzleştirmede de kullanılmış olabilecekleri bilinmektedir. Daha önceki yıllarda ele geçmiş olan ağaç kabuğu soyucular / bark extractor bu veriyi destekler niteliktedir. Derinin işlendiğine dair farklı bulgulardan biri sıyrıcı/flesher, diğeri ise kazıyıcı/scraper olarak tanımlanan formlardır. Bunlar deri üzerinde kalan etin sıyırılması ve tabaklamanın daha kaliteli yapılabilmesini sağlayan araçlardır. Kemikten üretilmiş perdah aletleri de yine kemik aletlerin üretilmesi sırasında perdahlama işinde, ek olarak seramik işçiliğinde kullanılmış olabilecek formlar olarak karşımıza çıkar⁵¹.

Günlük işlerde kullanılmış olan alet sapları, deliciler, keskiler, mekik biçimli saplar, bıçaklar ve kaşıklar yerleşimdeki günlük aktiviteler hakkında ipuçları sunmaktadır. Alet sapları, yontmataş ve sürtmataş teknoloji ürünlerinin elde daha rahat kullanımına olanak sağlayan araçlardır. Buna ek olarak delici, keski gibi iş aletleri ahşap işçiliğine işaret eden aletlerdir. Yerleşimde tespit edilen kömürleşmiş kalıntılar Neolitik mimaride ağaç dallarının yoğun şekilde kullanıldığını göstermektedir⁵². Ahşabın mimari eleman olarak kullanılması, ele geçen tezgâh ağırlıklarından hareketle dokuma tezgahlarının olası varlıkları vb. pek çok unsur bu hammaddenin yerleşimdeki yeri ve önemini ortaya koymaktadır. Bunlara ek olarak fauna içerisinde geyiklerin var olması ormanlık alanların varlığını bir kez daha doğrulamaktadır. Tüm bu verilerden yola çıkılarak yerleşimde ahşap işçiliğinin yoğun şekilde yürütülüyor olması beklenen bir sonuç olacaktır ki bunu destekleyen iş aletleri de kemik endüstri içerisinde yer almaktadır.

Neolitik Çağ, Yeşilova'da yaşam düzeyi en yüksek noktayı temsil eder. Çağın sonunda gelen büyük bir yıkım Neolitik toplumun sonunu da beraberinde getirmiştir. Yeşilova Höyüğü Neolitik yerleşimi kazılarla açıkça saptanan sel birikintisi ile kaplanmış ve yıkımın ardından yerleşimciler buldukları yerleri terk etmiştir⁵³. Bu durum bölgede köklü bir değişim olarak kendini göstermiş ve bu değişim; mimari, çanak çömlek vb. pek çok arkeolojik bulguda olduğu gibi kemik endüstride de net bir şekilde gözlenmiştir. Bu değişime neden olan ve insanların bölgeyi terk etmesini sağlayan olayın doğal bir felaket mi yoksa bir istila mı olduğu kesin olarak bilinmese de Neolitik Çağ'ın ancak birkaç yüzyıl sonrasında yeni bir yerleşimin Kalkolitik süreci başlattığını söylemek mümkündür. Bu yeni dönemin Neolitik kültür seviyesinden tüm dinamikleri ile farklı olduğu, daha ilksel ve geri bir topluluk olduğu arkeolojik kontekstlerden rahatlıkla anlaşılabilir⁵⁴. Bu kırılma benzer şekilde kendini kemik endüstride de göstermiş ve gerek form çeşitliliği gerekse sayısal olarak büyük bir gerileme başka bir deyişle kırılma gerçekleşmiştir. Söz konusu kırılmanın yansımalarını izleyen Erken Tunç Çağı'nda da görmek mümkündür.

Yeşilova Höyüğü kemik buluntuları özellikle Neolitik Çağ ile birlikte kemik endüstriye ilişkin teknolojinin büyük bir gelişim gösterdiğini ve çoğunlukla beslenen hayvan türlerine bağlı olarak üretimin gerçekleştiğini göstermiştir. Kemik aletler arasında yer alan balık şekilli spatula, diğerlerinden ayrı olarak yüzünü denize çevirmiş Egeli Neolitik kültürün yaşamını ortaya koyan kanıtlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵⁰ Derin, 2008: 59

⁵¹ Bu çalışmada ayrıntılı olarak yer verilmemiş olan 2005/2016 yılları arasında ele geçen buluntuların tekno-tipolojik değerlendirme ve tanımları için Bkz. Bulut, 2018a.

⁵² Derin, 2007: 379

⁵³ Derin, 2020c: 51

⁵⁴ Derin vd., 2009: 17

Yeşilova'nın da içerisinde yer aldığı Ege Bölgesi, ilişkili olduğu Göller Bölgesi ve Marmara Bölgesi kemik alet endüstrileri, Neolitik kontektleri çerçevesinde değerlendirildiğinde yaşam tarzlarının birbirlerinden çok da farklı olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte kemik aletlerin bu yaşam modelleri içerisindeki ağırlığının ve/veya öneminin değişiklik gösterebildiğini de ortaya çıkarmaktadır. Ege Bölgesi ile karşılaştırmalı değerlendirmeye tâbi tutulan Göller Bölgesi ve Marmara Bölgesi Neolitik Çağ yerleşmeleri kemik alet endüstrileri kendi içlerinde farklılıklar içermelerine karşın kemik alet üretiminin ve kullanımının söz konusu olduğu her yerleşim yerinde hemen hemen aynı alet formlarının karşımıza çıktığını söylemek mümkündür. Bızların, spatulaların, delicilerin, delikli iğnelerin, kaşıkların, sapların baskın şekilde ön planda olduğu görülmektedir. Göller Bölgesi ve Marmara Bölgesi Neolitik Çağ yerleşmeleri için ayırıcı bir özellik olarak kaşıkların yoğun varlığından söz edilebilir. Kemik aletlerin genel form çeşitliliğine bakıldığında ise karşılaştırmalı değerlendirme kapsamındaki tüm yerleşmelerde bızlar, spatulalar, iğneler, deliciler yaygın alet formları olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

ARRIGHI, S., BAZZANELLA, M., BOSCHIN, F., WIERER, U. 2015.

“How to Make and Use a Bone Spatula. An experimental program based on the Mesolithicosseous assemblage of Galgenbühel/Dos de la Forca (Salurn/Salorno, BZ, Italy)”, **Quaternary International XXX**, p.1-23.

AYTAÇ, Ç. 1982.

El Dokumacılığı, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

BULUT, H. 2016a.

“Batı Toros Mağaraları Kemik Bızlarına İlişkin Tekno-tipolojik ve Fonksiyonel Değerlendirmeler” **Anadolu 41**, s. 29-48.

BULUT, H. 2016b.

“Karain Mağarası Örnekleri Işığında Bark Extractor (Ağaç Kabuğu Soyucu): Yeni Bir Öneri” **Adalya XIX**, s.1-16.

BULUT H. 2018a.

Prehistorik Dönemlerde Anadolu'da Kemik Alet Endüstrisi: Bölgesel Sentezler ve Karşılaştırmalı Değerlendirmeler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

BULUT, H. 2018b.

“Kemik Aletlerden Taşa Bakış: Teori ve Metot Analizi”, **Anadolu Arkeolojisinde Taş Aletler**, Ed. A. Baysal, Ege Yayınları, İstanbul 2018, s.148-169.

ÇEVİK, Ö. / Vuruşkan, O. 2015.

“Ulucak Höyük 2012-2013 Yılı Kazı Çalışmaları” **36. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. Cilt (2 Haziran 6 Haziran 2014, Gaziantep), s. 583-600.

ÇİLİNGİROĞLU, A. / DEDEOĞLU, F. 2007.

“Ulucak Höyük Kazıları 2005 Yılı Çalışmaları” **28. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1.Cilt (29 Mayıs 2 Haziran 2006, Çanakkale), s.137-146.

GRIFFITTS, J.L. 2006.

Bone Tools and Technological Choice: Change and Stability on the Northern Plains, a Dissertation Submitted to the Faculty of the Department of Anthropology in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the Graduate College the University of Arizona.

DEDEOĞLU, F./ BAYSAL, H.H. / KONAKÇI, E. / OZAN, A./ TEMÜR, B. 2017.

“Ekşi Höyük 2015 Yılı Kazı Çalışmaları” **38. Kazı Sonuçları Toplantısı** 2. Cilt (23-27 Mayıs 2016, Edirne), s.389-402.

- DEDEOĞLU, F. / BAYSAL, H.H. / KONAKÇI, E. / OZAN, A. / TEMÜR, B. 2018.
“*Eksi Höyük 2016 Yılı Kazı Çalışmaları*” **39. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. Cilt (22-26 Mayıs 2017, Bursa), s.553-568.
- DERİN, Z. / ÇİLİNGİROĞLU, A. 2003.
“*Ulucak Höyük Kazısı -2001*” **24. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. Cilt (27 Mayıs 31 Mayıs 2002, Ankara), s. 185-194.
- DERİN, Z. 2007.
“*Yeşilova Höyüğü*”, **Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı, Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 377-384.
- DERİN, Z. 2008.
“*Yeşilova Höyüğü, Çamurun Altındaki Geçmiş (İzmir’in İçindeki En Eski Yerleşim Yeri)*” **Aktüel Arkeoloji, Arkeoloji ve Sanat Dergisi** 6, s. 50-61.
- DERİN, Z. / AY., F. / CAYMAZ, T. 2009.
“*İzmir’in Prehistorik Yerleşimi-Yeşilova Höyüğü 2005- 2006 yılı Çalışmaları*” **Arkeoloji Dergisi** XIII (2009/1), s. 7-58.
- DERİN, Z. 2011.
“*İzmir’in Tarih Öncesi Yerleşim Alanı: Yeşilova Höyüğü*” **İzmir Kültür ve Turizm Dergisi** 13, s. 112-120.
- DERİN, Z. 2013.
“*Yeşilova Höyüğünde Jeo-Arkeolojik Çalışmalar ve Arkeolojik Sonuçları*” **İlhan Kayan’a Armağan** (Ed. E. Öner), Ege Üniversitesi Yayınları Edebiyat Fakültesi Yayın No: 181, s.577-586.
- DERİN, Z. 2016.
“*İzmir-Yeşilova Höyüğü 2014 Yılı Çalışmaları*” **37. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. Cilt (11 Mayıs 15 Mayıs, Erzurum), s. 159-174.
- DERİN, Z. 2019.
“*8500 yıldır İzmir’in Değişmeyen Tercihi: Çipura-Midye*”, **Bornova** (20) 2019, s.28-33.
- DERİN, Z. 2020a.
“*İzmir-Yeşilova Höyüğü*”, **İzmir Araştırmaları Dergisi** 12 (2020), s.1-10.
- DERİN, Z. 2020b.
“*İzmir- Yeşilova Höyüğü 2016-2018 Yılı Çalışmaları*”, **41. Kazı Sonuçları Toplantısı** 4. Cilt, 2020, s.525-548.
- DERİN, Z. 2020c.
“*Yeşilova Höyüğü Bulguları Işığında Ege Bölgesi’nde Neolitik Dönemin Sonu ve Nedenleri*”, **TAS 4, Çöküş ve Dönüşüm Süreçleri** (Ed. E. Abay- F. Dedeoğlu), Ege Yayınları İstanbul, s.49-62.
- DURU, R. / UMURTAK, G. 2005.
Höyücek. 1989-1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları / Results of Excavations 1989-1992. Ankara.
- DURU, R. 2012.
“*The Neolithic of the Lakes Region, Hacılar-Kuruçay Höyük-Höyücek-Bademağacı Höyük*” **The Neolithic in Turkey New Excavations&New Research Western Turkey** Vol.4 (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), p.1-65.
- ERDALKIRAN, M. 2015.
“*Barcın Höyük 2013 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu*” **30.Arkeometri Sonuçları Toplantısı** (02-06 Haziran 2014, Gaziantep), s. 115-128.
- ERDALKIRAN, M. 2016.
“*Barcın Höyük 2014 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu*” **31.Arkeometri Sonuçları Toplantısı** (11- 15 Mayıs 2015, Erzurum), s. 207-222.
- ERDALKIRAN, M. 2017.
“*Barcın Höyük 2015 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu*” **32. Arkeometri Sonuçları Toplantısı** (23 Mayıs 27 Mayıs 2016, Edirne), s. 235-250.
- ERDOĞU, B. 2013.
“*Uğurlu, A Neolithic Settlement on the Aegean Island of Gökçeada*” **The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research Northwestern Turkey and İstanbul** Vol.5 (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), p. 1-33.
- ERDOĞU, B. / ÖZBEK, O. / YÜCEL, N. 2014.
“*Gökçeada Uğurlu-Zeytinlik Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları*” **35. Kazı Sonuçları Toplantısı** 2. Cilt (27 Mayıs 31 Mayıs 2013, Muğla), s. 204-210.
- ERDOĞU, B. 2015.
“*2013 Yılı Gökçeada Uğurlu-Zeytinlik Kazı Çalışmaları*” **36. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. Cilt (2 Haziran 6 Haziran 2014, Gaziantep), s. 167-174.
- GERRITSEN, F. / ÖZBAL, R. / THISSEN, L. 2013.
“*Barcın Höyük, The Beginning of farming in the Marmara Region*” **The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research Northwestern Turkey and İstanbul** (Ed.M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), p. 93-112.
- HOREJS, B. 2012.
“*Çukuriçi Höyük, A Neolithic and Bronze Age Settlement in the Region of Ephesos*” **The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research** Vol.4 (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), p. 117-131.
- HÜRYILMAZ, H. 2017.
“*Gökçeada –Yenibademli Höyük 2015 Yılı Kazıları*” **38. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. Cilt (23 Mayıs 27 Mayıs 2016, Edirne), s. 77-86.

KARUL, N. / AVCI, M.B. 2012.

“*Aktopraklık*” **The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research Northwestern Turkey and İstanbul** Vol.5 (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), p. 45-68.

KEDDIE, G. 2012.

“*Bone Awls: Bridging or Wiedening the gaps Between Archaeology and Ethnology*” **The Midden** Vol. 44-1, p. 10-12.

KIZILTAN, Z. / POLAT, M.A. 2013.

“*The Neolithic at Yenikapı-Marmaray Metro Project Excavations*” **The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research Northwestern Turkey and İstanbul** (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), p. 113-165.

KORKUT, T. 2015.

“*Tlos 2013 Kazı Etkinlikleri*” **36. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1.Cilt (2 Haziran 6 Haziran 2014, Gaziantep), s. 631-655.

ÖZDOĞAN, M. 2013.

“*Neolithic Sites in the Marmara Region. Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme and Aşağı Pınar*” **The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research**, Vol.5 (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), p.167-269.

PIEL-DESRUISSEAU, J.L. 1986.

Outils Préhistoriques Forme, Fabrication, Utilisation. France.

SEMENOV, S.A. 1964.

Prehistoric Technology an Experimental Study of the oldest Tools and Artefacts from traces of Manufacture and Wear, (English Translation by M.W. Thompson), London.

STOUT, D. / APEL, J. / COMMANDER, J. / ROBERTS, M. 2014.

“*Late Acheulean technology and cognition at Boxgrove, UK*”, **Journal of Archaeological Science** 41, pp.576–590.

UMURTAK, G. 1994.

“*Kemik ve Boynuz Eserler*” **Kuruçay Höyük I** (R. Duru), s.65-69.

UMURTAK, G. / DURU, R. 2016.

“*Hacılar Büyük Höyük Kazıları-2014*” **37. Kazı Sonuçları Toplantısı** 1. Cilt (11-15 Mayıs 2015 Erzurum) s. 147-158.

ESKİ İNSANIN DUYGULARININ ARKEOLOJİK VERİLERE VE YAZILI BELGELERE YANSIMASI

THE REFLECTIONS OF ANCIENT HUMAN EMOTIONS TO ARCHAEOLOGICAL DATA AND WRITTEN DOCUMENTS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 26 Temmuz 2021
Hakem Değerlendirmesi: 19 Ağustos 2021
Kabul: 19 Ekim 2021

Received: July 26, 2021
Peer Review: August 19, 2021
Accepted: October 19, 2021

DOI : 10.22520/tubaar2021.29.008

A. Tuba ÖKSE *

ÖZET

Eski insanların davranışları, düşünceleri, inançları veya yaşam tarzlarını inceleyen arkeoloji, bu olguları gözlemleme olanağı olmadığı için, somut maddi kültür varlıkları üzerinden, diğer sosyal bilimlerden yararlanarak yorumlar. Buna karşın, davranışların, düşüncelerin ve inançların psikolojik arka planları yeterince önemsenmemiştir. Oysa her dönemin psikolojik arka planı, arkeolojik yaklaşımları da etkilemiştir. Ortaçağ kilisesinin baskıcı rejimi, Rönesans döneminde Avrupalıları Hıristiyanlık öncesi köklerini araştırmaya sevk eder, imparatorluk sonrasında kurulan ulusal devletler kendilerini eski toplumlarla özdeşleştirmeye yönelir. Bu yaklaşıma karşıt olan arkeologlar maddi kültürün süreçleri ve ilişkilerine odaklanırken, psikanalistler tarihsel olayların, inançların ve davranışların psikolojik nedenlerini araştırır. İşlevselciler maddi kültürü işlev açısından değerlendirirken, psikologlar kolektif bilinçaltını tarihsel süreçlerden kaynaklanan öğrenilmemiş davranışlar olarak tanımlar. Arkeologlar malzemenin üretimi, kullanımı, dağıtımı ve imhası sürecindeki davranışı incelerken, psikologlar davranışları tepkiler yoluyla analiz eder. Yorumlayıcı Arkeoloji insan davranışını etkileyen zihinsel süreçleri incelerken, Bilişsel Psikoloji insan zihninin duyum ve algı süreçlerini inceler. Psiko-Mitoloji, mitolojik öykülerden yola çıkarak tarihsel olayları ve kolektif bilinçaltını birbirine bağlarken, Psikedinamik yaklaşım, mitolojik dünya görüşünü psikolojik süreçlerin dış dünyaya yansımaları olarak açıklar. Psikanalitik Teori, rüyaları günlük düşüncelerin aktarımı olarak tanımlar ve tarihsel kişiliklerin rüyalarını onların hırslarının yansımaları olarak deşifre eder. Ayrıca doğal çevre ve mimarinin psikoloji üzerindeki etkisi ile bireysel ve toplumsal psikolojiyi ileten ve yansıtan sanat yapıtları da tartışılır.

Tarihsel ve arkeolojik veriler, insanların arzu, korku, kaygı, üzüntü, suçluluk, pişmanlık, kibir, açgözlülük, öfke ve depresyon duygularının yanı sıra melankoli, kaygı bozukluğu, şizofrenik paranoya, psiko-şok, obsesif-kompulsif bozukluk ve nevrozu da yansıtır. Eski insanlar doğa olaylarını, hastalıkları ya da ölümü açıklayamadığından, bu olguları çeşitli nedenlere bağlamıştır. Bunlardan korunmak ve kurtulmak için de büyü, kehanet ve muskalarla

* Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Umuttepe Yerleşkesi, 41380 İzmit/Kocaeli.
e-posta: tubaokse@yahoo.com ORCID: 0000-0003-3533-8936

kendilerini bunlardan korumaya, bir çeşit plasebo etkisi sağlamaya veya olayları istedikleri gibi geliştirmeye çalışmışlardır. Sosyal Psikoloji bağlamında krallar, halkı tanrılarla görüştüklerine inandırmak için, dini tören veya ziyafet sahnesi içeren tasvirli eserlerde kendilerini tanrılarla birlikte betimlettirmiştir. Büyük ve çok yüksek inşa edilmiş saraylar ve tapınaklar, insanların tanrılar ve krallar karşısında kendilerini çok küçük hissetmelerini sağlamış, av ve savaş sahneleri, kralların güçlü ve zalim yönlerini vurgulamak ve rakiplerinde korku yaratmak için kullanılmıştır. Kuşatılmış şehirlerin tanrılarını şölene davet etme, tanrılarının heykellerini alma, mezarlarını yıkma, derileri yüzülmüş ve kazığa oturtulmuş insanları çevreye asma gibi uygulamalar, halkın moralini bozarak ve direniş gücünü azaltmıştır. İsyancıların uzak bölgelere sürülmesi ve ardından gelen bir dizi zorluk da toplumsal sarsıntıya neden olarak, onlara zalim krala boyun eğmekten başka seçenek bırakmamıştır. Bu örneklerden yola çıkılarak eski insan davranışları, deneysel, sosyal ve davranışsal psikolojilerin katkılarıyla yeniden yapılandırılabilir.

Anahtar Kelimeler: Psiko-arkeoloji, davranış psikolojisi, toplumsal psikoloji, psiko-mitoloji, psikolojik savaş, inanç psikolojisi.

ABSTRACT

Since there is no chance to observe the behaviour, opinions, beliefs or lifestyles of ancient people, archaeological material can only be interpreted by collaboration with other social sciences. On the other hand, psychological background of behaviours, opinions and beliefs did not receive enough attention. However, the psychological background of each period has also affected archaeological approaches. The repressive regime of the medieval church impelled the Europeans to research their pre-Christian roots during the Renaissance, which canalized the post-imperial national states to identify themselves with ancient societies. Archaeologists opposed to this approach focussed on the processes and relationships of material culture, while psychoanalytic psychologists investigated psychological reasons of historical events, beliefs and behaviours. Functionalist expressed the material culture in terms of function, while psychologists described the collective subconscious as unlearned behaviours arising from historical processes. Archaeologists stimulated the behaviour during production, use, distribution and disposal of material, while psychologists analysed behaviours through reactions. While Interpretive Archaeology studied the mental processes that affect human behaviour, Cognitive Psychology studied the processes of sensation and perception of the human mind. Psycho-Mythology connected historical events and collective subconscious from mythological stories, while Psychodynamic approach explained the mythological worldview as psychological processes reflected to the external world. The Psychoanalytic Theory defines dreams as the transfer of daily thoughts, and decipher dreams of historical personalities as reflections of their ambitions. Also the effect of natural environment and architecture on psychology as well as works of art communicating and reflecting individual and communal psychology have been argued.

Historical and archaeological data reflect peoples' feelings of desire, fear, anxiety, sadness, guilt, regret, arrogance, greed, anger and depression as well as diagnose psychological problems such as melancholy, anxiety disorder, schizophrenic paranoia, psycho-shock, obsessive-compulsive disorder and neurosis. Ancient people could not explain the reasons behind natural events, illnesses or death; so, they tried to protect themselves from these phenomena by magic, prophecy and amulets, providing some form of placebo effect or to develop events as desired. Social Psychology is shaped by the images of kings during religious ceremonies and banquets before the portrayal of the gods, for convincing people to believe in their contacts with gods. Large and very high constructed palaces and temples made people perceive themselves so small in front of gods and kings. Scenes of hunt and battle were used to emphasize the powerful and cruel aspects of the kings and to create fear in their opponents. Rituals for inviting the gods of besieged cities to the feast, taking away the statues of their gods, destroying their graves, and hanging skinned and impaled people around these, demoralized the people and reduced their resistance. Also deportation of the rebels to distant regions caused a social trauma, and the ensuing series of difficulties left them no choice but to submit to the tyrant king. Basing on these examples, ancient human behaviour can be reconstructed with contributions of experimental, social and behavioural psychologies.

Keywords: Psycho-archaeology, behavioral psychology, social psychology, psycho-mythology, psychological warfare, belief psychology.

GİRİŞ

Hayal gücünü kullanarak tasarlanan aletler ve sanat eserleri üreten ve bunları geliştiren insan zihni, doğa olaylarını kendi tepkileriyle özdeşleştirerek açıklamaya çalışırken, düşüncelerini diğer insanlara aktarırken kullandığı sembelleri bedeninden ve içinde yaşadığı çevreden alır, doğa olaylarına ve diğer canlılara, bireylere ve topluluklara gösterdiği tepkilere biçim verir. Öncüllerinin üç katı büyüklükteki neokorteksi ve beyin hücreleri arasında çok yönlü bağlantıları olan büyük ve karmaşık beyin yapısına sahip *Homo sapiens*, diğer canlılardan farklı toplumsal yapılar, yöntemler, gereçler ve psikolojiler geliştirir.

Eski toplumların davranışlarını gözleme, onlarla konuşarak düşüncelerini, hislerini, inançlarını öğrenme şansı olmadığından, bu olgular ve bunların psikolojik temelleri, günümüze ulaşan yazılı belgeler ile arkeolojik kalıntılar ve izler üzerinden okunmaya çalışılır. Eski insanın yaşadığı çevrenin jeolojik, biyolojik ve iklimsel geçmişi kültürel, ekonomik ve siyasi geçmişini biçimlendirme, geliştirme ve değiştirme sürecinde etken olan duyu ve düşünceler, çevresini algılayış biçimi, olaylara verdiği tepki, nasıl öğrendiği, neler hissettiği, neler düşündüğü ve kurduğu ilişkiler, eski insanı anlamaya yönelik yollardır. Bu çalışmada, maddi kültür kalıntıları ve yazılı belgeler üzerinden eski insanın hangi olaylar karşısında nasıl davrandığı, çevresiyle ilişkilerini nasıl bir ruh hali ile biçimlendirmiş olabileceği, kendi deneyimlediği ruh halinin üzerindeki etkisini, diğer insanlara nasıl uygulamış olabileceği sorgulanacaktır. İnsanın çevresindeki olayları açıklama biçimi, kendini korumak ve olayları inanç, tedavi, hükmetme, itaat sağlama gibi kendi yararına geliştirmek için hangi davranışlarda bulunduğu ve duyu durumlarının toplum yapısına nasıl etki ettiği tartışılacaktır.

ARKEOLOJİK VE PSİKOLOJİK YAKLAŞIMLAR

İnsanın duyu ve düşüncelerinin çözümlenmesi için arkeoloji, antropoloji, sosyoloji ve psikolojide farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır. Dilbilim, göstergebilim ve antropoloji alanlarında insan davranışlarını büyük yapılar, sistemler ve oluşumlar çerçevesinde inceleyen Yapısalcı yaklaşımlar 20. yüzyılın ikinci yarısında önem kazanır. Yapısalcı Arkeoloji kültürün yapısını eşzamanlı iç bağıntılardan oluşan bir bütün olarak görür, insan davranışları ve olgularını büyük yapılarla açıklar¹. Yapısalcı Psikoloji 19. yüzyılda insan bilincini temel bileşenlere ayırırken Lewis Bernstein Namier ve Ronald Syme liderleri yandaşları ve karşıtlarıyla birlikte

değerlendirerek siyasi elitlerin özelliklerini araştırır². Erich Fromm masalların psikanalizini³ yapsa da tarihi kişi ve toplumların psikolojilerinin anlaşılmasında yeterli olmaz. Antropolog Claude Lévi-Strauss nesnelere nasıl ve ne için üretildiklerini aralarındaki benzerlik ve farklılıklara göre araştırır, bunların arasındaki ilişkileri çözümler ve olguların tekrarlanarak üretildiğini, her yapının öğelerinin düzen içinde konumlandığı sonucuna ulaşır⁴. Michel Foucault tarih yazımında egemen olan süreklilik ve evrimcilik kavramlarına karşı tezler sunarken işaretler, izler, kurumlar, uygulamalar, eserlerden oluşan bir dizi malzemeyi bir nesne olarak analiz ederek tarihsel olayların bireysel ve kişisel yapılarını kurgular⁵.

20. yüzyılın ilk yarısında zihinsel süreçleri ve davranışları inceleyerek bilincin nasıl çalıştığını ve değişen çevre şartlarına nasıl uyum sağladığını araştıran İşlevselci Psikolog Carl Gustav Jung, geliştirdiği Analitik Psikoloji kuramında ortak bilinçdışı tarih boyunca karşılaşılan benzer olayların oluşturduğu öğretilmemiş eğilimler ve davranış kalıplarını yansıtan kök tiplerle açıklar⁶. Kişi (*persona*) kök tipini toplumsal görüntü, duygusallık ve yaşam gücüyle bağdaştırdığı *anima* ile bilgelik, mantık ve gerçekçilikle bağdaştırdığı *animus* kök tiplerini de toplumdaki dişi ve eril roller olarak tanımlar. Anne kök tipi toprak anayı simgelerken, üreme ve yaşam içgüdülerini barındıran gölge kök tipi, insanın kötü yanlarını içerir. Jung'a göre mitolojide ailesini, evini, yurdunu terk ederek bilinmeyene gidebilen özgüvenli kişiler eril kahramanken, gölge ile birleştiğinde acımasız lidere dönüşürken ruhsal güç (*mana*) falluslarla simgelenen fiziksel güçtür ve semenin tohumu simgelemesinden dolayı, bereket ayinlerinde kullanılır. Yapısalcı İşlevselci sosyologlar Auguste Comte ve Émile Durkheim, toplumsal kurumların geniş sistemler halinde işlev gördüğünü öne sürerken Bronisław Kasper Malinowski de kurumların birbirine etkileri üzerine temellendiği toplumsal ve psikolojik mekanizmaları inceler⁷.

Davranışçı Psikolog Ivan Pavlov'un 19. yüzyılda belirli uyarıcılarla karşılaşan her canlının koşullanarak aynı tepkiyi vereceğinden yola çıkan koşullanma deneylerinde genelleme, ayırt etme, sönme, kendiliğinden geri gelme, bitişiklik, habercilik, birden fazla uyarıcıya koşullanma (şartlı refleks), gölgeleme, pekiştirme ve öğrenilmiş çaresizlik kavramları ortaya çıkar⁸. Davranışçı Arkeoloji yaklaşımı da buluntuların mekânsal bağlamda nasıl üretildiği, kullanıldığı, dağıtıldığı ve atıldığı etnolojik

² Şahin 2016, önsöz.

³ Elban 2018, 232-235.

⁴ Binford 1962.

⁵ Foucault 1998: 281.

⁶ Jung 2006: 93-101; 2007. Jung'un kök tipleri arketip ya da ön-tip olarak adlandırılır.

⁷ Özbudun – Uysal 2012: 88-89

⁸ Pavlov 1975: 16-18.

¹ Hodder – Hutson 2010, 85-93.

verilerle karşılaştırarak kurgular, insanların sosyal ilişki şekli ve taklit olgusunu fizyolojik, psikolojik ve sosyal faktörlerle açıklar⁹.

Sigmund Freud'un tarihteki olaylar ve ruhsallık arasında bağ kurduğu Psikodinamik Yaklaşım, kişiliğin bilinç dışı anılarla ve dürtülerle biçimlendiğini savunur ve mitolojik dünya görüşünü dış dünyaya yansıtılmış psikolojik süreçler, dinsel görüngüleri de kitle psikolojisinin bir parçası olarak açıklar¹⁰. Yaşanmış olayların bilinçaltındaki birikiminin insan davranışlarını etkilediğinden yola çıkarak kişilerin bilinçdışı korkularını, isteklerini ve güdülerini, tarihi olayları etkileyen davranışların psikolojik nedenlerini, kitlesel psikolojinin toplum yapısıyla etkileşimini araştırır, nevrozu sanat, din ve felsefe ile ilişkilendirir¹¹, dini ayının psikolojik sürecini açıklarken bireysel psikoloji ve toplumsal tarihi karşılaştırarak dini kitlesel takıntılı psikolojik olay (obsesif nevroz) olarak tanımlar, kefareti de takıntılı eylemlerle kıyaslar¹².

Gerçekliğin insanın duyguları, düşünceleri, hayalleri olduğunu savunan post modern düşünceden etkilenen Süreçsel Ötesi (Post-Süreçsel) anlayış, insan davranışlarının ortaya çıkmasında etken olan zihinsel süreçlerin anlaşılması ile kişisel deneyimlerden yola çıkan öznel yorumları ön plana çıkarır¹³. Yapısal Ötesi (Post-Yapısal) anlayışta kültürel eylemlerin nedenleri, aynı tarihsel bağlamdaki veri tipleri altında farklı yapılar olabileceği ve zamanla anlamların dönüşebileceği temel alınarak mekân ve nesnelere konumları, kullanılışı, davranış düzeni, semboller, törenler üzerinden çözümlenir¹⁴. Dilbilimci ve antropolog Roger Martin Kessing öğrenilip biriktirilmiş deneyimleri bir topluluğun davranış özellikleri ve aktarılmış modeller olarak tanımlar ve kültürü toplumsal sistemin değil birey ve topluluğun ürettiğini, benzerliklerin insanlar arasındaki ilişkiyi göstereceğini öne sürer, buluntuların yayılımını iletişim ağlarıyla, gelenekleri de topluluklarla ilişkilendirir¹⁵.

İnsan zihninin duyum, algı ve anlama süreçlerinin davranışlarına yön verdiğini savunan Bilişsel Psikoloji de

bilginin nasıl işlendiği ve depolandığını, problem çözme, bellek, öğrenme gibi içsel süreçlerini inceler. İnsanın toplum içerisinde, diğer insanların ne düşünebileceğini veya hissedebileceğini anlama yeteneğini ön plana çıkararak buna uygun davrandığını savunan Bilişsel Arkeoloji de simgelerden anlamlar çıkarmayı hedefler¹⁶. Eski insanların duyguları, davranışları ve tepkileri arkeolojik ve filolojik veriler doğrultusunda, Deneysel, Sosyal ve Davranış Psikolojilerinin katkısıyla canlandırılabilir¹⁷. Bağlamsal yaklaşımda eski insanların ve toplumların duygu ve düşünceleri, davranışların nasıl oluştuğu, nasıl geliştiği ve ne gibi sonuçlara ulaştığı bir buluntunun hangi davranışlardan dolayı orada olduğu ve diğer bulgularla ilişkisiyle çözümlenirken, duygusal zekâ ile bir kişinin kendisini bir başkasının yerine koyabilme ve onun duygu, düşünce ve davranışlarını anlayabilme yetisi (duygudaşlık, empati) ön plana çıkar¹⁸. Bu kavram psikolojide kişinin karşısındaki kişinin duygu durumunu anlamak için iç taklit yoluyla paralellik kurması ve onun iç dünyasını görmesidir. Eski insanın duygularını anlamaya çalışan araştırmacı da incelediği bağlamı kullanmış olan bireylerin duygu durumunu, düşünce ve davranışlarını, kendisini onun yerine koyarak anlayabilecektir.

DUYGULARIN OKUNMASI

Eski İnsanın duygu ve düşünceleri yazılı kaynaklar, mimari, sanat eserleri ve çeşitli arkeolojik dolgularda izleri kalan davranışlar üzerinden kurgulanır.

İnanç

İnsanın yaşama, ölüme ve evrene ilişkin neden ve nasıl gibi sorulara yanıt arayışının mitolojik öyküleri oluşturduğu ve bunları kendi mantığı ve hayal gücü ile biçimlendirdiği ve sözlü, yazılı kültür ile kendisinden sonraki kuşaklara aktardığı mitolojik öykülerin insana özgü semboller içerir, kültürü, dini, bilimi ve sanatı biçimlendirir. Analitik Psikolojiye göre mitolojik öyküler toplumun inançlarından günlük yaşamın kurallarına kadar uzanan yelpazede ortak bilinçdışının ürünü olan duygu, düşünce, algı, fantezi ve davranışları yansıtan kodlanmış semboller kuşaktan kuşağa iletir¹⁹. Anlatı Psikolojisi, insanın olayları algılayışını, çevre ile ilişkilerini, düşüncelerini ve geleneklerini inceler²⁰. Kültürel Psikoloji ve alt alanları biyolojiyi değil, kültürü ve kültürlerarası iletişimi ön planda ele alır, simgesel

⁹ Hodder – Hutson 2010, 42, 64, 156-161.

¹⁰ Freud 1972, 36; Rieff 2010, 109-113; Şahin 2016, önsöz.

¹¹ Rieff 2010, 109-113.

¹² Bkz. Güleç 2009. Bireyin bilinç düzeyinde yaşadığı ve kontrol altında tutamadığı istem dışı sürekliliği olan düşünce, hayal ve dürtülerin (obsesyonlar) üstesinden gelebilmek için yapılan davranışlar (kompulsiyon) toplumsal ve kültürel değişkenler eşliğinde nevroz, depresyon ya da psikoz olarak tanımlanır.

¹³ Hodder – Hutson 2010, 200-203; Gibbon 2013, 42; Gamble 2014, 23.

¹⁴ Hodder 2013; Gamble 2014, 36-37; Schiffer 1996, 647, 664; Hodder – Hutson 2010, 27, 31-33, 42-44, 64, 95-97, 102-110, 174-175, 221, 261-264.

¹⁵ Hodder – Hutson 2010, 44-47.

¹⁶ Bach *et al.* 2000; Stone *et al.* 1998; Renfrew 2013.

¹⁷ Hilgard *et al.* 1971, 460.

¹⁸ Flannery 1973; Ersoy – Köşger 2016: 10.

¹⁹ Eliade 1993, 14; 1994, 41; Maloney 1999, 103; Özbudun 2009, 882-887; Gürel – Muter 2007, 257-258, 538-539; Tan 2014, 140; Akcan 2019, 50-53, 57-60.

²⁰ Şah 2018, 5, 9-15. Anlatı psikolojisi, insanların deneyimlerini anlamlandırması ve sonraki eylemlerini planlaması için bir çerçeve sağlarlar.

kavram ve olayların nasıl algılanması gerektiği üzerinde durur ve bu algıların tarihini ele alır²¹. Karl Gustav Jung'un mitolojik öyküleri kolektif bilinçaltının duygusal-düşsel zihin yapıları olduğu görüşü doğrultusunda yapılan psiko-mitolojik bir çalışmaya göre, Perseus'un kendi iç dünyasına yaptığı yolculuk sırasında gizli kalmış bazı yönlerin çözülmesi yoluyla ortak bilinçdışına yapılan evrensel yolculuk şifreli mesajlarla aktarılır²².

S. Freud'un insan davranışı doğuştan gelen dürtüler ve güdüler çerçevesinde meydana geldiğini savunan Psikanalitik kuramda rüyalar uyanırken düşündüklerimizin uyku durumuna aktarımıdır ve çoğu kez kişinin çatışmalarına odaklanır, bastırılan arzunun doyumunu gerçekleştirir ve gizli kalmış olan açığa çıkar²³. Eski Önasya'da rüyaların tanrılar ve tanrısal varlıklar tarafından gönderildiğine inanılmıştır ve krallar, tanrıların kendilerine rüyalarında görünerek isteklerini bildirdiklerini aktarmış, rüyaları rahiplere yorumlatarak doğrulatmıştır.

Bazı rastlantısal olaylar ile tesadüfen işe yarayan bazı davranışların doğru kabul edilmesi, bazı nesnelerin, mekânların ya da zaman dilimlerinin "uğurlu" ya da "uğursuz" olarak nitelenmesine, falcının yönlendirmesiyle uygulanan eylemden beklenen sonucun alınması da kendini gerçekleyen kehanet olarak fala inancın güçlenmesini sağlar²⁴. Örneğin, Perseus öyküsünde kralın torunu tarafından öldürüleceğine ilişkin kehanet, bundan kurtulmak için çabalamasına karşın, Perseus'un onu yanlışlıkla öldürmesi ile gerçekleşir²⁵. Eski Önasya'da kralların kâhine götürdüğü koyunun karaciğer biçimine göre yapılan yorumlar, karaciğerin pişmiş toprak modeli üzerine yazılır ve başka fallar için kaynak olarak arşivlenir²⁶.

Toplum

Tarihsel vepsikolojik olaylar, savaşlar, barışlar, topluluklar, toplumlar, kentler insan merkezlidir ve duygular, inanç sistemleri, istekler ve yargılar kültürel çerçeve tarafından belirlenmiştir. İnsan davranışlarının büyük çoğunluğu toplum tarafından belirlenen öğrenilmiş davranışlardır ve tarihsel, kültürel altyapısı vardır. Toplumsal Psikoloji bireyin duygu, düşünce ve davranışlarının diğerlerinden nasıl etkilendiğini, kişisel özelliklerin toplumsal özelliklerin etkisi ile nasıl şekillendiğini ve uyma, itaat, önyargı, liderlik, benlik, kimlik, kültür, arkadaşlık, uyma gibi sosyal davranışları inceler²⁷. İleriki bölümlerde Eski Önasya tarihi metinlerinde kralların duygu durumları ve toplumları psikolojik olarak nasıl biçimlendirdiklerinin nasıl okunabileceği tartışılacaktır.

Çevre

İnsan davranışlarını doğal çevre özelliklerinin yanı sıra yapılaşma, toplum yapısı, toplumsal ilişkiler etkiler, içinde bulunduğu çevre tarafından yönlendirilir²⁸. Fiziksel özellikler gerilim, rahatlık, korku, neşe, canlılık, gizemlilik gibi duyguları biçimlendirir. Çevrenin görünürlük oranı ve iyi erişim olanakları güvenilir yaşam alanı olarak tercih edilmesinde etkilidir²⁹. Geniş ovalar üzerine kurulan yerleşimlerde çevrenin görünürlük oranı yüksektir ve insanlar bu tip çevrelerde kendini güvende hissedebilir. Bazı dönemlerde yerleşimlerin dar vadilere yönlendirilerek geniş ovalardan gizlenmesi ya da doğal geçitler üzerinde yer alması, bunların gizlenerek korunmasını gerektiren güvensiz bir ortamın söz konusu olabileceğini gösterir. Dağlık bölgelerdeki yerleşimler de çevrenin iyi görülebileceği yükselti üzerine kurularak hem güven duygusu hem de doğada kutsallık atfedilen öğelerin görünürlüğü sağlar. Hitit kenti Kuşaklı, Kulmaç dağlarının Altınyayla'ya bakan plato eteği üzerindeki konumu ile iki farklı yönde çevre psikolojisi oluşturulmuştur. Tarım alanlarını yukardan görerek düz ovadaki tarımcı köyleri ve çiftlikleri kontrol etmenin yanı sıra, kentin yaklaşık 2 km güneyindeki Cücükşar Tepesi'nde bulunan Fırtına Tanrısının Huwaşi tapınağı³⁰ ile görsel iletişim kurarak kent halkına tanrıya yakın oldukları duygusunu vermiş ve güvende hissetmesini sağlamış olmalıdır.

²¹ Çukur 1999: 2, 5-8.

²² Tokyay 2011. Argos kralı Akrisios, torunu tarafından öldürüleceği kehaneti üzerine kızı Danae'yi yeraltında bir odaya kapatır, ancak, baş tanrı Zeus kızı Perseus'a hamile bırakır (kahramanın mucizevi doğumu; bakirenin doğurması). Kral ikisini bir sandık (ana rahmi) içinde denize (yaratıcı potansiyel) bırakır, onları balıkçı Dyktys (bilge adam) kurtarır. Danae'ye âşık olan Seriphos kralı Polidectes (gölge), Perseus'u Gorgon'lardan birinin başını getirmesi için uzaklara gönderir (erginlik yolculuğu). Perseus tanrıların yardımı ile Gorgonların mağarasına (bilinçdışı imgesi) girer ve Athena'nın kalkanını (annenin koruyucu kabuğu) ayna gibi kullanarak Hermes'in kılıcı ile Medusa'nın başını keser. Andromeda'yı ejderhadan kurtararak (zafer) evlenir (erginleşen ego), Argos'ta bir yarışta kral Akrisios'u bilmeden, disk (mandala, özbenlik kök tipi) ile öldürür (erginlik, aşama kök tipi).

²³ Freud 1972.

²⁴ Örnek 1966, 53-55; Cohen 1993.

²⁵ Tokyay 2011.

²⁶ Orhun 2009.

²⁷ Hogg – Vaughan 2011, 24, 27; Kağıtçıbaşı – Cemalçılar 2014, 67-68, 71-72, 79-80.

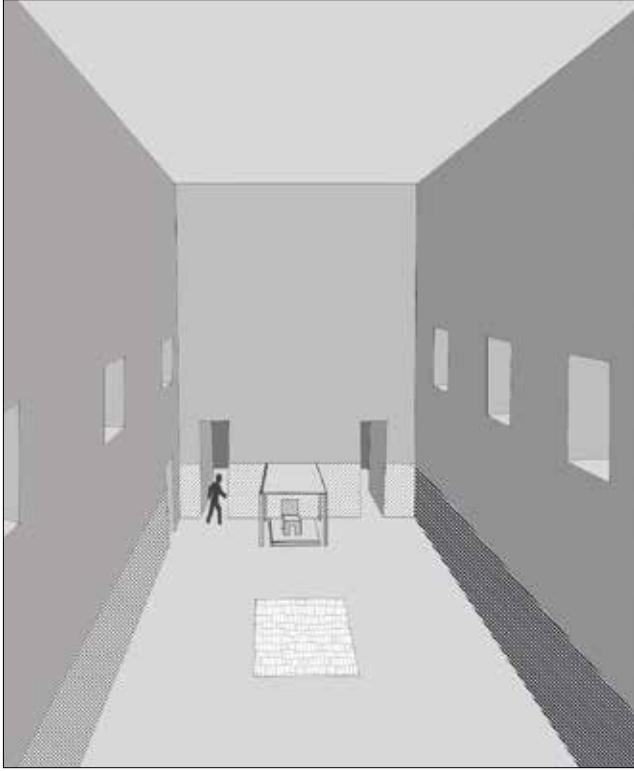
²⁸ Aydınlı 1986.

²⁹ Ward Thompson 2013, 25-32.

³⁰ Ökse 2019b.

Mimari

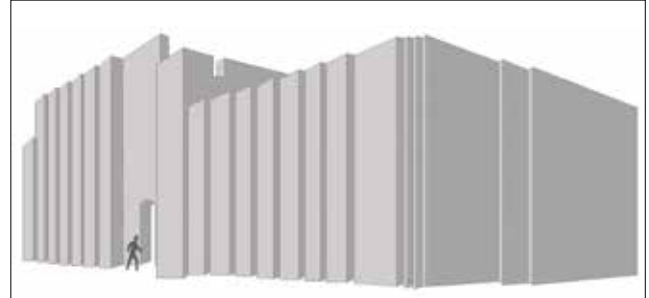
Yapıların biçimleri, malzemeleri, boyutları, akustiği, ışığı, yüzeyinin renk ve dokusu ile simetri, yön, kapalılık, yakınlık gibi özellikler Mimari Psikolojiyi yansıtır³¹. Yüzeylerin ve eşyaların düzenlenişi, nitelik, yoğunluk ve görünümleri ile ışığın yön ve kalitesi, mekânın niteliğini algılamayı sağlar. Bir yapının dış yüzeyi çevresindekilerle aynı ise kütle yoğunluğu artacağından dıştan heybetli algılanması, farklı ise de azalacağından, küçük algılanması sağlanır³². Görüngüsel Arkeoloji, maddi kültürü betimlemek için insanın algılayışı üzerinden boyut, ağırlık, uzaklık gibi ölçütler kullanır³³. Tapınakların ve sarayların çok yüksek oluşu, insanın kendini küçük ve güçsüz, tanrıları ve kralları büyük ve güçlü olarak algılamasını sağlayan bir düzenleme olarak değerlendirilebilir (Resim 1-2).

Resim 1: Saraylarda Taht salonu iç mekân canlandırması (yazarın çizimi). / *Reconstruction of a palace's throne hall from inside (author's drawing).*

Bilişsel psikolojinin bir dalı olan Algı Psikolojisi, çevreden elde edilen bilginin duyular aracılığı ile zihinsel bir süreçle okunması prensibinden hareket eder. Algı Psikolojisinde ışık, doku, malzeme, biçim ve

renk gibi tasarım öğeleri etkindir³⁴. Mekândaki ışığın nitelik ve niceliği işlevsel ve estetik olmanın dışında, insanın duygularında, iletişimde ve davranışlarında da etkindir³⁵. Farklı ışık-gölgenin psikolojik etkilerinin deneysel yöntemle ölçüldüğü bir çalışmada denekler ışık-gölgenin belirgin olduğu durumları sıkıcı, rahatsız edici, karamsar, karmaşık ve heyecan verici, belirgin olmadığı durumları da rahatlatıcı, durgun, basit, düzenli, huzur verici olarak tanımlanır. Örneğin, rahatlatıcı ve mistik bir hava vermesi için kiliselerde de ışık düşük seviyede kullanılır. Mağaraların dar ve karanlık bölümlerinde duvar resimlerinin bulunmasının yanı sıra Göbeklitepe'de toplu ayinlerin yapıldığı değerlendirilen dairesel çukur yapıların üzerini örten çatıya yerleştirilen dar bir taş oyuktan geçilmesi veya Çatalhöyük'teki çok küçük pencerele kerpiç konutlara çatıdan dar bir girişten inilmesinin, bu yapıların içine giren ışığın düşük seviyede olmasını sağladığı önerilmiştir³⁶. Psikolojik olarak farklı duyguları renklerin açık ve koyu tonları sağlarken, ışık ve gölge tonları da mekânın farklı algılanması gereken bölümlerini vurgular. Eski Mezopotamya tapınaklarında dış duvarlarda yer alan nişler ışık-gölge durumuna göre yoğunluk etkisini artırırken Eski Yunan ve Roma tapınaklarında yapı boyunca dizilen sütunlara çarpan doğal ışık ile sütun aralarındaki karanlık bölmeler, ritmik bir görüntü sunar (Resim 2).

Resim 2: Mezopotamya tapınağı veya sarayının canlandırması (yazarın çizimi). / *Reconstruction of Mesopotamian Temple or palace (author's drawing).*

Farklı sertlikteki yüzey dokularının, aydınlatmanın ve renklerin mekân algısında uyandırdığı psikolojik etkilerin deneysel olarak ölçüldüğü bir çalışmada³⁷, mekân yüzeylerinin algılanan boyutu ve anlamı etkilediği belirlenir. Bu bağlamda Mezopotamya krallarının kabul salonlarını süsleyen taş kabartma levhalar sert iç mekân yüzeyleri oluşturarak, huzura gelen insanların psikolojilerini biçimlendirmiş görünmektedir.

³¹ Ertürk 1977; Altan 2012b, 77.

³² Altan 2012b, 81-82.

³³ Tilley 2013; Hodder – Hutson 2010, 203.

³⁴ İzgi 1999; Canbolat – Salan 2020: 143-145, 150.

³⁵ Altan 2012a.

³⁶ Lewis-Williams 2004: 32-34, 53-54.

³⁷ Aytuğ 2012.

Günlük ilişkilerde kullanılan mikro-alanlar ve mesafeler de yapıların ve yerleşimlerin örgütlenmesini biçimlendirir. Konut planı ve iç mekân düzenlemesi toplumsal psikolojiyi ve yaşam biçimini yansıtır. İçte dönük yaşam biçimini yansıtan iç avlulu konut planlamasında odalar ışığı ve havayı sadece iç avludan alması ve aileye ait bölüm ile hane ekonomisinin yürütüldüğü işliklerin birbirinden ayrılması, mahremiyeti yansıtır³⁸.

Sanat

Bireyin içsel ve çevresel etkenlerle etkileşiminde nesne, olay veya kişilerin iç dünyasında uyandırdığı izlenimlerden doğan duygu, yaşamın temel belirleyicilerindedir. Sanat, düşünce ve davranışlarını yansıtan, kendini imgesel anlatımla ifade eden bir iletişim şeklidir. Görsel sanat eserleri üzerinde belirli bir düzen içinde bulunan öğeler, içinde sözün olmadığı tasarım, imge, duygu ve deneyimlere biçim vererek eylemi, zamanı, mekânı yansıtır, ruh halini yönlendirir, eylemin duygularla algılanmasını ve göstergeler üzerinden kurgulanmış bir şemayla iletişim kurmasını sağlar³⁹. Thomas Lipps'in psikolojik sanat kuramına göre sanat, ruhsal ihtiyaçlardan doğar ve Sanat Psikolojisi, bir nesneden duyulan mutluluktur⁴⁰. Sanat Tarihi araştırmaları, sanatçının bilinçaltını ve içinde yaşadığı ortamı sorgulayan psikanalitik açıklamaları kapsar⁴¹.

İnsanın düşsel dünyasında biçimlenen öyküleri, soyut düşüncelerini sanat eserlerine aktarımı, Üst Paleolitik dönem mağara duvar resimleriyle başlatılır. Bu eserlerin öyküler anlattığı, simgeler barındırdığı ve bunların akıl ve düşüncüyü yansıttığı, yazı öncesinde insanlar arasında bir iletişim aracı olarak kullanıldığı değerlendirilir⁴². Kuzey Mezopotamya'da en erken yerleşik yaşamın başladığı dönemden itibaren taş kabartmalar ve bezemeli taş kaplar üzerinde geliştirilen ve ilerleyen süreçlerde pişmiş toprak kapların üzerine bezek olarak taşınan simgesel anlatımlar kullanılmıştır. Örneğin, nehirler dalgalı hatlar ya da menderes motifleri ile simgelenmiştir.

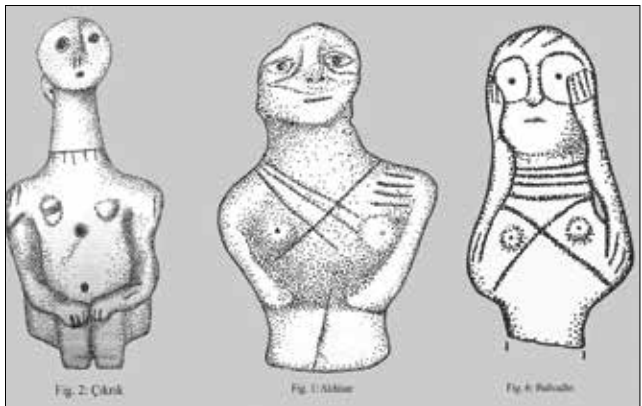
Kaplar üzerine çizilen betimler sanatçının çevresi ile olan ilişkisinden etkilenebileceği gibi, bunları çizen sanatçının ruh halini de yansıtır⁴³. Örneğin, Orta ve Geç Tunç çağlarında Kuzey Mezopotamya'da ve Orta Anadolu'da üretilen boya bezemeli kaplarda genellikle düz hatlardan oluşan geometrik desenler ve durağan figürler yer alırken, çağdaşı Ege kültürlerinde kap bezemelerinde

Resim 3: Girit (Orta Minos I), Orta Anadolu (Alişar III) ve Kuzey Mezopotamya (Habur Boyalısı) Orta Tunç Çağ boyalı kaplar (yazarın çizimi). / *Middle Bronze Age painted pots from Crete (Middle Minos I), Central Anatolia (Alişar III) and Northern Mesopotamia (Painted Habur) (author's drawing).*

yuvarlak hatlara daha çok yer verilir, çok daha hareketli sahneler tasarlanır (Resim 3). Bu fark, büyük olasılıkla çevrenin sanatçı üzerinde bıraktığı etkiden kaynaklanmış olmalıdır. Orta Anadolu coğrafyasında hafif engebeli düzlükler hâkimken, Ege coğrafyasına girintili çıkıntılı kıyıları, adaları, değişken dağlık bir çevre ile rüzgâra göre sürekli farklılık gösteren deniz ortamı egemendir. Deniz dalgalarının kıvrımları, yosunların dairesel hatlarla hareket etmesi, Orta Anadolu'nun daha durağan çevresinden farklı bir etki yaratır. Büyük olasılıkla, pişmiş toprak kapların üzerindeki bezemelere de bu farklılık yansımıştır. Çevre koşullarının sanat eserlerini etkilemesine ilişkin bir diğer örnek de Avrupa'da 16. yüzyılın son yüzyılları ile 17. yüzyılda hüküm süren Küçük Buzul Çağında yoğun bulutlu hava koşullarının yansıdığı tablolarla koyu renk gökyüzü ve karanlık bir çevre baskındır⁴⁴.

İnsanların duygu durumlarının sanat eserlerine yansımaları da arkeolojik buluntular üzerine yapılan bazı çalışmalara konu olmuştur. Örneğin, Erken Tunç Çağında üretilen pişmiş toprak kadın figürlerinde bedenlerin

Resim 4: Tapınır vaziyette Erken Tunç Çağ figürinleri: Çıkırık, Akhisar ve Bolvadin (Aydingün 2014, şek. 2, 1, 6). / *Early Bronze Age worshipper figurines: Çıkırık, Akhisar and Bolvadin (Aydingün 2014, şek. 2, 1, 6).*

³⁸ Altman – Vinsel 1977, 181-182.

³⁹ Altar 1996, 50; Ağluç 2013, 8, 10-12.

⁴⁰ Tunalı 1975.

⁴¹ Hadjinicolaou 1998, 25-30.

⁴² Tekin 2020.

⁴³ Ayaydın 2020: 9-11.

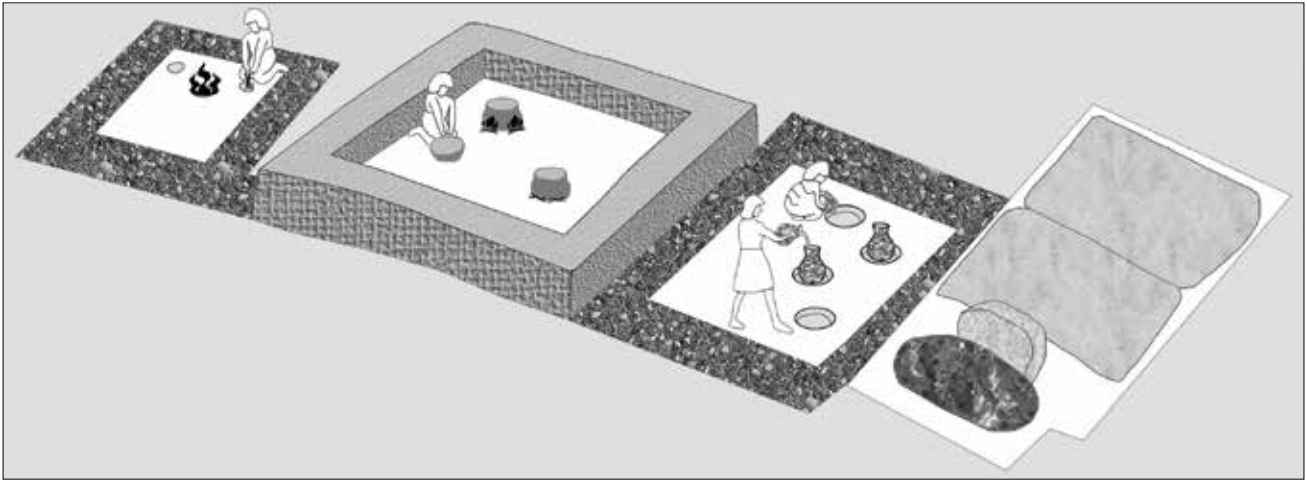
⁴⁴ Neuberger 1970.

önceki dönemlerden farklı olarak ince yapılı ve yassı betimlenmesi, yüzlerinde hayret ve korku ifadesinin belirgin biçimde verilmesi, ellerini yukarı kaldırarak yalvaran ya da diz üzerine oturup dinleyen beden dilleri gibi özellikler, bu figürlerin tapınır vaziyette oldukları şeklinde değerlendirilmiştir⁴⁵ (Resim 4).

Davranış

Nesnelerin ait olduğu bağlamın okunması, onlara anlam kazandırır. Buluntuların orada bulunmasına hangi insan davranışlarının neden olduğu, bunların kendi aralarındaki ilişkiler, başka hangi bulgularla ilişkili olduğu, toplumsal örgütlenme biçimi, düşünceleri ve hisleri okunabilir. İç

Oda mezarlara bitleştirilen üzeri açık mekânların tabanlarında farklı boyutlarda çukurlar ile farklı nitelikte malzeme bulunduğundan, her mekânın farklı bir davranışa yönelik tasarlandığı öne sürülmüştür. Gömülen ya da anılacak ölü bireyin bulunduğu oda mezara birleştirilmiş en yakın mekândaki sıvalı çukurlara yerleştirilen dibi özellikle kırılmış çömleklere dökülen suyun, ölü ruhu için toprağın derinliklerine doğru gitmesi amaçlanmış olmalıdır. Ölü ruhlarının mezarda yaşadığı ve suya ihtiyaçları olduğuna ilişkin inanç, çivi yazılı kaynaklara da yansıtılmıştır⁴⁷. Bunun yanı sıra, suyun dökülürken çıkardığı sesin ve suyun akışının insan psikolojisi üzerindeki rahatlatıcı etkisinden dolayı, katılımcılar büyük olasılıkla bu

Resim 5: Gre Virike oda mezar komplekslerinin canlandırması (yazarın çizimi). / *Reconstruction of the chamber tomb complexes at Gre Virike (author's drawing).*

ve dış mekânların düzeni, eşyalar ve bezemeler, buraları kullanan kişilerin gündelik yaşantılarına, inançlarına, geleneklerine ve davranışlarına ilişkin veriler barındırır.

Mezarlarda ele geçen iskeletlere uygulanan davranışlar, mezar tipleri ve yatırılış biçimlerindeki farklılıklar, mezarlara bırakılan eşyanın cinsi ve miktarı gibi veriler aracılığı ile o toplumda yaş ve cinsiyet gruplarının farklılıkları veya benzerlikleri araştırılır, mezara eşya bırakma eyleminin etkisi, kişinin düşünceleri, anlayışı ve niyeti kurgulanır. Fırat kenarına kurulmuş olan Gre Virike'deki yüksek teras üzerine inşa edilen oda mezar komplekslerinde ölü gömme ve anma törenlerinde yapılan davranışlar, arkeolojik kalıntılar üzerinden okunarak, çivi yazılı kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda kurgulanmıştır⁴⁶ (Resim 5). Aşağıdaki paragraflarda törene katılanların bu davranışlarının psikolojik arka planları sorgulanmıştır.

davranış sırasında rahatlama hissi duyar. Amasya Darüşşifasında ve Edirne II. Bayezid şifahanesinde akıl hastalarının musiki ve su sesi ile tedavi edildiği bilinmektedir⁴⁸.

Oda mezarlara bitleştirilen ikinci sıradaki mekânın tabanında bulunan sıvalı çukurlarda bulunan yoğun kül dolgu içine yerleştirilen, içinde hayvan kemikleri yer alan çanaklar, burada yemek pişirildiğine işaret eder. Mezarlara yiyecek bırakma ya da mezar başında ölü yemeği verilmesi, çivi yazılı kaynaklara göre, ölü ruhlarının mezarda yaşamaya devam ettiği ve yiyeceğe ihtiyaçları olduğuna ilişkin inanç kapsamında uygulanmıştır⁴⁹. Katılımcıların bu mekânda ölü ruhunun onları gördüğü bir ortamda onunla ortak yemek yendiği inancı doğrultusunda, tıpkı günümüzde ölü için kavru lan helvanın ya da dökülen lokmanın ortaklaşa yenmesi gibi,

⁴⁵ Aydıngün 2006: 23-24; 2014.

⁴⁶ Ökse 2007: 551-552.

⁴⁷ Heimpel 1987-1990: 1.

⁴⁸ Erer – Atıcı 2010: 31.

⁴⁹ Tsukimoto 1985: 231.

ölen bireyle birlikte oldukları ve yakınlarının ölenle vedalaşma sürecinde bu ritüeli yerine getirmelerinden dolayı, ölü ruhlarını tatmin ettikleri inancıyla rahatlama hissi duyduğu düşünülmektedir⁵⁰.

Oda mezarlara bitişirilen üçüncü sıradaki mekânın tabanında bulunan küçük sıvalı çukurlarda kül ve yanmış dal parçaları bulunması da tütsü yakıldığına işaret eder. Eski Önasya'da tütsü, yeraltı tanrıların ve ölü ruhlarının bu yemeğe çağırılması için bir araçtır⁵¹. Tütsü, yakıldığı ortamda hoş bir koku yayarak insanların rahatlamasını sağladığı gibi, bu şekilde ölü yemeğine ruhlar ve tanrıların da çağırıldığına olan inancın, katılımcıların psikolojilerini olumlu etkileyecek bir unsura dönüşmesi olasıdır. Örneğin, üzerlik ve çörekotu tütsüsünün nazara karşı koruduğu, tütsülenen yerlerin ve kişilerin tinsel olarak temizlendiğine ilişkin inanç kapsamında Osmanlı döneminde akıl hastalarının musiki, su sesi ve güzel kokularla tedavi edildiği bilinir⁵².

DUYGULARIN YANSIMASI

İlgi ve Minnet

İçinde merak, güven, şefkat ve sevgi bulunan ilgi duygusu, bir başkasının karşılaştığı kötü durumdan dolayı hissedilen üzüntü, acıma ve merhamet duygusuna dönüşür. Bir bireye ya da tanrıya yönelik minnet veya şükran ise bir insanın aldığı yardımdan dolayı duyduğu hoşnutluktur. Hitit kralları, vasal krallarla yaptıkları anlaşmaların giriş bölümlerinde, minnet duygularının ortaya çıkması için, vasal kralın öncüllerine büyük "iyilikler" yapmış olmasına ve onları tahta çıkartmasına karşın onların anlaşma şartlarına uymadığını, kendisine başkaldırdığını ve cezalandırıldıklarını anlatır⁵³. Anlaşmanın ilerleyen bölümlerinde, bu kez muhatabını vasal krallığın tahtına çıkararak ona büyük iyilikler yaptığını, kendisine itaat etmesi gerektiğini birçok kez hatırlatarak minnet duyguları oluşturulmaya çalışılır.

Üzüntü ve Depresyon

İçinde keder, acı, melankoli, umutsuzluk ve depresyon bulunan üzüntü, tarihi yazıtlara çokça yansır. Üzüntü, umutsuzluğa yol açar ve değersizlik, suçluluk, pişmanlık, çaresizlik, kendinden nefret etme gibi duygu ve düşüncelerin ortaya çıktığı durumlarda sağlığı olumsuz etkileyerek kaygı bozukluğuna (majör depresif bozukluk) yol açabilir⁵⁴. Kişiyi intihara sürükleyebilecek olan melankoli, çok sevilen bir birey ya da nesneyi yitirme sonrasında, sürekli yitirileni düşünerek içine

girilen çökkünlük hali, devam eden yaşama uyum sağlayamama durumudur. Yas süreci, ölüme ve kayıplara verilen duygusal yanıt ve içerisinde ölümü anlama ve kabullenme süreçlerini barındırarak yaşamı devam ettirme çabasını güçlendirir⁵⁵. Ölenin bıraktığı boşluğun verdiği duygusal bozulmanın toplumsal dayanışma yolu ile iyileştirilmesi ölü gömme ve anma davranışlarıyla sağlanırken, toplumsal psikolojik bir bellek oluşur ve bireyin gruba aidiyeti pekişir⁵⁶.

Eski toplumların bu psikolojik durumları, çivi yazılı kaynaklarda anlatılan, çeşitli bayramlarda yapılması gereken mezar ziyaretleri ve ölü bakımlarının yanı sıra mezarların içine, üzerine, çevresine bırakılan eşyalar, hayvan kemikleri, sunu alanları gibi arkeolojik bulgular aracılığıyla canlandırılabilir⁵⁷. Günümüze kadar biçim değiştirerek devam eden bu uygulamalar, yakınlarını yitirenlerin bu psikolojik süreçle başa çıkma yöntemlerinin anlaşılmasını sağlar.

Suçluluk Duygusu ve Pişmanlık

Suçluluk duygusu, utanç ve pişmanlık bireyin geçmişteki davranışlarından hoşnut olmama durumunda ortaya çıkar, kaygı ve depresyona yol açabilir⁵⁸. İnsanların yasalara uymalarını sadece cezadan korkmalarının değil, itaatsizliğin içlerinde uyandırdığı suçluluk duygusunun sağladığı düşünülür. Örneğin, Hitit kralını öldüren prens Kantuzzili'nin suçluluk duygusu ile bunalıma (depresyon) girmesi, koruyucu tanrısının onu hangi günahlarından dolayı terk ettiğini sorduğu ve merhamet dilediği duasında saydığı huzursuzluk, sıkıntı çekme, uykusuzluk, karabasan, evin dar gelmesi gibi belirtilerden anlaşılır⁵⁹. Suçluluk duygusuna kapılan kişinin *kendini temize çıkarmak için suçunu inkâr etmesi*, en ilkel savunma mekanizmalarından biridir. Yeğeni Urhi-teşub'un tahtını gasp eden III. Hattuşili, öz savunmasında, bu kavgayı yetkilerini elinden almak suretiyle yeğenin başlattığını anlatır⁶⁰. Tanrıça İstar'ın kraliçe Puduhepa'ya rüyasında Hattuşa'nın kocasının yanında olacağını söylemesi bu haksız mücadeleyi meşrulaştırma, krallığı kendisine tanrıçanın verdiği ilişkin vurgu da kendini temize çıkarma davranışdır.

Eski toplumlar salgın hastalıkları ve iklim döngülerinin neden olduğu kıtlıkları bilinçdışı suçluluk duygusuyla, işlenen günahlar nedeniyle tanrıların verdiği ceza olarak açıklar. Örneğin, Telipinu fermanında Hitit kralı Zidanta'nın oğlu Ammuna tarafından öldürülmesinin

⁵⁰ Ay – Şahin 2014: 348-350.

⁵¹ Ebeling 1931: 50, 85, 110, 142.

⁵² Erdem 1992: 383.

⁵³ Ünal 2005: 97-99.

⁵⁴ Helvacı Çelik – Hocaoğlu 2016: 52-54.

⁵⁵ Köşkdere 2016, 107; Ekinbaş 2019, 76-77.

⁵⁶ Hertz 1960, 7; Durkheim 2005.

⁵⁷ Ökse 2005.

⁵⁸ Söylemez – Koyuncu – Amado 2018: 266-267.

⁵⁹ Ünal 2005, 76, 176.

⁶⁰ Yiğit 1997, 236-237, 240-241.

tanrılar tarafından etkili kıtlık ve yenilgilerle cezalandırıldığı anlatılır⁶¹. Hitit kralı II. Murşili babası I. Şuppiliuma'nın Mısır seferinden getirdiği esirlerle gelen veba salgını⁶², babasının Genç Tuthaliya'yı öldürerek tahtına oturmasından dolayı, tanrıların verdiği ceza olarak tanımlar⁶³.

Korku ve Kaygı

İnsanlar kendilerini aşan şeylerden korkar⁶⁴. Sigmund Freud'a göre, canlılarda çevreye uyum bağlamında beden tehdit algısına karşı verdiği uyarıcı tepki olarak tanımlanan korku, yaşanan sarsıntıların (travma) etkisiyle oluşan bastırılmış güdülerin yansımalarıdır⁶⁵. Bu duruma gösterilen, tehdit beklentisi içeren aşırı tepki bir endişe hissidir. Bu tepkilerin denetim dışına çıkıp, nedensiz olarak başına kötü bir şey geleceğinden korkmaya, dehşet ve panik hissine dönüşerek terleme, titreme ve çarpıntıya yol açması, kaygı (anksiyete) bozukluğudur⁶⁶.

Sigmund Freud'un iki temel içgüdüsünden biri olan Ölüm Korkusu⁶⁷, Carl Gustav Jung'un, simgesel olarak annenin ve toprağın hayat veren, besleyen, koruyan yönüne karşı, toprağa dönüş olarak algılanan ölümü de içeren anne kök tipidir⁶⁸. Bu görüşlere göre, Eski Önasya inancında da toprak ana canlıları içerisinde barındıran ve besleyen, yaşam mekânı sağlayan koruyucu alan iken, aynı zamanda ölümlerin içine bırakıldığı bir alandır⁶⁹. Sahip olunan bedeni, malı, mülkü, benliği, kimliği, denetimi yitirme, yalnızlığa ve yok olmaya sürüklenme korkusu, bilinçdışında bastırılan ölüm kaygısına (patolojik heyecan) dönüşür⁷⁰. Ölümün mutlak son olmadığına, yaşamın başka bir boyutta sürdüğüne olan inançlar, bu korkuları yenmek için birer araçtır⁷¹. Gılgamış ve Enkidu'nun öyküsünde ölen kişinin ne kadar çok oğlu var ise o kadar mutlu olduğuna ve kimsesiz ölümlerin acı çektiğine ilişkin anlatı ile mutsuz ölü ruhların varislerinin ruhlarını ve bedenlerini ele geçiren *edimmu* demonlarına dönüşeceği inancı⁷², insanları atalarının ölümlerine bakmaya yönelir⁷³. Bu bağlamda birtakım ortak davranışlar geliştirilir, ölü bedenlere bazı uygulamalar yapılır, törenler düzenlenir, yiyecek ve içecek sunulur. Bu davranışların arkeolojik izleri mezarların biçimi ve yönü, iskeletlerin yatırılış tarzı, mezara bırakılan eşya ve tören kalıntıları, filolojik kanıtları da çivi

yazılı belgelerdir. İnsan bedenini bozulmadan saklama fikri, ölümsüzleşme arzusunun en belirgin biçimidir ve cesedin giydirilmesi, mumyalama, modelleme, heykelini veya resmini yapma şeklinde ortaya çıkar⁷⁴. Bu uygulamalar *ölüm karşısındaki çaresizliğin kişide yarattığı* gerçekle yüzleşememe gibi *duygusal sıkıntılar karşısında* bir savunma biçimi olan tekrar yaşama dönme arzusunun dışı vurumu ve ölümü inkâr etme davranışdır⁷⁵.

Sigmund Freud, ilkel kabilelerde gözlemlediği totem olgusunu nevrozların ruhsal yaşamı ile ilişkilendirir ve bireyin psikolojisindeki korkuların inançlar ve tabular ile toplumsal psikolojideki totem olgusuna dönüştüğünü savunur⁷⁶. Bu anlayışa göre Şanlıurfa yakınlarındaki Göbeklitepe'de açığa çıkan T biçimli kabartmalı payeler o topluluğun atalarının heykelleri olarak tanımlanır ve topluluktaki korkulardan (şizofrenik paranoya) dolayı, ölü ruhlarının kötü etkilerini bertaraf etmek ve yararlarına dönüştürmek için tapınağa yerleştirildikleri öne sürülür⁷⁷. Neolitik Çağ'da ölümlerin kafataslarının modellenerek evlerde tutulması da ölen kişiye yakın olmayı ve ondan fayda görmeyi amaçlayan davranışlar olarak nitelenir⁷⁸. Buna karşın, bazı bireylerin ölümlerine bakım yapılmadığı da kayıtlara geçer. Assur kralı Sanherib rahiplerin, babası II. Sargon'un eski başkentlerin tanrılarına karşı işlediği günahlardan dolayı laneti olduğunu, cesedi gömülmeyle sonsuza dek acı çekeceğini bildirmeleri üzerine cesedinin akbalar tarafından parçalandığını yazar⁷⁹.

Korku hissi ile baş edilemeyen durumlarda, psikolojik rahatsızlıklar ortaya çıkar. Örneğin, Hitit kralı II. Murşili Arzava seferi sonrasında meydana gelen bir volkan patlamasından dolayı uzun süreli yüz felci ve dil tutulmasına neden olacak kadar güçlü bir psiko-şok geçirir, Arzava kralı Uhhaziti de uzun süre hastalanır⁸⁰. Hitit imparatoru III. Hattuşili, tahttan indirip sürgüne gönderdiği yeğeni Urhi-teşub'un Mısır firavunu II. Ramses'e sığınmasından sonra, bir gün dönüp tahtı elinden alacağı korkusuyla hastalanır⁸¹. Tabletlerde rahiplerin kendisine durmadan "korkmamalısın" demeleri, telkin yoluyla tedaviyi yansıtır. İstem dışı oluşan ve gelişen düşünceler yoluyla kişilerin sürekli korku duyması olarak tanımlanan saplantı bozukluğu (obsesif kompulsif bozukluk), kralın gerekenleri yapamamasına neden olduğundan, yönetimi Kraliçe Puduhepa devralarak diğer ülke kralları ile kendi adına yazışmalar yapmıştır⁸².

⁶¹ Hoffmann 1984, 26-27.

⁶² Yiğit 1997, 241.

⁶³ Götze 1930, 166-167.

⁶⁴ Jung 1938: 9.

⁶⁵ Rieff 2010, 109-113; Şahin 2016.

⁶⁶ Dilbaz 2000: 3-4.

⁶⁷ Freud 2004, 72.

⁶⁸ Jung 2005, 22; Eliade 2003, 255.

⁶⁹ Ökse 2006, 68-69.

⁷⁰ Karaca 2000, 157.

⁷¹ Özbudun 2019, 53.

⁷² Karaköz 2019, 16-17.

⁷³ Ökse 2007, 549-551.

⁷⁴ Ökse 2005, 1.

⁷⁵ Fromm 2003, 171-173.

⁷⁶ Köşkdere 2016: 107-108.

⁷⁷ Köşkdere 2016: 110-113.

⁷⁸ Serbes 2019.

⁷⁹ Olmstead 1951, 283.

⁸⁰ Ünal 2003, 27-29.

⁸¹ Yiğit 1997, 242.

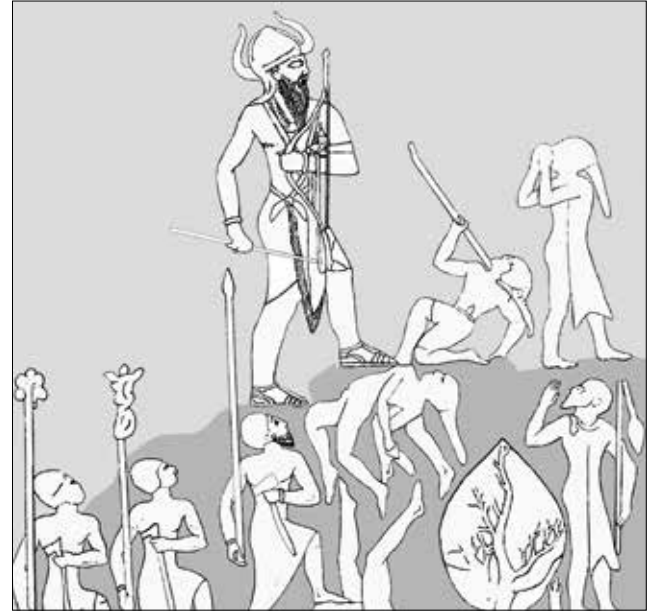
⁸² Memiş 1994: 289-291.

Eski Önasya toplumlarının nedensiz ortaya çıkan, süresi uzayan ve etkisi artan kaygı bozukluğu gibi psikolojik patolojilere bulduğu çözüm, vekil kral ritüelidir. Assur kralı Asarhaddon, aynı yıl oluşan üç ay tutulmasının ve kötü kadere işaret eden falların etkisiyle korkular ve kuruntular yaşadığından, kendi kılığına sokulan kişiyi öldürterek, kendisine zarar vereceğinden korktuğu kötü ruhları kendisinin öldüğüne inandırmak ve amaçlarından vaz geçmelerini sağlamak için çok sayıda vekil kral ritüeli uygulatır⁸³.

Kibir ve Küçümseme

Bireyin ya da topluluğun kendisini daha iyi ve uygar görmesi, bir durumun ya da başka bir kişinin veya topluluğunkendinden dahadeğersiz olduğusını iğrenme, aşağılama, küçümseme, kibir, nefret duyguları halinde arkeolojik ve filolojik verilere yansır. Tarihi kaynaklarda bazı toplumların ve başka halkları küçümsemeleri anlatılır. Antik tarihçi Thucyhidides, Peleponnes Savaşlarının Atina'nın güçlenmesinin Spartalılarda yarattığı korkudan kaynaklanmasına karşın⁸⁴ Atinalıların yenilmesinde gücün kibrine kapılmalarının ve kişisel hırslarının etken olduğunu yazar⁸⁵. Bu duygular, tarihi metinlerde zafer kazanan kralların boyundurukları altına aldıkları krallar ve halklara yönelik söylemlerinde açığa çıkar. Hitit kralları yağmacı ve barbar olarak niteleyerek aşağıladıkları Kaşka halkını köpeklerle kıyaslar, kirli insanlar olduklarını, onları kentlerine sokmaz, kente sokanları ölümle cezalandırır⁸⁶. Hititlerin aşağıladıkları bir diğer Anadolu halkı da Azzi Hayaşa'dır. Hitit kralı I. Şuppiliuma kral Hukkana ile yaptığı anlaşmada kız kardeşini gelin olarak verir ve Hayaşa ülkesinde olağan sayılan ensest ilişkinin Hititlerde yasak olduğunu, aksi halde yeminini bozmuş sayılacağını anlaşma maddeleri arasına ekletir⁸⁷. Yeni Sumer dönemi tabletlerinde Amurru (MAR.TU) göçbeleri saldırgan oldukları, itaat etmedikleri, çiğ et yedikleri, evleri olmadığını ve ölümlerini gömmedikleri yazılarak aşağılanırlar⁸⁸.

Örneğin, Akkad kralı Naramsin Zagros Dağlarında Lulubi kabilelerine karşı savaş kazandıktan sonra diktirdiği zafer stelinde düşman askerleri kendisinin yarısı kadardır⁸⁹ (Resim 6). Assur İmparatorlarının saraylarını süsleyen kabartmalar üzerindeki savaş sahnelerinde düşmanlarını daha küçük boyutta ve güçsüz durumda betimlettirmeleri de kibir ve aşağılama duygularının tasvirli sanata yansımalarıdır.

Resim 6: Naramsin'in Lulubi'lere karşı kazandığı zaferi anlatan steli (Orthmann 1975, Taf. 104 üzerinden yazarın çizimi). / Naramsin's stele describing his victory over the Lulubi (author's drawing from Orthmann 1975, Taf. 104).

Hırs ve İktidar

Tüm canlılarda yaşamak, yaşamda kalmak arzusu olarak tanımlanan bencillik, insanlarda başarı, pohpohlanma, itaat edilme, çevre ve mal edinme gibi arzulara dönüşerek etkisini artırdıkça, açgözlülük ve hırsa evrilir. Yönetme, kontrol etme, insanlar üzerinde hüküm sahibi olma, istediğini zorla veya ikna ederek yaptırmayı ve devletin sahip olduğu yetkileri kullanmayı sağlayan ayrıcalıklı ve üstün güç iktidar hırsına neden olur. Yöneticilerin ve onları izleyenlerin açgözlülüğü de fetih, sömürü, şiddet, baskı ve halkların ezilmesine yol açar. Yasama ve yürütmenin kralda toplandığı mutlak monarşilerde yetkiyi sağlayan iktidar gücü, itaat etmeyenleri ağır kayıplara uğratan özel bir etki tipidir⁹⁰.

Eski Önasya kralları toplumu, kendilerini önemli tanrı ve tanrıçaların koruduğuna, sevdiğine, krallığın kendilerine tanrılar tarafından bahşedildiğine ilişkin uzun, ikna edici metinler yazdırarak inandırır ve savaşları, zorbalıkları, gaddarlıkları ve diğer eylemlerini tanrıların isteğine bağlayarak halkın itaatini sağlar⁹¹. Eski Hitit krallığında yaşanan kanlı taht kavgaları⁹², iktidarın verdiği olağanüstü güce, zenginliğe ve saygınlığa duyulan yoğun arzunun tüm insanî değerleri çiğnetmesine örnektir.

Kralların gördüğü rüyaların bilinçlerindeki hırsı yansıttığı, yorumlarının da hırslarına hizmet edecek

⁸³ Olmstead 1951, 337, 385.

⁸⁴ Thucydides 1972.

⁸⁵ Russell 1983, 19.

⁸⁶ Ünal 2003: 48-49.

⁸⁷ Ünal 2002: 158-159.

⁸⁸ Kınal 1983, 99.

⁸⁹ Orthmann 1975, Lev. 104.

⁹⁰ Lukes 1997: 628.

⁹¹ Pekşen 2016.

⁹² Yiğit 1997, 239-240

şekilde yapıldığı, halkı etkilemek için bu hikâyeleri bilinçli olarak yaydıkları değerlendirilir. C. G. Jung'a göre, Erken Sumer kralı Gılgamesh'in hırslarını kontrol altına almak için tanrıların onunla aynı güçte birini yaratmak istemelerine karşın, rüyasında düşmanını nasıl yenebileceğini öğrenerek tanrıların intikamından kaçtığına ilişkin öykü, hırsların açığa çıkmasını simgeler⁹³. Hitit kralları, kraliçeleri ve rahipleri de tapınakta kutsal uykuya (istiare, inkubasyon) dalarak rüyalarında tanrılardan haber ve buyruklar aldıklarını yazar⁹⁴. Rüya metinlerinde tanrıların söylediği sözler ve isteklerinin yerine getirildiği, kötü rüyalara karşı ritüeller düzenlendiği anlatılır. III. Hattuşili'nin yaptıklarının koruyucu tanrıçası İstar'ın kendisine rüyasında görünerek bildirdiği buyrukları olduğunu anlatması, bu rüyaları kendisini hırslarına çok kaptırdığından görmüş olabileceğini ya da bunları eylemlerine tanrısal bir dayanak oluşturmak için uydurduğuna işaret eder⁹⁵.

Öfke ve Şiddet

Yaşanan olaylar nedeniyle bir kişiye ya da olguya karşı beslenen öfke, içinde kızgınlık, düşmanlık, sinirlilik, şiddet, hınç, nefret duygularını barındırır ve algılanan bir tehdit karşısında vücutta tansiyon, nabız ve adrenalın düzeyleri artar. Beden bütünlüğüne, mala, kültürel değerlere zarar verecek davranışları kapsayan şiddet, birey veya gruba yönelik fiziksel saldırılar ve duygusal baskılardan oluşan eylemleri içerir. Şiddet çevreden etkilenilen bir davranıştır⁹⁶. Birey karşılaştığı sorunlar, yaşadığı nevroz, psikolojik bozukluklar, dini isteklendirme (motivasyon), öfke gibi durumlar söz konusu olmasa dahi, içerisinde yer aldığı topluluğun etkisi ile normalde yapmayacağı şiddet davranışlarını gösterebilir ve şiddet politikleşmiş kimliklerin örgütlenmesinde bir göstergeye dönüşebilir⁹⁷. Pers kralı Kambyses'in Mısır seferi sırasında gördüğü bir rüya üzerine kendisini öldürüp tahtına çıkacağı korkusuna kapılarak kardeşi Smerdis'i ve çok sayıda Persliyi öldürtmesi, tanrılara ve ölümlere saygısızlıklar yapması, akıl sağlığının bozulmasıyla açıklanır⁹⁸. Kambyses tahtını gasp eden kişinin başka bir Smerdis olduğunu öğrendikten sonra derin pişmanlık duyar ve bu moral bozukluğunun ve kangren olan yarasının etkisiyle kısa sürede ölür⁹⁹.

Politik davranışların temelindeki zihinsel süreçler ile uluslar ve liderler arasındaki ilişkilerin politik

boyutlarını inceleyen Politik Psikoloji¹⁰⁰ kapsamında geliştirilen "Sosyal Öğrenme Kuramı" insanların gözlem ve çevresindekileri taklit yoluyla öğrendiklerini öne sürer, buna zihinsel süreçler de eklenerek "Sosyal Bilişsel Kuram" geliştirilir¹⁰¹. Bu kuramlarda şiddet ve politika öğrenilen ve geliştirilen davranışlardır. Laboratuvar deneylerinde sıradan insanların gerekli şartlar oluşup, kontrolsüz güç ve yetkiyle donanması halinde zalimleşebileceği (Lucifer Etkisi) ortaya çıkar¹⁰² ve insanların birçoğu otorite tarafından kendilerine verilen emirleri, kendilerinden gerçekte ne istendiğini ve itaat etmeleri durumunda diğerlerinin bundan nasıl etkileneceğini düşünmeden yerine getirebilir¹⁰³. Laboratuvar deneylerinde katılımcı sayısı arttıkça (uyuma davranışı) ve hedef kişi ile mekânsal ve zamansal yakınlık azaldıkça (empati kuramama)¹⁰⁴, şiddete eğilimli olmayan bireylerin dahi şiddet içeren görevde otoriteyi reddetme potansiyelinin düşük olduğu belirlenir¹⁰⁵.

İçinde cinayet, yaralama, dayak, tecavüz, katliam, soygun, savaş, terör, işgal, sömürgeleştirme gibi olguları barındıran fiziksel saldırılar tarihi ve arkeolojik verilere yansımakla birlikte, tehdit, ayrımcılık, hakaret gibi duygusal baskılar yazılı kaynaklara yansımıştır. Akkad kralı Sargon, Umma kralı Lugalzagesi'yi "tanrıların desteğini alarak" yendikten sonra Nippur'daki Enlil kapısında bir kafeste boyunduruk ve pranga ile sergileyerek halka tanrıların artık onu değil, kendisini desteklediğini gösterir ve bu olayı bir zafer steli üzerine betimleterek¹⁰⁶, Mezopotamya'nın tek hâkimi olduğunu kitlelerin zihnine yerleştirir. İnsan iskeletleri üzerinde saptanan incinme izleri ile iskeletlerin belirli bir düzen içerisinde bulunmadığı toplu gömmeler, şiddeti görünür hale getiren arkeolojik bulgulardır. Örneğin, Erken Tunç Çağ başlarında Yukarı Dicle havzasında yer alan Başur Höyük'te ve Erken Tunç Çağ sonlarına doğru Orta Fırat havzasında yer alan Titriş Höyük'te açığa çıkan toplu mezarlarda şiddet ve katliam yaşandığına ilişkin antropolojik veriler elde edilir¹⁰⁷.

DUYGULARIN KULLANIMI

Tarih boyunca duygular ve insan psikolojisi iyi ve kötü yönlerde kullanılmış, bunlar bazen devlet politikaları haline gelmiştir. Bu uygulamalar insanların inançları kullanılarak ya da fiziksel müdahaleler yoluyla başarıya ulaştırılmıştır.

⁹³ Jung 1938, 18.

⁹⁴ Ünal 2012, 480-481.

⁹⁵ Ünal 2012, 484.

⁹⁶ Akyüz – Kutlu 2018, 258-263.

⁹⁷ Ewing 2012, 93.

⁹⁸ Herodotos, Kitap III: 29-38. Bu rahatsızlık Herodot'a göre akıl hastalığı (kutsal hastalık), Hipokrates'e göre "epilepsi"dir.

⁹⁹ Herodotos, Kitap III: 61-65.

¹⁰⁰ Çevik 2010, 15.

¹⁰¹ Burger 2006, 530.

¹⁰² Zimbardo 2011.

¹⁰³ Akyüz – Kutlu 2018, 260-265.

¹⁰⁴ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar 2014, 71-72, 79-80.

¹⁰⁵ Akyüz – Kutlu 2018, 260-265.

¹⁰⁶ Diakonoff 1991, 86.

¹⁰⁷ Erdal 2012; Hassett *et al.* 2019.

Plasebo Etkisi ile Tedavî ve Korunma

Eski insanlar için yaşam döngüsü, ölüm, doğa olayları, hastalıklar ve kıtlıkları gibi olaylar, açıklanması güç görüngülerdir (fenomen) ve karşısında güçsüz kaldıkları bu durumu doğaüstü güçlerle açıklar¹⁰⁸. Doğaüstü güçler (cin, ifrit, iblis, demon) insanları hasta eden, öldüren ya da ödüllendiren, tanrılarla iletişim kurmalarını sağlayan varlıklardır. Evrenin ve insanın yaratılışına ilişkin inançlar gereği tanrılara, kutsal varlıklara, atalara, ölümlere, kahramanlara, güneş, ay, yıldız, su, ateş, taş gibi doğal öğelere bağlılıklarını gösteren davranışlarda (ritüeller) bulunur¹⁰⁹.

Tıbbi tedavinin gelişmediği dönemlerde, hatta günümüzde bile insanların geleceği merak etme ve kendi lehine değiştirme, kötülüklerden korunma ve hastalıkların tedavi edilmesi isteği, onları doğaüstü güçlerle ilişki kuran büyü ve ritüellere yöneltir¹¹⁰. Fayda Kuramına göre insanın bu eylemlerle kutsal saydığı ve korktuğu varlıklardan korunmaya ve onların güçlerinden yararlanmaya çalışması¹¹¹, beklentilerin dışavurumu ve çaresiz kalınan durumlarda oluşturulan çözümdür¹¹². Tıpta “Plasebo Etkisi” olarak tanımlanan uygulama, hastanın aldığı ilacın kendisine iyi geleceğine olan inanç ile moralini yükselterek hastalığı ile mücadele gücü kazanmasını sağlar¹¹³. Tedavi amaçlı uygulanan büyü ve korunmayı sağlayan muskalar, bireylerin bunların faydalı olacağına olan inançlarından dolayı, psikolojik rahatlama sağlar.

Büyülerde taklit, bağlantı kurma, aktarma, özdeşleştirme, vekil tayin etme ve kefarete yöntemleri uygulanırken kurban, ekmek, yiyecek, içecek, pişmiş toprak figürler gibi simgesel eşyalar kullanılır. Etki edilmek istenen bireyin daha önce temas ettiği bir eşya, giysi ya da saç üzerinden uygulanan eylemlerle ona zarar verileceği inancı, bir nesne ile birey arasındaki temas kopsa bile onun varlığını temsil ettiği düşüncesine dayanır¹¹⁴. Kara Büyü çökerten, ölümcül ve kalıcı hasar bırakma amaçlı yapılan kötü ve olumsuz bir büyü çeşididir¹¹⁵. Bireylerin iç huzurunu etkileyerek kendilerini kötü hissetmelerine ve öleceği düşüncesiyle psikolojisinin çökmesi, bağışıklık sisteminin bozulması neden olur. Hitit kralı II. Murşili'nin, eşi Gaşşulawiya'nın Tavannanna tarafından yapılan kara büyüün etkisiyle ölmesi de bu bağlamda değerlendirilir¹¹⁶.

Kara büyüün olumsuz etkilerini gidermek, hastalıklar, cinayet, şiddet, dedikodu, kavga, kıtlık, kırsılık gibi olumsuzluklardan kurtulmak için Ak Büyü uygulanır. Kirlilik, kötülük ve günahların tinsel olarak yüklendiği bir hayvan kurban edilir (günah keçisi) ya da kötülüğün yüklendiği pişmiş toprak insan ya da hayvan figürleri (taklit büyü) kırılıp atılır veya gömülür. Böylece sorun oluşturan kötü durumdan kurtulmanın rahatlığı, insanların psikolojisini olumlu yönlendirerek yaşamını sürdürme gücü kazandırır. Bu eylemlerin arkeolojik kalıntıları genellikle atık alanlarında ya da küçük çukurlarda bulunan kırık figürlerdir¹¹⁷. Çivi yazılı metinlere göre, istenen etkinin, onu taklit ederek yaratılabileceğine olan inançla, kuraklıkla baş etmek için düzenlenen yağmur yağdırma ritüelleri sırasında bir insan, hayvan ya da bez bebeğin islatılması ve gök gürültüsü taklidi yapılması, Anadolu'da uygulanan “çömçe gelin” ritüeliyle günümüze taşınmıştır¹¹⁸. Anadolu'da halen yağmur duaları sırasında avuçlar yağmuru taklit edecek şekilde toprağa çevrilir.

Eski Önasya'da bazı hastalıkların, kötülüklerin ve nazarın ortadan kaldırılması veya uğur getirmesi için kullanılan muskalar hayvan dişleri, kemikleri ve pençeleri ya da tanrı, cin, hayvan figürleri ve simgesel biçimler olarak boyunda, bilekte taşınır veya mavi ve kırmızı renklerin büyü gücüne başvurulur¹¹⁹. Bazı lohusalarda hormon dengesinin değişmesinden kaynaklanan lohusalık sendromu (postpartum psikozu) ani duygu değişimleri, yorgunluk, uyku bozukluğu, sayıklama, sinirlilik, çökkünlük, kaygı bozukluğu, takıntı (obsesif), kayıp ve keder duygularına, gerçeklikle bağlantısını kaybetmesine, gaipten sesler duymasına, varsanımlar (halüsinasyon) görmesine, etrafındaki eşyaları ve insanları olduklarından farklı algılamasına neden olur, lohusa kendisine ve bebeğe zarar verebilir¹²⁰. Eski Mezopotamya'da bu rahatsızlık toplumsal bellekte iz bırakmış ve Tanrı Anu'nun kızı *Lamaštu*'nun bebekleri kaçırdığına, meyveleri kuruttuğuna, evleri lanetlediğine, felç, baş ağrısı, sarılık ve karaciğer rahatsızlıklarına yol açtığı inancına evrilmiştir¹²¹. Bu öykü Yunan mitolojisine baş tanrı Zeus'un sevgilisi *Lamia*'nın (Tevrat'ta *Lilith*) çocuklarını baş tanrıça *Hera*'nın öldürmesinden dolayı çıldırması ve geceleri yeni doğan çocukları kaçırap yemesi şeklinde yansır¹²². Halen lohusalara ve bebeklere kırmızı kurdeleler ve muskalar takılarak kötülüklerden korunduğu inancı, lohusanın psikolojisini yükselterek (plasebo etkisi) depresyonu azaltır.

¹⁰⁸ Geertz 2010, 112.

¹⁰⁹ Jung 1938, 6-8.

¹¹⁰ Örnek 1966, 16, 50-55; Özser 2018, 3, 16-17; Karaköz 2019.

¹¹¹ Rieff 2010, 109-113; Şahin 2016.

¹¹² Ayhan – Yarar 2005, 18.

¹¹³ Erdem – Akarsu – Gülsün 2013: 300.

¹¹⁴ Ayhan – Yarar 2005, 16-17.

¹¹⁵ Reyhan 2003, 112, 117, 136, 167; 2008, 236.

¹¹⁶ Özser 2018, 16.

¹¹⁷ Ökse 2019a: 19-20.

¹¹⁸ Ökse 2019b.

¹¹⁹ Örnek 1966, 47-54; Çetinkaya 2016.

¹²⁰ Erdem – Bez 2009, 33.

¹²¹ Wiggermann 2000, 225, 230; Dönmez 2016, 220; Karaköz 2019, 15-16.

¹²² Erhat 1997, 191.

Kitle ve İnanç Psikolojisi ile Otorite Sağlama

Bir grup insanı belirli amaçlar etrafında toplama ve onları harekete geçirme yetenek ve bilgilerinin toplamı liderlik, başkalarını etkileyebilen, hedef koyan, yol gösteren kişi de lider olarak tanımlanır¹²³. Lider, topluluğu etkileyebilmek için yasal güç (otorite), ödüllendirme gücü, zorlayıcı güç (cezalandırma), uzmanlık gücü (analiz, uygulama ve kontrol yeteneği) ve karizmatik güç (kişilik ve davranışla bağlılık, saygı uyandırma) kullanır. Sigmund Freud, liderlerin kişilik gelişimleri ve nevroitik patolojilerini bebeklikten toplumda şekillenmeye kadar geçen süreç üzerinden çözümler¹²⁴. Kitle ruhsallığında sefin, liderin, babanın ruhsallığı ile yönetilenlerin ruhsallığını sınıflandırır, kitle psikolojisinde lider rolünü ve onu takip eden kitlenin ruhsal gerileyişini açıklar¹²⁵.

Eski Önasya'da toplum şekillendirmede önemli yer tutan inanç, devletleşme sürecinde rahipler ve krallar tarafından etkin bir toplumsal birleştirici araç olarak kullanılır, halkın itaati sağlanır, hırsları ve politikaları meşrulaştırılır. Yöneticilerin gücü, dünyanın işleyişinin tanrıların kontrolünde olduğu ve tanrılarla insanlar arasındaki iletişimi rahiplerin, yönetici sınıfının sağladığına olan inançla koşuttur¹²⁶. Erken Sumer kralları, o kentlerin kurucusu olduğuna inanılan tanrıların başrahipleri olarak tanrıların sevdiği seçkin kişilerdir, tanrının yeryüzündeki vekilidir, yaptıkları işler tanrıların istediği ve onayladığı işlerdir¹²⁷. Babil kralları bunu bir adım ileri götürerek Sumer tanrı adlarını Marduk ile değiştirerek halka yayar, böylece Marduk en güçlü tanrıya, Babil de dini merkeze dönüşür, dini faaliyetler kral soyunun tekeline toplanarak dini ve siyasi erk tanrının seçtiğine inanılan kralda birleşir¹²⁸.

Karizmatik lider kurtarıcı ve sıra dışı niteliklere ve güçlü kişilik özelliklerine sahiptir. İnsanlar üzerinde özgüveni ve cesareti ile hayranlık uyandırarak onları ikna ve motive etmeyi başarır, istekleri tartışmasız yerine getirilir¹²⁹. Kriz dönemlerinde toplumun korkularına karşı güven telkin ederek beklenen kurtarıcı isteğini körükleyip, toplumun zaaflarına hitap eden karizmatik liderler ilahlaştırılır. Boyun eğdirmeyi, buyruklarının yerine getirilmesini sağlamak için kendini ilahlaştırma, Sargon'un torunu Naramsin'in boynuzlu başlık takmış halde ve tüm insanlardan çok büyük betimlendiği stelinde olduğu gibi, tasvirli eserlere de yansımıştır¹³⁰ (Resim 6).

Kralın tanrı soylu olarak kabul edilmesi ve insanüstü özellikleri olduğuna inanılması hissini uyandırılması için mimari psikoloji de kullanılır¹³¹. Sarayların ve tapınakların her türlü konuttan daha büyük ve yüksek olması, insanların kendini çok küçük hissetmesine yol açtığı gibi, kralın oturduğu tahtın herkesten yüksek olması da yüceliğin simgesidir. Kralların tanrılar ile doğrudan görüştüğünü gösteren ya da av ve savaşlardan sonraki tapınma ve ziyafet törenlerini içeren kabartmalar kralın tanrılar katına çıkabilen güç olduğu algısını pekiştirir¹³². Toplum yaptıklarının tanrıların isteği, savaşların nedeninin de düşmanın tanrılara saygısızlığı olduğuna, tanrı heykellerini savaşlara götürerek orduyu tanrıların yönettiğine inandırır¹³³.

Topluluğun katıldığı törenler sırasında dayanışma artar, psikolojik rahatlama sağlanır, topluluk üyeleri güdülenir (motivasyon)¹³⁴. Dini törenler müzik, kurban ve dans ile birlikte, mitolojik öykülerin toplu halde yaşanmasını sağlar¹³⁵, topluluk sembolik olarak tanrısallıkla bütünleşir¹³⁶. Törenler ve toplu yemekler kültür unsurların aktarılması ve iktidarın meşrulaştırılması sürecinde önemli bir yere sahiptir. Sıradan bir anı kutsal bir ana, düzenli olarak gerçekleştiği yerler kutsal mekânlara dönüşür, tören alanları ile bunları betimleyen kabartmalar ve resimlerle belleklerde kalması sağlanır¹³⁷.

Hristiyanlık öncesi mitolojilerde ülkenin kralının, kendisini tahtından edecek bir çocuğa ilişkin kötü kehanetler karşısında oğlunu, torununu ya da ülkesindeki yeni doğacak erkek bebekleri öldürmesi, bir sepet ya da tekne içinde nehre, denize bırakması ya da bunu oğlunu kurtarmak isteyen annenin yapmasına ilişkin çok sayıda öykü bulunmaktadır. Bu öykülerde bu çocukları tanrıların yardımıyla birilerinin kurtarıp büyütmesi, bunların bazılarının tanrıların oğulları olmasından dolayı kahramanlara dönüşmesi ve yine tanrıların yardımıyla kral olmaları anlatılır. Öykülerde sepet ya da kutular ana rahmi ile özdeşleştirilir¹³⁸. Bunlar arasında Telephos, Perseus, Romulus ve Fabius tanrıların gizli çocuklarıdır, Sargon, Karna ve Attis'in anneleri de onları gizlice doğurmuştur ve doğrudan olsun olmasın, bu çocukların suya bırakılmaları ülkenin kralının kararıdır.

Bu öykülerin en eskilerinden biri, MÖ 2300'lerde Akkad İmparatorluğunu kuran kral Sargon'un öyküsüdür¹³⁹. Kral olduktan sonraki dönemde, kendi

¹²³ Eraslan 2004.

¹²⁴ Gilderhus 2014, 87.

¹²⁵ Freud 2015, 48.

¹²⁶ Pekşen 2017.

¹²⁷ Pekşen 2016.

¹²⁸ Yıldırım 2016, 712.

¹²⁹ Bakan – Büyükebeşe 2010, 75; Küçüközkan 2015, 97-98.

¹³⁰ Orthmann 1975, Lev. 104.

¹³¹ Devereux 1955.

¹³² Kılıç – Ay 2013, 391.

¹³³ Holloway 2002, 99; Ünal 2003: 51.

¹³⁴ Durkheim 2005, 64.

¹³⁵ Ökse 2019a.

¹³⁶ Wulf 2009, 233-234.

¹³⁷ Edles 2005, 12-44.

¹³⁸ Turgut – Dilek 2021, 197-198.

¹³⁹ Westenholz 1997, 39-41; Çığ 2009, 23; Turgut – Dilek 2021,

Resim 7: Yeni Assur Balawat tunç kabartma şeritlerinde şiddet sahnesi (Schachner 2007, 176, Abb. 120). / *Violence scene from New Assyrian bronze reliefs from Balawat (Schachner 2007, 176, Abb. 120).*

anlatımına göre, babasını bilmez, annesi rahibedir ve onu gizlice doğurduktan sonra bir sepet içerisinde Fırat Nehrine bırakır. Rahibe büyük olasılıkla akıtu bayramı kapsamında uygulanan “kutsal evlenme” ritüeli (hieros gamos) sırasında tanrıça İstar’ın rolüne bürünür ve tanrı Dumuzi’nin rolüne bürünen kraldan gebe kalır, bu çocukların öldürülmesinden dolayı da oğlunu gizli doğurup suya bırakır. Sargon, kendisini nehirden kurtaran su çekici Akki tarafından büyütülür ve tanrıça İstar’ın yardımı ile Akkad kralı olur. Öykülerdeki bu motif, kral sülalesinden gelsin ya da gelmesin, bunların bazılarının tanrıların ya da kralların oğulları olduğu ya da tanrıların yardımı ile kral olduğu vurgulanarak meşru liderler olarak kabul görmelerini sağlar. Kendisine “gerçek kral” anlamına gelen Sargon (Šarru-kîn) ismini vermesi de meşrulaştırma çabasıdır.

Propaganda ile Korku Salma

Propaganda, belirgin sembollerin güdülenmesi (manipülasyonu) ile toplumsal tutumların yönetilmesi amacıyla, politik psikolojinin kullandığı bir ikna tekniğidir¹⁴⁰. Toplumun lidere itaat etmesi için yoğun duygusal baskı, etkili söylev, törenler ve korku salma kullanılır. Merkezî otoriteye sahip olan sert, gaddar, haşin, saldırgan, acımasız, korkutan otokratik liderler yetkiyi tamamen kendinde toplar ve etkinliğini yasal gücünü, ödüllendirme ve zorlayıcı güçlerini kullanarak baskı ve korku yoluyla sağlar, karşıtları yok etmek, sindirmek ve korkutmak için kaba kuvvet kullanır¹⁴¹. Karl Gustav Jung’un kök tiplerinden olan eril kahramanın gölge ile birleştiğinde acımasız lider tipine dönüşmesi¹⁴², bu psikolojiyi açıklamaktadır. Sumer kâtip okullarında ödev yapmayan veya derse geciken çocukların dövülmesi¹⁴³, şiddetin düzeni sağlamak için toplumun çeşitli kesimlerinde uygulandığını göstermiştir.

Kral saray ve tapınak duvarları, steller, kaya kabartmaları ve zafer anıtları üzerindeki sunu sahnelerinde tanrılara yakın, kabul sahnelerinde mağrur, av sahnelerinde cesur betimlenir, savaş sahnelerinde ordu birliklerinin ihtişamı ve fetih sahneleri ayrıntılı şekilde verilerek zihinlere yerleştirilir¹⁴⁴. Assur krallarının taht odalarında sergilenen savaş sahnelerinde güçlü askeri ve lojistik malzemenin yanı sıra kesik kafalardan oluşan tepeler, derisi yüzülmüş ve kazığa oturtulmuş, ayakları, elleri ve burunları kesilmiş insanlar (Resim 7), ganimetin ve kesik kellelerin sayılarını kaydeden yazıcılar en ince ayrıntısına kadar verilir¹⁴⁵. Böylece kralın huzuruna getirilen insanlara vergilerini ödemedikleri, sadık kalmadıkları ve başkaldırdıkları takdirde başlarına neler gelebileceği önceden gösterilir.

II. Dünya Savaşı sırasında siyasi iktidarlar toplumu, Harold Dwight Laswell’in kitlesel iletişim yolu ile kimin neyi, kime, hangi yolla söylediği ve nasıl etkilediğini saptamaya yönelik İletişim Modeliyle biçimlendirir¹⁴⁶. Bu modele göre “kim” sorusunun yanıtı imparator, “neyi” sorusunun yanıtı mesaj, “kime” sorusunun yanıtı toplum ve düşmanlar, “hangi yolla” sorusunun yanıtı söylev, yazılı metin ve tasvirli eserler olmakla birlikte, eski toplumları “nasıl etkilediği” sorusunu belgelerden okumak zordur.

Krallar, kendilerinin ne denli güçlü, düşmanın ne denli güçsüz olduğunu, kaç askeri olduğunu ve kaç düşmanın öldüğünü yazdırır. Yeni Assur imparatorlarının Yukarı Dicle havzasına yönelik askeri seferlerini anlatan stellerde her kabile reisini “kral” olarak saymaları, sayıları 23 ile 60 arasında değişen Nairi krallarını yendiklerini anlatmaları¹⁴⁷, kendi güçlerinin abartıldığı propagandalardır. Firavun II. Ramses’in Kadeş Savaşı’nı insanüstü güç ve cesaretle tek başına kazandığını ve insan cesetleri yüzünden ayak basacak yer kalmadığını

199-200, 210-212

¹⁴⁰ Qualter 1980.

¹⁴¹ Özerkmen 2012.

¹⁴² Jung 2007.

¹⁴³ Kramer 1990, 3, 5, 8.

¹⁴⁴ Akdağ – Ürkmez 2018.

¹⁴⁵ Schachner 2007, 153-177.

¹⁴⁶ Sapienza et al. 2015.

¹⁴⁷ Erzen 1992: 24-25.

anlatması, oğlu Memepthah'ın Libyalıları yenip kentlerini yağmaladıktan sonra ölümlerin uzuvlarını keserek halkına göstermek üzere götürmesi, propagandanın bir diğer yönüdür¹⁴⁸.

Psikolojik Savaş

Hedef ülkenin insanların moralini bozarak direnme gücünü kırmak, psikolojik savaşın temelini oluşturur. Yönetici ile yönetilen ve köle sınıflarının bu yapı içerisinde kalmasını da bu davranış biçimi sağlar. Stanley Hall “*Tüm savaşlarda psikolojik güçler en önemli role sahiptir. Savaşı başlatan, devam ettiren, ordu ve evde morali sağlayan ya da yok eden hatta cepheye zaferi ve mağlubiyeti sağlayan bu güçlerdir*” der¹⁴⁹. Assur imparatorlarının kuşatılan kentlerin çevresine derileri yüzülmüş ve kazığa oturtulmuş insanları asma, moral çöküntüsüne neden olarak teslim olmaya zorlama amacı taşır¹⁵⁰.

Eski toplumlarda tanrı heykellerinin başka bir kente taşınması durumunda devletin ve toplumun tanrının desteğinden yoksun kalacağına olan inanç, istilacı kralın kent halkı üzerinde psikolojik çöküşe yol açmasında kullanılır. Hititler, işgal ettikleri ülkenin ya da kentin tanrılarını zengin sofralar kurarak onları davet eder (Kizzuvatna kökenli evocatio ritüelleri), fetihten sonra da tanrı heykellerini Hattuşa'ya götürerek, karşı tarafta tanrılarının onları terk ettiği ve artık onları korumayacağı korkusunu oluşturarak moralini bozar ve direnme güçlerini zayıflatır¹⁵¹. Eski Babil kralı Hammurabi'nin kanunlarının yazılı olduğu stel gibi çok sayıda Güney Mezopotamya eserinin Susa'da ele geçmesi, bu gibi davranışların arkeolojik kanıtlarıdır. Elam krallarının Babil'i yağmalarken götürdükleri Tanrı Marduk heykellerini geri getiren krallar da aynı nedenle toplumun gözünde yücelir¹⁵².

Eski Önasya'da ölü bakımı yapılmazsa ölü ruhunun bedenden ayrılıp “Ölümler Ülkesi”ne gidemeyerek acı çekeceğine ve hortlak olarak varislerini rahatsız edeceğine ilişkin inanç da psikolojik savaş taktiği olarak kullanılır. Krallar düşmanlarının atalarının mezarlarını yağmalayarak onların ruhlarına acı çektirmek suretiyle düşman kralın ve halkının moralini bozarak olası direnişleri önlemeye çalışır¹⁵³. Bir Orta Assur *kudurrusu* üzerine yazılmış olan “*cesedi gömülmesin, ruhu atalarının ruhuna kavuşmasın*” ifadeleri¹⁵⁴ de karşı

tarafın iki ülke arasındaki sınırı ihlal etmesini önleyici psikolojik bir tedbirdir.

Sürgün Psikolojisi ile İtaat Sağlama

Tarih boyunca isyanların önlenmesi amacıyla topluluklar zorunlu göç yöntemiyle çevrelerinden kopartılır. Göç, insan ile mekân arasındaki bağı zedelemekte, toplumsal yapının, anlam ve değer dünyasının, birey ve toplum psikolojisinin değişimine ve dönüşümüne neden olur¹⁵⁵. Zorla göç ettirilen topluluklar kültürel ve psikolojik faktörlerden, coğrafi ve iklimsel değişikliklerden etkilenmenin yanı sıra bilmedikleri bir dile, yabancı bir kültüre, değişik bir yaşama, farklı üretim ilişkilerine ve farklı toplumsal örüntülere alışmada güçlükler yaşar¹⁵⁶. Göç sürecinde yaşanan sarsıntılar, uyum zorlukları ile dışlanma ve ötekileştirme süreçleri güvensizliğe, toplumsal ve kültürel yapıda bozulmalara yol açar, insan ruhunda kalıcı yaralar açar ve etkileri kuşaktan kuşağa aktarılır.

Eski Önasya'da Assur imparatorları fethettikleri stratejik konumdaki kentleri boşaltarak buralara Assurluları yerleştirir, kendilerine başkaldıran Doğu Akdeniz halklarını sayıları 18.000 ile 155.000 arasında değişen büyük gruplar halinde, tekrar geriye dönemeyecekleri kadar uzak olan Dicle havzasına veya Zagroslara, Urmiye havzasından Assur ülkesine, Dicle vadisinden Kuzey Suriye'ye sürer¹⁵⁷ (Resim 8). Böylece fethedilen bölgelerde isyanlar önlenir, köklerinden koparılan topluluklar başka çareleri kalmadığı için imparatora boyun eğer, kentler ve askeri karakollar arasına kurulan küçük yerleşimlerde imparatorluk için tarım yaparak hayatta kalır. Sürgünlerin otoriteye boyun eğmesi, Freud'un mekânsal, zamansal ve biçimsel düzeylerde görüldüğünü savunduğu, toplumsal sarsıntıya (kolektif travma) neden olan görüngülerdeki gerileme davranışdır. Sürsünden koparılmış bir köpek gibi yalıtılmış kölenin sahibinin emirlerine hazır olduğu¹⁵⁸, bir çocuğun kendini döven ebeveynine sığındığı gibi, sürgünler de öğrenilmiş çaresizlik içinde, onlara zulmederek zorla bu topraklara getiren güce sığınmak, ona itaat ederek korumasını sağlamak zorunda kalır.

¹⁴⁸ Canetti 2006, 72-73.

¹⁴⁹ Hall 1919, 211.

¹⁵⁰ Winter 2010, 41-45.

¹⁵¹ Ünal 2005, 93-94.

¹⁵² McIntosh 2005, 203.

¹⁵³ Bayliss 1973, 117.

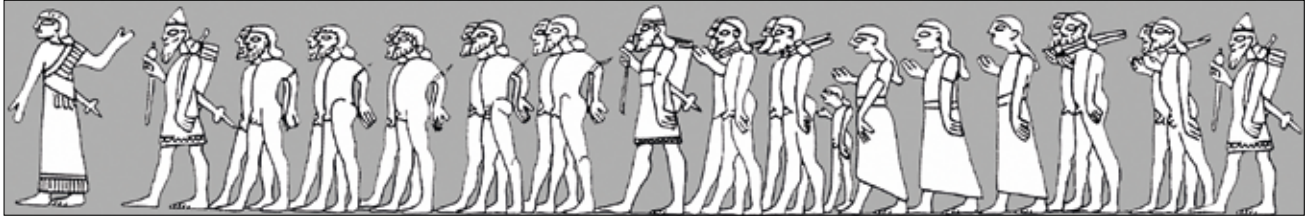
¹⁵⁴ Gelb *et al.* 1958, 398-399.

¹⁵⁵ Güvenç 1996, 21.

¹⁵⁶ Moilanen 1988.

¹⁵⁷ Oded 1979, 59, 67-74.

¹⁵⁸ Canetti 2006, 386.

Resim 8: Yeni Assur Balawat tunç kabartma şeritlerinde sürgün sahnesi (Schachner 2007, 184, Abb. 141). / *Deportation scene from New Assyrian bronze reliefs from Balawat Schachner 2007, 184, Abb. 141).*

SONUÇ YERİNE

İnsan biyolojik, sosyal ve psikolojik bir varlıktır ve modern insanda olduğu gibi, eski insanı anlamak için de her türlü yönünü araştırmak gerekir. Arkeolojik araştırmalarda teknik yöntemlerle elde edilen veriler dizileme, ölçme, istatistik, deneme, karşılaştırma gibi teknik yöntemlerle değerlendirilmeye birlikte, arkeolojiyi “Sosyal Bilim” yapan yönü, bunların günümüz koşullarında yaşayan insanların bunları anlamasını sağlayacak şekilde yorumlanmasıdır.

Arkeolojik araştırmalar eski insana ilişkin her şeyi anlamaya yönelik sorgulamalar ve çözümlenmeler içerir. İnsanın yaşam tarzı, toplumsal düzeni, inançları, üretim teknolojileri ve üretim sistemleri somut maddi kültür kalıntıları üzerinden kurgulanır. Eski insanların bu insanların çevresini ve yaşamını hangi duygularla biçimlendirmiş olabileceği, yaşam ve çevresine ilişkin neler düşüncü, olayları nasıl açıklamış ve zorluklarla nasıl baş etmiş olabileceğinin araştırılması da eski insanın yaşam koşulları, inançları, alışkanlıkları ve düşünce tarzının anlaşılmasını sağlar. Arkeolojik alanları ve buluntuları inceleyen bilim insanları bulguları tanımlarken genellikle bu soruları anlamaya çalışmakla birlikte, bulguların yeterli olmadığı durumlarda, insan davranışlarını ve bu davranışlara neden olan etmenleri açıklamakta zorlanır.

Arkeolojiyi diğer insani bilimlerden ayıran en önemli özelliği, eski insanları gözleme, onların duygu, düşünce ve inançlarını sorma şansının olmayışındır. Bir aletin neler düşünülerek biçimlendirildiği ya da bir sanat eserinin hangi olay, duygu ve düşünceleri ifade ettiğini anlamak, bunları üreten insanların bilgi ve deneyim düzeylerini, çevrenin onlara sunduğu olanakları, ihtiyaçlarını göz önüne alarak yorumlamayı gerektirir. Bu yorumlar için benzeri koşullarda yaşayan, ancak, gelişmiş aletleri, taşıtları ve cihazları tanımayan toplulukları incelemek geçerli bir yöntem olmakla birlikte, dünyadaki gelişmelerden tamamen soyutlanmış toplulukları bulmanın zorluğunun yanı sıra, bu şekilde yaşayan toplulukların bulunduğu çevre koşulları ile arkeolojisi çalışılan bölgelerin koşullarının farklı olması, yorumlamayı zorlaştırır. Eski insanın koşulları, yaşam

tarzını, düşüncesini, inançlarını, davranışlarını anlamak için antropoloji, etnoloji, sosyoloji, psikoloji gibi diğer insani bilimlerle birlikte çalışılması gerekir. Modern toplumlar ile günümüz geleneksel toplumlarının düşünce ve inanışları ile yaşamı ve çevresini değerlendirme açılarından belli oranda örtüşmemesi gibi, geçmiş toplumların bu özellikleri de günümüz toplumlarıyla örtüşmeyecektir. Buna karşın, eski insanın ruh hali ile bunları nasıl kendi yararına kullanmış olabileceği, kullandıkları gereçlerin onlar için ne anlamlar ifade etmiş olabileceği gibi sorular, psikolojik çözümlenmelerle kısmen görünür hale getirilebilecektir.

KAYNAKLAR

AĞLUÇ, L. 2013.

“Sanat Yaratıcılık Bağlamında İnsan ve Yaratma Güdüsü”, **Mediterranean Journal of Humanities** III/1: 1-14.

AKCAN, G. 2019.

“Psikoloji Çerçevesinde Mitoloji Olgusunun İncelenmesi”, **Mitoloji Araştırmaları** (Ed. İ. Gümüş). Hiperyayın, İstanbul, 47-71.

AKDAĞ, Ç./ÜRKMEZ, Ö. 2018.

“Antikçağ’ın Uluslararası Politikalarında Propaganda Aracı Olarak Kullanılan Heykeltraşlık”, **Amisos** 3/5: 322-340.

AKYÜZ, İ./KUTLU, İ. 2018.

“Sosyal Etki ve Şiddet Davranışı”, **Aile Eksenli Şiddet ve Doğurduğu Sosyal Travmalar** (Ed. A. Solak), Samsun Valiliği, Samsun, 258-266.

ALTAN, İ. 2012a.

“Mimaride Işık-Gölgenin Psikolojik Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, **Psikoloji Çalışmaları** 17/0: 31-36. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iupcd/issue/9416/118015>

ALTAN, İ. 2012b.

“Mimarlıkta Mekân Kavramı”, **Psikoloji Çalışmaları** 19/0: 75-88. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iupcd/issue/9414/118010>

ALTMAN, I./VINSEL, A. M. 1977.

“Chapter 5: Personal Space: An Analysis of E. T. Hall’s Proxemics Framework”, **Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research 2** (Ed. I. Altman/J. F. Wohlwill), Springer, Boston, 181-260.

ARNOLD, B. 1990.

“The Past as Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany”, **Antiquity** 64/244: 464-478.

ALTAR, C. M. 1996.

Sanat Felsefesi Üzerine, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

AY, Ş./ŞAHİN, K. 2014.

“Eski Yakınoğu’da Yemek Simgeselliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi** 12: 331-358.

AYAYDIN, A. 2020.

“Psikoloji ve Sanat Etkileşimi Üzerine”, **Bilim, Eğitim, Sanat ve Teknoloji Dergisi** 4(1): 8-12.

AYDINGÜN, Ş. 2006.

“A Focus on the Body Details of Early Bronze Age Figurines and Idols of Anatolia”, **Boletín de la Asociación Española de Orientalistas XLII**: 19-20.

AYDINGÜN, Ş. 2014.

“A New Interpretation for Western Anatolian Figurines of the Early Bronze Age”, **Anadolu Kültürlerine Bir Bakış: Armağan Erkanal’a Armağan** (Ed. N. Çınardalı-Karaaslan/A. Aykurt/N. Kolankaya Bostancı/YP. H. Erbil), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 29-36.

AYDINLI, S. 1986.

Mekansal Değerlendirmede Algusal Yargılara Dayalı Bir Model (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

AYHAN, İ./YARAR, F. 2005.

“Batıl İnançların Psikolojisi”, **Pivolka** 17: 15-19.

AYTUĞ, A. 2012.

“Mimaride Doku Kullanımının Psikolojik Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, **Psikoloji Çalışmaları** 17/0: 37-45. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iupcd/issue/9416/118016>

BACH, L./HAPPÉ, F./FLEMINGER, S./POWELL, J. 2000.

“Theory of Mind: Independence of Executive Function and the Role of the Frontal Cortex in Acquired Brain Injury”, **Cognitive Neuropsychiatry** 5: 175-92.

BAKAN, İ./BÜYÜKBEŞE, T. 2010.

“Liderlik Türleri ve Güç Kaynaklarına İlişkin Mevcut-Gelecek Durum Karşılaştırması: Eğitim Kurumu Yöneticilerinin Algularına Dayalı Bir Alan Araştırması”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi** 12/19: 73-84.

BAYLISS, M. 1973.

“The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia”, **Iraq** 35/2: 115-125.

BINFORD, L. R. 1962.

“Archaeology as Anthropology”, **American Antiquity** 28/2: 217-225.

BURGER, J. M. 2006.

Kişilik (Çev. İ. D. E. Sarıoğlu), Kaknüs Psikoloji Yayınları, İstanbul.

CANBOLAT, T./SALAN, Z. 2020

“Psikolojik Travmanın Renk Bağlamında Mekânsal Duyumsama Değişimine Etkisinin “L’écume Des Jours” Adlı Eser Üzerinden İncelenmesi”, **Tasarım Kuram** 16(29): 141-152

- CANETTI, E. 2006.
Kitle ve İktidar (Çev. G. Aygen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul (3. Baskı).
- COHEN, M. E. 1993.
The Cultic Calendars of the Ancient Near East, CDL Press, Bethesda.
- ÇETİNKAYA, İ. 2016.
“Kırmızı Rengin Tinsel Anlamının Sanata Yansıması: Boya-Nazarlık-Taki”, **Proceedings Book “Made By Artist 2006”, I. International Thessaloniki Contemporary Art Symposium**, İkinci Adam Yayınları, İstanbul, 483-492.
- ÇEVİK, A. 2010.
Politik Psikoloji, Dost Yayınları, Ankara (4. Basım).
- ÇİĞ, M. İ. 2009.
Bereket Kültü ve Mabet Fahişeliği, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- ÇUKUR, C. Ş. 1999.
“Kültürün Psikoloji Bilimindeki Yeri Üzerine Görüşler”, **Türk Psikoloji Yazıları** 3(1): 1-16.
- DEVEREUX, G. 1955.
“Charismatic Leadership and Crisis” (Ed. W. Muensterberger), **Psychoanalysis and the Social Sciences** 4, International Universities Press, New York.
- DIAKONOFF, I. M. 1991.
“Early Despotism in Mesopotamia”, **Early Antiquity** (Ed. I. M. Diakonoff), The University of Chicago Press, Chicago, 84-97.
- DİLBAZ, N. 2000.
“Sosyal Anksiyete Bozukluğu: Tanı, Epidemiyoloji, Etiyoloji, Klinik ve Ayırıcı Tanı”, **Klinik Psikiyatri** 2000; Ek 3: 3-21.
- DÖNMEZ, S. 2016.
“Eski Mezopotamya Toplumlarında Korku ve Güç İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, **The Journal of Academic Social Science Studies** 53/2: 231-226.
- DÖNMEZ, A. D. 2017.
“To be or not to be, Olmak ya da Olmamak bir İhtimal daha var, O da Ölmek mi dersin?”, **Psikanaliz Buluşmaları** 10, Bağlam Yayınları, İstanbul, 33-40.
- DURKHEIM, É. 2005.
Dini Hayatın İlkel Biçimleri (Çev. F. Aydın), Eskiyeşi Yayinevi, İstanbul.
- EBELING, E. 1931.
Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier, Berlin, Walter de Gruyter.
- EDLES, L. D. 2005.
Uygulamalı Kültürel Sosyoloji (Çev: C. Atay), Babil Yayınları, İstanbul.
- EKİNBAŞ, Ö. 2019.
“Toplum Ölüler Üzerinden mi Diriler Üzerinden mi İnşa Edilir? Orta Fırat Havzasında MÖ 3. Bin Toplumunun Örgütlenme ve İnanç Biçimine Ölüm Ekseninde Bir Bakış”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)** 10: 41-86. <http://www.kousbad.org/OncekiSayilarDetay.aspx?Sayi=10> (Erişim Tarihi: 02.07.2021).
- ELBAN, M. 2018.
“Tarih Yazımından Tarih Eğitime Psikotarih”, **Tarih Okulu Dergisi** 35: 226-248.
- ELIADE, M. 1993.
Mitlerin Özellikleri (Çev. S. Rifat), Simavi Yayınları, İstanbul.
- ELIADE, M. 1994.
Ebedi Dönüş Mitosu (Çev. Ü. Altuğ), İmge Kitabevi, Ankara.
- ELIADE, M. 2003.
Dinler Tarihine Giriş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- ERASLAN, L. 2004.
“Liderlik Olgusunun Tarihsel Evrimi, Temel Kavramlar ve Yeni Liderlik Paradigmasının Analizi”, **Milli Eğitim Dergisi** 162. http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/milli_egitim_ergisi/162/eraslan.htm (Erişim Tarihi: 19.05.2017).
- ERDAL, Ö. D. 2012.
“A possible massacre at Early Bronze Age Titriş Höyük, Anatolia”, **International Journal of Osteoarchaeology** 22: 1-21.
- ERDEM, S. 1992.
“Buhur”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** 6: 383-384.
- ERDEM, Ö./BEZ, Y. 2009.
“Doğum Sonrası Hüzün ve Doğum Sonrası Depresyon”, **Konuralp Tıp Dergisi** 1/1: 32-37.
- ERDEM, M./AKARSU, S./GÜLSÜN, M. 2013.
“Plasebo Etkinin Nörobiyolojisi”, **Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar** 5(3): 299-312.

- ERER, S./ATICI, E. 2010.
“Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler”, **Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi** 36(1): 29-32.
- ERHAT, A. 1997.
Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ERSOY, E. G./KÖŞGER, F. 2016.
“Empati: Tanımı ve Önemi”, **Osmangazi Tıp Dergisi** 38(2): 9-17.
- ERTÜRK, D. Z. 1977.
Kullanıcı Konforu Açısından Boyutsal Gereksinimlerin Saptanması İçin Bir Yöntem, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul.
- ERZEN, A. 1992.
Doğu Anadolu ve Urartular, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- EWING, K. P. 2012.
“İktidar, Psikopatoloji ve Kimlik Müzakeresi Psikanaliz ve Antropolojinin Kesişme Hattında Bazı Güncel Meseleler”, **Kültür ve Ruh Sağlığı Küreselleşme Koşullarında Kültürel Psikiyatri** (Çev: S. Yücesoy) (Ed. K. Sayar), Metis Yayınları, İstanbul, 84-98.
- FLANNERY, K. V. 1973.
“*Archaeology with a Capital S*”, **Research and Theory in Current Archaeology** (Ed. C. L. Redman), J. Wiley and Sons Interscience Publications, New York, 47-53.
- FOUCAULT, M. 1998.
“On the Ways of Writing History”, **Michel Foucault: Aesthetics, Method and Epistemology** (Ed. J. D. Fubion), The New Press, New York, 279–295
- FREUD, S. 1972.
Rüyalar ve Yorumları (Çev. Ş. Üstün/G. Üstün), Varlık Yayınları, İstanbul.
- FREUD, S. 2004.
Uygurluk Toplum ve Din (Çev. E. Kapkın), Payel Yayınları, İstanbul.
- FREUD, S. 2015.
Kitle Psikolojisi (Çev. K. Şipal), Cem Yayınevi, İstanbul.
- FROMM, E. 2003.
Sahip Olmak ya da Olmak (Çev. A. Arıtan), Arıtan Yayınları, İstanbul.
- GAMBLE, C. 2014.
Arkeolojinin Temelleri (Çev. D. Kayıhan), Aktüel Arkeoloji Yayınları, İstanbul.
- GEERTZ, C. 2010.
Kültürlerin Yorumlanması (Çev. H. Gür), Dost Kitabevi, Ankara.
- GELB, I. J./LANDSBERGER, B./OPPENHEIM, A. L./REINER, E. (Ed.) 1958.
Chicago Assyrian Dictionary 4, E, The Oriental Institute, Chicago.
- GIBBON, G. 2013.
“*Bilgi Kuramı/Epistemoloji*”, **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar** (Çev. S. Somuncuoğlu) (Ed. C. Renfrew/P. Bahn), İletişim Yayınları, İstanbul, 38-44.
- GILDERHUS, M. T. 2014.
Tarih ve Tarihçiler; Tarih Yazıcılığına Giriş (Çev. E. Sonnur Özcan), Atıf Yayınları, Ankara.
- GÖTZE, A. 1930.
“*Die Pestgebete des Mursilis*”, **Kleinasiatische Forschungen** I: 161-251.
- GÜLEÇ, C. 2009.
Psikiyatrinin ABC’si, Say Yayıncılık, İstanbul.
- GÜREL, E./MUTER, C. 2007.
“*Psikomitolojik Terimler: Psikoloji Literatüründe Mitolojinin Kullanılması*”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 7/1: 537-569.
- GÜVENÇ, B. 1996.
“*Göç Olgusu ve Türk Toplumunu*”, **II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Mersin, 21-25.
- HADJINICOLAOU, N. 1998.
Sanat Tarihi ve Sınıf Mücadelesi (Çev. H. Spatar), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- HALL, G. S. 1919.
“*Some Relations Between the War and Psychology*”, **The American Journal of Psychology** 30/2: 211-223.
- HASSETT, B. R./WENGROW, D./SAĞLAMTİMUR, H. 2019.
“*Investigating Radical Deaths and the Cultures That Practiced Them: New AHRC Funded Research at the Institute of Archaeology*”, **Archaeology International** 22/1: 61-65.

- HEIMPEL, C. W. 1987-1990.
“*Libation*”, **Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie** 7: 1-4.
- HELVACI ÇELİK, F./HOCAOĞLU, Ç. 2016.
“*Major Depresif Bozukluk Tanımı, Etiyolojisi ve Epidemiyolojisi: Bir Gözden Geçirme*”, **Journal of Contemporary Medicine** 6(1): 51-66.
- HERODOTOS 1983.
Herodot Tarihi (Çev. M. Ökmen) (Ed. A. Erhat), Büyük Fikir Kitapları Dizisi 19, Remzi Kitabevi, İstanbul (2. Baskı).
- HERTZ, R. 1960.
“*A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death*”, **Death and the Right Hand** (Ed. R. Hertz), The Free Press, Glencoe, 27-86.
- HILGARD, E. R./ATKINSON, R. C./ATKINSON, R. L. 1971.
Introduction to Psychology, Harcourt Publishing, Boston (5. baskı).
- HODDER, I. 2013.
“*Post Süreçsel ve Yorumlamalı Arkeoloji*”, **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar** (Çev. S. Somuncuoğlu) (Ed. C. Renfrew/P. Bahn), İletişim Yayınları, İstanbul, 227-233.
- HODDER, I./HUTSON, S. 2010.
Geçmişi Okumak (Çev. B. Toprak/E. Rona), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- HOFFMANN, I. 1984.
Der Erlass Telipinus. Texte der Hethiter 11, Winter, Heidelberg.
- HOGG, M. A./VAUGHAN, G. M. 2011.
Sosyal Psikoloji (Çev. İ. Yıldız/A. Gelmez), Ütopya Yayınevi, Ankara.
- HOLLOWAY, S. W. 2002.
Aššur is King! Aššur is King!: Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire, Brill, Leiden.
- İZGİ, U. 1999.
Mimarlıkta Süreç, Kavramlar – İlişkiler, Yem Yayınları, İstanbul
- JUNG, C. G. 1938.
Psikoloji ve Din (Çev. R. Karabey), Okyanus Yayınları, İstanbul.
- JUNG, C. G. 2005.
Dört Arketip, Metis Yayınları, İstanbul (İkinci Basım).
- JUNG, C. G. 2006.
Analitik Psikoloji, (Çev. E. Gürol), Payel Yayınevi, İstanbul (İkinci Basım).
- JUNG, C. G. 2007.
Bilinçdışına Giriş-İnsan ve Sembolleri (Çev. A. N. Babaoğlu), Okyanus Yayınları, İstanbul.
- KAĞITÇIBAŞI, Ç./CEMALCILAR, Z. 2014.
Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar, Evrim Yayınevi, İstanbul.
- KARACA, F. 2000.
Ölüm Psikolojisi, Beyan Yayınları, İstanbul.
- KARAKÖZ, K. 2019.
“*Çivi Yazılı Kaynaklara Göre Eski Assur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’da Demon İnancı*”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD) 9**: 1-25. <http://www.kousbad.org/OncekiSayilarDetay.aspx?Sayi=9> (Erişim Tarihi: 02.07.2021).
- KILIÇ, Y./AY, Ş. 2013.
“*Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu*”, **Turkish Studies** 8/5: 387-403.
- KINAL, F. 1983.
Eski Mezopotamya Tarihi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- KÖŞKDERE, A. A. 2016.
“*Totem ve Yas*”, **Psikanaliz Yazıları: Psikanaliz ve Tarih**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 97-115.
- KRAMER, S. N. 1990.
Tarih Sumer’de Başlar (Çev. M. İ. Çığ), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KÜÇÜKÖZKAN, Y. 2015.
“*Liderlik ve Motivasyon Teorileri: Kuramsal Bir Çerçeve*”, **Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi** 1/2: 86-115.
- LEWIS-WILLIAMS, D. 2004.
“*Constructing a cosmos: architecture, power and domestication at Catalhöyük*”, **Journal of Social Archaeology** 4/1: 28-59.
- LUKES, S. 1997.
“*İktidar ve Otorite*” (Çev: M. Tunçay/A. Uğur), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi** (Ed. T. Bottomore – R. Nisbet), Ayraç Yayınları, Ankara, 643-646.
- MCINTOSH, J. R. 2005.
Ancient Mesopotamia, Understanding Ancient Civilizations, ABC-CLIO Inc., California.

- MALONEY, A. 1999.
“Reference Ratings of Images Representing Archetypal Themes: An Empirical Study of the Concept of Archetypes”, **Journal of Analytical Psychology** 44: 101-116.
- MEMİŞ, E. 1994.
“Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü”, **Belleter** 58/222: 279-293.
- MOILANEN, I./MYHRMAN, A./EBELING, H./PENNINKILAMPI, V./VUORENKOSKI, L. 1998.
“Long Term Outcome of Migration in Childhood and Adolescents”, **International Journal of Circumpolar Health** 57/2-3: 180-187.
- NEUBERGER, H. 1970,
“Climate in Art”, **Weather** 25: 46-56.
- ODED, B. 1979.
Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- OLMSTEAD, A. T. 1951.
History of Assyria, The University of Chicago Press, Chicago.
- ORHUN, M. 2009.
“Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüsklerdeki Uzantısı”, **Akademik Bakış** 3/5: 231-250.
- ORTHMANN, W. 1975.
Der Alte Orient, Propyläen Kunstgeschichte 14, Berlin, Propyläen Verlag.
- ÖKSE, A. T. 2005.
“Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi** 5: 1-8.
- ÖKSE, A. T. 2006.
“Eski Önasya’dan Günümüze Bahar Bayramları ve Bereket Törenleri”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi** 6: 67-72.
- ÖKSE, A. T. 2007.
“Funerary Rituals at Gre Virike: A Third Millennium Ritual Place in Southeastern Anatolia”, **VITA: Belkıs Dinçol ve Ali M. Dinçol’a Armağan** (Ed. M. Alparslan/M. Doğan-Alparslan – H. Peker), Ege Yayınları, İstanbul, 549-559.
- ÖKSE, A. T. 2019a.
“Eski Önasyada Ritüellerin Arkeolojik / Filolojik İzleri”, **Arkeolojide Ritüel ve Toplum** (Ed. Ç. Atakuman), Tematik Arkeoloji Sempozyumu 5, Ege Yayınları, İstanbul, 9-25.
- ÖKSE, A. T. 2019b.
“Hittite Mountain Pool Sanctuaries as Rain-Cult Places”, **Natur und Kult in Anatolien** (Ed. B. Engels/S. Huy/C. Steitler), **BYZAS** 24, Ege Yayınları, İstanbul, 27-39.
- ÖRNEK, S. V. 1966.
Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançlar ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 174, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- ÖZBUDUN, S. 2009.
“Yapısal Antropoloji”, **Antropoloji Sözlüğü** (Ed. K. Emiroğlu/S. Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 882-887.
- ÖZBUDUN, S. 2019.
“Var Git Ölüm: Ölüm Ritüellerine Antropolojik Bir Bakış”, **Memento Mori, Ölüm ve Ölüm Uygulamaları** (Ed. A. M. Büyükkarakaya/E. B. Aksoy), Ege Yayınları, İstanbul, 43-62.
- ÖZBUDUN, S./UYSAL, G. 2012.
50 Soruda Antropoloji, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul.
- ÖZERKMEN, N. 2012.
“Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet”, **Akademik Bakış Dergisi** 28: 1-19.
- ÖZESER, T. 2018.
“Hitit Toplumunda Büyü: Çeşitleri, Uygulama Alanları, Yöntemleri”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)** 8: 1-21. <http://www.kousbad.org/OncekiSayilarDetay.aspx?Sayi=8> (Erişim Tarihi: 02.07.2021).
- PAVLOV, I. 1975.
Şarhlı Refleksler ve Sinir Bozuklukları (Çev. N. Arkun), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- PEKŞEN, O. 2016.
“Eski Mezopotamya’daki Savaşlarda Tanrıların Rolü”, **Journal of History Studies** 8/2: 55-68.
- PEKŞEN, O. 2017.
“Babil Krallarının Siyasal Meşrulaştırma Aracı: Tanrı Marduk”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 14/1: 102-111.
- QUALTER, T. H. 1980.
“Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi” (Çev. Ü. Oskay), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 35/1: 255-307.

- RENFREW, C. 2013.
“Bilişsel Arkeoloji”, **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar** (Çev. S. Somuncuoğlu) (Ed. C. Renfrew/P. Bahn), İletişim Yayınları, İstanbul, 44-49.
- REYHAN, E. 2003.
“Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulanma Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”, **Archivum Anatolicum** 6/2: 111-143.
- REYHAN, E. 2008.
“Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, **Akademik Bakış** 2/3: 227-242.
- RIEFF, P. 2010.
“Tarih, Psikanaliz ve Sosyal Bilimler” (Çev: G. V. Canik), **Tarih Okulu VII**: 109-127.
- RUSSELL, B. 1983.
Batı Felsefesi Tarihi, İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ, Say Yayınları, İstanbul.
- RUSSEL, B. 1990.
İktidar (Çev: M. Ergin), Cem Yayınevi, İstanbul.
- SAPIENZA, Z. S./IYER, N./VEENSTRA, A. S. 2015.
“Reading Lasswell’s Model of Communication Backward: Three Scholarly Misconceptions”, **Mass Communication and Society** 18/5: 599-622.
- SCHACHNER, A. 2007.
Bilder eines Weltreichs, Kunst- und Kulturhistorische Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores in Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, Brepols, Turnhout.
- SCHIFFER, M. B. 1996.
“Some Relationships between Behavioral and Evolutionary Archaeologies”, **American Antiquity** 61: 643-662.
- SERBES, E. 2019.
“Göbeklitepe’den Köşk Höyük’e Kafatası Kültü: Nedensellik, İşlevsellik, Psikanaliz”, **Harran ve Çevresi Arkeoloji** (Ed. M. Önal/S. İ. Mutlu/S. Mutlu), Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı, Şanlıurfa, 53-64.
- SHANKS, M./TILLEY, C. 1987.
Social Theory and Archaeology, Polity Press, Cambridge.
- SÖYLEMEZ, S./KOYUNCU, M./AMADO, S. 2018.
“Utanç ve Suçluluk Duygularının Bilişsel Psikoloji Kapsamında Değerlendirilmesi”, **Psikoloji Çalışmaları** 38(2): 259-288.
- STONE V./BARON-COHEN, S./KNIGHT, R. T. 1998.
“Frontal lobe contributions to theory of mind”, **Journal of Cognitive Neurosci** 10: 640-656.
- ŞAH, U. 2018.
“Anlatı Çalışmaları”, **Psikoloji ve Toplum** 2: 5-16. (Erişim: 05.09.2020) http://psikolojivetoplum.todap.org/2018/03/anlat-calsmalar_16.html
- ŞAHİN, A. 2016.
“Önsöz”, **Psikanaliz Yazıları: Psikanaliz ve Tarih**, Baharlık Kitap Dizisi 33. Bağlam Yayınları, İstanbul, 11-16
- TAN, E. 2014.
“Mitolojik İmgeleri Tüketmek”, **Journal of Human Sciences** 11/2: 138-154.
- TEKİN, H. 2020.
“Mezopotamya’nın Geç Prehistorik Sanatında Öykücü Anlatım”, **Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi** 6: 53-73.
- THUKYDIDES 1972.
Peleponnesos’lularla Atina’lıların Savaşı 3 (Çev. H. Demircioğlu), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- TILLEY, C. L. 2013.
“Fenomenolojik/Olgusal Arkeoloji”, **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar** (Çev. S. Somuncuoğlu) (Ed. C. Renfrew/P. Bahn), İletişim Yayınları, İstanbul, 128-135.
- TOKYAY, M. N. 2011¹⁵⁹.
“Perseus Kahramanlık Mitinin Arketipsel Sembollerle İncelenmesi”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 19: 193-205.
- TSUKIMOTO, A. 1985.
Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien, Neukirchen, Neukirchener Verlag.
- TUNALI, İ. 1975.
“Sanatın Psikolojik Anlamı ve Worringer’in Üslup Analizi”, **Felsefe Arkivi** 19: 11-20.
- TURGUT, M./DİLEK Y. 2021.
“An Example of Meaningless Legitimization Tradition in Ancient Mediterranean Region: Expose to Water”, **Archivum Anatolicum** 15/1: 193-216.
- ÜNAL, A. 2002.
Hitler Devrinde Anadolu 1, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

¹⁵⁹ Yazar ismi derginin 2013 yılı 23. sayısı, s. 347’de düzeltilmiştir.

ÜNAL, A. 2003.

Hititler Devrinde Anadolu 2, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÜNAL, A. 2005.

Hititler Devrinde Anadolu 3, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÜNAL, A. 2012.

“*Hititlerde Rüya*”, **Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. M. Doğan-Alparslan/M. Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 476-491.

WARD THOMPSON, C. 2013.

“*Landscape perception and environmental psychology*”, **The Routledge Companion to Landscape Studies** (Ed. P. Howard/I. Thompson/E. Waterton), Routledge, London, 25-42.

WESTENHOLZ, J. G. 1997.

Legends of the Kings of Akkade: The Texts, Eisenbrauns Publications, Pennsylvania.

WIGGERMANN, A. M. F. 2000.

“*Lamaštu Daughter of Anu. A Profile*”, **Birth in Babylonia and the Bible: Its Meditarrenean Setting** (Ed. M. Stol), Styx Publications, Groningen, 217-252.

WINTER, I. J. 2010.

On Art in the Ancient Near East I: of the First Millennium B.C.E., Brill, Leiden.

WULF, C. 2009.

Tarihsel Kültürel Antropoloji (Çev. Ö. D. Sarısoy), Dipnot Yayınları, Ankara.

YILDIRIM, E. 2016.

“*Concept of Leadership in the Ancient History and its Effects on the Middle East*”, **Sociology and Anthropology** 4/8: 710-718.

YİĞİT, T. 1997.

“*Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi** 29: 233-245.

ZIMBARDO, P. 2011.

Lucifer Effect; Understanding How Good People Turn Evil, Ebury Publishing, London.

MORPHOU BAY PREHISTORIC SURVEY PRELIMINARY REPORT: PEBBLE TOOLS FROM ORGA-KOURVELIA AND VASILIA-MOSPHEILIA

GÜZELYURT KÖRFEZİ TARİHÖNCESİ YÜZEY ARAŞTIRMASI ÖN RAPOR: ORGA-KOURVELIA VE VASILIA-MOSPHEILIA ÇAYTAŞI ALETLERİ

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 25 Ağustos 2021	Received: August 25, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 13 Eylül 2021	Peer Review: September 13, 2021
Kabul: 19 Ekim 2021	Accepted: October 19, 2021

DOI : 10.22520/tubaar2021.29.009

Erge YURTDAS * - Mehmet ÖZERENLER **

ABSTRACT

This paper aims to represent an assemblage of choppers and chopping tools collected from the Morphou Bay Prehistoric Survey in Cyprus, together with their natural environment. Two new possible Early Paleolithic sites, Orga-Kourvelia and Vasilia-Mosphilia, which are very close, have been identified. In total, 13 pebble tools open the door to the possibility that the first human activity in Cyprus could be dated earlier than previously accepted and contribute to debates of hominin mobility in the Mediterranean islands from the mainland. In line with the data obtained as a result of our research, it refers to the idea that hominins may have visited the island much earlier than known, and it will be encouraging to other researchers who wish to research the Paleolithic Age in Cyprus

Keywords: Paleolithic Age, Chopper, Chopping Tool, Pebble Tools, Cyprus.

* Phd. Candidate, Şht. Mustafa Orhan sokak, Korucuoğlu 3 apt. daire 5 Yenikent-Lefkoşa/Kıbrıs.

e-posta: ergeyurtdas@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4516-8790

** Independent Researcher.

e-posta: ozerenlermehmet@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4051-8253

ÖZET

Bu makale, Kıbrıs'ta gerçekleştirilen, Güzelyurt Körfezi Prehistorik Yüzey Araştırması kapsamında saptanan Satır ve Kıyııcı topluluğunu doğal çevresi ile birlikte sunmayı amaçlamaktadır. Birbirine çok yakın mesafede olan Orga-Kourvelia ve Vasilia-Mosphilia adlı iki yeni olası Erken Paleolitik buluntu yeri belirlenmiştir. Bahsi geçen buluntu yerlerinde karşılaşılan 13 çaytaşı alet, Kıbrıs'taki ilk insan faaliyetinin önceden kabul edilenden daha erkene tarihlenebileceği ihtimalini işaret etmektedir. Buna ek olarak anakaradan Akdeniz adalarına gerçekleştirilen hominin hareketliliği üzerine devam eden tartışmalara katkıda bulunmaktadır. Araştırma sonucunda elde edilen veriler, homininlerin adayı bilinenden çok daha önce ziyaret etmiş olabileceği fikrine atıfta bulunurken Kıbrıs'ta Paleolitik Çağ'ı araştırarak uzmanlara katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Paleolitik Çağ, Satır, Kıyııcı, Çaytaşı Aletler, Kıbrıs.

INTRODUCTION

The chipped stone assemblages that were analysed within the scope of this article could refer to the earliest known human activity in Cyprus so far. Excluding the Lomekwian industry, which is observed only in Kenya, western Turkana region, Lomekwi 3 site (Harmand et al., 2015), Oldowan type pebble tools, which spread out of Africa and are seen in most parts of the world such as Europe and Asia (Carbonell: 2009: 29; Braun & Hovers: 4;), point to the first standard tool technology produced by the genus *Homo*. This technology was discovered during the survey carried out in Morphou Bay and its surroundings in Cyprus. With the discoveries mentioned above, the prehistory of Cyprus could be dated much earlier than known. The earliest date of the Oldowan techno-cultural complex has been delimited as 2,616,897 and 2,644,446 Ma, with current studies (Key et al., 2021: 4), and also it could be dated approximately to 2.6-1.6 Ma in Africa, 1.8-0.6 Ma in Europe and 2.0-0.8 Ma in Asia (Barsky, 2009: 40, Fig. 4.1).

Although in some cases, Oldowan type pebble tools are identified within the context of Middle Paleolithic technologies, it should be remarked that this depends on the characteristic of the material group and its geological context (See. Dinçer, 2016a: 52). If artefacts are recovered from stratigraphic deposits dated to the Middle Paleolithic, Late Lower Paleolithic, or another later chronological time span or collected with different materials that clearly belong to distinctive cultural periods, they had better be considered part of the technological element of the *chaîne opératoire* (operational sequence) of them. When considering Paleolithic technology from a holistic perspective, it is not surprising that the technique and production models that characterize specific cultural phases might be seen in the successive periods that follow them (See. Bar-Yosef & Belfer-Cohen, 2001: 21). This technological continuity could be associated with the learned behavioural traditions of various human species that existed during the Paleolithic Age. As a result, chipped stone technologies evolved and developed over time due to the knowledge of techniques and skills learned from the ancestors. Acheulo-Yabrudian assemblages in the Levant, define the end of the Lower Paleolithic and the beginning of the Middle Paleolithic and reflect three different technological traditions such as Acheulian, Yabrudian and Amudian, are among the best examples of technological continuity (See. Shea, 2013a: 76-77). Further, early Ahmerian assemblages were defined as Initial Upper Paleolithic, where El-Wad points, Ksar Akil points, and prismatic blade production were dominant, but also Levallois technique continued, it could be shown as another example (See. Shea, 2013a: 152). Consequently, it cannot be denied that technological

continuity is a critical phenomenon in the Paleolithic studies, on the other hand, it would be appropriate to emphasize that Pebble Tool technology is conspicuously representative of chipped stone technology of the Lower Paleolithic Period in the many regions, at least our knowledge so far. (See. Dinçer & Türkcan, 2011: 5). Even though there are no absolute dating studies in our research and no fossil remains have been recovered, chipped stone materials techno-typologically coincide with the above-mentioned cultural phases in the regions of the world. It indicates that Cyprus might be visited by hominins at such an early time in the Lower or Middle Paleolithic Period is remarkably important; it is also thought to change the views in Paleolithic research and cause new debates and also develops the interest of other researchers in studies of the Paleolithic Age.

With the acceleration of paleoanthropological research in recent years, the ongoing debates about where and when the genus *Homo* emerged are also up-to-date (Hanke, 2015). Two different hypotheses explain the emergence of the genus *Homo* and its spread to the world. The most accepted is “out of Africa”, and the other is the “multi-regional” hypothesis (Klein, 2008; Scerri et al., 2019). Many scholars who supported the “multi-regional” hypothesis argued that the Paleoanthropological and Palaeolithic remains in Yuanmou and Nihewan in China, Dmanisi in Georgia and Atapuerca in Spain are undeniably significant and should not be neglected (Wolpoff et al. al., 2000: 133; Lordkipanidze et al., 2007; Carbonell et al., 2008, 465; Mgeladze et al., 2011). It is understood from Dmanisi in Georgia that the earliest residue of the genus *Homo* outside of Africa is 1.8 million years ago (Gabunia et al., 2000: 785, Lordkipanidze et al., 2007). Despite all this, it is known that the earliest members of the genus *Homo* lived in Kenya about 3.3 million years ago (Harmand et al., 2015). With the studies above, when the genus *Homo* emerged and which routes they took while spreading around the world, whether it was “Out of Africa” or “Multiregional”, whether they overcame the sea barrier, is still a matter of debate. According to the data obtained from the studies carried out in this field, people had been out of Africa not just once but gradually more than once (Templeton, 2007: 1507; Dinçer, 2016b: 213).

Consequently, it is claimed that the first wave of immigration from Africa occurred 1.9 million years ago, the second wave was 650 thousand years ago and finally, the third wave was 130 thousand years ago (Relethford, 2008: 558). The aforementioned non-African expansions are also temporally related to fossil remains. The first wave distribution corresponds to the emergence and spread of *H. Erectus*, the second to the spread of *H. Heidelbergensis*, and the third to the emergence

and spread of *H. Sapiens* (Templeton, 2007: 1508). Although this data is presented as a result of reassuring analysis, they should be considered suggestive rather than definitive. When considering that Cyprus is an island isolated from the surrounding mainland by the sea and that it has never had a natural land bridge with the mainland throughout its geological history, if the fossils or cultural materials will be recovered from the stratigraphical layers in the island, in the future, much of things could be changed what we know about the cultural and cognitive evolution process of the genus *Homo*. It could also make significant contributions to Paleoanthropology and Paleolithic Archeology and to being able to change many hypotheses or build news. Our finds are pretty important in order to contribute to the idea of the possibility of “Early Paleolithic Cultures” in Cyprus.

RESEARCH DESIGN AND METHODOLOGY

Cyprus has been at the centre of attention for centuries and has been inhabited by various communities from prehistoric times to the present. Although we have data that the island hosted different groups in prehistoric times, our knowledge of these people’s lifestyles is limited. In this context, an archaeological survey was carried out in the northwest of the island, in Morphou Bay and its surroundings, to reach new data that could support the cultures of the prehistoric times of Cyprus. The research named “Morphou Bay Prehistoric Survey” aims to examine the northwestern part of Cyprus, which is not apprehended much in terms of Prehistory. This research also intends to investigate the hunter-gatherer groups and the agriculturalist-farmer communities, including their distribution on the island, with new data. In the northwestern part of the island, the survey was carried out in two different regions: Lefka and Kyrenia districts. This study was primarily conducted in Ambelikou Village located in the west of Morphou Bay; Vasilia, Orga, Kormakiti and Liveras Villages

located in the northeast of the bay and also the west end of the Kyrenia coastline. During the first season of the survey, previously discovered settlements were revisited, materials collected, and new sites were identified and documented. In this article, only Paleolithic artefacts analysed belong to Orga and Vasilia; the Neolithic and Chalcolithic data collected from the survey will not be included.

Various survey methods were preferred by the geography and carried out in the region showing mountainous and coastal features from the northwest slopes of Kyrenia Mountains to the Kormakiti Cape. According to the multidisciplinary nature of the Morphou Bay Prehistoric Survey, both earth sciences and archaeological methods were used during the fieldwork. In this type of study, geological maps, topographic data and satellite images needed to follow the process. This type of interdisciplinary research requires methodological flexibility according to conditions during fieldwork. In the first stage of the research, two main objectives were determined. The first objective is to reconcile the dynamic geological structure of the research area with early human activities and to determine its potential and, the second is to identify the site locations and collect the materials. In addition, due to the geological structure and geomorphological formation, it is necessary to associate the region with mountainous and coastal morphology with the archaeological process. It is a guide to identify areas with archaeological potential for more intensive and systematic research in future.

Topography and slope maps were studied before starting the research. GPS was used since the team could determine its position according to satellite maps and locate the finds collected from the surface. The survey was carried out by fieldwalking with three archaeologists at intervals of one meter until the density of finds was encountered. When an increase in density of finds was observed, a more detailed survey was carried out by narrowing the rows or applying a grid system. GPS is the essential tool

Figure 1: Field walking and GPS tracking on Orga-Kourvelia and Vasilia-Mosphilia. / *Orga-Kourvelia ve Vasilia-Mosphilia*’daki yüzey araştırması metodu ve GPS kayıtları.

Figure 2: Previously known possible Paleolithic Sites and new-found sites. / *Önceden bilinen olası Paleolitik buluntu yerleri ve yeni saptanan buluntu yerleri.*

for all research based on contemporary methods, in this research GPS tracking and waypoints to record were used, where Paleolithic finds were detected. Even if it's singular, every find encountered in the field has been recorded and marked as a find location. Individual finds also contribute with the idea that somehow past human activities might indicate that they could spread over large areas. The areas where collective or scattered finds, which could be related to each other, are categorized as campsites/workshops according to the conditions and material groups.

RESEARCH BACKGROUND

Studies on the Paleolithic Age in Cyprus have remained considerably insufficient. The evidence on the island that can be dated to the Paleolithic Age has always been approached as questionable and negative, in line with the doctrine that the early humans could not cross the sea barrier. The first data on the island could be identified as Paleolithic, consisting of a few flint artefacts discovered in the Zygi Valley by C. Vita-Finzi during a visit to the island in 1968 (Vita-Finzi, 1973: 453). Shortly afterwards, E. D. Stockton found several pre-Neolithic finds in his research carried out in the north of the Kyrenia Mountains, in the coastal and upland regions. One of the artefacts is a “heavily patinated biface tool, roughly chopper-like”, as Stockton defined. In addition, the Upper Paleolithic and Mesolithic Period standard

technology are also introduced (Stockton, 1968: 18,19). Another Paleolithic discovery is the Acheulean handaxe discovered by S. Swiny near the Neolithic settlement Kholetria-Ortos (Strasser et al., 2016). The suggested handaxe was later re-evaluated by A. Simmons, who excavated Kholetria-Ortos, indicating that the Neolithic picks in the settlement resemble bifaces from the early Paleolithic Period. However, Kholetria-Ortos's data shows that the bifacial tool is morphologically and techno-typologically different from Neolithic picks and is a typical Paleolithic handaxe (Strasser et al., 2016). The first systematic excavation carried out within Paleolithic research in Cyprus is the Aspros Dive Site C, excavated in 2007 under the scientific consultancy of A. J. Ammerman. Aspros site A is dated to the Final Paleolithic and Epi-Palaeolithic, while the submerged site C dated to the Final Paleolithic (Ammerman, 2020) (Figure 2)¹. Eventually, in 2015, a survey was conducted under the direction of C. M. Erek to investigate Paleolithic Age cultures in the north of Cyprus. The many remarkable materials were collected by Erek point to the Middle Paleolithic Period. Although there is no published article to describe a comprehensive techno-typological analysis of the assemblages, information about the survey and material group could be acquired from poster study which was presented by Alper Basiran and Cevdet Merih Erek.²

¹ Orga-Kourvelia (35.356645° 33.031512°) - Vasilia-Mosphilia (35.356850° 33.056253°)

² It was presented at the “*Society for American Archaeology 81th*”

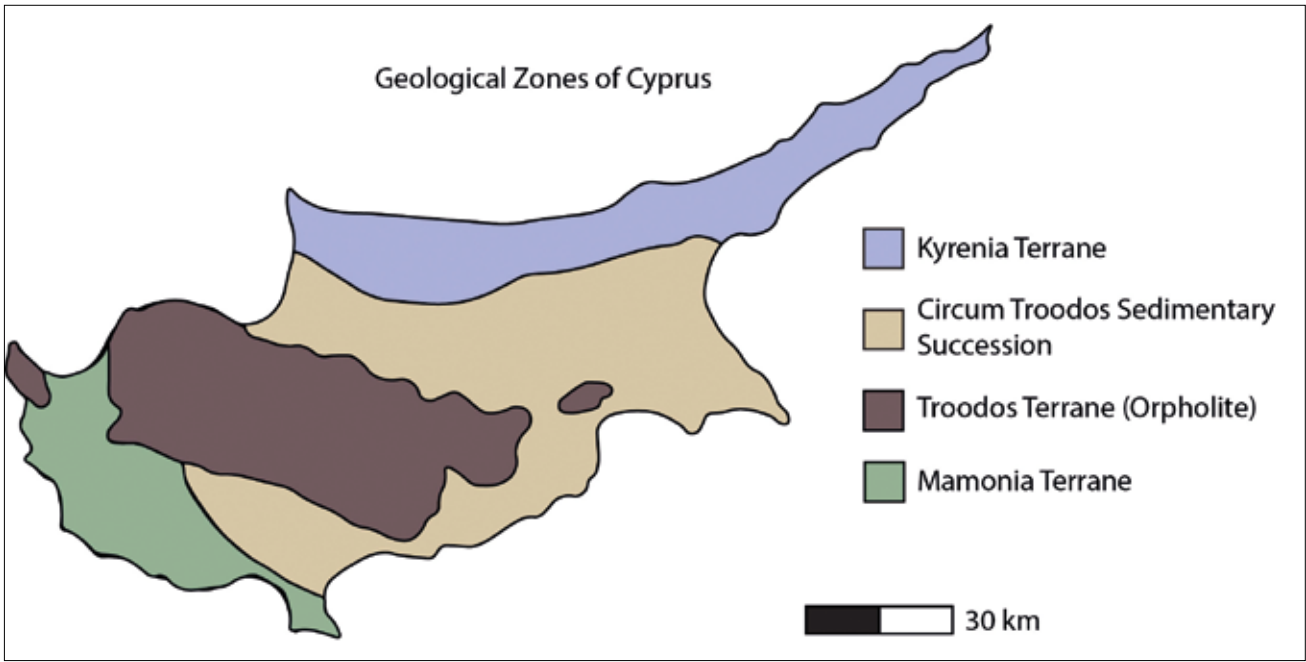

Figure 3: Geological Zones of Cyprus (reproduced from Geological Survey Department of Cyprus) / *Kıbrıs'ın Jeolojik Bölgeleri (Kıbrıs Jeolojik Araştırma Departmanından alınmıştır).*

Nevertheless, not much research has been carried out until today to reveal the early stages of the Paleolithic Age on the islands of the Mediterranean. Following the data put forward by the researchers, there is still skepticism due to the lack of sufficient systematic excavation. However, there is various discussion in the scientific community about the existence of the Paleolithic Age in Cyprus (Knapp, 2010).

BRIEF DESCRIPTION OF THE GEOGRAPHY

Cyprus is an island located in the easternmost part of the Mediterranean Sea, which is a remnant of the Tethys Ocean, formed by the fragmentation of the supercontinent Pangea about 250 million years ago. The Tethys Ocean was destroyed due to the collision of African and European tectonic plates about 30 million years ago, and then small inland seas remained from this ocean (Cavazza & Wezel, 2003: 163-164).

The Mediterranean Sea forms the westernmost part of the Alpine-Himalayan orogenic belt extending from Spain to New Zealand (Mather, 2009: 5). The west coast of the Arabian plate in the east, the south coast of the Anatolian plate in the north, the Strait of Gibraltar in the west and the northern shores of the African plate in the south are the natural boundaries surrounding the Mediterranean. This situation caused the Mediterranean basin to be separated

from other geographies as an isolated region. Although it has its unique climate, fauna, flora and geomorphology; geologists prefer to study the Mediterranean Sea by dividing it into three different regions as western, central and eastern (Çiner et al., 2019: 1; Mather, 2009: 6; Lort, 1977: 152, 169, 180). Upon evaluation, it would be the correct approach to consider Cyprus geographically by limiting it to the Eastern Mediterranean region.

Topographically, it is possible to express that Cyprus consists of four different structures (Galili et al., 2015: 181), (Figure 3)³. The Troodos Terrane (Orpholite) cover the south and central part of the island, The Mamonia Terrane in the southwest region, the Kyrenia Terrane running parallel to the northern coasts, and Circum Troodos Sedimentary Succession (The Mesaoria Plain) ranges between the Morphou and Famagusta Bays and separates these two mountain masses. The formation of these geological structures depends on tectonism (Robertson & Xenophontos, 1993: 85-88). The island was shaped by the collision of the European and African plates. Kutoğlu (2010: 12-14) explains the geological structures formed by the collision of two tectonic plates. Firstly, the Troodos volcanic mass reflects lithological features consisting of Triassic-Upper Cretaceous igneous rocks and surrounded by Upper Cretaceous-Late Miocene chinks. Secondly, Mamonia Complex has volcano-sedimentary features ranging from the Middle Triassic to the Upper Cretaceous. Finally, geosynclines rose and

Annual Meeting in Orlando, Florida, in 2016. <https://www.saa.org/annual-meeting/programs/program-archives>
https://www.academia.edu/27972133/The_Prehistoric_Cultures_in_the_Turkish_Republic_of_Northern_Cyprus

³ <http://www.moa.gov.cy/moa/gsd/gsd.nsf/0/F9B6C7484AFDCADCC2258363003BE7C5/thumbnail/0.84?OpenElement> (Accessed on may 2021)

formed the Kyrenia Terrane. The Kyrenia Mountains consist of Jurassic-Upper Cretaceous aged rocks, and Oligo-Miocene turbiditic rocks identify their surroundings. The area between these two mountain masses formed the collapse basin with faulting, and then the Mesaoria Plain filled with alluviums as a result of the transport and accumulation of dynamic processes. Mesaoria Plain consists mainly of Plio-Quaternary sediments.

Regarding the tectonic activity of the region, it has been noted that the geography where Cyprus is located is quite active. As a result of the geological research carried out on the island, it is known that there are many faults such as reverse, lateral strike-slip, normal and thrust (Kinnard, 2011, Fig.1), as well as the presence of two primary marine-based fault lines passing through the northern and southern ends of Cyprus (Palamakumbura & Robertson, 2016: Fig.1a). The marine-based fault line in the north is a continuation of the “East Anatolian Fault Line”, which is very active in the Anatolian Plateau. This fault line dives into the sea from the Iskenderun Bay and then continues along the Kyrenia Mountains, then once again dives from Morphou Bay to the Bay of Antalya, in Turkey. Another marine-based fault line located at the southern end of the island forms the collision boundary of the African Plate and the Anatolian Plate, also named “Cyprus Arc” (Palamakumbura et al., 2016, Fig.1). From the Late Cretaceous, the lower block of the Mediterranean moves down to Anatolia, forming a subduction zone in this area; Cyprus is also located on this subduction zone and is affected by tectonic movements. (Kutoğlu, 2010: 37).

RESEARCH AREA

In the first stage of the Morphou Bay Prehistoric Survey, the fieldwork was carried out in the coastal and mountainous area northwest of the island, from Vasilia to The Cape Kormakiti (Figure 4). The region is geographically steep and rocky and also suitable for human habitation. Based on this, narrow valleys that continue from the mountain to the sea, as well as high plains and streams that have dried up today, are remarkable. There are Orga Mountains, which is the western end of the Kyrenia Mountains, extending from the Panagra Pass to the east towards the Kormakiti Cape, and consists of hills below 300 meters. This mountain range is about 6 km long and its highest point is 343 meters. The Orga mountain mass, which loses its height as it continues towards the west, leaves its place in the coastal plains and reaches the sea with cliffs (Ilkseven, 2021, 37).

Figure 4: The aerial view of the research area and the sites of Orga-Kourvelia and Vasilia-Mosphilia (Photo by: Ali Yılmaz). / *Araştırma alanı ve Orga-Kourvelia ile Vasilia-Mosphilia buluntu yerlerinin havadan görünümü (Fotoğraf: Ali Yılmaz).*

During the 2020 field season of the Morphou Bay Prehistoric Survey, two sites were found that could be associated with the Lower/Middle Paleolithic Period. One of the sites is located within a mountainous, relatively high area in the village of Orga; and the other is located on the coast within the borders of Vasilia, very close to the beach. The air distance between the two sites is 2.5 km. The site located within the boundaries of Orga is 140 m above sea level and located in a relatively low-lying area with less slope where the higher parts of the mountains decrease; at the same time, it is in a sheltered area in the valley, just west of the massive rock block known as “Kissing Rocks” (Figure 5, 6). The place is named Orga-Kourvelia using the village’s name and the locality, in line with the naming system used in Cypriot archaeology for several years.

Figure 5: The view of Orga-Kourvelia from the southwest. / *Orga-Kourvelia'nın güneybatıdan görünüşü.*

Figure 6: The view of Orga-Kourvelia from the west. / *Orga-Kourvelia'nın batıdan görünümü.*

Another site is in the village of Vasilia: on the shore, at a low altitude of about 6-10 m above sea level. The site, called Vasilia-Mosphilia, is in a region where the Orga Mountains reach the sea with cliffs. The mentioned geography is where both Pleistocene sandstones and transported deposits are seen (Figure 7, 8). The assemblages were collected in two different areas from Vasilia-Mosphilia. The first is the area where the Middle Paleolithic materials were collected over the sandstones.

Another area, where Pebble Tool technology is observed, which is the main subject of the article. These assemblages, which represent the Pebble Tool technology, might have been transported and accumulated by rivers or, on the other hand, it could be taken as part of the Middle Paleolithic technology. At this point, it is impossible to determine whether Vasilia-Mosphilia pebble tools belong to the Lower or Middle Paleolithic period. In order to be argued such as thing, either should be made an absolute dating of the geological area where they were found or should be carried out an archaeological excavation on the sandstones where the Middle Paleolithic artefacts were recovered to reveal the distribution of the materials. So this is the primary reason why we hesitate to associate Vasilia-Mosphilia's pebble tools with the Lower Paleolithic period. The second reason is that they are morphologically and techno-typologically different from the Orga-Kourvelia samples, which are typical Oldowan-type chopping tools, as will be explained in detail in the next section.

The Pleistocene sandstones were frequently observed along the Vasilia-Liveras coastline. During the survey, mollusks/seashells were observed in these sandstone structures. Right behind Vasilia-Mosphilia, it is possible to recognize marine terraces indicating sea-level changes that can be dated to the Pleistocene or possibly earlier epochs (Figure 9). Studies conducted on this subject have enabled the Pleistocene terraces, along the island's northern coastline, to be identified and dated (Galili et al., 2015; Palamakumbura et al., 2016). However, in the same region, it is possible to see wave notches on the sandstone areas above the current shoreline—these notches are considered significant geological formations that point to the sea level changes precisely. As understood from observations made in the region during research, Cyprus uplifted and subsided many times due to tectonic activities in geological eras. The coastal lines have been constantly changed by the movement of eustatic and isostatic adjustment.

The data obtained from the research on the sea-level changes in the Quaternary have an essential position in understanding the Paleolithic Age of Cyprus and evaluating its relations with its environment. The main reason for this is that the natural environment and geomorphology are primarily effective when evaluating how the genus *Homo* might have arrived in Cyprus in the Paleolithic Age. The closest distance of Cyprus to the mainland today is 65-70 km. Although the current coastlines took their present appearance around 7000 BC, it is known that the coastlines in the Paleolithic Age are pretty different from today on a global scale (Benjamin et al., 2017, Fig. 4, Fig. 7). "Marine Oxygen Isotope" studies clearly show that the climate and sea levels in

Figure 7. The area where the transported deposits of Vasilias-Mosphilia are observed. / *Vasilias-Mosphilia'nın taşınmış birikimlerinin gözlemlendiği alan.*

Figure 8. Pleistocene sandstones from Vasilias-Mosphilia. / *Vasilias-Mosphilia'daki Pleistosen taşlaşmış kumullar.*

the Pleistocene epoch were quite variable (Shackleton et al., 1990; Mudelsee & Stategger, 1994; Raymo, 1992; Barbante et al., 2010; Lisiecki, 2005; Imbrie et al., 1984; Caruso et al., 2011: 122-123; Berger et al., 2016; Bintanja et al., 2005). Besides, it is also stated that sea levels fall by -120 to -140 meters, especially during periods when glaciers cover up much area on land (Pillans et al., 1998: Table 1; Rovere et al., 2016: Fig.3e; Fig.2.4.). Glacio-eustatic adjustment is quite variable in this period (Lambeck & Purcell, 2005: 1970-1972). Glaciers appear to be the leading cause of transgression and regression because glacial and interglacial periods ice-sheet, cover more or less surface in the lithosphere. (Creveling et al., 2017: 199-205; Dutton & Lambeck, 2012: 217; Chiocci, 2017: 41-44; Rovere et al., 2016: 222-224; Murray-Wallace & Woodroffe, 2014: 2-3; Fairbanks, 1989).

Mode I Artefacts From Vasilias-Mosphilia And Orga-Kourvelia: The Choppers And Chopping Tools

Chopper and Chopping-tool, or its general definition Pebble Tools, are the oldest standard tools ever knapped by the genus *Homo* (Leakey, 1951: 34). The pebble tools are characteristic of Oldowan Industry defined by

Figure 9. Section of marine terraces of Vasilias-Mosphilia. / *Vasilias-Mosphilia'nın deniz teraslarının kesiti.*

Leakey; however, Clark (1969: 31) made this industry easier to identify and classify in every region of the world by adapting it to a more general definition title of Mode I (Clark, 1977). Recently, Shea (2013b) made an important revision on Clark's Mode classification and suggested a framework as Mode A to I. According to Shea chopper and chopping-tool are defined under the title of Mode-C. The primary purpose is to sharpen the

edge of unmodified raw material suitable for knapping. Generally, pebble stone or flintstone is preferred as raw material. If the raw material knapped from unifacially, it was classified as a chopper; if it was knapped from bifacially, it was classified as a chopping tool. These two terms were first used by Movius (1943: 351; 1948: 349-350).

Although pebble tool technology seems quite simple, it constitutes the most challenging group to define in Paleolithic studies. This situation could be considered primarily for the artefacts collected from the surface rather than in situ deposits. The raw materials that are broken by being dragged naturally and exposed to various external factors could be misleading. Therefore, which artefacts do not reflect a regular knapping process and have a single removal not included in the article's material. In addition, if removals do not exhibit main features of conchoidal fracture such as negative of the bulb, percussion wave or flake scars were also eliminated from the chipped stone assemblage. In line with these criteria, 13 pebble tools collected from the Vasilia-Mosphilia and Orga-Kourvelia are studied.

Many studies and methods in the literature classify choppers and chopping tools into subtypes (Alimen & Chavaillon 1962: 5-6; Biberson, 1961: 417-428; Leakey, 1966; Hervieu, 1969; Collina-Girard, 1975). In particular, Dinçer's (2018) study on the "Thrace Finds" is up-to-date and seems to be the most systematic and useful method in this regard. Dinçer states which edges of the artefacts were modified and their relationship with each other taken as the basis for creating different subtypes of Tekirdağ chopper and chopping tools (Dinçer, 2018: 39). However, it was preferred to classify only the main types as the chopper and chopping tools without dividing them into subtypes in our study. This preference is due to the small amount of material obtained as a result of the survey. In the future, if more extensive research is carried out in the region, focusing on the Paleolithic Age, the number of pebble tools will increase. Thus, as a result of a detailed techno-typological study, sub-type classification can be created more accurately.

In the general view of the chipped stone assemblages, it is observed that there is the predominant use of pebble stone. Three of the artefacts are made from flint, one is dolomite limestone, and the other nine are pebble stone. During the research, it was determined that the region is prosperous in terms of raw material resources. In particular, the geological deposits in which chert and radiolarite type rocks formed were clearly revealed with the sections opened as a result of road works. It is quite possible to observe that these rocks on the marine terraces started from the coastal line and rose to the south towards

Figure 10. The chopping tools from Orga-Kourvelia. / *Orga-Kourvelia Kiyıcıları*.

the mountain range. Apart from this, pebble stone, which is the most frequently used raw materials in our surface collection, are generally found in the valleys opening towards the sea and on the coastal plains.

In total, 13 pebble tools, consisting of nine choppers and four chopping tools, reflect morphologically and technologically different characteristics according to the two different regions in which they were found. The two chopping tools found at the Orga-Kourvelia (Figure 10) site show that they are larger than the samples found from Vasilia-Mosphilia. In addition, these two materials are very typical and reflect a carefully knapping and shaping process. One of the artefacts is made from reddish-brown coloured pebble stone and the other is made from grey, fine-grained dolomite limestone. In the chopping tool made of pebble stone, the retouches are concentrated on both the dorsal and ventral face of the material at the distal end and also extend the medial part with a few long removals (Figure 11.2). The retouches on the material have a semi-abrupt flaking angle and provide a convex shape to the distal part and a nose-like tip protruding forward. It was determined that breaks occurred on the

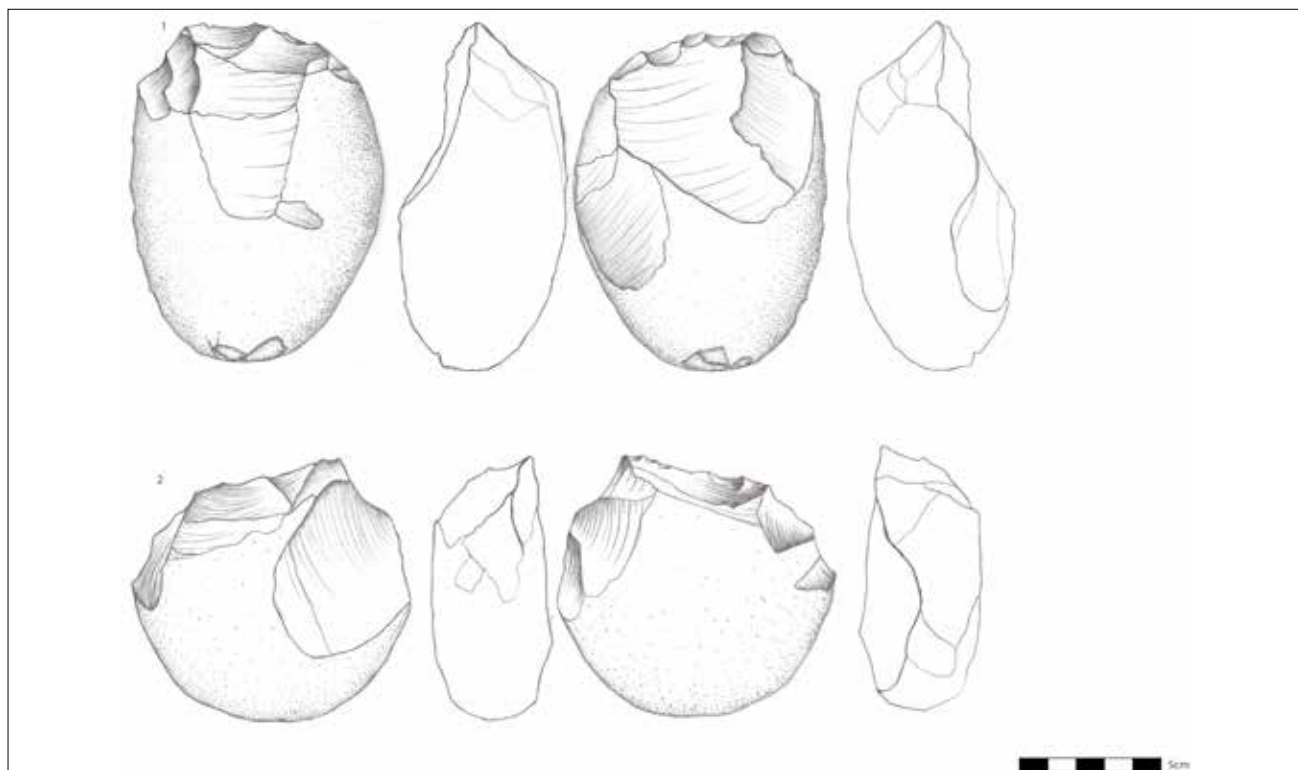

Figure 11. The chopping tools from Orga-Kourvelia (Drawn by M. Özerenler). / *Orga-Kourvelia Kıyıcıların çizimleri (M. Özerenler tarafından çizildi).*

Figure 12. Photo of chopping tool showing the fit of the piece in the palm from Orga Kourvelia. / *Orga Kourvelia'dan aletin avuç içine uygunluğunu gösteren kıyıcının fotoğrafları.*

retouched edge due to use and partially blunt. It can be seen that the other Chopping tool obtained from Orga-Kourvelia has more elliptical morphology (Figure 11.1). In addition, the piece has been given a very ergonomic form with invasive removal on the lower face. The material fits well when it is placed in the palm from the unretouched proximal part (Figure 12). Suitability provides an essential advantage during use. When the section of the retouched edge of the dolomite limestone artefact is examined, it is visible that semi-abrupt retouches were used. Although the retouches on both faces are concentrated at the distal end, the lower face removals are more invasive than the upper face. In this example, unlike the other, there are crushes and breaks due to use in the unretouched proximal end (Figure 12). This feature may give important clues about the function

of the material. For example, it is possible to associate the sharp retouched edge with cutting, shredding; while the unretouched edge refers to uses such as crushing and grinding or as a hammerstone. However, this macroscopically suggested proposal needs to be verified by use-wear analysis.

Ten of the eleven pebble tools from Vasilia-Mosphilia evaluated as chopper and one as chopping-tool (Figure 13, 14). Compared to the Orga-Kourvelia finds, the assemblages obtained here stand out smaller in size and illustrate that chert and radiolarite type rocks are also preferred as raw materials. The various sizes of raw materials probably compels knappers to apply different techniques in tool-making. For example, the retouches on the Vasilia-Mosphilia choppers and chopping tools

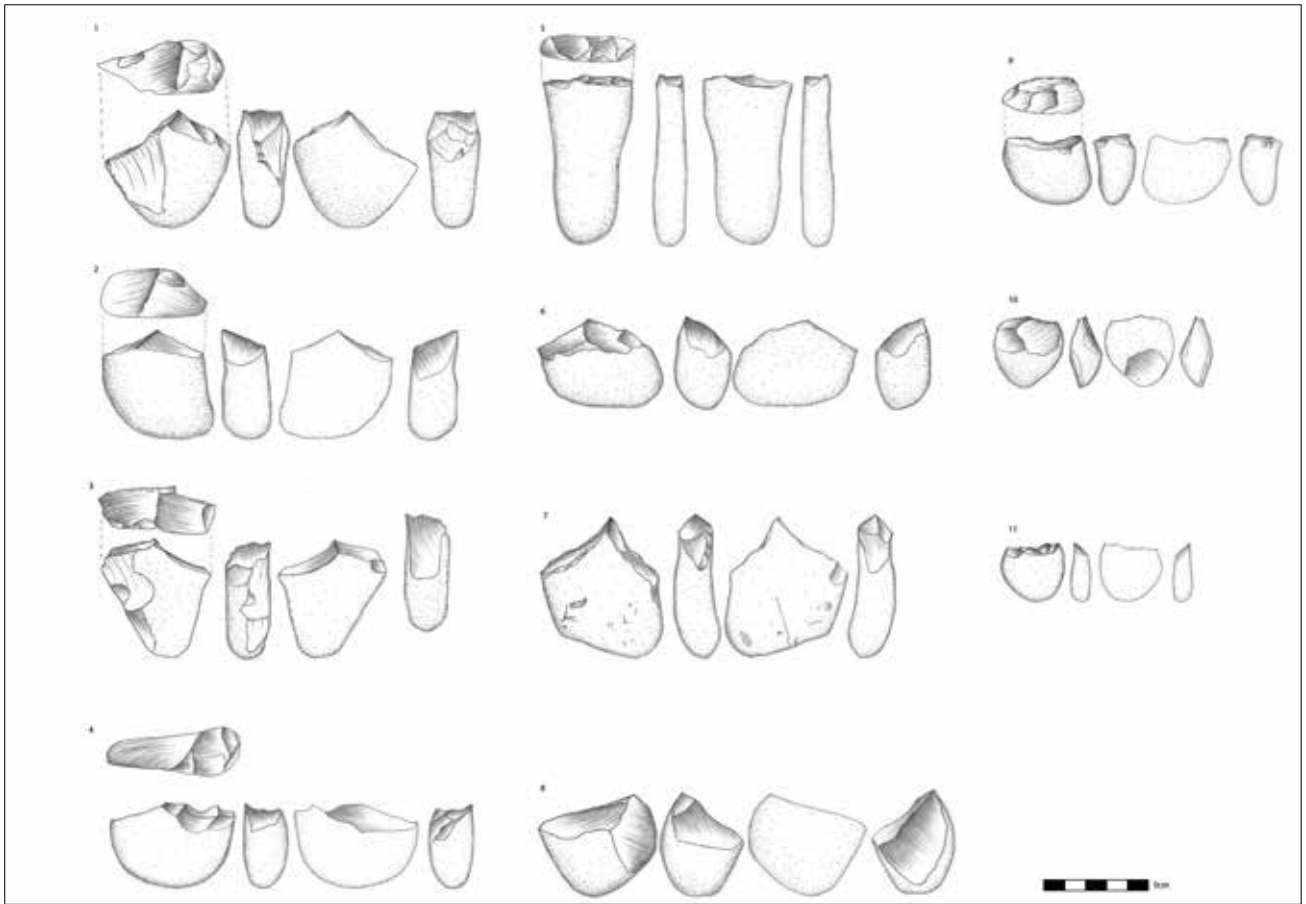

Figure 13. The chopping tools and choppers from Vasilia-Mosphilia.(Drawn by M. Özerenler). / *Vasilia-Mosphilia Kıyıcı ve Satırlarının çizimi (M. Özerenler tarafından çizildi).*

Figure 14. The chopping tools and choppers from Vasilia-Mosphilia. / *Vasilia-Mosphilia Kıyıcı ve Satırları*

extended shortly on the blank, and abrupt retouches used sometimes. In the example classified as a chopping tool, a long and flat pebble stone is chosen as the blank (Figure 13.5). One of the short edges of this chopping tool has a bifacial and abrupt retouch. While the dorsal face has regular and short retouches, in contrast, a single and partially longer removal is taken on the ventral face. In the Vasilia-Mosphilia, ten examples of the choppers have more oval shape and smaller raw materials. Similar to the reddish-brown chopping-tool collected from Orga-Kourvelia (Figure 10), Vasilia-Mosphilia choppers contain a nose-like protruding tip on the retouched edge (Figure 13.1, 13.2, 13.6, 13.7). Apart from these, abrupt retouched pebble tools with a blunt edge observed in the collection (Figure 13.3, 13.5, 13.9) and three materials can be identified as mini-choppers because of their size (Figure 13.9, 10, 11).

CONCLUSION AND DISCUSSION

In this article, a total of 13 chopper and chopping tools have been evaluated, which could be referred to the Lower/Middle Paleolithic period. Two different sites representing Pebble Tool technology, Orga-Kourvelia and Vasilia-Mosphilia, were discovered. The number of pebble tools collected from Vasilia-Mosphilia is more than the ones that were collected from Orga-Kourvelia. In the assemblages, rounded pebble stones and rarely radiolarite, chert type sedimentary rocks are mostly preferred as raw materials. When looking at the choice of blank, it's obvious that they are not reflecting any knapping process; all blanks consist of unmodified raw material. No flake was preferred as a blank for pebble tools. All in all, pebble tools are divided into two main types as chopper and chopping-tool; besides, pebble tools knapped from uniface, defined as choppers in the collection, are more dominant than chopping-tools knapped from biface.

There is no dating study for these chipped stone assemblages presented as a surface collection, however, considering the techno-typology of the material group, it could be argued that they may belong to at least the technology of the Lower/Middle Paleolithic chipped stone production. Unfortunately, there is no excavation or site to show stratigraphy of the Pleistocene in situ deposit, in other words, there is no Paleolithic excavation which we can compare our finds. Another factor that should be emphasized is the geographical and geological characteristics of the island. Cyprus is a bio-geographically isolated island, and because of this isolation, insular dwarfism can be observed obviously on the Pleistocene fauna; for instance, *Elephas Cypriotes* and *Phanourius Minitus*, are the unique examples for dwarfism (Hadjisterkotis, 2012; Simmons, 1988). Considering the

strong influence of the geography of the island on the fauna, it should not be unusual for the Paleolithic people who lived in Cyprus to adapt to this environment not only biologically but also culturally. Thus, it is possible to ask this question: May "Cyprus Paleolithic Cultures" reflect different chronology and technological patterns than the Levant and Anatolia regions? This view could be falsified or developed by the excavation and comprehensive investigation of the Paleolithic Age in Cyprus. Therefore, rather than attributing a specific date range to the material group, it is correct to evaluate assemblages techno-typologically and indicate which cultural phase they may belong to for now.

Although the material group does not allow us to carry out a detailed techno-typological study in terms of quantity, making a comparison of our finds with similar material groups in nearby geographies (Figure 15) based on the existing typological and morphological features will allow us to interpret the data of our study in a more reliable way. The comparison aims to identify similar assemblages in the surrounding region. In this context, rather than minor similarities, it has been tried to emphasize the major resemblance between the material groups. Two significant similarities were determined.

The first of these comes from the Lower Paleolithic localities, which were detected as a result of the research carried out by Ozhereliev et al., (2019) in the Euphrates basin. The area is called Şambayat and is located in the Göksu Stream valley, reflecting important results in Paleolithic studies; five different terraces are identified and dated geologically in different periods. According to this study, "*terrace IV is correlated with the Olduvai subchron and adjacent parts of the Gelasian and Calabrian (Ozhereliev et al., 2019: 77)*", so we have been observed interesting similarities between the pebble tools recovered from Şambayat IVa and our findings. The researchers classified the three pebble tools from IVa as "pointed chopper". Even though the chopper's terms were preferred to be used by researchers for these three materials, they actually typologically reflect chopping-tools features. This property has already been mentioned in the article by stressing that the pointed choppers were worked as bifacially (Ozhereliev et al., 2019: 77). The material from Orga-Kourvelia which is made on reddish-brown coloured pebble stone (See. Figure 11.2) and four of the Vasilia-Mosphilia pebble tools (See. Figure 13.1, 13.2, 13.6, 13.7) are quite similar to the Şambayat IVa "pointed choppers" (See. Ozhereliev et al., 2019, Figure. 6).

The second important similarity that should be mentioned comes from the results of the Kocasu Basin

research, which have been investigated by Berkay Dinçer (Dinçer, 2014). Dinçer has identified three artefacts as mini or micro chopper which were found in the Görükle location. As Considering Dinçer's definition of "Those are very small pebbles (2 - 4cm) that have small scraper kind of retouch on the edge (Dinçer, 2014: 41)", it should be emphasized that the two samples we obtained from Vasilia-Mosphilia (See. Figure 13.9, 13.11) are very similar to those found in Görükle. In addition, another artefact could be defined as a mini chopper but differs in terms of retouching type. In this sample, the retouches are represented by a few long removals rather than being continuous retouches as in scrapers (See. Figure 13.10).

It is known that Cyprus started to form approximately 85-90 Ma ago and is an oceanic island, which has never been connected to the mainland (Hadjisterkotis, 2012). In this regard, it is remarkable that Pebble Tool technology, the earliest examples recovered in the African continent, is seen on an isolated island such as Cyprus. In the literature, the question of Lower-Middle Paleolithic hominins crossing the sea from the mainland to the Mediterranean islands in the Middle and Late Pleistocene is still current and forms the basis of considerable debate. (Gaffney, 2020). Although data from Mediterranean islands mostly point to the Middle and Late Pleistocene, chipped stone finds collected from Plakias in Crete, Ayios Pavlos-Fetifes in Gavdos, Nea

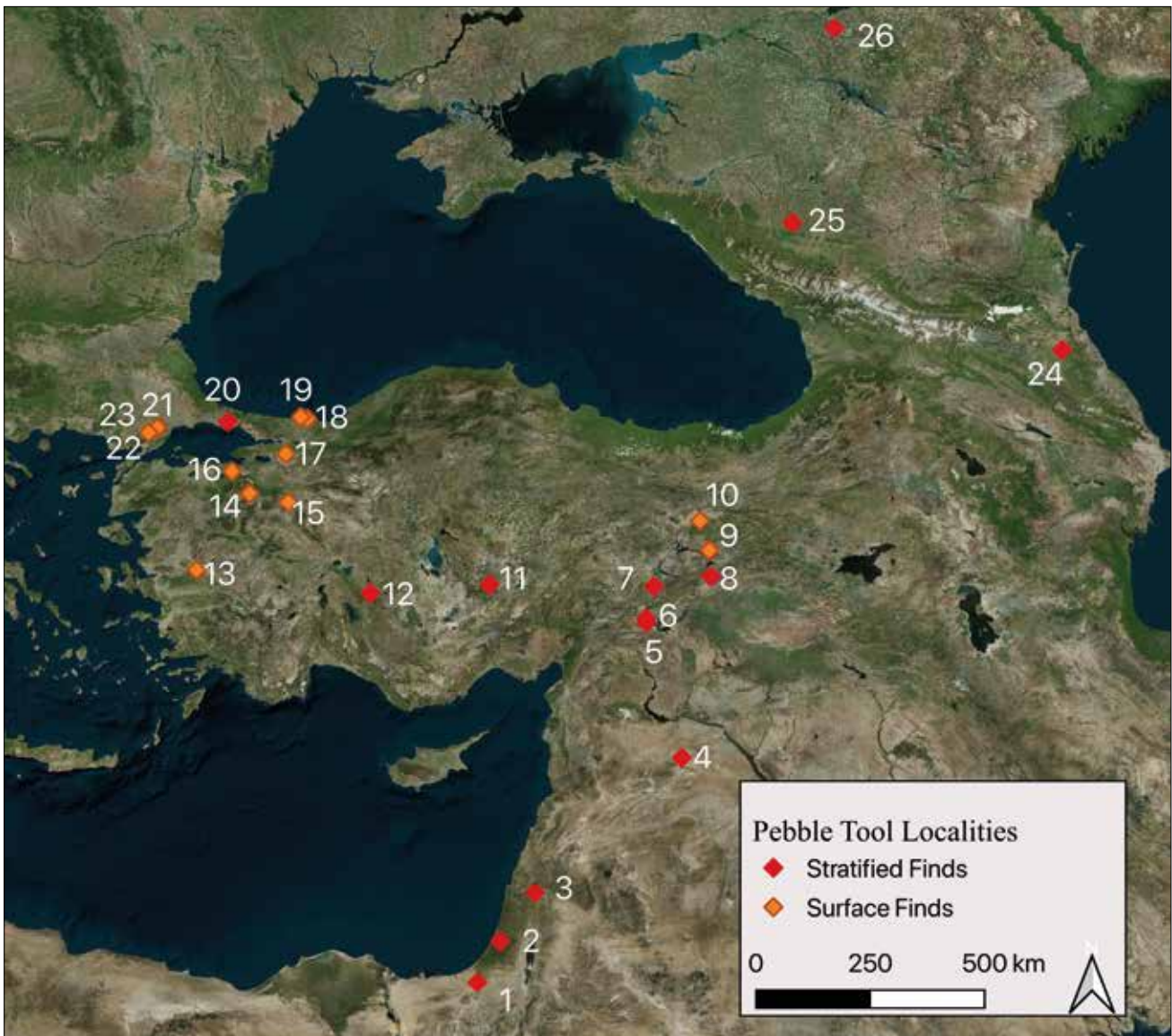

Figure 15: Pebble Tool Localities at neighbouring regions (1- Bizat Ruhama, 2-Revadim, 3- Ubedia, 4- Ain al Fil, 5- Bostancık, 6- Şambayat, 7- Eski Malatya, 8- Kovancılar, 9- Pınarlar, 10- Taht Sırtları, 11- Kaletepe Deresi 3, 12- Dursunlu, 13- Bozyer, 14- Belentepe, 15- Kuzfındık, 16- Görükle, 17- Sakarya 5, 18- Sakarya 8, 19- Sakarya 6, 20- Yarımurgaz, 21- Yatak, 22- Balitepe, 23- Kuştepe, 24- Mukhai, 25- Dmanisi, 26- Ainikab 1). / Çevre bölgelerdeki Paleolitik lokaliteler (1- Bizat Ruhama, 2-Revadim, 3- Ubedia, 4- Ain al Fil, 5- Bostancık, 6- Şambayat, 7- Eski Malatya, 8- Kovancılar, 9- Pınarlar, 10- Taht Sırtları, 11- Kaletepe Deresi 3, 12- Dursunlu, 13- Bozyer, 14- Belentepe, 15- Kuzfındık, 16- Görükle, 17- Sakarya 5, 18- Sakarya 8, 19- Sakarya 6, 20- Yarımurgaz, 21- Yatak, 22- Balitepe, 23- Kuştepe, 24- Mukhai, 25- Dmanisi, 26- Ainikab 1).

Skala in Kefalonia revealed that hominins crossed the sea barrier in the Lower Paleolithic period earlier than presumed (See. Strasser et al., 2010: 179-180, Fig. 132-135; Mortensen, 2008; Runnels et al., 2014; Kopaka & Matzanas, 2009; Papoulia, 2016: 6). In line with the Early Paleolithic data obtained from the Morphou Bay Prehistoric Survey, Pebble Tool technology in Cyprus supports the idea that crossing the sea of hominins could go back further. However, it is not reliable to refer to the Early Paleolithic lifestyle or cultural model on the island in the light of the data collected from the archaeological survey.

Nevertheless, tools produced with Pebble Tool technology found in the northwest of Cyprus were collected from two different sites. However, both areas differ in terms of their geographical features; Orga-Kourvelia is in a high-altitude and rocky area, while Vasilias-Mosphilia is located on the beach, slightly above sea level. The artefacts reflect Pebble Tool technology, whereas collected from the surface are very close to Middle Paleolithic locality discovered during this survey have encouraged the research team to believe that the materials were transported by external factors; or the pebble tools produced within the context of Middle Paleolithic technology. We cannot assume that the materials were used as secondary raw material sources by the Middle Paleolithic knappers because there is no evidence to indicate different patina on the Vasilias-Mosphilia choppers and chopping tools. In addition, Vasilias-Mosphilia is open to environmental factors, and the existence of deposits accumulated by rivers around it supports this idea. On the contrary, the Orga-Kourvelia site, together with its mountainous location, which safeguarded the natural environment and geological structure, has characteristics that could be described as a rock shelter. For this reason, Orga-Kourvelia is a site with the potential of a Paleolithic excavation in the future. In addition, considering the geological characteristics of the region, it is highly probable that the assemblages collected in Vasilias-Mosphilia on the coast might have been transported from high regions such as Orga-Kourvelia. Studies indicate that the Pleistocene marine terraces on the northern slopes of the Kyrenia Mountains are dated to earlier periods of Pleistocene as they rise from the coast and towards the mountainous region (Palamakumbura & Robertson, 2016: 63, fig. 13). For this reason, probably, the in-situ Lower Paleolithic site in the northern side of the Kyrenia range should mainly be explored in mountainous regions. Although some of the material studied within the article is not in-situ, this does not change the idea that there is Pebble Tool technology in Cyprus. Current research is insufficient to assess whether the visits mentioned above, to the island were colonization or a one-off, random visit. However,

more data is needed to understand even if the Lower Paleolithic Culture in Cyprus developed on the island by interaction from neighbouring cultural regions such as the Levant and Anatolia or locally.

ACKNOWLEDGEMENT

We would like to thank Eylem Özdoğan and Müge Şevketoğlu for their efforts and guidance in the realization of the survey. We pay tribute to the recently lost researcher, Carole McCartney, for her valuable comments and guidance on the material. In addition, we would like to express our appreciation to the local office staff, Mehmet Şöforoğlu, who contributed significantly to the accomplishment of the research. We also thank Ali Yılmaz for sharing the aerial photographs used in the article with us and allowing them to be published. Finally, we are grateful to Nadire Oyman, Necla Sütçüoğluları, Özkan İbrahim and Seren İrmak who proofread the paper. The authors confirm that the data supporting the findings of this study are available within the article and its supplementary materials.

BIBLIOGRAPHY

ALIMEN, M. H. / J. CHAVAILLON, 1962.

“*Position stratigraphique et évolution de la Pebble Culture au Sahara nord-occidental*”. In: G. Mortelmans and J. Nenquin (eds), **Actes du IVe Congrès Panafricain de Préhistoire et de L’Etude du Quaternaire**, Vol. III, 3-26. Tervuren: Musée royal de l’Afrique centrale.

AMMERMAN, A.J. 2020.

“*Cyprus: The Submerged Final Palaeolithic of Aspros Dive Site C.*” In: Bailey G., Galanidou N., Peeters H., Jöns H., Mennenga M. (eds) **The Archaeology of Europe’s Drowned Landscapes. Coastal Research Library**, vol 35. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-37367-2_22.

BARBANTE, C. / FISCHER, H. / MASSON-DELMONTE, V. / WAELEBROECK, C. / WOLF, W. E. 2010.

“*Climate of the last million years: new insights from EPICA and other records*”. **Quaternary Science Reviews**, 29, 1-7. doi:10.1016/j.quascirev.2009.11.025.

BARSKY, D. 2009.

“*An Overview of Some African and Eurasian Oldowan Sites: Evaluation of Hominin Cognition Levels, Technological Advancement and Adaptive Skills*”, in E. Hovers, & D. R. Braun (Eds), **Interdisciplinary Approaches to the Oldowan**, (s. 39-48). Dordrecht, The Netherlands: Springer.

BAR-YOSEF, O. / BELFER-COHEN, A. 2001.

“*From Africa to Eurasia - early dispersals*”. **Quaternary International**, 75, p. 19-28.

BASIRAN, A. / EREK, M. C. 2016.

“*The Prehistoric Cultures in the Turkish Republic of Northern Cyprus*”. **Society for American Archaeology 81th Annual Meeting in Orlando, Florida**. <https://www.saa.org/annual-meeting/programs/program-archives> https://www.academia.edu/27972133/The_Prehistoric_Cultures_in_the_Turkish_Republic_of_Northern_Cyprus

BENJAMIN, J. / ROVERE, A. / FONTANA, A. / FURLANI, S. / VACCHI, M. / INGLIS, H. R. / GALILI, F. / ANTONIOLI, F. / SIVAN, D. / MIKO, S. / MOURTZAS, N. / FELIJA, I. / MEREDITH-WILLIAMS, M. / GOODMAN-TCHHERNOV, B. / KOLAITI, E. / ANZIDEI, M. / GEHRELS. 2017.

“*Late Quaternary sea-level changes and early human societies in the central and eastern Mediterranean Basin: An interdisciplinary review*”. **Quaternary International**, 449, 29-57. doi:10.1016/j.quaint.2017.06.025.

BERGER, A., ET AL. 2016.

“*Interglacials of the last 800,000 years*”. **Reviews of Geophysics**, 54, 1-58. doi:10.1002/2015RG000482.

BIBERSON, P. 1961.

Le Paléolithique inférieur du Maroc atlantique. Rabat: Publications du Service des Antiquités du Maroc.

BINTANJA, R. / WA, R. S. / Oerlemans, J. 2005.

“*Modelled atmospheric temperatures and global sea levels over the past million years*”. **Nature**, 437, 125-128. doi:10.1038/nature03975.

BRAUN, R. D. / HOVERS, E. 2009.

“*Introduction: Current Issues in Oldowan Research*”, in eds E. Hovers & D. R. Braun, **Interdisciplinary Approaches to the Oldowan**, (1-14), Dordrecht, The Netherlands: Springer.

CARBONELL, E. / BERMUDEZ de CASTRO, J. / PARES, J., ET AL. 2008.

“*The first hominin of Europe*”. **Nature** (452.), 465–469.

CARBONELL, E. / SALA, R. D. / CELIBERTI, V. 2009.

“*From Homogeneity to Multiplicity: A New Approach to the Study of Archaic Stone Tools*”. in E. Hovers, & D. R. Braun (Eds), **Interdisciplinary Approaches to the Oldowan** (s. 25-38). Dordrecht, The Netherlands: Springer.

CARUSO, A. / COSENTINO, C. / PIERRE, C. / SULLI, A. 2011.

“*Sea-level changes during the last 41,000 years in the outer shelf of the southern Tyrrhenian Sea: Evidence from benthic foraminifera and seismostratigraphic analysis*”. **Quaternary International**, 232(1-2), 122–131. doi:10.1016/j.quaint.2010.07.034.

CAVAZZA, W. / WEZEL, F. C. 2003.

“*The Mediterranean region—a geological primer*”. **Episodes**, 26(3), 160-168.

CHIOCCI, L. F. / CASALBORE, D. / MARRA, F. / ANTONIOLI, F. / ROMAGNOLI, C. 2017.

“*Relative Sea Level Rise, Palaeotopography and Transgression Velocity on the Continental Shelf*”. in J. H. Geoffrey N. Bailey (Eds), **Under the Sea: Archaeology and Palaeolandscapes of the Continental Shelf** (s. 39-52). Gewerbestrasse 11, 6330 Cham, Switzerland: Springer.

CLARK, G. 1969.

World Prehistory: A New Outline (2nd ed.). Cambridge University Press.

COLLINA-GIRARD, J. 1975.

Les industries archaïques sur galets des terrasses quaternaires de la plaine du Roussillon (P.O. France). Marseille: Laboratoire de Paléontologie humaine et Préhistoire, Université de Provence (Saint-Charles).

- CREVELING, R. J. / MITROVICA, X. J. / CLARK, U. P. / WAELBROECK, C. 2017.
 “Predicted bounds on peak global mean sea level during marine isotope stages 5a and 5c”. **Quaternary Science Reviews**, 163, 193-208. doi:10.1016/j.quasci-rev.2017.03.003.
- ÇİNER, A. / ŞENGÖR, A. / KHELIF, N. 2019.
 “Mediterranean Geoscience Reviews: a Mediterranean perspective”. **Mediterranean Geoscience Reviews**, 1, 1-4. doi:https://doi.org/10.1007/s42990-019-0001-6.
- DİNÇER, B. / TÜRKCAN, A. U. 2011.
 “Frigya’da İlk İnsanın İzleri: Kuzfındık Vadisi Paleolitik Dönem Bulguları (Eskişehir)”. **Arkeoloji ve Sanat**, 137: 45-52.
- DİNÇER, B. 2014.
 “Paleolithic of Kocasu Basin (NW Anatolia)”. **Arkeoloji’de Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirisi**, YAS 4, p.23-49.
- DİNÇER, B. 2016a.
 “Kuzeybatı Anadolu’da Paleolitik Araştırmalar”. **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, 41: 50-54.
- DİNÇER, B. 2016b.
 “The Lower Paleolithic in Turkey: Anatolia and Hominin Dispersals out of Africa Running head: Lower Paleolithic in Turkey”. in K. Harvati, & M. Roksandic (Eds), **Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human Evolution and its Context** (s. 213-228). Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- DİNÇER, B. 2018.
 “Alt Paleolitik Satır ve Kıyıcılarının Tekno-Tipolojisi: Tekirdağ Buluntuları”. in A. Baysal (Eds), **Anadolu Arkeolojisinde: Teori, Metot, Pratik** (s. 31-68). İstanbul: Ege Yayınları.
- DUTTON, A. / LAMBECK, K. 2012.
 “Ice volume and sea level during the last interglacial”. **Science**, 337, 216-219. doi:10.1126/science.1205749.
- FAIRBANKS, R. G. 1989.
 “A 17,000-year glacio-eustatic sea level record: influence of glacial melting rates on the Younger Dryas event and deep-ocean circulation”. **Nature**, 342, 637-642.
- GABUNIA, L. / VEKUA, A. / LORDKIPANIDZE, D. 2000.
 “The Environmental Contexts of Early Human Occupation of Georgia (Transcaucasia)”. **Journal of Human Evolution**, 38(6), 785-802.
- GAFFNEY, D. 2020.
 “Pleistocene Water Crossings and Adaptive Flexibility Within the Homo Genus”. **Journal of Archaeological Research**. DOI10.1007/s10814-020-09149-7.
- GALILI, E. / ŞEVKETOĞLU, M. / SALAMON, A. / ZVIELY, D. / MIENIS, K. H. / ROSEN, B. / MOSHKOVITZ, S. 2015.
 “Late Quaternary beach deposits and archaeological relicts on the coasts of Cyprus, and the possible implications of sea-level changes and tectonics on the early populations”. in J. B. Harff (Eds), **Geology and Archaeology: Submerged Landscapes of the Continental Shelf** (s. 179-278). London: The Geological Society of London. doi:10.1144/SP411.10.
- HADJISTERKOTIS, E. 2012.
 “The Arrival of Elephants on the Island of Cyprus and Their Subsequent Accumulation in Fossil Sites”. In M. Aranovich, & O. Dufrense (Eds), **Elephants: Ecology, Behavior and Conservation**. New York: Nova Science Publishers.
- HANKE, W. 2015.
 “Historical Overview of Paleoanthropological Research”. In W. Hanke & I. Tattersall (Eds.), **Handbook of Paleoanthropology** (pp. 3-95). Springer. 10.1007/978-3-642-39979-4_1.
- HARMAND, S. ET AL. 2015.
 “3.3-million-year-old stone tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya”. **Nature**, 310-315. doi:10.1038/nature14464.
- HERVIEU, J. 1969.
 “Les industries a galets aménagés du haut bassin de la Benoue (Cameroun)”. **Bulletin de l’Association Sénégalaise pour l’étude du quaternaire de l’ouest Africain** 22: 24-34.
- İLKSEVEN, S. 2021.
Kıbrıs Fiziki Coğrafya. Okman Printing.
- IMBRIE, J. / HAYS, J. D. / MARTINSON, D.G. / MCINTYRE, A. / MIX, A. C. / MORLEY, J. J. / PISIAS, N. G. / PRELL, W. L. / SHACKLETON, N. J. 1984.
 “The Orbital Theory of Pleistocene Climate: Support from a Revised Chronology of the Marine $\delta^{18}O$ Record”. in A. B. al. (Eds), **Milankovitch and Climate. Part 1** (s. 269-305). Dordrecht, Netherlands: D. Reidel Publishing Company.
- KEY, A. J. / ROBERTS, D. L. / JARIC, I. 2021.
 “Statistical inference of earlier origins for the first flaked stone”. **J Hum Evol**. doi: 10.1016/j.jhevol.2021.102976.

- KINNARD, T. C. / ROBERTSON, A. H. / MORRIS, A. 2011.
 “Timing of uplift of the Troodos Massif (Cyprus) constrained by sedimentary and magnetic polarity evidence”. **Journal of the Geological Society**, London, 457-470. doi:10.1144/0016-76492009-150.
- KLEIN, R. G. 2008.
 “Out of Africa and the Evolution of Human Behavior”. **Evolutionary Anthropology**, 17, 267-281.
- KNAPP, A. B. 2010.
 “Cyprus’s Earliest Prehistory: Seafarers, Foragers and Settlers”. **Journal of World Prehistory**, 23, 79-120.
- KOPAKA, K. / MATZANAS, C. 2009.
 “Palaeolithic industries from the island of Gavdos, near neighbour to Crete in Greece”. **Antiquity Project Gallery**, 83(321).
- KUTOĞLU, S. 2010.
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin Jeomorfolojik ve Uygulamalı Jeomorfolojik Etüdü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- LAMBECK, K. / PURCELL, A. 2005.
 “Sea-level change in the Mediterranean Sea since the LGM: model predictions for tectonically stable areas”. **Quaternary Science Reviews**, 24, 1969-1988. doi:10.1016/j.quascirev.2004.06.025.
- LEAKEY, L. S. B. 1951.
Olduvai Gorge: A Report on the Evolution of the Hand-Axe Culture in beds I-V. Cambridge University Press.
- LEAKEY, M. D. 1966.
 “A Review of the Oldowan Culture from Olduvai Gorge, Tanzania”. **Nature**, 210: 462-466.
- LISIECKI, L. E. 2005.
 “A Pliocene-Pleistocene stack of 57 globally distributed benthic $\delta^{18}O$ records”. **Paleoceanography**, 20, 1-17. doi:10.1029/2004PA001071.
- LORDKIPANIDZE, D. / JASHASHVILI, T. / VEKUA, A. / de LEON, M. S. P. / ZOLLIKOFER, C. P. E. / RIGHTMIRE, G. P. / ROOK, L. 2007.
 “Postcranial evidence from early Homo from Dmanisi, Georgia”. **Nature**, 449(7160), 305-310.
- LORT, J. M. 1977.
 “Geophysics of the Mediterranean”. in A. E. Nairn, W. H. Kane, & F. G. Stehli (Eds), **The Ocean Basins and Margins: Volume 4A The Eastern Mediterranean**. New York: Plenum Press.
- MATHER, A. 2009.
 “Tectonic Setting and Landscape Development”. In J. Woodward (Eds), **The Physical Geography of the Mediterranean**, (s. 5-32). New York: Oxford University Press.
- MGELADZE, A. / LORDKIPANIDZE, D. / MONCEL, M.-H. / CHAGELISHVILI, R. / NIORADZE, M. / NIORADZE, G. 2011.
 “Hominin occupations at the Dmanisi site, Georgia, Southern Caucasus: Raw materials and technical behaviours of Europe’s first hominins”. **Journal of Human Evolution**, 571-596. doi:10.1016/j.jhevol.2010.10.008.
- MORTENSEN, P. 2008.
 “Lower to Middle Palaeolithic artefacts from Loutró on the south coast of Crete”. **Antiquity Project Gallery**, 82(317).
- MOVIUS, H.L. 1943.
 “The Stone Age of Burma”. **Transactions of the American Philosophical Society** 32: 341-394.- 1944. **Early man and Pleistocene stratigraphy in southern and eastern Asia. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology**, Harvard University 19(3).
- MUDELSEE, M. / STATTEGGER, K. 1994.
 “Plio-/Pleistocene Climate Modeling Based on Oxygen Isotope Time Series from Deep-Sea Sediment Cores: The Grassberger-Procaccia Algorithm and Chaotic Climate Systems”. **Mathematical Geology**, 26(7), 799-815. doi:10.1007/BF02083118.
- MURRAY-WALLACE, C. V. / WOODROFFE, C. D. 2014.
Quaternary Sea Level Changes: A Global Perspective. New York: Cambridge University Press.
- OZHERELYEV, V. D. / TRIFONOV, G. V. / ÇELİK, H. / TRIKHUNKOV, I. Ya. / FROLOV, D. P. / SIMAKOVA, N. A. 2019.
 “Early Palaeolithic evidence from the Euphrates River basin, Eastern Turkey”. **Quaternary International**, 509, p. 73-86.
- PALAMAKUMBURA, R. N. / ROBERTSON, A. H. 2016.
 “Pleistocene terrace deposition related to tectonically controlled surface uplift: An example of the Kyrenia Range lineament in the northern part of Cyprus”. **Sedimentary Geology**, 339, 46-67.
- PALAMAKUMBURA, R. N. / ROBERTSON, A. H. / KINNAIRD, T. C. / CALSTEREN, P. V. / KROON, D. / TAIT, J. A. 2016.
 “Quantitative dating of Pleistocene deposits of the Kyrenia Range, northern Cyprus: implications for timing, rates of uplift and driving mechanisms”. **Journal of the Geological Society**. doi:10.1144/jgs2015-130.

PAPOULIA, C. 2016.

“Seaward dispersals to the NE Mediterranean islands in the Pleistocene. The lithic evidence in retrospect”. **Quaternary International**, 1-24. doi:10.1016/j.quaint.2016.02.019.

PILLANS, B. / CHAPPELL, J. / NAISH, T. R. 1998.

“A review of the Milankovitch climatic beat: template for Plio–Pleistocene sea-level changes and sequence stratigraphy”. **Sedimentary Geology**, 122, 5-21.

RAYMO, M. E. 1992.

“Global Climate Change: A Three Million Year Perspective”. in W. E. Kukla G.J. (Eds), **Start of a Glacial. NATO ASI Series (Series I: Global Environmental Change)** (s. 207-223). Berlin, Heidelberg: Springer. doi:10.1007/978-3-642-76954-2_15.

RELETFORD, J. 2008.

“Genetic evidence and the modern human origins debate”. **Heredity**, 100, 555-563.

ROBERTSON, A. / XENOPHONTOS, C. 1993.

“Development of concepts concerning the Troodos ophiolite and adjacent units in Cyprus”. **Geological Society**, 76(1), 85-119. doi:10.1144/gsl.sp.1993.076.01.05.

ROVERE, A. / PAOLO STOCCHI, P. / MATTEO, V. 2016.

“Eustatic and relative sea level changes”. **Current Climate Change Rep**, 2, 221-231. doi:10.1007/s40641-016-0045-7.

RUNNELS, C. / MCCOY, F. / BAUSLAUGH, R. / MURRAY, P. 2014.

“Palaeolithic research at Mochlos, Crete: new evidence for Pleistocene maritime activity in the Aegean”. **Antiquity Project Gallery**, 88(342).

SCERRI, E. M. L. / CHIKI, L. / THOMAS, M. G. 2019.

“Beyond multiregional and simple out-of-Africa models of human evolution”. **Nature Ecology & Evolution**. 10.1038/s41559-019-0992-1.

SHACKLETON, J. N. / BERGER, A. / PELTIER, R. W. 1990.

“An Alternative Astronomical Calibration of the Lower Pleistocene Timescale Based on ODP Site”. **Transactions of the Royal Society of Edinburgh Earth Sciences**, 81, 251-261. doi:10.1017/S0263593300020782.

SHEA, J. J. 2013a.

Stone Tool in the Paleolithic and Neolithic Near East A Guide. Cambridge University Press.

SHEA, J. J. 2013b.

“Lithic Modes A–I: A New Framework for Describing Global-Scale Variation in Stone Tool Technology Illustrated with Evidence from the East Mediterranean Levant”. **J Archaeol Method Theory** 20, 151–186 https://doi.org/10.1007/s10816-012-9128-5.

SIMMONS, H. A. 1988.

“Extinct Pygmy Hippopotamus and Early Man in Cyprus”. **Nature**, 333.

STOCKTON, E. D. 1968.

“Pre-Neolithic Remains at Kyrenia, Cyprus?” **Report of the Department of Antiquities Cyprus**, 16-19.

STRASSER, T. F. / PANAGOPOULOU, E. / RUNNELS, C. N. / MURRAY, P. M. / THOMPSON, N. / KARKANAS, P. / MCCOY, F. W. / WEGMANN, K. W. 2010.

“Stone Age seafaring in the Mediterranean: Evidence from the Plakias region for Lower Palaeolithic and Mesolithic habitation of Crete”. **Hesperia**, 145-190.

STRASSER, T. F. / RUNNELS, C. / VITA-FINZI, C. 2016.

“A possible Palaeolithic hand axe from Cyprus”. **Antiquity Project Gallery**, 90(350). Retrieved March 13, 2021, from https://www.antiquity.ac.uk/projgall/strasser350.

TEMPLETON, A. R. 2007.

“Genetics and recent human evolution”. **Evolution**, 61, 1507-1519.

VILLMOARE, B. / KIMBEL, W. H. / SEYOUm, C. / COMPISANO, C. J. / DI MAGGIO, E. N. / ROWAN, J. / BRAUN, D. R. / ARROWSMITH, J. R. / REED, K. E. 2015.

“Early Homo at 2.8 Ma from Ledi-Geraru, Afar, Ethiopia”. **Science**, 347(6228), 1352-1355.

VITA-FINZI, C. 1973.

“Palaeolithic finds from Cyprus?”. **Proceedings of the Prehistoric Society**, 39, 453-454. 10.1017/S0079497X00011749.

WOLPOFF, M. H. / HAWKS, J. / CASPARI, R. 2000.

“Multiregional, Not Multiple Origins”. **American Journal of Physical Anthropology**, 112, 129-136.

